

การศึกษาศาตราและใบขอระหว่างสยามกับล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาจารึกภาษาไทยและภาษาตะวันออก แบบ 2.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาภาษาตะวันออก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2564

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาศาตราและไบบอกระหว่างสยามกับล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาจารึกภาษาไทยและภาษาตะวันออก แบบ 2.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาภาษาตะวันออก

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2564

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

A STUDY OF SANTRA AND BAIBOK BETWEEN SIAM AND LANNA FROM THE
REIGN OF KING RAMA I TO THE REIGN OF KING RAMA IV

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Doctor of Philosophy EPIGRAPHY IN THAI AND ORIENTAL LANGUAGES

Department of Oriental Languages
Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2021

Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ	การศึกษาศาสนาและไบบอระหว่างสยามกับล้านนาสมัยรัชกาล ที่ ๑ - ๔
โดย	นางสาวสาวิณี ขอนแก่น
สาขาวิชา	จารึกภาษาไทยและภาษาตะวันออก แบบ 2.1 ปรัชญาดุष्ฎี บัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	อาจารย์ ดร. ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

	คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)	
พิจารณาเห็นชอบโดย	
	ประธานกรรมการ
(อาจารย์ ดร. อุเทน วงศ์สถิตย์)	
	อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(อาจารย์ ดร. ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง)	
	ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กังวล คัชชิมา)	
	ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(อาจารย์ ดร. จตุพร โคตรกนก)	
	ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(อาจารย์ ดร. ยุทธพร นาคสุข)	

59114806 : จารึกภาษาไทยและภาษาตะวันออก แบบ 2.1 ปรัชญาคุชฎีบัณฑิต

คำสำคัญ : สารตราและใบบอก, สยามกับล้านนา, หนังสือราชการ

นางสาว สาวิณี ขอนแก่น: การศึกษาสารตราและใบบอกระหว่างสยามกับล้านนาศมัย
รัชกาลที่ ๑ - ๔ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : อาจารย์ ดร. ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง

สารตราเป็นหนังสือราชการที่ราชสำนักสยามใช้ถ่ายทอดคำสั่งการไปยังหัวเมืองล้านนาส่วน
ใบบอกเป็นหนังสือราชการที่หัวเมืองล้านนาใช้รายงานผลการปฏิบัติตามคำสั่งการภายใต้การควบคุม
จากราชสำนักสยาม วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบการบันทึกและรูปแบบการ
นำเสนอเนื้อหาของหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกและศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาที่ปรากฏใน
สารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ จำนวน ๓๐๐ ฉบับ

ผลการศึกษาพบว่าก่อนที่ราชสำนักสยามจะส่งสารตราไปยังหัวเมืองล้านนามีการบันทึก
ฉบับร่างสารตราไว้ในหนังสือสมุดไทยโดยบันทึกด้วยอักษรไทย มีลักษณะการเขียน ๓ ลายมือ ได้แก่
ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจงและลายมือบรรจงซึ่งมีรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาแบ่งเป็นสาม
ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย สำหรับใบบอกบันทึกลงบนกระดาษเพลและเมื่อส่ง
มายังราชสำนักจะมีการคัดลอกต้นฉบับลงหนังสือสมุดไทยเพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวาย
พระมหากษัตริย์และคณะองค์ประชุมในราชสำนักเพื่อหารือข้อราชการใบบอกที่บันทึกด้วยอักษรไทย
มีลักษณะการเขียนด้วยลายมือบรรจง เขียนด้วยเส้นดินสอ มีการประทับตราของข้าราชการตำแหน่งที่
เกี่ยวข้อง ตราประทับพบ ๓ ลักษณะ คือ ตราประจำตำแหน่ง ตราประจำต่อและตราประจำฉีก มี
รูปแบบการนำเสนอเนื้อหาแบ่งเป็นสามส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย

ผลการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาของสารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔ พบว่ามีเนื้อหา
เป็นองค์ความรู้ที่แสดงให้เห็นถึงการควบคุมล้านนาให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์
สยามครอบคลุมทั้งด้านการเมืองการปกครอง ด้านเศรษฐกิจและด้านสังคมและวัฒนธรรมซึ่งเป็น
นโยบายที่ราชสำนักสยามดำเนินการต่อหัวเมืองที่ยินยอมสวามิภักดิ์ต่อราชอาณาจักรสยามในฐานะ
หัวเมืองประเทศราช

59114806 : Major EPIGRAPHY IN THAI AND ORIENTAL LANGUAGES

Keyword : Santra and Baibok, Siam and Lanna, Official Letter

MISS SAWINEE KHONKAEN : A STUDY OF SANTRA AND BAIBOK BETWEEN SIAM AND LANNA FROM THE REIGN OF KING RAMA I TO THE REIGN OF KING RAMA IV THESIS ADVISOR : SIRISARN MUEANPHOTHONG, Ph.D.

Santra was official letter which Siam royal court used as command document toward Lanna while Baibok as official letter that Lanna used to report result of operations according to command from the royal court. The main objectives of this thesis are, to examine pattern of taking notes and its presentation of content of Santra and Baibok as well as analyse content of Santra and Baibok during the reign of King Rama I to the reign of King Rama IV in amount of 300 items.

The findings showed that before transmitting Santra to Lanna, Siam royal court drafted note on Thai manuscript by written in Thai alphabet categorized in 3 handwriting styles that is scribble style, hybrid of scribble and elaborate style, elaborate style. Content divided into 3 parts that is introduction, content and conclusion. Baibok had been written on Kradat Phlao. When Siam royal court received Baibok then duplicated original on Thai manuscript to be presented to the King and a quorum in the royal court to discuss the official statement written in Thai alphabet with elaborate handwritten style by using pencil. There were seals of relevant government officials on the said document. The seals were found in 3 types, namely, the position seal, private seal and sealing seal. Its content divided into 3 parts namely the introductory part, the content part, and the concluding part.

Analytical results of content of Santra and Baibok during the reign of King Rama I to the reign of King Rama IV showed that the authority of Siam king to regulate Lanna in terms of governing, economy, society and culture which is policy of Kingdom of Siam toward its vassal city.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความเพียรพยายามของผู้วิจัยที่ต้องฟันฝ่าอุปสรรคภายในจิตใจอย่างมากในการศึกษาค้นคว้าและเรียบเรียงเนื้อหาให้เสร็จสมบูรณ์ลงได้ด้วยดี ซึ่งไม่ใช่เรื่องง่ายที่ผู้วิจัยจะเดินทางจนตลอดรอดฝั่งหากปราศจากผู้มีพระคุณหลายท่าน

ขอขอบพระคุณอาจารย์ที่ปรึกษา อาจารย์ ดร. ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง ที่เสนอแนะแนวทางที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวิจัย ตลอดจนตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ด้วยความเมตตา ขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร. อุเทน วงศ์สถิตย์ ประธานกรรมการสอบ ที่แนะนำแนวทางแก้ไขวิทยานิพนธ์ให้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น ขอขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. กังวล คัชชิตมา อาจารย์ ดร. จตุพร โคตรกนก ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน และอาจารย์ ดร. ยุทธพร นาคสุข ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก ที่กรุณาเป็นกรรมการสอบ ตรวจแก้ไขและให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอบคุณพี่กลอย หัวหน้างานที่แบกรับภาระงานแทนผู้วิจัยระหว่างที่ลาศึกษาต่อและแนะนำข้อมูล รูปภาพ ที่เป็นประโยชน์ต่อวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ขอบใจน้องเตยและออมมี่ ที่ช่วยเก็บข้อมูลด้วยการคัดถ่ายถอดเนื้อหาของสารตราและใบบอกจากต้นฉบับหนังสือสมุดไทยและ กระดาษเพล่า ซึ่งบางฉบับลายมืออ่านยากมากแต่น้อง ๆ ก็มีน้ำใจให้ความช่วยเหลือด้วยความเพียรพยายาม ขอบคุณพี่ต่อสำหรับ กำลังใจและความช่วยเหลือหลายเรื่อง ทำให้ผู้วิจัยรู้สึกว่ามีใครคอยช่วยเหลือ ขอบขอบคุณพี่ที่เป็นธุระจัดการเรื่องการพิมพ์รายการสารตราและใบบอกจำนวนมากนี้ ขอขอบพระคุณอาจารย์ ก่องแก้ว วีระประจักษ์ ที่ให้คำแนะนำเกี่ยวกับหนังสือราชการ ขอขอบคุณพี่เจี๊ยบ พี่จุง ที่เฝ้าถามถึงความสำเร็จ ขอบใจเพื่อน ๆ ร่วมรุ่น พี่ทิน จัน เอ็ง และน้องแจ้ ที่พยายามปลอบใจ ปลอบขวัญ นำพากันและกันจนกระทั่งสำเร็จการศึกษา โดยพร้อมเพรียง ขอบใจโรมีโอที่พาผู้วิจัยไปเรียนและกลับมาทำงานทันเวลาและปลอดภัย ขอบใจพี่เด็ด พี่ชิ และซาเปา ที่แสดงความน่ารัก ให้ความช่วยเหลือคลายระหว่างเรียบเรียงวิทยานิพนธ์ด้วยความเคร่งเครียด

สุดท้ายนี้ขอกราบขอบพระคุณแม่ คุณพ่อ คุณตา คุณยายที่สนับสนุนลูกสาวทุกด้านคอยรับฟังให้กำลังใจ และสำคัญที่สุดขอขอบคุณเจ้าของเอกสารโบราณตลอดจนเจ้าหน้าที่ผู้ดูแลเอกสารทุกสมัยที่ทำให้เอกสารคงอยู่ให้ได้ศึกษาค้นคว้าจนถึงปัจจุบันนี้

นางสาว สาวิณี ขอนแก่น

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญรูปภาพ.....	ฑ
บทที่ ๑ บทนำ.....	๑๗
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	๑๗
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	๒๓
๑.๓ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	๒๓
๑.๔ ขอบเขตของการศึกษา.....	๒๔
๑.๕ คำนิยามศัพท์เฉพาะ.....	๒๕
๑.๖ ข้อตกลงเบื้องต้น.....	๒๖
๑.๗ วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้าและวิจัย.....	๒๙
บทที่ ๒ เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	๓๑
๒.๑ ประวัติของหนังสือราชการ.....	๓๑
๒.๒ ประเภทของหนังสือราชการ.....	๓๖
๒.๒.๑ หนังสือราชการที่ออกจากราชสำนักสยาม.....	๓๗
๑. พระราชสาส์น.....	๓๗
๒. ศุภอักษร.....	๓๗
๓. สารตราหรือตราใหญ่.....	๓๗

๔. ท้องตรา หรือตราน้อย.....	๓๗
๕. หนังสือ.....	๓๘
๖. จดหมาย.....	๓๘
๗. ฎีกาหรือบัญชาทางว่าว	๓๘
๘. ตราภูมิ	๓๙
๙. ตราจอง.....	๓๙
๑๐. ตราแดง.....	๓๙
๑๑. หนังสือทัญพิน	๓๙
๑๒. คำให้การ	๓๙
๑๓. หนังสือเบิกदान	๓๙
๒.๒.๒ หนังสือราชการที่ส่งมายังราชสำนักสยาม.....	๔๐
๑. พระราชสาส์น	๔๐
๒. ศุภอักษร	๔๐
๓. ใบบอก	๔๐
๒.๓ กระบวนการรับและส่งหนังสือราชการของสยามและล้านนา.....	๔๔
๒.๓.๑. การรับและส่งหนังสือราชการในราชสำนักสยาม	๔๔
๑. ขั้นตอนการรับหนังสือ	๔๗
๒. ขั้นตอนการส่งหนังสือ	๔๘
๒.๑ การร่างสารตรา.....	๔๘
๒.๒ การพิจารณาตรวจทาน.....	๕๔
๒.๓ การส่งสารตรา.....	๕๕
๒.๓.๒ การรับและส่งหนังสือราชการในล้านนา	๕๖
๑. ขั้นตอนการรับหนังสือ	๕๖
๒. ขั้นตอนการส่งหนังสือ	๕๗

๒.๔ เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับหนังสือราชการ	๖๑
๒.๕ เอกสารที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนา	๖๕
๒.๕.๑. เอกสารที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔. ๖๕	
๒.๕.๒. เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัย รัชกาลที่ ๕ เป็นต้นไป	๖๙
บทที่ ๓ หนังสือราชการสยามและล้านนา.....	๗๓
๓.๑ หนังสือราชการประเภทสารตรา.....	๗๓
๓.๑.๑. รูปแบบสารตราจากสยามไปยังล้านนา	๗๙
๑. รูปแบบการบันทึกข้อความ.....	๘๑
๑.๑ ตัวอักษรและลักษณะการเขียน.....	๘๑
๑.๒ เส้นอักษรที่ปรากฏในร่างสารตรา.....	๙๐
๑.๓ การใช้เครื่องหมาย.....	๙๐
๑.๔ อักษรวิधिพิเศษ	๑๐๐
๑.๕ การแก้ไขคำหรือข้อความ	๑๐๒
๒ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหา.....	๑๐๕
๒.๑ ส่วนนำ.....	๑๐๖
๒.๒ ส่วนเนื้อหา.....	๑๐๘
๒.๓ ส่วนลงท้าย.....	๑๑๒
๓.๒ หนังสือราชการประเภทใบบอก.....	๑๑๔
๓.๒.๑. รูปแบบใบบอกจากล้านนาไปยังสยาม	๑๒๓
๑ รูปแบบการบันทึกข้อความ.....	๑๒๓
๑.๑ ตัวอักษรและลักษณะการเขียน.....	๑๒๓
๑.๒ เส้นอักษรที่ปรากฏในใบบอก.....	๑๒๕
๑.๓ การใช้เครื่องหมาย.....	๑๒๖

๑.๔ อักษรวิเศษพิเศษ	๑๓๐
๑.๕ การแก้ไขคำหรือข้อความ	๑๓๑
๑.๖ ตราประทับ	๑๓๒
๒ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหา.....	๑๔๒
๒.๑ ส่วนนำ.....	๑๔๒
๒.๒ ส่วนเนื้อหา.....	๑๔๔
๒.๓ ส่วนลงท้าย.....	๑๔๖
บทที่ ๔ สารตราและใบบอก : องค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม.....	๑๕๒
๔.๑. การแผ่ขยายอำนาจของราชสำนักสยามในการควบคุมหัวเมืองล้านนา	๑๕๓
๔.๑.๑ ด้านการเมือง : การปกครองรัฐเหนือรัฐ	๑๕๓
๑ การแต่งตั้งตัวแทนเข้าไปควบคุม.....	๑๕๔
๒ การอนุมัติการแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองล้านนา.....	๑๕๘
๒.๑ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองเชียงใหม่	๑๕๙
๒.๒ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองลำพูน.....	๑๗๒
๒.๓ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองลำปาง.....	๑๗๘
๒.๔ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองเชียงราย	๑๘๗
๒.๕ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองพะเยา.....	๑๘๙
๒.๖ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองแพร่	๑๙๑
๒.๗ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองน่าน	๑๙๙
๓ การส่งคืนเครื่องประกอบยศ.....	๒๐๕
๔ การกำหนดหน้าที่ให้ล้านนาปฏิบัติตาม.....	๒๐๙
๔.๑ การส่งบรรณาการ	๒๐๙
๔.๒ การส่งส่วย	๒๑๒

๕. การสืบและรายงานข้อราชการ	๒๒๑
๕.๑ สยามแจ้งข้อราชการถึงล้านนา.....	๒๒๑
๕.๒ ล้านนารายงานข้อราชการถึงสยาม.....	๒๒๕
๖ การปฏิบัติกับชาวต่างชาติ	๒๓๒
๖.๑ การให้ความช่วยเหลือ	๒๓๒
๖.๒ การจัดการข้อพิพาท.....	๒๓๘
๗ การสนับสนุนการขยายพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร.....	๒๔๗
๗.๑ การเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็ง	๒๔๗
๘ การดำเนินการเกลี้ยกล่อมรัฐไทให้สวามิภักดิ์ต่อสยาม	๒๕๕
๘.๑ การแทรกแซงทางการเมืองในเชียงรุ่ง สิบสองปันนา.....	๒๕๕
๙ การทำสงคราม.....	๒๖๕
๙.๑ ศึกเชียงตุงครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒ - ๒๓๙๓): สงครามตัวแทน.....	๒๖๕
๙.๒ ศึกเชียงตุงครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๙๕ - ๒๓๙๗): สงครามจารีตสุดท้าย ..	๒๘๔
๔.๑.๒ ด้านเศรษฐกิจ.....	๒๙๑
๑ การค้า.....	๒๙๓
๒ การค้าไม้สัก	๓๐๘
๒.๑ กิจการค้าไม้สัก.....	๓๐๘
๒.๒ ข้อพิพาทด้านการค้าไม้สัก	๓๑๘
๔.๑.๓ ด้านสังคมและวัฒนธรรม.....	๓๒๗
๑ การศาสนา	๓๒๗
๑.๑. การสังคายนาพระไตรปิฎก	๓๒๗
๑.๒. การเดินทางเพื่อสืบทอดศาสนา	๓๒๘
๒ การถวายช้างมงคล.....	๓๓๐
๔.๒ การให้สิ่งสนับสนุน.....	๓๔๐

๔.๒.๑ การพระราชทานเชลยศึก	๓๔๐
๔.๒.๒ การพระราชทานสิ่งของตอบแทน	๓๔๐
๑ สิ่งของที่พระราชทาน	๓๔๐
๒ สิ่งของที่ขอรับพระราชทาน	๓๔๑
บทที่ ๕ สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ	๓๔๒
รายการอ้างอิง	๓๔๗
ภาคผนวก ก รายการสารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑-๔	๓๕๔
ประวัติผู้เขียน	๔๕๑

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ ๑ จำนวนสารตราจากสยามไปยังล้านนา ๒๔

ตารางที่ ๒ จำนวนใบบอกจากล้านนาไปยังสยาม ๒๔

ตารางที่ ๓ จำนวนสารตราและใบบอกจำแนกแต่ละจังหวัด..... ๒๕

ตารางที่ ๔ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๑..... ๘๖

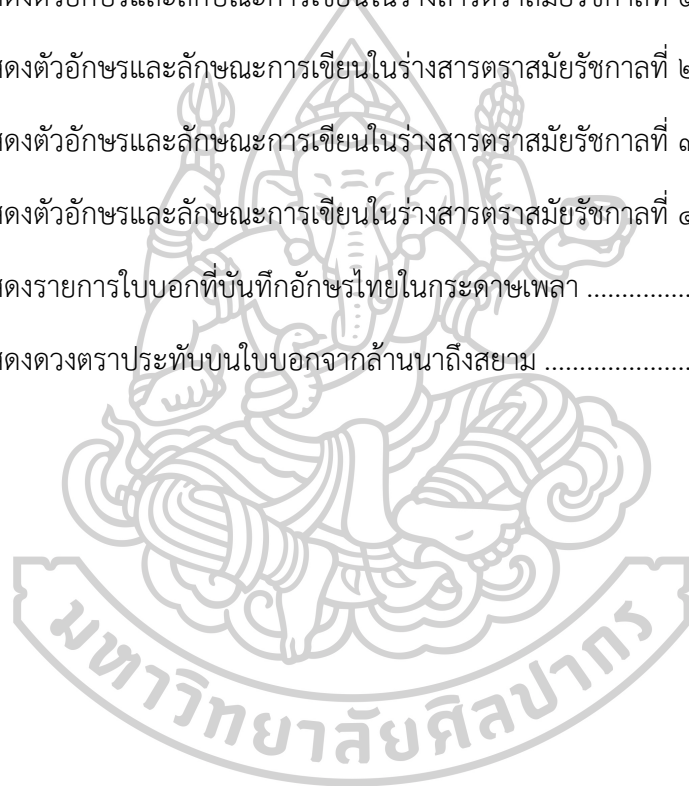
ตารางที่ ๕ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๒..... ๘๗

ตารางที่ ๖ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๓..... ๘๘

ตารางที่ ๗ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๔..... ๘๙

ตารางที่ ๘ แสดงรายการใบบอกที่บันทึกอักษรไทยในกระดาษเพลลา ๑๒๐

ตารางที่ ๙ แสดงดวงตราประทับบนใบบอกจากล้านนาถึงสยาม ๑๓๔

สารบัญรูปภาพ

หน้า

ภาพที่ ๑ ตราประทับมุล่งขวาในหนังสือของออกพระวิสุทสุนทร(โกษาปาน) (ฉบับที่ ๒) มีไปถึง เมอร์สีเออร์ เดอลันยี พ.ศ. ๒๒๓๑.....	๓๓
ภาพที่ ๒ หนังสือออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน) มีไปถึง เมอร์สีเออร์ เดอลันยี พ.ศ. ๒๒๓๑	๓๔
ภาพที่ ๓ ตราประทับมุล่งขวาในหนังสือออกญาไชยาเมืองตะนาวศรี	๓๕
ภาพที่ ๔ หนังสือออกญาไชยาเมืองตะนาวศรี.....	๓๕
ภาพที่ ๕ แผนภาพขั้นตอนการรับและส่งหนังสือราชการในราชสำนักสยาม	๔๖
ภาพที่ ๖ แผนภาพแสดงกระบวนการออกหนังสือราชการประเภท “สารตรา”	๔๘
ภาพที่ ๗ ปกร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นหรรดล มีสีเหลืองเกิดจากส่วนผสมที่พอดีระหว่างหรรดลกับ รง.....	๕๐
ภาพที่ ๘ ปกร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นหรรดล มีสีเหลืองอมส้มเกิดจากส่วนผสมชาดมากไป	๕๐
ภาพที่ ๙ ร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นดินสอขาวคุณภาพดี.....	๕๒
ภาพที่ ๑๐ ร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นดินสอขาวแต่สีของดินสอขาวค่อนข้างไปทางสีเหลืองนวล	๕๓
ภาพที่ ๑๑ แผนภาพขั้นตอนการรับและส่งหนังสือราชการในล้านนา.....	๖๐
ภาพที่ ๑๒ ตราพระราชสีห์ ประจำตำแหน่งสมุหนายก ที่ประทับในกฎหมายตราสามดวง.....	๗๖
ภาพที่ ๑๓ ตราพระราชสีห์ที่ใช้เป็นตรากระทรวงมหาดไทย ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง เทศาภิบาล	๗๖
ภาพที่ ๑๔ พระธรรมนูญการใช้ตราพระราชสีห์ ใน กฎหมายตราสามดวง	๗๗
ภาพที่ ๑๕ ตราจักร ใช้ประทับหนังสือที่มีพระราชอาชญาลงโทษประหารชีวิต	๗๘
ภาพที่ ๑๖ ตราประทับพระคชสีห์ใหญ่ พระคชสีห์น้อย และพระคชสีห์เดินดง	๗๙
ภาพที่ ๑๗ หนังสือสมุดไทย วัสดุรองรับการเขียนร่างสารตรา ก่อนเปลี่ยนแปลงวัสดุรองรับการเขียน เป็นกระดาษฝรั่ง.....	๘๑
ภาพที่ ๑๘ ลายมือหวัดที่ปรากฏในร่างสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	๘๒

ภาพที่ ๑๙ ลายมือหวัดแกมบรรจงที่ปรากฏในร่างสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	๘๓
ภาพที่ ๒๐ ลายมือบรรจงที่ปรากฏในร่างสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว	๘๔
ภาพที่ ๒๑ เครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ คือ เครื่องหมายขึ้นต้นข้อความ หรือ ขึ้นต้นเรื่อง	๘๒
ภาพที่ ๒๒ เครื่องหมายโคมูตร คือ เครื่องหมายจบข้อความ หรือ จบเรื่อง	๘๓
ภาพที่ ๒๓ เครื่องหมายปีกกา เขียนร่วมกับรายชื่อบุคคล รายการสิ่งของ และมาตราวัด	๘๔
ภาพที่ ๒๔ เครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่ออธิบายวันในระบบจันทรคติ	๘๖
ภาพที่ ๒๕ เครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่ออธิบายมาตราเงิน	๘๗
ภาพที่ ๒๖ เครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่ออธิบายมาตราชั่งน้ำหนักสิ่งของ	๘๙
ภาพที่ ๒๗ การแก้ไขคำที่ตกหล่น	๑๐๒
ภาพที่ ๒๘ การแก้ไขข้อความที่ตกหล่น	๑๐๓
ภาพที่ ๒๙ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของร่างสารตรา ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย	๑๐๕
ภาพที่ ๓๐ ร่างสารตราถึงเจ้าอุปราชเมืองนครลำปาง	๑๐๖
ภาพที่ ๓๑ สารตราถึงเมืองแพร่ เรื่องตอบรับไม้ขนสักและผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าฯ ถวาย	๑๐๗
ภาพที่ ๓๒ ส่วนเนื้อหาตามหลังคำว่า “ด้วย” เพื่อเชื่อมโยงความจากใบบอกที่ส่งมารายงานก่อนหน้า	๑๐๘
ภาพที่ ๓๓ ส่วนลงท้ายระบุวัน เวลา ในการออกสารตรา	๑๑๒
ภาพที่ ๓๔ ใบบอกหรือหนังสือขดที่ส่งจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา	๑๑๖
ภาพที่ ๓๕ ใบบอกหรือหนังสือขดอักษรลาวที่ส่งมายังราชสำนักสยาม	๑๑๗
ภาพที่ ๓๖ ใบบอกหรือหนังสือขดอักษรลาวที่แปลแล้วคัดลอกลงหนังสือสมุดไทย เรียกว่า “คัดบอก” หรือ “สำเนาแปลใบบอก”	๑๑๙
ภาพที่ ๓๗ ใบบอกที่เก่าที่สุดที่บันทึกด้วยอักษรไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๖๓)	๑๒๑
ภาพที่ ๓๘ ใบบอกที่บันทึกด้วยอักษรไทยส่งมาถึงราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ ๔	๑๒๒

ภาพที่ ๓๙ ใบบอกอักษรไทยจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา ลายมือบรรจงส่งมายังราชสำนักสยาม สมัยรัชกาลที่ ๔	๑๒๔
ภาพที่ ๔๐ ใบบอกอักษรไทยเขียนด้วยเส้นดินสอจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา	๑๒๕
ภาพที่ ๔๑ เครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ คือ เครื่องหมายขึ้นต้นข้อความ หรือ ขึ้นต้นเรื่อง ในใบบอก	๑๒๘
ภาพที่ ๔๒ เครื่องหมายโคมูตร คือ เครื่องหมายที่ใช้เขียนเมื่อจบข้อความ หรือจบเรื่อง ในใบบอก	๑๒๙
ภาพที่ ๔๓ เครื่องหมายปีกกาใช้เขียนร่วมกับรายชื่อตำแหน่งในใบบอกในพื้นที่จำกัด	๑๒๙
ภาพที่ ๔๔ เครื่องหมายปีกกาใช้เขียนร่วมกับรายชื่อเมืองในใบบอก	๑๓๐
ภาพที่ ๔๕ เครื่องหมายกากบาทใช้เขียนเพื่อให้แก้ไขคำหรือข้อความในใบบอก	๑๓๒
ภาพที่ ๔๖ การประทับตราประจำตำแหน่งที่มุมล่างขวาของใบบอกอักษรไทย	๑๓๓
ภาพที่ ๔๗ การประทับตราประจำตำแหน่งที่ด้านหลังของใบบอกอักษรไทย.....	๑๓๓
ภาพที่ ๔๘ ตราประจำต่อ.....	๑๔๐
ภาพที่ ๔๙ ตราบัวประจำฉีก.....	๑๔๑
ภาพที่ ๕๐ ตำแหน่งการประทับ “ตราบัวประจำฉีก”	๑๔๑
ภาพที่ ๕๑ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของใบบอก ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย	๑๔๒
ภาพที่ ๕๒ การแปลใบบอกจากเมืองน่าน ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๓๑	๑๔๓
ภาพที่ ๕๓ ตราประทับตำแหน่งพระยกระบัตร์ในหนังสือราชการประเภทใบบอก	๑๕๗
ภาพที่ ๕๔ แผนภูมิแสดงประเภทและปริมาณส่วยจากล้านนาถึงสยามสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔	๒๑๘
ภาพที่ ๕๕ ตารางแสดงปริมาณส่วยของแต่ละหัวเมืองในล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔.....	๒๑๘

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เอกสารโบราณหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑-๔ ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติให้บริการ เป็นหมวดเอกสารโบราณที่บันทึกเหตุการณ์หรือเรื่องราวต่าง ๆ ของประเทศ เช่น การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม เป็นต้น เอกสารโบราณหมวดนี้มีเอกสารประเภทหนึ่งที่เรียกว่า “สารตรา” และ “ใบบอก” ซึ่งเป็น “หนังสือราชการ” ที่ใช้ติดต่อระหว่างราชสำนักสยามและหัวเมืองประเทศราช

สารตรา คือ หนังสือราชการที่ประทับด้วยตราใหญ่ซึ่งเป็นตราที่ออกโดยเจ้ากระทรวงหรือข้าราชการตั้งแต่ชั้นเจ้าพระยาขึ้นไป ตามกระแสพระบรมราชโองการหรือพระราชดำรัสของพระเจ้าแผ่นดินสยามที่มีไปยังเจ้าเมือง กรมการเมือง ข้าราชการผู้รักษาเมือง ซึ่งมีบรรดาศักดิ์ต่ำกว่าชั้นเจ้าพระยา เพื่อให้ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน เช่น สารตราถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องถอดพระยานครลำปางและตั้งพระยาอุปราชาเป็นที่พระยานครลำปาง สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่ พระยานครลำปาง พระยานครลำพูน เรื่องห้ามไม่ให้ชายช่าง โค กระบือให้แก่พ่อค้าอังกฤษ และสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องให้พระยาเชียงใหม่ไปพร้อมกับข้าหลวงอังกฤษ ชี้แจงพุดจากันเรื่องเขตแดนอังกฤษติดกับเขตแดนเมืองเชียงใหม่ เป็นต้น

ใบบอก คือ หนังสือที่ส่งจากหัวเมืองมายังเมืองหลวงเพื่อรายงานข้อราชการต่าง ๆ ที่ได้ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการ เช่น บอกเรื่องการสืบข้อราชการทัพ บอกเรื่องการจับกุมกลุ่มชาติพันธุ์ บอกจำนวนไพร่พล บอกสิ่งของตามจำนวนเกณฑ์หรือส่วย บอกเรื่องทูลเกล้าฯ ถวายช่างมงคล ตลอดจนบอกรายงานน้ำฝนต้นข้าว เป็นต้น^๑

เอกสารกลุ่มนี้มีความสำคัญต่อการศึกษาวิธีการบริหารจัดการบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหัวเมืองประเทศราชภายใต้พระราชอำนาจของพระเจ้าแผ่นดินสยามให้ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการที่ทรงวางแนวทางปฏิบัติไว้ให้ ดังนั้นข้อมูลในสารตราก็คือ การถ่ายทอด “คำสั่ง” จาก

^๑ ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา” ใน ความยกย่องของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๓๗), ๑๕๑.

ราชสำนักสุโขทัยเมืองประเทศราชของสยาม ส่วนข้อมูลในใบบอกก็คือ รายงานผลการปฏิบัติตามคำสั่งที่แสดงถึงการตอบสนองต่อพระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์สยาม การที่ราชสำนักสยามมีการสั่งการผ่านหนังสือราชการเช่นนี้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองและเป็นการปกครองในลักษณะที่ควบคุมให้ยำเกรงต่อพระราชอำนาจที่รัฐสยามมีเหนือรัฐล้านนา ดังนั้นเอกสารสองประเภทนี้นับว่ามีความสำคัญต่อการศึกษาแบบแผนการใช้อำนาจของสยามในฐานะผู้ปกครองที่ปฏิบัติต่อหัวเมืองประเทศราช

ประวัติศาสตร์การเมืองการปกครองระหว่างสยามและล้านนาถูกบันทึกไว้ว่าเริ่มต้นตั้งแต่ว่าการที่ล้านนายอมสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้ากรุงธนบุรี มีการร่วมมือกันขับไล่พม่าที่ปกครองล้านนาอย่างยาวนานสองร้อยกว่าปี(พ.ศ. ๒๑๐๑-๒๓๑๗)ให้ออกไปจากดินแดนล้านนา แม้ว่าในระยะแรกอิทธิพลของพม่ายังมีอยู่ในดินแดนล้านนาจนเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ สยามก็มีบทบาทในการผลักดันนโยบายให้ล้านนาขับไล่พม่าออกไป ตลอดระยะเวลาของความสัมพันธ์ทางประวัติศาสตร์ระหว่างสยามและล้านนาก็มีการติดต่อขอราชการและรายงานเรื่องราวต่าง ๆ เข้ามายังราชสำนักสยามผ่านหนังสือราชการอยู่เรื่อยมา

การปกครองหัวเมืองประเทศราชล้านนาของสยามมีการติดต่อขอราชการผ่านหนังสือราชการมาตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรี จากหลักฐานที่พบ คือ “ร่างตราถึงหัวเมือง จ.ศ. ๑๑๓๖” เอกสารหมวดจดหมายเหตุธนบุรี เลขที่ ๔ เอกสารฉบับนี้เรียกว่า “ร่างตรา” คือชื่อเรียก “ร่าง” ของหนังสือราชการประเภทตราซึ่งเป็นการร่างเอกสารก่อนการคัดลอกลงเอกสารฉบับจริง การร่างเอกสารจะร่างไว้ในหนังสือสมุดไทยส่วนหนังสือราชการฉบับจริงเขียนบนกระดาษเพลลา^๒ เนื่องจากมีน้ำหนักเบาทำให้สะดวกต่อการส่งหนังสือไปยังหัวเมือง ดังนั้นการร่างตราจึงเป็นขั้นตอนหนึ่งของการออกหนังสือราชการของกรมมหาดไทยไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ในสมัยนั้น

เอกสารฉบับนี้มีเนื้อหากล่าวถึงการแจ้งขอราชการไปยังหัวเมืองประเทศราช ได้แก่ กำหนดการของพระเจ้ากรุงธนบุรีในการเสด็จยกทัพหลวงตีเชียงใหม่ การเตรียมกำลังไพร่พลรอรับเสด็จพระราชดำเนิน เป็นต้น นับเป็นเอกสารหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงการติดต่อขอราชการของสยามและล้านนาและเป็นหลักฐานที่ยืนยันถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาได้ว่าการติดต่อกัน

^๒ กระดาษเพลลา คือ วัสดุการรองรับการบันทึกประเภทหนึ่ง เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า กระดาษสา มีลักษณะบาง น้ำหนักเบา ขนาดความกว้างโดยเฉลี่ยประมาณ ๓๐-๓๕ เซนติเมตร ความยาวของกระดาษเพลลามากหรือน้อยขึ้นอยู่กับเนื้อที่บันทึก หากข้อความยาวมากผู้เขียนก็จะต่อกระดาษเพลลาไปเรื่อย ๆ จนสิ้นสุดข้อความ

ผ่านหนังสือราชการ มีการสั่งการ มีการปฏิบัติตามคำสั่งการนั้น ประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจในเอกสารฉบับนี้คือการบันทึก “ชื่อบ้านและเมือง” ที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยั้งทัพหลวงในคราวเสด็จยกทัพตีเชียงใหม่ในครั้งนี้ไว้ว่า “บ้านระแหงเมืองตาก”^๓ ไว้ชัดเจนในเอกสาร แต่จากการสำรวจเอกสารที่นักวิชาการเขียนถึงประเด็นการเสด็จยั้งทัพหลวงของพระเจ้ากรุงธนบุรีปรากฏว่าโดยมากเขียนว่าทรงยั้งทัพที่ “เมืองเถิน” และ “เมืองกำแพงเพชร” โดยอ้างอิงข้อมูลจากพงศาวดารหรือตำนานทำให้ข้อมูลที่ได้คลาดเคลื่อนไปจากเอกสารต้นฉบับซึ่งร่วมสมัยกับกรุงธนบุรีฉบับนี้ ผู้วิจัยเห็นว่าการอ้างอิงเอกสารชั้นต้นประเภทจดหมายเหตุจะได้ข้อเท็จจริงมากกว่าเอกสารประเภทตำนานและพงศาวดาร เนื่องจากเป็นเอกสารที่มีการบันทึกร่วมสมัยกับเหตุการณ์นั้น ๆ อีกทั้งเป็นเอกสารที่เกิดขึ้นในกระบวนการปฏิบัติงานราชการในสมัยนั้นจึงมีความน่าเชื่อถือมากกว่าหากเทียบกับตำนานและพงศาวดารที่เขียนขึ้นในสมัยหลังซึ่งเนื้อหาอาจมีการเสริมเติมแต่งเจือปนด้วยจินตนาการ อุดมคติและความเชื่อของผู้แต่งอีกด้วย

การติดต่อข้อราชการของสยามกับล้านนาในฐานะหัวเมืองประเทศราชผ่านหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกดำเนินต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ มีการควบคุมล้านนาโดยสั่งการจากราชสำนักให้ปฏิบัติตามคำสั่งหลายเรื่อง และมีใบบอกรายงานข้อราชการมาอย่างสม่ำเสมอ ผู้วิจัยสนใจศึกษาหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอก โดยกำหนดขอบเขตของการศึกษาช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๑) เนื่องจากได้สำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการบริหารจัดการหัวเมืองประเทศราชล้านนาของราชสำนักสยามในช่วงเวลาดังกล่าวแล้วไม่พบว่ามีการศึกษาวิเคราะห์และสังเคราะห์โดยใช้ข้อมูลจากหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกโดยมองความสัมพันธ์ของสยามและล้านนาระยะยาวตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ ถึง รัชกาลที่ ๔ วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่ใช้เอกสารชั้นต้นศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาจะยุติที่รัชกาลที่ ๓ โดยนักวิชาการส่วนมากที่ศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในประเด็นความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามจะเน้นศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับล้านนาในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นไปโดยเฉพาะอย่างยิ่งการเขียนถึงการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล การเปลี่ยนแปลงจากรัฐจารีตมาเป็นรัฐสมัยใหม่และการครอบครองล้านนาให้เป็นส่วนหนึ่งของสยามได้โดยสมบูรณ์ เป็นต้น

^๓ สาวินี ขอนแก่น และ ศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง, “จดหมายเหตุพระเจ้ากรุงธนบุรี เรื่อง “ร่างตราถึงหัวเมือง จ.ศ. ๑๑๓๖” : หลักฐานที่ถูกลืม” ใน การประชุมสัมมนาวิชาการระดับชาติ “ศิลปะและวัฒนธรรม: พลวัตในสังคมไทยร่วมสมัย” อัจฉรี จันทมูล, บรรณาธิการ (ม.ป.ท, ๒๕๖๑), ๑๓๒-๑๔๐.

ผู้วิจัยเห็นว่าหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกที่ใช้ติดต่อข้าราชการต่าง ๆ ในสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ เป็นเอกสารที่มีความสำคัญเพราะเป็นกลุ่มเอกสารที่สะท้อนให้เห็นถึงวิธีการต่าง ๆ ที่ราชสำนักสยามใช้ในการปกครองและควบคุมหัวเมืองประเทศราช ซึ่งข้อมูลที่รายงานจากหัวเมืองเข้ามาปรากฏอยู่ในเอกสารทางราชการกลุ่มนี้มากที่สุด ดังความเห็นของนักวิชาการที่ศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาได้กล่าวถึงความสำคัญของเอกสารกลุ่มนี้ไว้ว่า

เอกสารรัฐบาลดังกล่าวเป็นหลักฐานการปกครองที่ส่งไปถึงเมืองต่าง ๆ ในล้านนา และมีหนังสือราชการจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาส่งรายงานมายังรัฐบาลกลางที่กรุงเทพฯ เอกสารรัฐบาลดังกล่าวทางราชการได้เก็บสำเนาไว้ที่ส่วนกลาง หลักฐานดังกล่าวมีประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์อย่างยิ่ง เพราะให้ความรู้ต่าง ๆ มาก ดังเช่นเกี่ยวกับวิธีการปกครองบ้านเมือง สถานการณ์ที่เกิดขึ้นในหัวเมือง ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองประเทศราชกับรัฐบาลกลาง เรื่องราวเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างพม่าและกรุงเทพฯ และเชียงใหม่ เป็นต้น^๔

แม้นักวิชาการเสนอว่าการใช้เอกสารราชการมีข้อจำกัด เพราะเป็นทัศนะของทางราชการ อาจมีความคลาดเคลื่อนจากข้อเท็จจริงโดยเฉพาะที่ทัศนะของท้องถิ่นที่มีปฏิภานไม่พอใจรัฐบาลและเห็นว่าควรระมัดระวังการใช้หลักฐานและควรพิจารณาหลักฐานท้องถิ่นประกอบการวิเคราะห์ด้วย ผู้วิจัยเห็นด้วยในประเด็นดังกล่าวแต่ยังคงมองว่าเอกสารจากส่วนกลางเป็นหลักฐานขั้นต้นที่สามารถวิเคราะห์ประเด็นการควบคุมล้านนาให้ยำเกรงต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามได้ โดยเฉพาะหนังสือราชการประเภทสารตราที่มีคำสั่งต่าง ๆ ให้ล้านนาปฏิบัติตามนโยบายของราชสำนักสยาม แต่เอกสารที่รายงานเข้ามายังราชสำนักคือใบบอก ข้อมูลส่วนนี้อาจจะคลาดเคลื่อนจากความจริงบ้าง ด้วยปัจจัยหลาย ๆ อย่าง ทั้งนี้ข้อหนึ่งอาจเป็นเพราะการที่ล้านนาไม่ยอมสร้างประเด็นร้าวฉานให้เกิดขึ้นระหว่างความสัมพันธ์ของสยามและล้านนา การรายงานข้อราชการอาจรายงานเพื่อลดความขัดแย้ง จึงต้องพึงระวังต่อการใช้หลักฐานนี้และต้องพิจารณาหลักฐานท้องถิ่นประกอบด้วย

^๔ สรัสวดี อ๋องสกุล, **ประวัติศาสตร์ล้านนา ฉบับสมบูรณ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ (กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๖๑), ๑๕.

การศึกษาเรื่องการปกครองหัวเมืองประเทศราชล้านนาของสยามโดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) นักวิชาการส่วนมากมักเสนอว่ารัฐบาลสยามให้เชียงใหม่มีอิสระในการปกครองตนเองอย่างมาก โดยที่รัฐบาลกลางไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวในกิจการภายในเชียงใหม่สามารถกำหนดรูปแบบการปกครองตนเองตามขนบธรรมเนียมท้องถิ่น อย่างไรก็ตามรัฐบาลกลางก็ไม่ปล่อยให้เชียงใหม่เสียที่เดียว เพราะรัฐบาลกลางใช้วิธีควบคุมโดยอ้อม^๕ ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตว่าการใช้วิธีควบคุมโดยอ้อมนี้อันที่จริงแล้วคือกระบวนการก่อร่างของการรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางของสยามที่มีการดำเนินการมาอย่างต่อเนื่อง ผู้วิจัยเห็นว่ากระบวนการผนวกล้านนาเข้ามาเป็นส่วนหนึ่งของสยามนั้นไม่ได้เพิ่งก่อตัวที่สมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเฉพาะช่วงรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางคือการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นระบอบเทศาภิบาลแต่ได้เริ่มวางรากฐานการควบคุมล้านนาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แม้จะมีการปรับเปลี่ยนนโยบายไปบ้างตามสถานการณ์บ้านเมืองในแต่ละรัชกาล ถึงกระนั้นก็ตามนับแต่ล้านนายอมเป็นเมืองประเทศราชของสยามตั้งแต่สมัยกรุงธนบุรีนั้น ราชสำนักสยามก็ได้กำหนดแนวนโยบายต่าง ๆ ในการควบคุมหัวเมืองประเทศราชล้านนาและยังคงมีจุดมุ่งหมายหลักในการครอบครองล้านนาให้เป็นส่วนหนึ่งของสยาม ทั้งนี้เพื่อให้ล้านนาเป็นป้อมปราการที่สำคัญทางเหนือเพื่อป้องกันการรุกรานของพม่า กระบวนการดังกล่าวพัฒนาขึ้นเป็นลำดับและทวีความเข้มข้นเมื่อได้แรงกระตุ้นจากการล่าอาณานิคมในยุคจักรวรรดินิยมโดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงแม้ว่าสยามไม่ได้ถูกคุกคามแบบเดียวกับเพื่อนบ้านและแม้ว่าผู้ปกครองสยามจะรู้สึกวิตกกังวลแต่ก็ให้ความร่วมมือและเป็นผู้กระทำ(agencies) ในการเปลี่ยนประเทศเป็นแบบอาณานิคม(Colonial transformation) ซึ่งทำให้สยามกลายเป็นส่วนหนึ่งของระเบียบโลกยุคอาณานิคมด้วย^๖

การที่สถานการณ์แวดล้อมในยุคอาณานิคมเป็นดังนี้ทำให้รัฐบาลสยามต้องเร่งบริหารจัดการหัวเมืองประเทศราชหรือดินแดนใต้อาณานิคมในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลต่อ ๆ มา จนกระทั่งสมัยรัชกาลที่ ๗ สามารถสลายอำนาจของเจ้าเมืองท้องถิ่นและผนวกดินแดนล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของประเทศสยามเช่นเดียวกับภูมิภาคอื่น ๆ ซึ่งรัฐบาลสยามประสบความสำเร็จในการทำให้คนล้านนาและคนในภูมิภาคอื่น ๆ เข้าใจว่าล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยามและเป็นชนชาติไทยเฉกเช่นเดียวกัน^๗ การใช้อำนาจจากศูนย์กลางควบคุมเศรษฐกิจของล้านนาเห็นได้จากเอกสารเรื่องร่างตรา^๘

^๕ เรื่องเดียวกัน, ๓๕๙.

^๖ ชงชัย วินิจจะกุล, โหม่นนาราชชาตินิยม (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน, ๒๕๕๙), ๒๘.

^๗ เนื่ออ่อน ขรรค์ทองเขียว, เปิดแผนยึดล้านนา (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๙), ๒๙๓.

เจ้าพระยานิกรบดินทร์ เรื่องเจ้าเมืองน่านของดงไม้ มีเนื้อหากล่าวถึงเจ้าเมืองน่านของดงส่วยไม้สัก เป็นเวลา ๓ ปี เนื่องจากจะเก็บไว้เพื่อตัดขายให้กับพ่อค้าไม้ แต่รัชกาลที่ ๔ ไม่ทรงอนุญาตและได้วักกล่าวตักเตือน ดังความว่า

หนังสือเจ้าพระยานิกรบดินทร์ มาถึงเจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครเมืองน่าน ด้วยบอกลง ไปว่า ไม้ขอนสักที่จะเอาลงไปทูลเกล้าฯ ถวายนั้น เจ้าอนันตวรฤทธิเดชขอรับพระราชทานงดไว้ตัดขายค้า ๓ ปี นั้นได้แจ้งตามบอกแล้ว จึงนำหนังสือบอกไปกราบทูลพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท โปรดเกล้าฯ จะให้นำหนังสือเจ้าอนันตวรฤทธิเดชขึ้นกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ไม่มีเยี่ยงอย่างเลยที่เจ้าอนันตวรฤทธิเดชบอกของด ไม้ไว้ค้า ๓ ปี ไม้ที่เจ้าอนันตวรฤทธิเดชให้แสนท้าวพระยาลาวตัดส่งลงมาทูลเกล้าถวายทุกปีก็ ตัดเอาแต่เล็ก ๆ แต่ที่ไกล ส่งลงมา ป่าไม้ที่ใกล้น้ำเป็นไม้ใหญ่ไม้อาว ถ้าตัดจนสิ้นอายุเจ้า อนันตวรฤทธิเดชทั้งบุตรและหลาน ไม้ขอนสักแขวงเมืองน่านในป่าก็ไม่สิ้นไม่สุด และเมือง น่านเป็นเมืองประเทศราชอันใหญ่ไพโรฬมมาก พระยาน่านแต่ก่อนเป็นเจ้ามาหลายชั่วเจ้า เมืองถึงปีกี่แต่งบุตรหลานออกตัดไม้ใหญ่ยาวงามดีส่งลงไปทูลเกล้าถวายไม่ขาดแล้วแต่ก่อนเจ้า เมืองก็เป็นแต่พระยา ครั้นนี้ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงเจ้าอนันตวรฤทธิเดชทั้งบุตรและหลาน เป็นเจ้ากอปรไปด้วยศบ้นดาศักดิ์ พวกกันเข้าชื่อของดไม้ขอนสักในหลวงถึง ๓ ปี ลงไปจะขอ ตัดขายดังนี้มิชอบ (พ.ศ. ๒๔๐๒ / ๑๙๖)

จากร่างสารตราฉบับดังกล่าวทำให้เห็นว่าการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติของล้านนาในฐานะ หัวเมืองประเทศราชถูกจำกัดด้วยเงื่อนไขต่าง ๆ ของสยาม การจะตัดไม้เพื่อค้าขายในบ้านเมืองตนเอง อาจทำได้หากไม่ได้รับพระบรมราชานุญาต ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าล้านนาตกอยู่ภายใต้อำนาจควบคุมของ สยาม อีกทั้งการกล่าวถึงการ “ชุบเลี้ยง” ให้มียศถาบรรดาศักดิ์ต่างจากเจ้าเมืองน่านแต่ก่อนมานั้น แสดงให้เห็นว่าสยามได้มีส่วนเข้าไปเปลี่ยนแปลงจารีตและขนบธรรมเนียมของการแต่งตั้งยศของ เจ้านายล้านนาที่ถือปฏิบัติกันมาแต่เดิมด้วยการหยิบยื่นยศถาบรรดาศักดิ์ตามอย่างจารีตนิยมของ สยามให้กับล้านนา

ด้านการปกครองภายในล้านนา สยามคงยินยอมให้เจ้าเมืองผู้ปกครองใช้วิธีการปกครองในรูปแบบ เดิมที่หัวเมืองล้านนาเคยใช้มาแต่ก่อน แต่สยามยังคงไว้ซึ่งอำนาจสิทธิขาดในการแต่งตั้งและ เพิกถอนตำแหน่งสำคัญทางการเมือง ๕ ตำแหน่งของแต่ละหัวเมืองที่เรียกว่า “เจ้าชั้น ๕ ใบ” ตำแหน่ง

ดังกล่าวนี้ต้องรับผิดชอบดูแลบริหารงานทุกด้านของหัวเมือง ดำรงพระยศเป็นเพียง “พระยา” โดยการแต่งตั้งจากกษัตริย์สยาม^๘ และการจะได้เลื่อนยศจาก “พระยา” เป็น “เจ้าประเทศราช” นั้น เจ้าเมืองในล้านนาไม่ได้รับแต่งตั้งทุกองค์แต่ผู้ได้รับการแต่งตั้งต้องสร้างคุณความดีมีบทบาทโดดเด่นให้สยามพอใจเป็นอย่างมากถึงพระราชทานแต่งตั้งให้เป็นเจ้าประเทศราชล้านนาได้

นอกจากนี้ผู้วิจัยเห็นว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะช่วงรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นช่วงรอยต่อก่อนที่สยามจะดำเนินการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ยังมีงานศึกษาไม่มากนักและยังมีแง่มุมให้ศึกษาเพิ่มเติม หากทำการศึกษาวิเคราะห์โดยละเอียดจากเอกสารชั้นต้น ประเภทสารตราและใบบอก จะทำให้เห็นเบื้องหลังของการกำหนดนโยบายของสยามที่ปฏิบัติต่อล้านนา ตลอดจนมโนทัศน์ของชนชั้นนำสมัยรัตนโกสินทร์ในการรวมอำนาจสู่ศูนย์กลางของสยามซึ่งจะทำให้งานเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ล้านนาอย่างน้อยในมุมมองของการควบคุมล้านนาสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุผลดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นทำให้ผู้วิจัยเลือกทำวิจัยในหัวข้อดังกล่าวโดยอาศัยข้อมูลจากหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกเพื่อแสดงให้เห็นถึงของความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาในสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔ ซึ่งเป็นการปูทางไปสู่การผนวกล้านนาเป็นส่วนหนึ่งของสยามโดยสมบูรณ์ในสมัยต่อมาอันมีส่วนสร้างองค์ความรู้ใหม่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ล้านนาในสมัยรัตนโกสินทร์ได้เพิ่มมากขึ้น

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่อศึกษารูปแบบการบันทึกและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑)

๒. เพื่อวิเคราะห์เนื้อหาของหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกซึ่งสัมพันธ์กับองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑)

๑.๓ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑. ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับรูปแบบการบันทึกและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอก ตลอดจนกระบวนการรับและส่งหนังสือราชการทั้งสองประเภท

^๘ ปรีติมา ศิรินาม, ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น (พิชฌุโลก: รัตนสุวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๔), ๖๓.

๒. ทำให้ทราบเนื้อหาของหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกที่สัมพันธ์กับองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ล้านนาซึ่งสะท้อนแง่มุมของการควบคุมล้านนาให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แห่งรัฐสยามโดยเนื้อหาจากสารตราและใบบอกอาจมีส่วนช่วยคลี่คลายองค์ความรู้เดิมด้วยหลักฐานขั้นต้นที่หนักแน่นและยังเป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ใหม่ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาให้ถูกต้องสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

๑.๔ ขอบเขตของการศึกษา

๑. ศึกษาข้อมูลจากสารตราและใบบอกซึ่งเป็นเอกสารโบราณ หมวดจดหมายเหตุ สมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) ให้บริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ จำนวน ๓๐๐ ฉบับ ซึ่งบางฉบับส่งถึงปลายทางคือหัวเมืองล้านนาหลายเมือง อาทิ สารตราเจ้าพญาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่เรื่องห้ามขายช้าง โคน กระบือ ให้พ่อค้าอังกฤษ เอกสารใน พ.ศ. ๒๓๘๑ เลขที่ ๑๙ สารตราฉบับนี้ส่งถึงเมืองเชียงใหม่ ลำปาง และลำพูนด้วย โดยรายละเอียดมีดังนี้

ตารางที่ ๑ จำนวนสารตราจากสยามไปยังล้านนา

ประเภท	สารตราสยามไปยังล้านนา			
	รัชกาลที่ ๑	รัชกาลที่ ๒	รัชกาลที่ ๓	รัชกาลที่ ๔
หนังสือสมุดไทย	๒	๑	๕๖	๑๐๒
กระดาษเพลลา	-	-	-	-
รวม	๒	๑	๕๖	๑๐๒
				๑๖๑

ตารางที่ ๒ จำนวนใบบอกจากล้านนาไปยังสยาม

ประเภท	ใบบอกจากล้านนาไปยังสยาม			
	รัชกาลที่ ๑	รัชกาลที่ ๒	รัชกาลที่ ๓	รัชกาลที่ ๔
หนังสือสมุดไทย	-	-	๔๙	๘๗
กระดาษเพลลา	-	๑	๒	๕
กระดาษฝรั่ง	-	-	-	๒
รวม	-	๑	๕๑	๘๗
				๑๓๙

จำแนกจำนวนฉบับของสารตราจากสยามถึงล้านนาและใบบอกจากล้านนาถึงสยามตามรายชื่อจังหวัด โดยนับจำนวนสารตราและใบบอกของจังหวัดแม่ฮ่องสอน รวมกับจังหวัดเชียงใหม่ เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่ถูกแยกมาจากจังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดลำปาง นับจำนวนสารตราและใบบอกของเมืองเถินด้วย เนื่องจากปัจจุบันเมืองเถินเป็นพื้นที่ของจังหวัดลำปาง และ จังหวัดเชียงรายนับจำนวนสารตราและใบบอกเมืองเชียงของด้วย เนื่องจากปัจจุบันเมืองเชียงของเป็นพื้นที่ของจังหวัดเชียงราย รายละเอียดดังนี้

ตารางที่ ๓ จำนวนสารตราและใบบอกจำแนกแต่ละจังหวัด

จังหวัด	สารตราสยามไปยังล้านนา (ฉบับ)	ใบบอกจากล้านนาไปยังสยาม (ฉบับ)
เชียงใหม่	๖๓	๔๘
แม่ฮ่องสอน	-	-
เชียงราย	๑	๒๑
ลำปาง	๕๑	๒๙
ลำพูน	๒๔	๑๕
แพร่	๓๑	๑๑
น่าน	๔๓	๒๓
พะเยา	๑	๘
รวม	๒๑๔	๑๕๐
		๓๖๔

๒. งานวิจัยฉบับนี้ในส่วนของสารตราศึกษาจากร่างสารตราที่บันทึกไว้ในหนังสือสมุดไทยซึ่งมีการระบุวัน เดือน ปี ในการออกเอกสารเพื่อนำไปบันทึกในฉบับจริงและส่งฉบับจริงไปหัวเมืองล้านนา ในส่วนของใบบอกศึกษาจากใบบอกฉบับจริงที่บันทึกด้วยอักษรไทยส่งจากหัวเมืองล้านนามายังราชสำนักและศึกษาจากคัตบอคือการค้าลอกใบบอกลงในหนังสือสมุดไทยและกระดาษฝรั่ง

๑.๕ คำนิยามศัพท์เฉพาะ

สารตราหรือตราใหญ่ หมายถึง หนังสือราชการที่ออกโดยกระแสรบระบรมราชโองการของพระมหากษัตริย์ถึงข้าราชการผู้รักษาเมือง เจ้าเมือง กรมการเมือง โดยเสนาบดีหรือข้าราชการตั้งแต่

ชั้นเจ้าพระยาเป็นผู้ดำเนินการออกหนังสือ ส่งถึงหัวเมืองประเทศราชเพื่อให้ปฏิบัติตามคำสั่งการของราชสำนัก หนังสือสารตราโดยทั่วไปเรียกย่อ ๆ ว่า “ตรา”

ร่างสารตรา หมายถึง การร่างเนื้อหาของสารตราลงในหนังสือสมุดไทย เป็นขั้นตอนหนึ่งของการออกหนังสือราชการประเภทสารตรา มีการสอบทานระหว่างผู้มีอำนาจออกหนังสือและเมื่อผ่านขั้นตอนสอบทานแล้วผู้มีอำนาจออกหนังสือจะสั่งการให้คัดลอกข้อความตามร่างสารตราฉบับนี้ลงในกระดาษเพลลา จากนั้นประทับตราประจำตำแหน่งส่งไปยังหัวเมืองประเทศราช ร่างสารตราเรียกอีกชื่อ ว่า “ร่างตรา”

ใบบอก หมายถึง หนังสือราชการที่ เจ้าเมือง กรมการเมือง ข้าราชการผู้รักษาเมืองมีมาถึงเสนาบดีเพื่อกราบบังคมทูลขอราชการเรื่องต่าง ๆ ที่ได้ปฏิบัติงานสนองพระบรมราชโองการมายังราชสำนัก เขียนบนกระดาษเพลลาแล้วประทับตรา ใบบอกเมืองประเทศราชล้านนาเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “หนังสือขุด” คำว่า “ขุด” หมายถึง ทำให้เป็นวงหรือม้วนให้กลม สันนิษฐานว่าเป็นการเรียกชื่อหนังสือตามลักษณะที่ม้วนให้กลมแล้วใส่ในกระบอกไม้หรือกระบอกที่ทำจากโลหะส่งจากหัวเมืองประเทศราชเข้ามายังราชสำนักและมีการคัดลอกลงหนังสือสมุดไทยเรียกว่า “คัดบอก” หรือ “คัดใบบอก”

หน้าต้น หมายถึง การเรียกหน้าของเอกสารต้นฉบับหนังสือสมุดไทยที่บันทึกเนื้อหาในหน้าแรกเริ่มหรือหน้าเริ่มต้นก่อนพลิกหนังสือสมุดไทยกลับด้านหลัง

หน้าปลาย หมายถึง การเรียกหน้าของเอกสารต้นฉบับหนังสือสมุดไทยที่บันทึกเนื้อหาด้านหลังของหนังสือสมุดไทยหลังจากที่พลิกกลับด้านหลังแล้ว

๑.๖ ข้อตกลงเบื้องต้น

๑. อาณาจักรล้านนา ในการศึกษาของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ หมายถึง พื้นที่ ๘ จังหวัดในภาคเหนือปัจจุบัน ได้แก่ จังหวัดเชียงใหม่ เชียงราย แม่ฮ่องสอน ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน พะเยา สำหรับจังหวัดแม่ฮ่องสอน ในช่วงเวลาที่ศึกษา(รัชกาลที่ ๑-๔) อยู่ในพื้นที่ความดูแลของจังหวัดเชียงใหม่ ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดระบบการปกครองใหม่โปรดฯ ให้ตั้งเมืองจัตวาขึ้นกับมณฑลพายัพโดยย้ายที่ว่าการแขวงจากเมืองยวมมาที่เมืองแม่ฮ่องสอนให้ชื่อว่า จังหวัดแม่ฮ่องสอน

๒. การถ่ายทอดเนื้อหาของสารตราและใบบอกจะถ่ายทอดเป็นอักษรไทย และปรับการสะกดตามอักษรวิธีภาษาไทยปัจจุบัน เว้นแต่ชื่อเมือง สถานที่ บุคคล ซึ่งเป็นชื่อเฉพาะจะคงไว้ตามอักษรวิธีแบบเดิมตามที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับ

๓. การอ้างอิงเนื้อความจากเอกสารต้นฉบับสารตราและใบบอกจะระบุรายละเอียดของเอกสารต้นฉบับไว้ท้ายข้อความที่อ้างอิง โดยระบุปีพุทธศักราช(พ.ศ) ตามด้วยเลขที่เอกสาร ต่อจากเครื่องหมาย / ซึ่งสามารถตรวจสอบรายละเอียดเพิ่มเติม อาทิ ชื่อเรื่อง ได้ที่ภาคผนวก ก แสดงรายการสารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ทั้งหมด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ข้าพระพุทธเจ้า พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร บุตร
หลานแสนท้าวพญาลาวเมืองน่าน ขอบอกปรนนิบัติมายัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา
ได้ทราบ ด้วยปีชาลูกค้าเมืองลา เมืองพง มาค้าขาย ณ เมืองท่าของ (พ.ศ. ๒๓๘๗
/ ๕๒)

จากตัวอย่างข้างต้น อธิบายการอ้างอิงเอกสารต้นฉบับไว้ท้ายข้อความที่อ้างอิงได้ว่า เอกสารต้นฉบับเป็นเอกสารใน พ.ศ. ๒๓๘๗ เลขที่ ๕๒

๔. การอ้างอิงข้อความจากเอกสารต้นฉบับสารตราและใบบอก จะคัดข้อความที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่น่าเสนอเท่านั้น สำหรับข้อความที่ไม่เกี่ยวข้องกับการนำเสนอจะละไว้โดยใช้เครื่องหมาย [...] แสดงถึงการละเนื้อความนั้น ๆ ไว้ ทั้งนี้เพื่อให้ข้อความที่คัดมายืดยาวจนเกินไป ดังตัวอย่างต่อไปนี้

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงคอยฟังข่าวคราวราชการ ณ เมืองน่านอยู่
พญาพิชัย กรมการ แต่งให้แสนหลวงขึ้นไปสืบราชการ ณ เมืองน่านถึง ๒ เดือน ๓
เดือนแล้ว พญาพิชัย กรมการ หาบอกข้อราชการทางเมืองน่านลงไปให้ทรงทราบ
ไม่ [...] พญาพิชัย กรมการมีความผิดอยู่ ให้ภาคทัณฑ์โทษไว้ (พ.ศ.๒๓๘๗ / ๕๐)

๕. การอ้างอิงคำ หรือ ข้อความ จากเอกสารต้นฉบับ ซึ่งเส้นอักษรเลอะเลือนบางส่วนจะสันนิษฐานคำ หรือ ข้อความ นั้นไว้โดยพิมพ์ในเครื่องหมายวงเล็บ () สำหรับคำและข้อความที่เลอะเลือนมากหรือเป็นคำที่ปรากฏอยู่บริเวณที่ต้นฉบับชำรุดส่งผลให้ไม่สามารถอ่านคำหรือข้อความได้ จะใช้เครื่องหมาย ... เพื่อแสดงถึงคำหรือข้อความที่ไม่สามารถอ่านได้ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

โกษาธิบตีว่าที่สมุหกลาโหมสั่งให้ตกแทรก
 ลง(บาง)วงกาเสียบ้างแล้วสั่งให้มิไปตามร่างนี้เถิด
 ...(ออก)มาสั่งว่า ท่านพญาจ่าแสนญากรสั่งว่าให้ ๑- (พ.ศ.๒๓๗๔ / ๙)

๖. การอ้างอิงเอกสารต้นฉบับที่ไม่ได้นำเนื้อความคัดมาพิมพ์หรือคัดมาพิมพ์น้อยกว่า ๓ บรรทัด ตามระเบียบการพิมพ์วิทยานิพนธ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากรเรื่องการพิมพ์อัญพจน์หรือเนื้อความที่คัดมาอ้างอิงโดยตรงไม่เกิน ๓ บรรทัดให้พิมพ์ต่อไปในเนื้อหา ผู้วิจัยได้อ้างอิงเอกสารต้นฉบับสารตราและใบบอกโดยใช้ระบบเชิงบรรทัด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑ “ ใบบอกพระยานาน เรื่องพม่าคุมไพร่พลมานำเอาหน่อคำไปอยู่เมืองอังวะ ”
 สำนักหอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. พ.ศ. ๒๓๘๗ เลขที่ ๕๒.
 หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

จากตัวอย่างข้างต้น อธิบายการอ้างอิงเอกสารต้นฉบับระบบเชิงบรรทัดได้ว่า
 เอกสารต้นฉบับชื่อ : ใบบอกพระยานาน เรื่องพม่าคุมไพร่พลมานำเอาหน่อคำไปอยู่เมืองอังวะ
 หน่วยงานเจ้าของเอกสาร : สำนักหอสมุดแห่งชาติ
 ประเภทของเอกสารต้นฉบับ : หนังสือสมุดไทย
 อักษรที่บันทึก : อักษรไทย
 ภาษา : ภาษาไทย
 เส้นอักษร : เส้นดินสอ
 เอกสารใน : พุทธศักราช ๒๓๘๗
 เอกสารเลขที่ : ๕๒
 หมวดเอกสาร : จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓
 หน้าเอกสาร : หน้าต้น

๗. วิทยานิพนธ์ฉบับนี้กำหนดอักษรย่อสำหรับเอกสารต้นฉบับไว้ ดังนี้

สท.	หมายถึง	หนังสือสมุดไทย
กพ.	หมายถึง	กระดาษเพลลา
กฝ.	หมายถึง	กระดาษฝรั่ง
ร.	หมายถึง	รัชกาล
พ.ศ.	หมายถึง	พุทธศักราช

จ.ศ. หมายถึง จุลศักราช
ม.ป.ป. หมายถึง ไม่ปรากฏปี

๘. ตารางภาคผนวก ก คือ รายการสารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ทั้งหมดที่ใช้ศึกษาค้นคว้าวิจัย โดยนำเสนอรูปแบบตาราง ดังตัวอย่างดังนี้

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๙	๒๓๘๖ (๑๒๐๕)	๒๗	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพระยา เชียงใหม่ เรื่อง ส่งพม่า ๑๖ คน ลงมา กรุงเทพฯ ฯ	(๑) ใบบอกพระยา เชียงใหม่เรื่องส่งตัว พม่า ๑๖ คน ซึ่งอ้างตัว ว่าเป็นลูกหลาน พระเจ้าอังวะลงมา กรุงเทพฯ ฯ (๒) สารตราถึงเมือง เชียงใหม่ตอรับพม่า ๑๖ คนซึ่งเมือง เชียงใหม่บอกส่งลงมา	ใบบอก เชียงใหม่ - สยาม สารตรา สยาม- เชียงใหม่

จากตาราง อธิบายได้ว่า เอกสารฉบับนี้เป็นเอกสารลำดับที่ ๑๙ ปีพุทธศักราช ๒๓๘๖ ปีจุลศักราช ๑๒๐๕ เอกสารเลขที่ ๒๗ เนื้อหาที่ใช้ศึกษาค้นคว้าคือ ฉบับที่ (๑) เป็นเอกสารประเภทใบบอก วัสดุรองรับการบันทึกคือหนังสือสมุดไทย ชื่อเรื่อง “ใบบอกพระยาเชียงใหม่ เรื่อง ส่งพม่า ๑๖ คน ลงมากรุงเทพฯ ฯ” มีใจความว่า “ใบบอกพระยาเชียงใหม่เรื่องส่งตัวพม่า ๑๖ คน ซึ่งอ้างตัวว่าเป็นลูกหลานพระเจ้า อังวะ ลงมากรุงเทพฯ ฯ” หมายเหตุเป็นเอกสารจากเชียงใหม่ส่งมาถึงราชสำนักสยาม และ ฉบับที่ (๒) เป็นเอกสารประเภทสารตรา วัสดุรองรับการบันทึกคือหนังสือสมุดไทย มีใจความว่า “สารตราถึงเมืองเชียงใหม่ตอรับพม่า ๑๖ คนซึ่งเมืองเชียงใหม่บอกส่งลงมา” หมายเหตุเป็นเอกสารจากราชสำนักสยามส่งไปถึงเชียงใหม่ ทั้งนี้การบันทึกลงหนังสือสมุดไทย ๑ เล่ม พบว่ามีข้อมูลทั้งร่างสารตราและคัดใบบอกในเล่มเดียวกัน

๑.๗ วิธีดำเนินการศึกษาค้นคว้าและวิจัย

การศึกษาค้นคว้าและการวิจัยในดุชนิพนธ์ฉบับนี้ใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ (Historical Approach) ด้วยการวิเคราะห์ข้อมูลทางด้านเอกสารชั้นต้น (Primary Source) เป็นหลัก และนำเสนอ

ในรูปแบบของการพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) โดยมีวิธีการและขั้นตอนดำเนินการศึกษาค้นคว้า ดังนี้

๑. ศึกษาค้นคว้าหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) ที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของสยามและล้านนา โดยรวบรวมเอกสารจากบัญชีเอกสารโบราณหมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๑ - ๔ ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งให้บริการในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๖๕)

๒. รายชื่อสารตราและใบบอกที่ใช้ศึกษาในงานวิจัยฉบับนี้ หากพิจารณาเพียงชื่อเรื่องอาจทำให้สับสนได้ว่าจะจะเป็นเอกสารที่ไม่เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนา เช่น เรื่อง “ร่างสารตราสมุหนายกโกษาธิบดีถึงพระยาตากเรื่องเตือนว่าถ้ามีราชการติดต่อกับเมืองเมาะตำเลิมให้ไปถึงเฉพาะเจ้าเมือง” เอกสารสมัยรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๙๑ เลขที่ ๑๘๘ ผู้วิจัยได้ตรวจสอบข้อมูลที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับดังกล่าว พบว่าเนื้อหาของฉบับที่ร่างสารตราในหนังสือสมุดไทยบางฉบับปรากฏร่างสารตราเกี่ยวกับล้านนาไว้ด้วย เช่น ฉบับที่กล่าวถึงนี้มีร่างสารตราจากเจ้าพญาจักรีถึงพญาน่าน พระยาหอหน้า ตอบทราบเรื่องที่ได้แต่งตั้งให้ท้าวเพี้ยออกไปสืบราชการทางเมืองเชียงรุ่ง เป็นร่างสารตราฉบับที่ ๒ ในเอกสารต้นฉบับดังกล่าว ด้วยเหตุนี้เพื่อให้ได้ข้อมูลสารตราและใบบอกระหว่างสยามและล้านนาครบถ้วน ผู้วิจัยจึงไม่ได้พิจารณาเพียงชื่อเรื่องของเอกสารต้นฉบับแต่ได้ทำการตรวจสอบเนื้อหาภายในโดยละเอียดและเมื่อพบว่ามีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสารตราและใบบอกระหว่างสยามและล้านนา ผู้วิจัยจึงนำข้อมูลไปใช้ในงานวิจัยฉบับนี้ด้วย

๓. วิเคราะห์และจัดระบบข้อมูลที่ปรากฏในสารตราและใบบอก เนื่องจากเป็นเอกสารทางราชการซึ่งมีการสั่งการและการรายงานข้อราชการระหว่างสยามและล้านนาหลากหลายเรื่องเพื่อความสะดวกต่อการวิเคราะห์วิจัย ผู้วิจัยได้จัดกลุ่มเนื้อหาออกเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่ ๑.การเมืองการปกครอง ๒.เศรษฐกิจ ๓.สังคมและวัฒนธรรม

๔. นำข้อมูลที่จัดกลุ่มแล้วมาศึกษาวิเคราะห์ให้เห็นถึงการควบคุมรัฐล้านนาให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามและศึกษาจากเอกสารชั้นรองอื่น ๆ เช่น ตำรา งานวิจัย วิทยานิพนธ์ บทความทางวิชาการทั้งในและต่างประเทศ ประกอบการวิเคราะห์เรียบเรียงประเด็นต่าง ๆ ด้วย

๕. นำเสนอผลการศึกษาค้นคว้าแบบพรรณนาวิเคราะห์ (Descriptive Analysis) บางประเด็น นำเสนอข้อมูลในรูปแบบตารางและยังใช้วิธีการเชิงปริมาณ เช่น การจัดทำแผนภูมิ เพื่อช่วยในการอธิบายด้วย

บทที่ ๒

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเด็นที่ศึกษา ได้แก่ ประวัติของหนังสือราชการ ประเภทของหนังสือราชการ กระบวนการรับและส่งหนังสือราชการของสยามและล้านนา เอกสารที่ศึกษาเกี่ยวกับหนังสือราชการ และเอกสารที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนา โดยแบ่งเป็น เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ และเอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นไป มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ ประวัติของหนังสือราชการ

หนังสือราชการ หมายถึง เอกสารที่เป็นหลักฐานในราชการ ได้แก่ หนังสือที่มีไปมาระหว่างส่วนราชการ หนังสือที่ส่วนราชการมีไปถึงหน่วยงานอื่นซึ่งไม่ใช่ส่วนราชการ หนังสือที่หน่วยงานอื่นซึ่งไม่ใช่ส่วนราชการหรือที่บุคคลภายนอกมีมาถึงส่วนราชการ เอกสารที่ทางราชการจัดทำขึ้นเพื่อเป็นหลักฐาน และเอกสารที่ทางราชการจัดทำขึ้นตามกฎหมาย ระเบียบ หรือข้อบังคับ^๙

หนังสือราชการหรือหนังสือประทับตรา มีความสำคัญคือ เป็นหลักฐานในการปฏิบัติราชการและมีเนื้อหาสัมพันธ์กับความเป็นมาของบ้านเมืองทั้งทาง สังคม และวัฒนธรรม เนื่องจากหนังสือราชการเป็นเครื่องมือในการสื่อสารระหว่างผู้มีหน้าที่ทำงานราชการ และเป็นเครื่องมือการบริหารราชการแผ่นดินของผู้ปกครองตามยุคสมัย อีกทั้งหนังสือราชการยังแสดงให้เห็นพัฒนาการของเทคโนโลยีจากวัสดุที่ใช้บันทึกและวิธีการบันทึกอีกด้วย^{๑๐} หนังสือราชการหรือหนังสือประทับตรานี้พบหลักฐานว่ามีการใช้ในการติดต่อราชการทั้งในราชสำนักตลอดจนราชการกับต่างประเทศมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี

^๙ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), ๑๒๔๔.

^{๑๐} กระทรวงการต่างประเทศ, รายงานการวิจัย โครงการรวบรวมข้อมูลวิวัฒนาการหนังสือราชการของกระทรวงการต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘- ๒๕๕๕ (กรุงเทพฯ: กองบรรณสารและห้องสมุด สำนักงานปลัดกระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๕๖), ๑.

แล้ว ดั่งที่ ซีมิง เดอ ลา ลูแบร์ ราชทูตของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ แห่งฝรั่งเศส ได้เดินทางเข้ามายังสยามในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีได้บันทึกเกี่ยวกับการใช้ “ตราประทับ” ในหนังสือของข้าราชการสยามไว้ว่า

ลายลักษณ์สำคัญของชาวสยามนั้น ไม่ใช่เขียนตัวอักษรลงนามฤาทำอย่างไรอย่างอื่น แลมิใช่การประพุดในกิจส่วนเอกชนที่เขียนหนังสือหนึ่งหาต่อกัน ชั่วแต่อาณาพยาบาลเท่านั้นจึงจะมีตราประทับได้ แลตรานั้นก็น่าจะเป็นดวงลัญจกรสำคัญซึ่งพระมหากษัตริย์พระราชทานแก่เจ้าพนักงานให้เป็นเครื่องมือสำหรับตำแหน่งที่จะรับราชการสนองพระเดชพระคุณตามหน้าที่^{๑๑}

จากบันทึกของลา ลูแบร์ ทำให้ทราบว่าการประทับตราลงเอกสารมีเฉพาะหนังสือของทางราชการ อีกทั้งตราที่ประทับนั้นเป็นตราสำคัญที่ได้รับพระราชทานจากพระมหากษัตริย์เพื่อทำงานสนองพระบรมราชโองการตามที่ได้รับมอบหมาย การบันทึกของลา ลูแบร์ นี้เป็นหลักฐานลายลักษณ์อักษรที่ยืนยันได้ว่าราชสำนักสยามใช้ตราประทับในหนังสือราชการหรือหนังสือประทับตราแล้วในสมัยอยุธยาซึ่งสอดคล้องกับหลักฐานที่พบในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช คือ เอกสารลายลักษณ์ของออกพระวิสุทสุนทร(โกษาปาน) ราชทูตที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงจัดส่งคณะราชทูตไทยไปเยือนฝรั่งเศสในปี พ.ศ. ๒๒๒๘ เพื่อถวายพระราชสาส์นและเครื่องมงคลราชบรรณาการของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแต่พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔

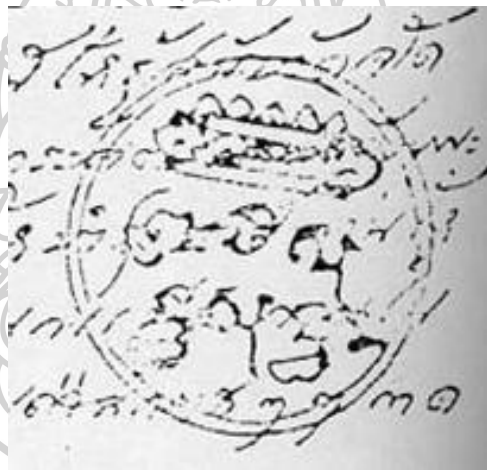
ปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๕๕) พบเอกสารลายลักษณ์ของออกพระวิสุทสุนทร(โกษาปาน) ทั้งหมด ๕ เรื่อง ได้แก่ บันทึกประจำวัน ๑ เรื่อง และจดหมาย ๔ ฉบับ เอกสารทั้งหมดนี้โกษาปานเขียนในช่วงปฏิบัติหน้าที่ราชทูตเจริญสัมพันธไมตรีระหว่างสยามและฝรั่งเศส^{๑๒} ในจำนวนจดหมายทั้งหมดมีจดหมายฉบับที่ ๑ ส่งถึง มูสซิงแพ หรือ เมอซีเออร์ มาร์กีส์ เซนญูเอเลย์ (Monsieur le Marquis de Seignelay) เสนาบดีกระทรวงทหารเรือต่างประเทศและพยานิชย์ของพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ เนื้อหา

^{๑๑} ซีมิง เดอ ลา ลูแบร์, ลาลูแบร์ เป็นจดหมายเหตุพงศาวดารสยาม ครั้งกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า(ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาจำทูตพระราชสาส์น ครั้งนั้นแต่งไว้แปลเป็นไทย) เล่ม ๓, (ม.ป.ท.: ม.ป.ป.), ๒๕๑-๒๕๒.

^{๑๒} วทัญญา เล่ห์กัน, “บันทึกประจำวันและจดหมายของโกษาปาน : เนื้อหาและกลวิธีทางภาษา” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๙), ๕.

แสดงความขอบคุณฝ่ายฝรั่งเศสที่มีไมตรีจิตต้อนรับคณะราชทูตสยามเป็นอย่างดีในการเดินทางไป
 อัญเชิญพระราชสาส์นที่กรุงฝรั่งเศส และฉบับที่ ๒ ส่งถึง มูสุลาอี หรือ เมอร์ลีเออร์ เดอลายี (Monsier
 de Lagny) ผู้อำนวยการบริษัทอินเดียตะวันออกของฝรั่งเศส เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ เนื้อหากล่าวแสดงความ
 ความขอบคุณต่อเมอร์ลีเออร์ เดอ ลายี และฝากฝังให้ช่วยดูแลนักเรียนไทยในฝรั่งเศสรวมถึงขอให้เป็น
 ชูระนำเครื่องราชบรรณาการที่เหลืออยู่ส่งมายังกรุงศรีอยุธยา

จดหมายของออกพระวิสุทสุนทรทั้ง ๒ ฉบับนี้มีการประทับตราอยู่มุมล่างด้านขวาของหนังสือ
 ดวงตราประทับเป็นรูปวงกลม สลักชื่อ “พระวิสุทสุนทร” ด้วยอักษรขอม นอกจากแสดงถึงความเป็น
 เจ้าของจดหมายฉบับนั้น ๆ ตราประทับยังบอกได้ถึงจดหมายฉบับนั้นเป็นจดหมายฉบับจริงของออก
 พระวิสุทสุนทร ตราประทับบนจดหมายมีลักษณะดังภาพต่อไปนี้

ภาพที่ ๑ ตราประทับมุมล่างขวาในหนังสือของออกพระวิสุทสุนทร(โกษาปาน) (ฉบับที่ ๒)
 มีไปถึง เมอร์ลีเออร์ เดอลายี พ.ศ. ๒๒๓๑

ที่มา : หนังสือออกพระวิสุทสุนทรถึงเมอร์ลีเออร์ เดอ ลายี เข้าถึงเมื่อ ๕ ตุลาคม ๒๕๖๔ เข้าถึงได้จาก
http://www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_image_detail.php?id=1216

จากหมายเหตุบันทึก ๒

157

Handwritten Thai script, likely a historical document or report, containing several lines of text in an older form of the Thai script.

ภาพที่ ๒ หนังสือออกพระวิสุทสุนทร (โกษาปาน) มีไปถึง เมอร์ซิเออร์ เดอลันยี พ.ศ. ๒๒๓๑
ที่มา : หนังสือออกพระวิสุทสุนทรถึงเมอร์ซิเออร์ เดอ ลายี เข้าถึงเมื่อ ๕ ตุลาคม ๒๕๖๔ เข้าถึงได้จาก
http://www.sac.or.th/databases/inscriptions/inscribe_image_detail.php?id=1216

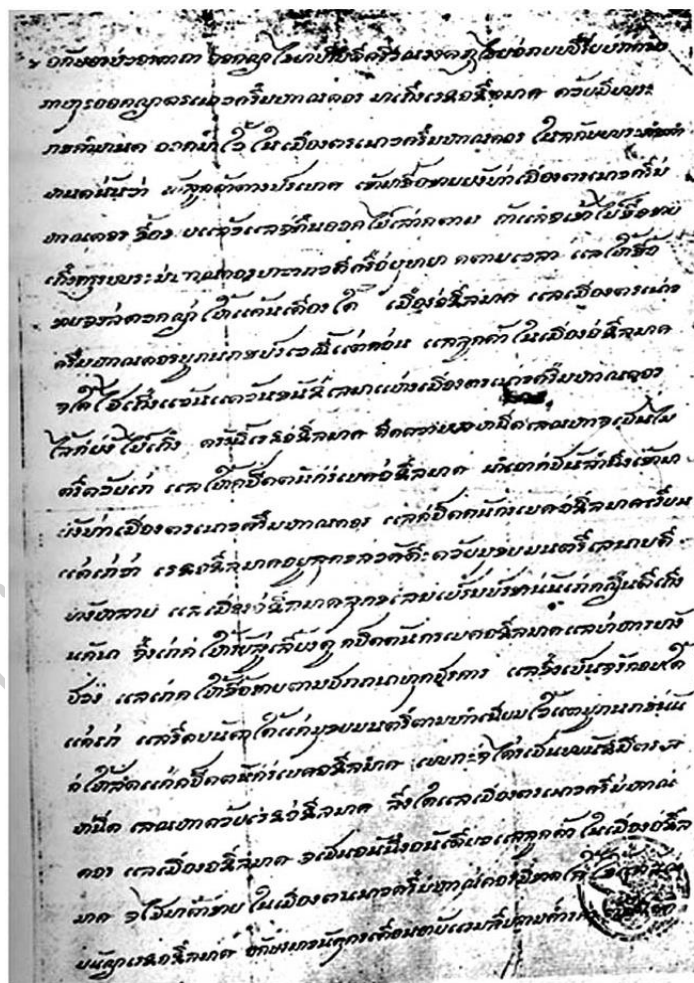
การประทับตราในหนังสือราชการสมัยอยุธยา ยังพบในหนังสือที่ติดต่อราชการภายใน
อาณาจักรคือ หนังสือของออกญาไชยาธิบดีศรีณรงค์ศุภไชยอภัยพิริบรากรมภาหุ ออกญาตะนาวศรี

ภาพที่ ๓ ตราประทับมุมล่างขวาในหนังสือออกญาไชยาเมืองตะนาวศรี

ที่มา : “หนังสือกรรมการเมืองตะนาวศรี อนุญาตให้พ่อค้าเดนมาร์คมาค้าขาย ปีระกา พ.ศ.

๒๑๖๔,” กระจดาฯฝรั่ง, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. ๙๘๓, เลขที่ ๖/ก, หอสมุดแห่งชาติ.

ภาพที่ ๔ หนังสือออกญาไชยาเมืองตะนาวศรี

ที่มา : “หนังสือกรรมการเมืองตะนาวศรี อนุญาตให้พ่อค้าเดนมาร์คมาค้าขาย ปีระกา พ.ศ. ๒๑๖๔,” กระจดาฯฝรั่ง, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. ๙๘๓, เลขที่ ๖/ก, หอสมุดแห่งชาติ.

เอกสารสำเนาฉบับนี้ให้บริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ อยู่ในหมวดจดหมายเหตุกรุงศรีอยุธยา เรื่อง “หนังสือกรมการเมืองตะนาวศรี อนุญาตให้พ่อค้าเดนมาร์กมาค้าขาย ปีระกา พ.ศ. ๒๑๖๔” จ.ศ. ๙๘๓ เอกสารเลขที่ ๖/ก และ ๖/ข ประวัติเอกสารระบุว่า มิสเตอร์แอนเดอร์สัน กงสุลสยาม ถ่ายสำเนาภาพมาจากกรุงโคเปนเฮเกน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ เนื้อหากล่าวถึงหนังสือที่ออกให้ลูกค้าต่างประเทศคือ เมืองเรอธิลมาศ(เดนมาร์ก) ที่เข้ามาซื้อขายยังท่าเมืองตะนาวศรีให้สามารถค้าขายได้โดยสะดวกตามปรารถนาทุกประการ หนังสือออกในวันศุกร์เดือนอ้าย แรมสิบสองค่ำ ปีระกา ตรีศก หนังสือฉบับนี้บันทึกด้วยอักษรไทยย่อสมัยอยุธยา มุมล่างด้านขวาประทับตราไว้ สันนิษฐานว่าเป็นตราของออกญาไชยยาธิบดีฯ เจ้ากรมการเมืองตะนาวศรี

จากการบันทึกของ ลา ลูแบร์ เรื่องการประทับตราของข้าราชการสยามซึ่งสอดคล้องกับการประทับตราลงในจดหมายของออกพระวิสุทสุนทร(โกษาปาน) มีไปถึง มุสสุสิงแห หรือ เมอซีเออร์ มาร์กกีส์ เซนญอเลย์ และ มุสสุลาอี หรือ เมอร์ซีเออร์ เดอลันยี พ.ศ. ๒๒๓๑ ตลอดจนหนังสือออกญาไชยาเมืองตะนาวศรี หลักฐานลายลักษณ์อักษรแต่ละฉบับเป็นหลักฐานเชิงประจักษ์แสดงให้เห็นถึงธรรมเนียมนิยมในการประทับตราลงบนเอกสารของทางราชการว่ามีมานานแล้วอย่างน้อยที่สุดคือสมัยอยุธยาเป็นต้นมา

๒.๒ ประเภทของหนังสือราชการ

หนังสือราชการหรือหนังสือประทับตราของราชสำนักสยามมีหลายประเภทและเขียนบนวัสดุรองรับหลากหลาย บางวัสดุสามารถประทับตราได้ เช่น กระดาษเพลลา กระดาษฝรั่ง^{๑๓} บางวัสดุไม่สามารถประทับตราได้แต่ใช้ในกระบวนการออกหนังสือแต่ละฉบับ เช่น หนังสือสมุดไทย^{๑๔} เหตุที่ไม่

^{๑๓} กระดาษฝรั่ง คือ เอกสารโบราณประเภทหนึ่งซึ่งชาวต่างประเทศเป็นผู้ผลิตและได้นำเข้ามาใช้ใน ประเทศไทย ลักษณะบาง หากเปรียบกับปัจจุบันคือกระดาษฟูลสแก๊ปที่ใช้กันทั่วไป แต่ในอดีตไม่มีผลิตในประเทศ ต้องนำเข้าจากต่างประเทศจึงเรียกชื่อตามผู้ผลิตว่า กระดาษฝรั่ง

^{๑๔} หนังสือสมุดไทย คือ เอกสารโบราณประเภทหนึ่งทำจากเปลือกไม้ชนิดต่าง ๆ ที่สามารถนำมาใช้ทำเป็นกระดาษได้ เช่น ข่อย สา สับปะรด ปอ ย่านกฤษณา เป็นต้น โดยทำกระดาษให้หนาพอสมควรและตัดกระดาษให้เป็นลักษณะสี่เหลี่ยมผืนผ้ายาว ๆ กระดาษขนาดยาวนี้มักจะต้องต่อกระดาษให้มีขนาดยาวขึ้นแล้วพับกระดาษกลับไปกลับมา ให้เป็นเล่มสมุด ใช้รองรับการเขียนได้ ๒ ด้าน เรียกว่า หน้าต้นและหน้าปลาย โดยทั่วไปมักเรียกว่า “สมุดไทย” หรือ “สมุดข่อย” เพราะทำจากต้นข่อย ภาคเหนือเรียกว่า “พับสา” ภาคใต้เรียกว่า “หนังสือบุต” หนังสือสมุดไทยมี ๒ ชนิด คือ หนังสือสมุดไทยดำ และ หนังสือสมุดไทยขาว

สามารถประทับตราลงบนวัสดุได้เนื่องจากไม่ใช่หนังสือราชการฉบับจริงแต่เป็นการร่างหนังสือราชการไว้ก่อนออกหนังสือราชการฉบับจริง เช่น ร่างสารตรา เป็นต้น หรือคัดจากหนังสือราชการฉบับจริงที่ส่งจากเมืองประเทศราช เช่น ใบบอก คัดไว้ในหนังสือสมุดไทยก่อนนำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวายแด่พระมหากษัตริย์ เรียกว่า “คัดใบบอก” หรือ “คัดบอก” เป็นต้น รายละเอียดของการร่างและคัดลอกหนังสือราชการจะอธิบายไว้ในหัวข้อต่อไป สำหรับประเภทหนังสือราชการของราชสำนักสยามมีดังนี้

๒.๒.๑ หนังสือราชการที่ออกจากราชสำนักสยาม

หนังสือราชการประเภทนี้เป็นหนังสือราชการที่ราชสำนักสยามส่งไปยังเมืองประเทศราชเพื่อติดต่อประสานงานเรื่องราวทางราชการและส่งไปยังต่างประเทศเพื่อเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างสยามกับนานาอารยประเทศ หนังสือราชการประเภทนี้ได้แก่

๑. พระราชสาส์น คือ หนังสือราชการที่มีไปมาระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับพระมหากษัตริย์ประเทศต่าง ๆ เพื่อเจริญสัมพันธไมตรี เช่น พระราชสาส์นสุพรรณบัฏและคำหับไปเมืองจีน เอกสารหมวดจดหมายเหตุนครบาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๕๗ เลขที่ ๗

๒. ศุภอักษร คือ หนังสือราชการของเจ้าเมืองประเทศราช เจ้าเมือง เสนาบดี เสนาบดีต่างเมือง หรือข้าราชการชั้นเจ้าพระยาขึ้นไป ส่งไปมาถึงกันเพื่อติดต่อราชการเรื่องต่าง ๆ เช่น ศุภอักษรถึงเจ้าประเทศราช เรื่องหม่อมเหม็นกับพวกเป็นกบฏ เอกสารหมวดจดหมายเหตุนครบาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๑ เลขที่ ๑

๓. สารตราหรือตราใหญ่ คือ หนังสือราชการที่ออกโดยกระแสรบมราชโองการของพระมหากษัตริย์ถึงข้าราชการผู้รักษาเมือง เจ้าเมือง กรมการเมือง โดยเสนาบดีหรือข้าราชการตั้งแต่ชั้นเจ้าพระยาเป็นผู้ดำเนินการออกหนังสือ ซึ่งเจ้าหน้าที่ต้องเขียนร่างหนังสือราชการลงบนหนังสือสมุดไทยก่อนนำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวายเพื่อทรงตรวจแก้ เมื่อแก้ไขจนเป็นที่พอพระทัยแล้วเจ้าหน้าที่จะคัดข้อความลงในกระดาษเพลแล้วประทับ “ตราใหญ่” ประจำตำแหน่งจากนั้นพระองค์จะทรงมีพระบรมราชโองการให้ประทับตรา และส่งสารตราหรือตราใหญ่ไปยังผู้รับเป็นขั้นตอนต่อไป เช่น สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ เรื่องเกณฑ์ไม้สักปลูกสังฆารามวัดพระนคร จ.ศ. ๑๑๕๓ (พ.ศ. ๒๓๗๔) เอกสารหมวดจดหมายเหตุนครบาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๕๓ เลขที่ ๒๔ สารตราโดยทั่วไปเรียกย่อ ๆ ว่า “ตรา”

๔. ท้องตรา หรือตราน้อย คือ หนังสือราชการที่ออกโดยกระแสรบมราชโองการของพระมหากษัตริย์ถึงข้าราชการผู้รักษาเมือง เจ้าเมือง กรมการเมือง โดยเสนาบดีหรือข้าราชการตั้งแต่ชั้นเจ้าพระยาเป็นผู้ดำเนินการออกหนังสือซึ่งไม่ได้นำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวาย แต่ให้อยู่ในดุลยพินิจ

ของเสนาบดีในการตรวจแก้ เมื่อแก้ไขเรียบร้อยแล้วเจ้าหน้าที่จะคัดข้อความลงในกระดาษเพลาประทับ “ตราน้อย” ประจำตัวเสนาบดี หรือตราประจำตำแหน่งของผู้รับสนองพระบรมราชโองการประจำหน่วยงาน จากนั้นให้ประทับตรา และส่งท้องตราหรือตราน้อยไปยังผู้รับเป็นขั้นตอนต่อไป และโดยทั่วไปนิยมเรียกสารตราและท้องตราย่อ ๆ ว่า “ตรา” บางครั้งเรียกรวมกันว่า “ท้องตรา” เช่น ท้องตราเรื่องพระราชทานบำเหน็จความชอบแก่พระยา วิเสสสงคราม เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๑ จ.ศ. ๑๑๔๘ เลขที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศเกี่ยวกับคำเรียกท้องตรา และหนังสือ มีความว่า

หนังสือทั้งปวงที่ดำเนินพระราชโองการไปจากกรุงยังเมืองประเทศราชต่าง ๆ ถ้าเมืองเป็นประเทศราช หนังสือดำเนินพระราชโองการนั้นเรียกว่าศุภอักษรบ้าง ท้องตราบ้าง ตามเมืองเจ้า แลเมืองเจ้าพระยา ถ้าเมืองน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ก็เรียกแต่ว่าท้องตราฯ ถ้าหนังสือเสนาบดีก็เรียกแต่ว่าตราบ้าง หนังสือบ้างถ้าหนังสือขุนนางต่ำ ๆ ลงมา ก็เรียกแต่ว่าหนังสือ”^{๑๕}

๕. หนังสือ คือ หนังสือราชการที่มีการเขียนคล้ายสารตราและใบบอก ขึ้นต้นข้อความด้วยคำว่า “หนังสือ” เช่น หนังสือหมื่นศักดิ์พลเสพเจ้ากรมถึงพระยานคร เรื่องให้งดส่งเงินช่วยอากรรังนกเหลือจากข้อดีบุกแลข้าวเพื่อไว้สำรองราชการ เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๘ เลขที่ ๖

๖. จดหมาย คือ หนังสือราชการที่มีการเขียนคล้ายสารตรา ท้องตรา ใบบอก และ หนังสือ แต่ขึ้นต้นข้อความว่า “จดหมาย” มีลักษณะคล้ายจดหมายส่วนตัวที่มีเนื้อหาเป็นการปรึกษาข้อราชการบ้านเมืองเรื่องต่าง ๆ เช่น จดหมายพระยานครถึงแม่่น้อยใหญ่ แม่่น้อยกลางใต้ให้คนคุมกำปั่นบรรทุกผ้าเข้ามาส่งแลให้ฟังกระแสพระราชโองการ เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๓ เลขที่ ๒

๗. ฎีกาหรือบัญชาทางว่าว คือ หนังสือราชการที่ทางราชการออกให้แก่เจ้าหน้าที่ซึ่งนำส่วยหรือสิ่งของตามจำนวนเกณฑ์ หรือสิ่งของที่ประสงค์จะนำมาทูลเกล้าฯ ถวาย นำมาส่งให้ทางการ ใช้

^{๑๕} กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๘), ๑๐๔.

เป็นหลักฐานแสดงว่าสิ่งของที่นำมาส่งมีเจ้าหน้าที่รับไว้ตามจำนวนในวันเวลาที่ระบุไว้ เช่น ฎีกาขุน
อุดมโกสารช่วยเร่งหัวเมืองต่าง ๆ เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๒ เลขที่ ๑๗

๘. ตราภูมิ คือหนังสือราชการออกให้แก่ราษฎรเพื่อใช้เป็นหลักฐานสำหรับการยกเว้นไม่ต้อง
เสียส่วย อากร และไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปใช้ในงานราชการ เช่น ตราภูมิคุ้มห้ามให้ไว้แก่นายขุนทอง
เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๖ เลขที่ ๓

๙. ตราจอง คือหนังสือราชการที่ออกให้แก่ราษฎรเพื่อเป็นหลักฐานว่าที่ดินบริเวณที่ระบุ
ขอบเขตในตราจอง ผู้ถือตราจองจะได้รับอนุญาตให้ทำประโยชน์ได้ภายใน ๓ ปี ถ้าในเวลา ๓ ปีผู้ถือ
ตราไม่มีการใช้ประโยชน์จากที่ดิน ผู้ถือตราจองจะหมดสิทธิในการจับจองทันที

๑๐. ตราแดง คือ หนังสือราชการที่ออกให้แก่ราษฎรเพื่อเป็นหลักฐานว่าบริเวณที่นาตาม
ระบุไว้ในตราแดง ผู้ถือตราจะได้รับอนุญาตให้ทำประโยชน์จากที่นาโดยไม่มีกำหนดระยะเวลา

๑๑. หนังสือทัณฑ์บน คือ หนังสือที่ทางราชการออกให้มีลักษณะเป็นหนังสือสัญญาของ
คู่ความที่ทำไว้ให้แก่ผู้ชำระความหลังตัดสินคดีเรียบร้อยแล้ว

๑๒. คำให้การ คือเอกสารราชการที่เรียบเรียงข้อมูลจากการสอบถามบุคคลต่าง ๆ ที่เป็น
เชลยศึก ผู้ที่เดินทางไปสืบราชการทัพบ หรือผู้ที่เดินทางไปยังต่างประเทศ ซึ่งได้รู้ได้เห็นสิ่ง ต่าง ๆ ใน
บ้านเมืองอื่น รวมถึงการสอบถามข้อมูลที่ได้จากการให้ปากคำของโจทก์ จำเลย หรือพยานใน
กระบวนการยุติธรรมหรือในชั้นศาล^{๑๖} เอกสารประเภทคำให้การมีประโยชน์ต่อการพิจารณาเรื่องราว
ต่าง ๆ ที่ส่งผลถึงการวางนโยบายด้านการเมืองการปกครองโดยเฉพาะอย่างยิ่งการปกครองเมือง
ประเทศราชรวมถึงนโยบายที่มีต่อการต่างประเทศด้วย เช่น คำให้การว่าด้วยราชการทัพญวน จ.ศ.
๑๑๙๑ (พ.ศ. ๒๓๗๒) เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๑ เลขที่ ๕

๑๓. หนังสือเบิกด่าน หรือ หนังสือด่าน คือ หนังสือที่ทางราชการออกให้บุคคลหรือกลุ่ม
บุคคลที่ได้รับอนุญาตจากทางราชการหรือราชสำนักเพื่อใช้ผ่านด่านหรือเขตแดนในการเดินทาง
หนังสือด่านออกให้ทั้งประชาชนชาวสยามและชาวต่างชาติ มิชชันนารีหรือพ่อค้าที่เดินทางไปยังหัว
เมืองและเมืองประเทศราช เช่น สารตราสมัยรัชกาลที่ ๓ กล่าวถึงหนังสือเบิกด่านที่ออกให้กับบุคคลที่
ขึ้นไปล้านนาเพื่อซื้อช้าง ความว่า

วัน ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๕ เจ้าคุณฝ่ายเหนือสั่งให้มีหนังสือเบิกด่านให้นายหนาน
สุปินณ ขึ้นไปจัดซื้อช้าง (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๒๐)

^{๑๖} ธนโชติ เกียรติฉัตร, “การศึกษาวิเคราะห์คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว”
(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๘), ๒๐.

๒.๒.๒ หนังสือราชการที่ส่งมายังราชสำนักสยาม

หนังสือราชการประเภทนี้เป็นหนังสือที่เมืองประเทศราชหรือต่างประเทศส่งเข้ามายังราชสำนักสยาม เพื่อกราบบังคมทูลหรือรายงานข้อราชการเรื่องต่าง ๆ รวมถึงการเชื่อมสัมพันธไมตรี มี ๓ ประเภท คือ พระราชสาส์น ศุภอักษร และใบบอก มีรายละเอียดดังนี้

๑. พระราชสาส์น หนังสือราชการที่มีไปมาระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับพระมหากษัตริย์ประเทศต่าง ๆ เพื่อเจริญสัมพันธไมตรี หนังสือราชการประเภทนี้เมื่อประเทศต่าง ๆ ส่งหนังสือเข้ามาเพื่อเจริญสัมพันธไมตรีกับสยามก็เรียกว่าพระราชสาส์นเช่นเดียวกับที่สยามส่งไปเจริญสัมพันธไมตรีกับต่างประเทศ เช่น พระราชสาส์นกรุงปักกิ่งมีมาเจริญทางพระราชไมตรี เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๘๖ เลขที่ ๓๘

๒. ศุภอักษร คือ หนังสือราชการที่เจ้าประเทศราชมีถึงเสนาบดี เพื่อกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ถึงข้อราชการเรื่องต่าง ๆ เช่น ศุภอักษรพระหริรักษ์ เมืองกัมพูชาว่าได้ให้พระยาพลนำองค์ราชาวดีผู้บุตรเข้ามาถวายเป็นข้าพร้อมก็ได้จัดเครื่องบรรณาการเข้ามาถวายด้วยแล้ว เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๑๐๙

๓. ใบบอก คือ หนังสือราชการที่ข้าราชการผู้รักษาเมือง เจ้าเมือง กรมการเมืองมีมาถึงเสนาบดีเพื่อกราบบังคมทูลข้อราชการเรื่องต่าง ๆ เขียนบนกระดาษเพลแล้วประทับตราใบบอกเมืองประเทศราชล้านนาเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “หนังสือขุด” คำว่า “ขุด” หมายถึง ทำให้เป็นวงหรือม้วนให้กลม สันนิษฐานว่าเป็นการเรียกชื่อหนังสือตามลักษณะที่ม้วนให้กลมแล้วใส่ในกระบอกไม้หรือกระบอกที่ทำจากโลหะส่งจากเมืองประเทศราชเข้ามายังราชสำนัก เช่น ใบบอกเจ้าพระยาเชียงใหม่ส่งตัวตองซุ ๗ คนกับคนให้การ และสิ่งของลงมากรุงเทพฯ เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๑

กล่าวโดยสรุปได้ว่าหนังสือราชการที่ออกจากราชสำนักสยามไปเมืองประเทศราชหรือต่างประเทศและหนังสือตอบกลับมายังราชสำนักสยาม มีการใช้งานติดต่อสื่อสารระหว่างกันมาช้านาน จากที่พบหลักฐานลายลักษณ์อักษร หลักฐานการประทับตราอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนกระทั่งสมัยรัตนโกสินทร์ มีพระธรรมนุญที่กำหนดไว้ในกฎหมายตราสามดวงควบคุมการใช้ตราประทับ แต่กระนั้นก็ตามในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามี การปลอมตราประทับบนหนังสือราชการประเภท “ตราภูมิ” คือ หนังสือราชการที่ออกให้แก่ราษฎรเพื่อใช้เป็นหลักฐานสำหรับการยกเว้นไม่ต้องเสียส่วย อากร และไม่ต้องถูกเกณฑ์ไปใช้ในงานราชการ สันนิษฐานว่าน่าจะมีแพร่หลายจนนำไปสู่การออกประกาศว่าด้วยดวงตราต่าง ๆ ที่ใช้ประทับตรา ความว่า

ด้วยมีพระบรมราชโองการ ผ่านพระบัณฑิตपुरสุรสิงหนาทดำรงเสนาบดีเกล้าเหนือ
 กระหม่อม สั่งทำคำประกาศมายังเจ้าเมืองกรมการเมืองประเทศราชปักษ์ใต้ฝ่าย
 เหนือทั้งปวง แลเจ้าภานุอินายอากรกำนันตลาดนายด่านขนอนทุกตำแหน่ง ให้รู้จกั
 กันว่า ในกาลทุกวันนี้ตราที่ใช้ตีประจำหนังสือนั้น มีมากด้วยกันทุกหมู่ทุกกรมทุก
 พนักงาน สำหรับประทับฎีกาเบิกของแลตัวรับแลจ่ายของแลอื่นๆ ตามฐานะพนักงาน
 นั้น ๆ ครั้นเมื่อคนโง่ ๆ ขลาด ๆ เปล่า ๆ เห็นตราแดง ๆ แล้วยกตีกัน กลัวเกรงเชื่อ
 ฟังโดยง่าย ด้วยสำคัญว่าหนังสือที่ตีตราแดง ๆ นั้นคงจะไปแต่สำนักผู้มีวิชาเป็น
 เจ้านายขุนนางที่มีอำนาจเป็นแท้ จึงมีขุนนางนอกพนักงาน ซึ่งควรจะใช้ตราไปนอก
 กรุงบ้าง ข้าเจ้าป่วนายบ้าง เมื่อรู้ปรกติของคนนอกกรุงว่ามักกลัวตราตีลงแดง ๆ ใน
 หนังสือเชื่อถือด้วยง่ายไม่ดูลายในดวงตราเลย [...] บางทีคนที่เป็นไพร่ใจพาลโง่ ๆ
 เห็นแต่จะได้จำลองลอกเอาอย่างตราที่มีตำแหน่งใช้ไปกะปลอมประทับหนังสือ
 ปลอมไปใช้ในที่ต่างๆ ตามประสงค์โง่ง ๆ คด ๆ ก็มีบ้าง เนื่อง ๆ จับได้เป็นหลายครั้ง
 ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการเมืองเจ้าภานุอินายอากรกำนันตลาดนายด่านขนอนทุกตำแหน่ง เมื่อ
 ได้รับหนังสือ ใด ๆ ก็ควรพิจารณาให้แน่นอนจึงเชื่อถือหาควรฟังเองง่าย ๆ ไม่^{๑๗}

จากประกาศของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเห็นว่าการประทับตราลงบน
 หนังสือราชการมีความสำคัญมาก ต้องระมัดระวังเรื่องการถูกปลอมแปลง และต้องร่วมมือกัน
 ตรวจสอบ นอกจากความสำคัญเรื่องตราประทับแล้วการสะกดคำที่เกี่ยวข้องในกระบวนการ
 ประทับตราก็สำคัญ ในสมัยนั้นสันนิษฐานว่าน่าจะมีการเขียนลักลั่นกันและไม่เป็นระเบียบเท่าใดนัก
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ออกประกาศเตือนสติในคำว่า “ปิดตรา” ในปี่มะเมีย
 สัมฤทธิศก ความมีดังนี้

คำว่าปิดตราบ้าง ปิดตราบ้าง เดียวนี้พากันพูดแลเขียนมากนัก แทบทุกแห่งทุก
 พนักงาน คำนั้นไม่ถูกเลยไม่ดีเลยเพราะว่าถ้าตราเขาตีไว้แล้วที่กระดาศหรือที่ไหน ๆ
 ใครอยากจะไม่ให้คนอื่นเห็นตรานั้น ตัดกระดาศไปทาบฉนิกลงเสียนั้นแลควรจะ
 เรียกว่าปิดตรา ถ้าทำตราให้ปรากฏเป็นสำคัญควรจะเรียกว่า “ตีตรา” ก็ดี

^{๑๗} กรมศิลปากร, ประกาศว่าด้วยดวงตราต่าง ๆ ที่ใช้ประทับตราภูมิ ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม
 ๑ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา,
 ๒๕๒๘), ๑๒๓.

“ประทับตรา” กิติ ไม่ควรจะว่าปิดตราเลย อนึ่งคำว่า ปิดตรา คำนี้เขียนไว้ก็ชุมแต่
ยังอ่านไม่เข้าใจคำว่าปิดตรานั้นจะเหมือนว่าแฉะตราหรือเพราะเอาตราไปแฉะเข้า
หรือ^{๑๘}

การออกประกาศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกได้ว่าเป็นประเพณี
ประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณเมื่อทรงสนพระทัยหรือให้ความสำคัญกับเรื่องใดเพื่อให้เป็นแบบ
แผนและถือปฏิบัติร่วมกันจะทรงมีประกาศพระราชกฤษฎีกาให้ทราบ ไม่เฉพาะในราชสำนักเท่านั้นยัง
มีการส่งประกาศไปเมืองประเทศราชด้วย เมื่ออาลักษณ์ร่างเสร็จแล้วนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ทรงตรวจ
แก้ก่อนจึงประกาศ ลักษณะที่ประกาศนั้นแต่โบราณเป็นหน้าที่กรมพระสุรัสวดีทำหน้าที่ออกประกาศ
เนื่องจากเป็นผู้ถือบัญชีกระทรวงทบวงการทั้งปวงที่จะคัดสำเนาประกาศแจกจ่ายไปยังกรมต่าง ๆ ทุก
กรม ส่วนเมืองประเทศราชทั้งปวงนั้น เมื่อกรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า ได้รับประกาศจาก
กรมพระสุรัสวดีก็คัดสำเนาส่งไปยังเมืองประเทศราชที่ขึ้นอยู่กับกรมนั้น ๆ

การประกาศให้ราษฎรทราบพระราชกฤษฎีกานั้น ประเพณีเดิมในกรุงเทพฯ กรมเมืองให้
นายอำเภอเป็นเจ้าพนักงานไปเที่ยวอ่านประกาศตามตำบลที่ประชุมชน ส่วนเมืองประเทศราชทั้งปวง
เจ้าเมืองกรมการให้กำนันเป็นพนักงานอ่านประกาศที่ตำบลไหนให้ตั้งธงเป็นสัญญาณ เรียกราษฎรมา
ประชุมกันแล้วอ่านประกาศให้ฟัง ณ ที่นั้น วิธีประกาศเช่นนี้จึงเรียกว่า “ตั้งธงร้องข่าว” ส่วนต้นฉบับ
ประกาศพระราชกฤษฎีกาทั้งปวงนั้นอาลักษณ์รักษาไว้ในหอหลวง ๑ ฉบับ ส่งไปรักษาไว้ที่ศาลาลูกขุน
เป็นที่ประชุมเสนาบดี ๑ ฉบับ และส่งไปรักษาที่ศาลหลวงเป็นที่ประชุมผู้พิพากษา ๑ ฉบับ^{๑๙}

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญในรายละเอียดของการออก
หนังสือราชการตั้งแต่การที่ทรงเตือนให้ผู้เกี่ยวข้องในงานราชการระมัดระวังเรื่องการปลอมแปลงตรา
ประทับจนไปถึงการใช้คำที่ทรงเห็นว่าไม่เหมาะสมก็มีการออกประกาศให้ใช้ให้ถูกต้องโดยทั่วกัน สิ่งนี้
แสดงให้เห็นว่าการออกหนังสือราชการมีการปรับปรุงให้ถูกระเบียบแบบแผนอยู่เสมอ อีกทั้งหนังสือ

^{๑๘} กรมศิลปากร, ประกาศเตือนสติในคำว่าปิดตรา ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๒๘), ๑๐๓.

^{๑๙} กรมศิลปากร, อธิบายความว่าด้วยประกาศรัชกาลที่ ๔ ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑ พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๒๘), ๑.

ราชการเป็นหนังสือสำคัญ บุคคลที่ไม่มีอำนาจออกหนังสือและไม่มีหน้าที่เกี่ยวข้องไม่สามารถออกหนังสือได้ หากฝ่าฝืนจะเป็นเรื่องผิดตัวบทกฎหมายและได้รับโทษ

สมัยรัตนโกสินทร์มีการออกคำสั่งเพื่อปกครองเมืองประเทศราชในรูปแบบของหนังสือราชการที่เรียกว่า “สารตรา” และการรายงานข้อราชการตอบกลับสารตราเรียกว่า “ใบบอก” จากเมืองประเทศราชเข้ามายังราชสำนักสยาม การติดต่อระหว่างราชสำนักสยามกับเมืองประเทศราชล้านนาก็ติดต่อสื่อสารข้อราชการผ่านหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกเช่นกัน โดยมีกระบวนการรับและส่งเอกสารอย่างเป็นขั้นตอนและมีรูปแบบของหนังสือราชการตลอดจนวัสดุที่ใช้บันทึกซึ่งแตกต่างจากหนังสือราชการที่ใช้ในปัจจุบัน

หนังสือราชการกลุ่มที่เรียกว่าสารตราและใบบอกระหว่างสยามและล้านนาในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) เป็นหนังสือราชการที่ใช้ติดต่อกันสมัยรัฐศักดินาก่อนมาเป็นรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์หรือเรียกว่าระบอบราชการแบบเดิมก่อนที่สยามเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ. ๒๔๓๕) โดยปรับปรุงระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินและมีการปรับรูปแบบและระบบการรับส่งหนังสือราชการจนกระทั่งสมัยต่อมาได้นำรูปแบบหนังสือราชการของตะวันตกมาใช้ตามอย่างกระทรวงที่ได้ใช้ไปก่อนหน้านี้^{๒๐} คือกระทรวงกลาโหมและกรมท่า และมีระเบียบของงานสารบัญเพิ่มมากขึ้น^{๒๐}

การศึกษาเอกสารราชการประเภทสารตราและใบบอกระหว่างสยามกับล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ จึงเป็นการศึกษาเอกสารราชการหรือเอกสารชั้นต้น(Primary sources) ในระบอบราชการแบบเดิมรวมถึงการดำเนินการออกหนังสือราชการตามระเบียบเดิม เอกสารกลุ่มนี้เป็นเอกสารโบราณที่ราชสำนักสยามใช้ติดต่อข้อราชการต่าง ๆ กับเมืองประเทศราชล้านนาซึ่งแต่เดิมขึ้นกับกรมมหาดไทย เอกสารจึงอยู่ในความครอบครองของกรมมหาดไทย กระทั่งสยามเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาลในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ. ๒๔๓๕) กรมมหาดไทยได้จัดตั้งใหม่เป็นกระทรวงมหาดไทย เอกสารกลุ่มนี้ก็ยังคงอยู่ในครอบครองของกระทรวงมหาดไทยสืบมากระทั่งตอนหลังได้มอบให้หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนครและปัจจุบันให้บริการอยู่ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติให้บริการ เอกสารโบราณหมวดจดหมายเหตุ

^{๒๐} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา, **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), ๔๒.

การศึกษารูปแบบและขั้นตอนของการรับส่งหนังสือราชการในช่วงระยะเวลาดังกล่าวทำให้ทราบได้ถึงความสัมพันธ์ของสยามและล้านนาก่อนเปลี่ยนระบบการปกครองเป็นแบบมณฑลเทศาภิบาล อีกทั้งสารัตถะในสารตราและใบบอกเหล่านี้ล้วนเป็นข้อมูลในการศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของสยามและล้านนาในมิติต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปกครองดินแดนล้านนาในฐานะเมืองประเทศราชผ่านหนังสือราชการที่แสดงถึงการสั่งการและการปฏิบัติตามคำสั่งของล้านนาต่อสยาม เอกสารราชการประเภท “สารตรา” เมื่อส่งออกจากสยามสู่ล้านนา และเอกสารประเภท “ใบบอก” เมื่อส่งจากล้านนาสู่สยามมีรูปแบบและกระบวนการรับส่งหนังสือระหว่างกัน รายละเอียดมีดังนี้

๒.๓ กระบวนการรับและส่งหนังสือราชการของสยามและล้านนา

การรับและส่งหนังสือราชการหรือหนังสือประทับตราจากราชสำนักสยามไปยังเมืองประเทศราชล้านนา มีทั้งหนังสือที่ออกจากราชสำนักที่เป็นคำสั่งการโดยตรงและหนังสือตอบใบบอกจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา หนังสือราชการที่สั่งการโดยตรงจะมาจากกรณีที่พระมหากษัตริย์และขุนนางปรึกษาหารือข้อราชการแล้วมีสารตราแจ้งไปยังหัวเมืองประเทศราชล้านนาให้ปฏิบัติตาม เช่น สิบราชการ แต่งตั้งตำแหน่งเจ้าเมือง เป็นต้น หนังสือราชการที่มีขึ้นเพื่อตอบใบบอกจะมีหนังสือต่อเมื่อมีใบบอกจากเมืองประเทศราชล้านนาเข้ามาจะมีกระบวนการของงานสารบรรณจัดการด้านการรับเอกสารจนเอกสารฉบับนั้นถึงจุดหมายปลายทาง หากเป็นเรื่องทางราชการเจ้าหน้าที่จะนำเอกสารเข้าสู่กระบวนการพิจารณาเนื้อหาไปในแต่ละขั้นตอน หากเป็นเรื่องที่ต้องนำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวายให้พิจารณาตามพระราชประสงค์เจ้าหน้าที่จะดำเนินการจนหนังสือราชการฉบับนั้นมีคำสั่งออกเป็นสารตราไปยังเมืองประเทศราช คำสั่งการดังกล่าวอาจเป็นการให้สิบชาวหัวเมืองและประเทศใกล้เคียงหรือตอบในลักษณะของการให้คำแนะนำให้หัวเมืองประเทศราชล้านนาปฏิบัติ เช่น คำแนะนำให้ดูแลเจ้าเมืองจากเชียงรุ่งสิบสองพันนาที่เข้ามาสวามิภักดิ์พระมหากษัตริย์สยาม เป็นต้น โดยขั้นตอนการรับและส่งหนังสือมีรายละเอียดดังนี้

๒.๓.๑. การรับและส่งหนังสือราชการในราชสำนักสยาม

สมัยรัตนโกสินทร์(พ.ศ.๒๓๒๕-๒๔๑๑) ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นแบบเทศาภิบาลนั้น งานด้านสารบรรณยังมีกระบวนการเดินเรื่องรับส่งเอกสารตามแบบที่เคยใช้มาแต่เดิม กล่าวคือ การรับและส่งหนังสือราชการจากเมืองประเทศราชจะเข้ามาที่ “ศาลาลูกขุน” ซึ่งเป็นจุดรับและคัดกรองเรื่องที่เข้ามาจากหลายพื้นที่ ทั้งเรื่องที่ติดต่อภายในราชสำนักและเรื่องจากหัวเมืองประเทศราช

โดยระบบการปกครองแบบเดิมนั้นแบ่งการปกครองเมืองประเทศราช คือ สมุหนายกหัวหน้าราชการ ฝ่ายพลเรือนและดูแลเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ สมุหกลาโหมหัวหน้าราชการฝ่ายทหารและดูแลเมืองประเทศราชฝ่ายใต้ โดยกระบวนการในขั้นแรกของหนังสือราชการทั้งหมดจะถูกส่งเข้ามาที่ศาลาลูกขุนของสมุหกลาโหม แต่เดิม มี ๓ หลัง ตามแบบอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา ได้แก่

๑. ลูกขุน ณ ศาลหลวง ใช้เป็นที่ประชุมข้าราชการฝ่ายตุลาการหรือเป็นศาลสำหรับพิพากษาคดีต่าง ๆ ทั้งคดีความในราชสำนักและคดีความจากเมืองประเทศราช ศาลาลูกขุนหลังนี้อยู่นอกพระราชวังใกล้กับศาลหลักเมืองปัจจุบันทำให้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ศาลาลูกขุนนอก”

๒. ศาลาลูกขุนในของสมุหนายก ใช้เป็นสถานที่ประชุมข้าราชการชั้นสูงฝ่ายธุรการของสมุหนายก บริหารสั่งการฝ่ายพลเรือน ตั้งอยู่ทางด้านซ้าย

๓. ศาลาลูกขุนในของสมุหกลาโหม ใช้เป็นสถานที่ประชุมข้าราชการชั้นสูงฝ่ายธุรการของสมุหกลาโหม บริหารสั่งการฝ่ายทหาร ตั้งอยู่ทางด้านขวา

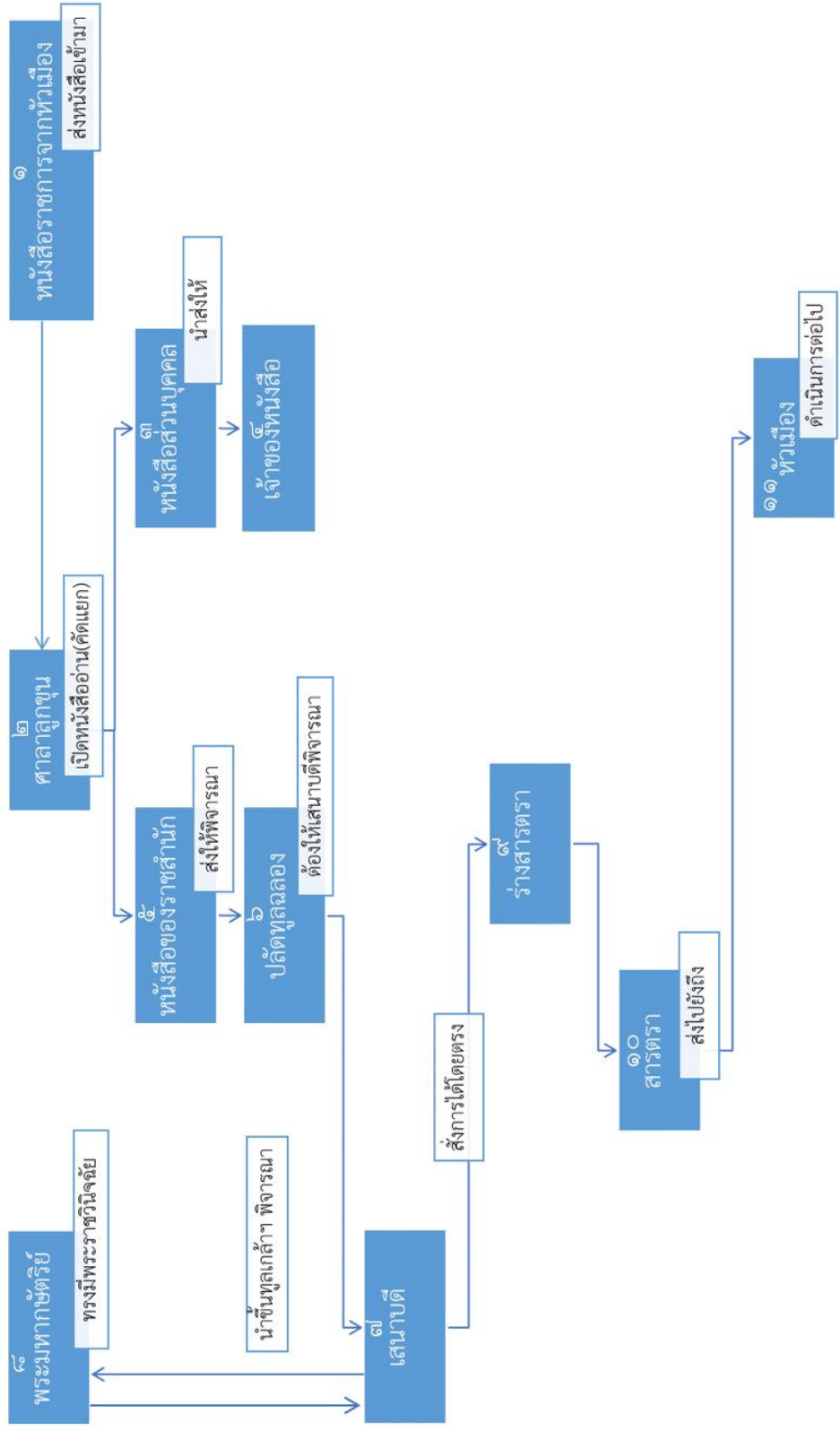
ศาลาลูกขุนในของสมุหนายกและสมุหกลาโหมเรียกชื่อรวมกันว่า “ลูกขุน ณ ศาลา” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่า

ตัวศาลาลูกขุนเป็นศาลาใหญ่ชั้นเดียว ได้ยินว่าเมื่อแรกสร้างในรัชกาลที่ ๑ เป็นเครื่องไม้ มาเปลี่ยนเป็นก่ออิฐถือปูนในรัชกาลที่ ๓ ทั้ง ๒ หลัง ในศาลาลูกขุนตอนข้างหน้าทางฝ่ายเหนือเปิดโถงเป็นที่ประชุมข้าราชการ และใช้เป็นที่แขกเมืองประเทศราชหรือแขกเมืองต่างประเทศพักเมื่อก่อนเข้าเฝ้า และเลี้ยงแขกเมืองที่นั่นด้วย^{๒๑}

การทำงานในศาลาลูกขุนของสมุหนายกและสมุหกลาโหมไม่ได้มีข้าราชการมาทำงานประจำที่ศาลาลูกขุนทุกตำแหน่ง โดยเฉพาะตำแหน่งเสนาบดีจะปฏิบัติงานอยู่ที่บ้าน เมื่อมีหนังสือให้เสนาบดีพิจารณาจะต้องนำไปให้ที่บ้านเสนาบดี โดยขั้นตอนการทำงานในกระทรวงมหาดไทยแบบเก่าหรือเมื่อครั้งกรมมหาดไทยนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทานคำอธิบายไว้เกี่ยวกับการรับและส่งหนังสือราชการ เมื่อจัดทำแผนภาพประกอบตามพระนิพนธ์จะเห็นขั้นตอนการรับและส่งหนังสือราชการในราชสำนักสยาม

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, ๓๔.

ขั้นตอนการรับและส่งหนังสือราชการในราชสำนักสยาม

ภาพที่ ๕ แผนภาพขั้นตอนการรับและส่งหนังสือราชการในราชสำนักสยาม

๑ ขั้นตอนการรับหนังสือ

จากแผนภาพสามารถอธิบายขั้นตอนการรับและส่งหนังสือได้ว่า เมื่อมีหนังสือราชการจากเมืองประเทศราชล้านนา หนังสือจะถูกส่งมาที่ศาลาลูกขุนซึ่งมีเสมียนพนักงานคอยรับเรื่อง (แผนภาพหมายเลข ๑-๒) เสมียนพนักงานที่รับเรื่องมี ๔ คน ได้แก่ ๑. นายแก้วนคชสาร ๒. นายชำนาญ กระบวน ๓. นายควรรู้ฮั่ว ๔. นายรัตตรวจพล เสมียนพนักงานทั้ง ๔ คนนี้จะผลัดเปลี่ยนเวรกันทุก ๑๕ วัน และมีการอยู่เวรในเวลากลางคืนเพื่อคอยรับหนังสือราชการที่เข้ามาในเวลาค่ำ บรรดาหนังสือราชการที่มีมาถึงกระทรวงมหาดไทยจะมีมาในเวลากลางวันหรือกลางคืนก็ตามถ้ามาถึงกระทรวงในเวร ๑๕ วันของใคร นายเวรนั้นก็ต้องเป็นเจ้าหน้าที่ทำการเรื่องนั้นตั้งแต่ต้นจนสำเร็จ

เมื่อมีหนังสือราชการจากเมืองประเทศราชล้านนาเข้ามาในเวรของเสมียนพนักงานผู้ใด จะทำการคัดแยกหนังสือหากเป็นหนังสือส่งถึงบุคคลเสมียนพนักงานก็จะนำส่งไปให้เจ้าของหนังสือ (แผนภาพหมายเลข ๓-๔) หากเป็นหนังสือขอราชการของราชสำนักหรือใบบอกถึงกรม เรียกว่า “วางเวรกรรมมหาดไทย” หลังจากที่เสมียนพนักงานเปิดผนึกออกอ่านแล้วจะนำขึ้นเสนอต่อปลัดทูลฉลองให้พิจารณาก่อน (แผนภาพหมายเลข ๕-๖) หากเป็นเรื่องที่ต้องให้เสนาบดีพิจารณาจะต้องเดินทางไปยังบ้านเสนาบดีเป็นลำดับต่อไป

ถึงวันต่อมาเวลาเช้าปลัดทูลฉลองกับเสมียนพนักงานเอาใบบอกนั้นกับทั้งหนังสือซึ่งปลัดทูลฉลองเห็นว่าเสนาบดีจะต้องสอบประกอบกันไปยังบ้านเสนาบดี จากนั้นเสมียนพนักงานจะอ่านข้อความที่บันทึกในใบบอกให้เสนาบดีฟัง เสนาบดีจะมีคำสั่งว่าหากเป็นเรื่องเพียงต้องมีท้องตราตอบตามระเบียบแบบแผนก็จะให้เสมียนพนักงานร่างให้เสร็จแล้วให้เสนาบดีประทับตราส่งหนังสือไปได้ (แผนภาพหมายเลข ๗ ๘ ๑๐ ๑๑) หากใบบอกฉบับใดที่จะต้องกราบบังคมทูล เสนาบดีจะสั่งให้ปลัดทูลฉลองคัดความขึ้นกราบบังคมทูลเรียกว่า “คัดทูลฉลอง”^{๒๒} ก่อนนำขึ้นกราบบังคมทูลฯ (แผนภาพหมายเลข ๘) สำหรับใบบอกหรือหนังสือขดที่บันทึกด้วยอักษรธรรมล้านนาหรืออักษรอื่น ๆ จะส่งไปให้เจ้าหน้าที่กรมอาลักษณ์แปลใบบอกก่อนนำมาคัดทูลฉลอง เช่น

วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีกุล ตรีศก พญาลำพูนแต่งให้นายศรีสองเมืองถือ

หนังสือคชฉบับ ๑ เป็นอักษรลาวให้หมื่นวิเศษภาษาแปลเป็นไทย ได้ความว่า

(พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๗)

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, ๔๐-๔๑.

เมื่อเสนาบดีกราบทูลเรื่องราวต่าง ๆ ในใบบอกให้ทราบแล้วจะทรงมีพระกระแสรับสั่งให้มี
 สรรตราตอบข้อราชการเมืองประเทศราชหรือไม่ขึ้นอยู่กับพระราชวินิจฉัย (แผนภาพหมายเลข ๗) หากมีพระราชวินิจฉัยให้ตอบใบบอก เสนาบดีก็จะรับพระบรมราชโองการและให้เจ้าหน้าที่ดำเนินการ
 ในส่วนที่เกี่ยวข้องต่อไป

๒ ขั้นตอนการส่งหนังสือ

เมื่อพระมหากษัตริย์สยามมีพระประสงค์จะให้มีการตราตอบ หรือเสนาบดีมีสารตราตอบ
 เรื่องที่เป็นแบบแผนปฏิบัติโดยปกติไม่ต้องนำขึ้นทูลเกล้าฯ ต่อพระมหากษัตริย์ เสนาบดีสามารถส่ง
 สารตราไปยังหัวเมืองล้านนาได้โดยพลัดทูลฉลองและเสมียนพนักงานจะดำเนินการตามขั้นตอนการ
 ส่งหนังสือ ดังนี้

ภาพที่ ๖ แผนภาพแสดงกระบวนการออกหนังสือราชการประเภท “สารตรา”

๒.๑ การร่างสารตรา

ขั้นตอนนี้จะเริ่มหลังจากพระมหากษัตริย์มีพระบรมราชโองการให้ส่งสารตราตอบการรายงาน
 ในใบบอก หรือสั่งการให้เมืองประเทศราชปฏิบัติตามนโยบายอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือแนะนำให้
 ปฏิบัติงานราชการ โดยเสมียนพนักงานจะคอยอำนวยความสะดวกและปลัดทูลฉลองจะร่างสารตรา
 ตามพระบรมราชโองการให้เสนาบดีเป็นผู้พิจารณาตรวจทาน

การร่างสารตราบนหนังสือสมุดไทยใช้วัสดุในการเขียนซึ่งเป็นวัสดุตามธรรมชาติเขียนเส้น
 อักษร มีรายละเอียดของเส้นอักษร ดังนี้

๑. เส้นหรดาล เส้นอักษรแบบนี้มีสีเหลืองซึ่งได้มาจากส่วนผสมของรงกับหรดาล รง
 เป็นยางไม้ชนิดหนึ่งมีสีเหลือง ส่วนหรดาลเป็นแร่ชนิดหนึ่งหรดาลที่ใช้นี้เรียกว่า “หรดาลกลีบทอง”
 เมื่อนำมาผสมกันจะได้น้ำหมึกสีเหลือง กรรมวิธีผสมรงและหรดาลมีดังนี้^{๒๓}

^{๒๓} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, คู่มือสำรวจ จัดทำ รวบรวมทรัพยากรสารสนเทศ เอกสารโบราณประเภท
 คัมภีร์ใบลานและหนังสือสมุดไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คณะรัฐมนตรีและราชกิจจานุเบกษา, ๒๕๕๒), ๖๕-๖๗.

๑.๑ ใช้หรดาลกสืบทอง หนัก ๘ บาท(๑๒๐ กรัม) ตำในครกหินให้ละเอียดแล้วนำไปบดกวนในโกร่ง^{๒๔}ให้ละเอียดเป็นแป้ง ใส่น้ำฝนเล็กน้อย กวนให้เข้ากันดีแล้วรินน้ำหรดาลที่ละเอียดเก็บไว้ ใช้ลูกโกร่งบดกวนส่วนที่ยังหยาบ ถ้าต้องการน้ำหมึกสีเหลืองจัดต้องผสมชาติ(มีสีแดง)เล็กน้อยลงไปตอนที่หรดาลละเอียดนี้

๑.๒ นำสารส้มบดละเอียดจำนวนหนึ่งใส่ลงในน้ำหรดาลละเอียดที่รินไว้แล้วกวนให้เข้ากันแล้วรินน้ำละเอียดไว้เหมือนครั้งก่อน ทำไปจนหมดหยาบ จากนั้นตั้งทิ้งไว้ น้ำหรดาลที่ละเอียดจะตกตะกอนอยู่ก้นชาม รินน้ำใสข้างบนทิ้งแล้วนำเอาสารส้มบดกวนต่อไปเช่นครั้งแรกอีก ทำเหมือนกัน ๓ ครั้ง ขณะรินน้ำใสทิ้งต้องระวังอย่าให้หรดาลที่ตกตะกอนอยู่ไหลออกไปด้วย

๑.๓ ใช้มะนาวสด ๔ ผล กรองลงในหรดาลที่เตรียมไว้แล้ว กวนให้เข้ากัน ตั้งทิ้งไว้ให้ตกตะกอนนาน ๒๔ ชั่วโมง แล้วจึงรินน้ำใสทิ้งจากนั้นเติมน้ำลงใหม่กวนต่อไป ตั้งทิ้งไว้แล้วรินน้ำทิ้งทำเช่นนี้ ๓ ครั้ง เพื่อล้างน้ำมะนาวให้หมด เสร็จแล้วผึ่งไว้ให้แห้งจะได้เนื้อหรดาลชั้นเหลวเหมือนโคลน

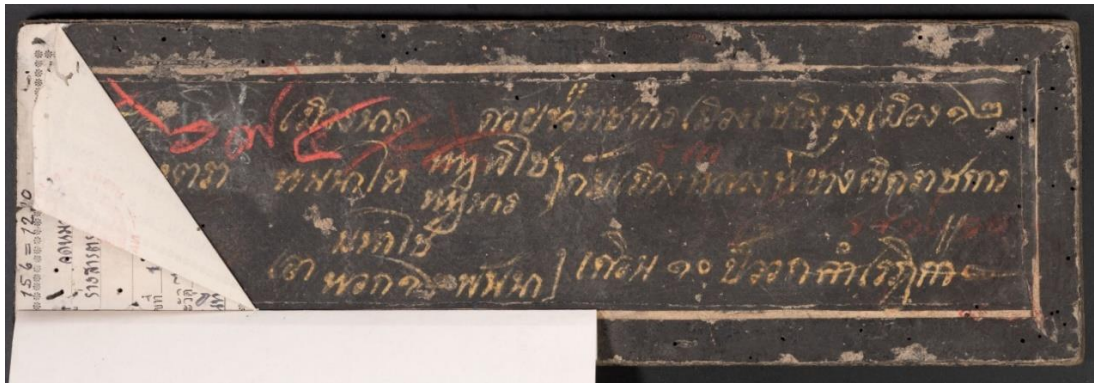
๑.๔ นำยางมะขวิดละลายชั้น ๆ กรองให้ละเอียดผสมลงในหรดาลที่เตรียมไว้ กวนให้เข้ากันแล้วตั้งทิ้งไว้จนยางมะขวิดจับหรดาลตกตะกอนเหนียวอยู่ก้นชาม

๑.๕ นำรงทองหนัก ๒ บาท (๓๐ กรัม) ละลายชั้น ๆ ด้วยน้ำสะอาด แล้วกรองลงในหรดาลเหนียวนั้น กวนให้เข้ากันตั้งทิ้งไว้วัน ๔๘-๗๒ ชั่วโมง รินน้ำใสทิ้ง แล้วทดลองเขียน ถ้าเส้นยังขาดไม่เสมอกันต้องเติมยางมะขวิดลงไปอีกจนกว่าจะใช้ได้ดี

จากกรรมวิธีการผสมหรดาลกับรงและส่วนผสมของสารประกอบอื่น ๆ ให้ได้น้ำหมึกสีเหลืองที่มีคุณภาพจะเห็นว่า มีขั้นตอนที่ละเอียดก่อนจะนำมาเป็นวัสดุที่ใช้สำหรับเขียนโดยใช้ปากกาหรือปากไก่อ^{๒๕} เขียนข้อความลงในหนังสือสมุดไทย เส้นหรดาลที่ปรากฏในร่างสารตราโดยมากใช้เขียนชื่อปก ส่วนเนื้อหาจะเขียนด้วยเส้นดินสอขาว ดังภาพประกอบนี้

^{๒๔} โกร่ง คือ ภาชนะบดยารูปทรงคล้ายครก

^{๒๕} ปากกาหรือปากไก่อ คือ อุปกรณ์ที่ใช้จุ่มหมึกสีต่าง ๆ เช่น สีเหลืองที่เป็นส่วนผสมของหรดาลและรงแล้วนำมาเขียนตัวอักษร ทำด้วยไม้หรือขนไก่อ เหลาแหลมบากให้มีร่องสำหรับให้น้ำหมึกเดิน ใช้ชุบหมึกสีต่าง ๆ เขียนตัวหนังสือลงบนวัสดุรองรับการเขียน เช่น หนังสือสมุดไทยดำ หนังสือสมุดไทยขาว เป็นต้น

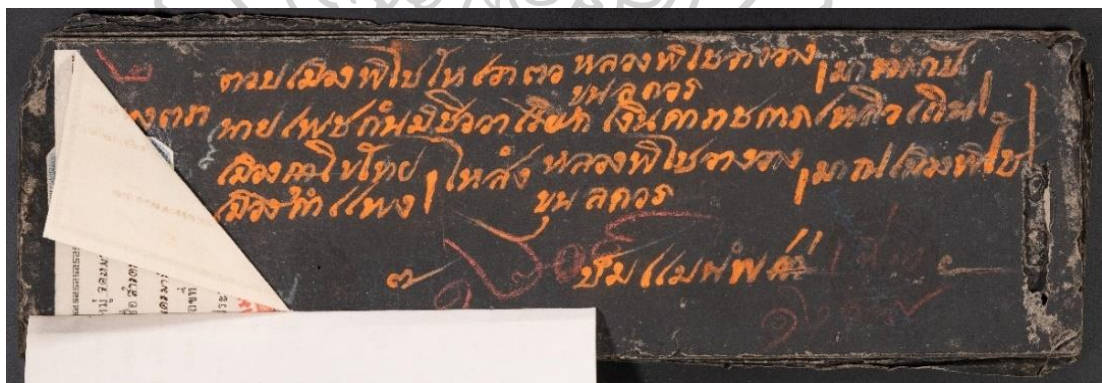
ภาพที่ ๗ ปกร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นทรดาล มีสีเหลืองเกิดจากส่วนผสมที่พอดีระหว่างทรดาลกับรง
 ที่มา: “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาน่านว่าด้วยเมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย,
 ภาษาไทย, เส้นรงค์(ดินสอ,ทรดาล), จ.ศ. ๑๒๑๐, เลขที่ ๑๕๖, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ (ร่าง)ตรา เมืองน่านด้วยข้อราชการเมืองเชียงรุ่งเมือง ๑๒
- ๒ พันนาให้พญาพิไช พญาน่านกับเมืองหลวงพระบางคิตราขการ
- ๓ เงามหาไชพวก ๑๒ พันนา เดือน ๑๐ ปีวอกสัมฤทธิศก

เส้นทรดาลที่มีส่วนผสมพอดีระหว่างทรดาลกับรงจะมีสีเหลืองแต่เส้นทรดาลที่ผสมขาดมาก
 ไปจะมีสีเหลืองอมส้มดังภาพประกอบนี้

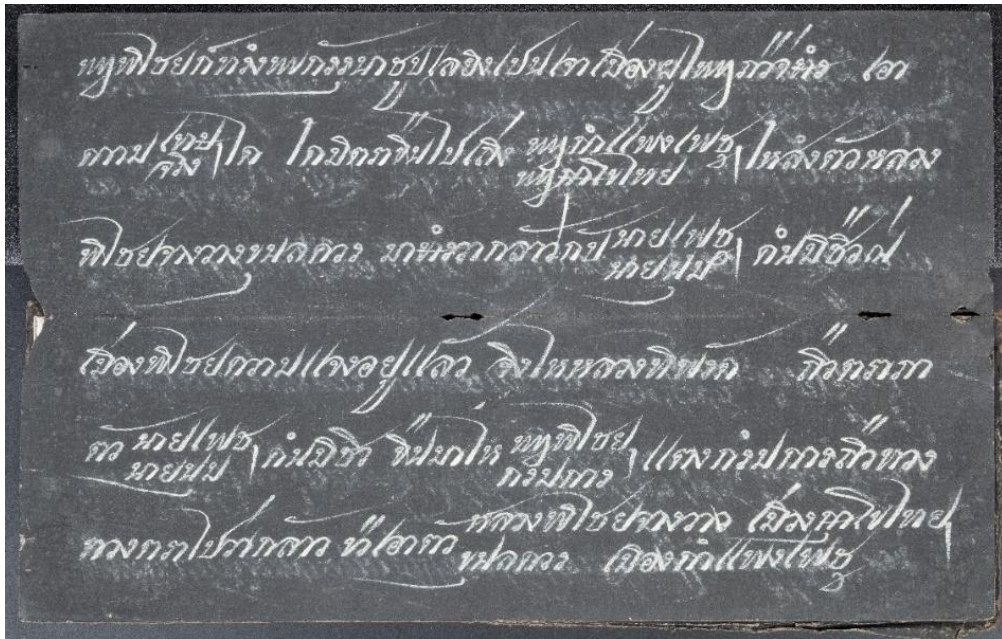
ภาพที่ ๘ ปกร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นทรดาล มีสีเหลืองอมส้มเกิดจากส่วนผสมขาดมากไป
 ที่มา: “สารตราเรื่องให้เอาตัวหลวงพิไชกับขุนครมาชำระเกี่ยวกับเรียกเงินชำระราชการกับตัวโลกินไป,” สมุดไทยดำ,
 อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (ดินสอ,ทรดาล), จ.ศ. ๑๒๐๙, เลขที่ ๑๔๘, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	ร่างตราตอบเมืองพิชัยให้เอาตัวหลวงพิชัยจางวาง ขุนลคอร มาชำระกับ
๒	นายเพชรคนมีชื่อว่าเรียกเงินค่าราชการเหลือเกิน
๓	เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร ให้ส่งหลวงพิชัยจางวาง ขุนลครมา ณ เมืองพิชัย
๔	...ปีมะแมนพศก ๑๙

นอกจากนี้พบว่าเส้นอักษรที่ปรากฏในร่างสารตรา มีมากกว่า ๒ เส้นในหนึ่งฉบับ กำหนดเรียกชื่อเฉพาะว่า “เส้นรงค์” โดยอ้างอิงจากกลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กำหนดคำเรียกชื่อเส้นอักษรที่ปรากฏในหนังสือสมุดไทยที่มีมากกว่า ๒ เส้นขึ้นไปให้ใช้คำเรียกชื่อเส้นว่า “เส้นรงค์” คำว่า “รงค์” แปลว่า สี ดังนั้นเส้นที่ปรากฏในสมุดไทยมากกว่า ๒ เส้น หรือ ๒ สี ขึ้นไปจะใช้คำว่า “เส้นรงค์” แล้วใส่ชื่อเส้นอักษรที่ปรากฏไว้ในเครื่องหมายวงเล็บ () คั่นด้วยเครื่องหมายจุลภาค (,) ตัวอย่างเช่น เส้นรงค์(ดินสอ, ทรดาล) หมายถึง เส้นอักษรที่ปรากฏในหนังสือสมุดไทยฉบับนั้น ๆ ประกอบด้วยเส้นดินสอและเส้นทรดาล เป็นต้น ร่างสารตราพบว่าบันทึกด้วยเส้นรงค์(ดินสอ, ทรดาล) โดยเส้นทรดาลโดยมากใช้เขียนชื่อเรื่องบนปกหน้าและปกหลังหนังสือสมุดไทย

๒. เส้นดินสอขาว

เส้นดินสอขาวเป็นเส้นที่ได้จากหินดินสอ เป็นดินชนิดหนึ่งมีเนื้อละเอียดแข็งลักษณะเหมือนหินก้อนใหญ่ ๆ พบตามภูเขา เมื่อจะนำมาใช้ประโยชน์ในการเขียนต้องทำให้มีขนาดเล็กโดยการเลื่อยให้เป็นแท่งสามารถจับพอดีมือสำหรับเขียน ดินสอขาวคุณภาพดีจะมีเนื้อดินละเอียดสีขาว แต่ทั้งนี้บางพื้นที่พบดินสอขาวสีขุ่นค่อนข้างสีเหลืองนวลก็มี สามารถใช้เขียนลงบนหนังสือสมุดไทยได้เช่นกัน และนิยมเขียนบนหนังสือสมุดไทยดำมากกว่าสมุดไทยขาว เนื่องจากเห็นข้อความชัดเจนกว่า เกิดจากพื้นสีของวัสดุรองรับการเขียนเป็นสีดำซึ่งเป็นสีตรงข้ามกับดินสอขาวทำให้ได้เส้นอักษรที่ชัดเจน ดังภาพประกอบนี้

ภาพที่ ๙ ร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นดินสอขาวคุณภาพดี
 ที่มา: “สารตราเรื่องให้เอาตัวหลวงพิไชยกับขุนนครมาชำระเกี่ยวกับเรียกเงินข้าราชการกับตัวเลิกกันไป,” สมุดไทยคำ,
 อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (ดินสอ, ธรรมดา), จ.ศ. ๑๒๐๙, เลขที่ ๑๔๘, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ พญาพิไชยก็ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเป็นเจ้าเมืองผู้ใหญ่พอจะชำระเอา
- ๒ ความเท็จจริงใด ได้มีตราขึ้นไปถึง พญากำแพงเพชร พญาสุโขทัย ให้ส่งตัวหลวง
- ๓ พิชัยจางวางขุนลคร มาชำระว่ากล่าวกับนายเพชร นายนุ้ม คนมีชื่อ ณ
- ๔ เมืองพิไชยความแจ่มอยู่แล้ว จึงให้หลวงพิพัฒน์ ถือตราพา
- ๕ ตัวนายเพชร นายนุ้ม คนมีชื่อ ขึ้นมาให้พญาพิไชย กรมการ แต่งกรมการถือท้อง
- ๖ ท้องตราไปว่ากล่าว ขอเอาตัวหลวงพิชัยจางวาง เมืองสุโขทัย ขุนลครเมือง
กำแพงเพชร

เส้นดินสอสีขาวค่อนข้างบางสีเหลืองนวลซึ่งพบในบางพื้นที่ เส้นดินสอขาวประเภทนี้ปรากฏใน
 ร่างสารตราจากสยามไปยังล้านนาน้อยกว่าเส้นดินสอแบบสีขาวคุณภาพดี ตัวอย่างดังภาพประกอบนี้

ภาพที่ ๑๐ ร่างสารตราที่เขียนด้วยเส้นดินสอขาวแต่สีของดินสอขาวค่อนข้างไปทางสีเหลืองนวล
ที่มา: “สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (ดินสอ, ทรดาล),
จ.ศ. ๑๑๙๓, เลขที่ ๒๔, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ หนังสือ เจ้าพญาจักรี มาถึง เจ้าเมือง กรมการ ด้วยทรงพระ
- ๒ กรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาให้ปฏิสังขรณ์
- ๓ ณ วัดวาอารามแลซ่อมแซมพระนครทำการเบ็ดเสร็จ

เส้นอักษรที่ปรากฏในร่างสารตราจากสยามไปยังล้านนาพบมากที่สุดคือเส้นดินสอขาว ส่วนเส้น
ทรดาลมักใช้เขียนบนปกหนังสือสมุดไทยทั้งปกหน้าและปกหลัง สันนิษฐานว่าแท่งดินสอขาวมีน้ำหนัก
เบา พกพาสะดวก สอดคล้องกับกระบวนการออกหนังสือราชการประเภทสารตรา กล่าวคือปลัดทูล
ฉลองจะต้องนำความในร่างสารตราอ่านกราบทูลฯ พระเจ้าแผ่นดิน เมื่อมีรับสั่งให้แก้ไข ปลัดทูลฉลอง
จะเป็นผู้บันทึกข้อความ ในขั้นตอนนี้จำต้องใช้วัสดุในการเขียนที่หยิบใช้สะดวกคือแท่งดินสอขาวเพื่อ
บันทึกกระแสพระบรมราชโองการให้ทันและไม่ขาดตกบกพร่องแทนการใช้ปากกาหรือปากไก่อุ่มหมึก
ทรดาลแล้วเขียนเส้นซึ่งมีอุปกรณ์หลายชิ้นประกอบกัน ทำให้ล่าช้าและไม่สะดวกต่อการจดบันทึกที่
ต้องใช้ความรวดเร็วคล่องแคล่วในการเขียน ด้วยเหตุนี้ทำให้เนื้อหาของร่างสารตราพบว่าเป็นที่กด้วย
เส้นดินสอมากที่สุด และใช้เส้นทรดาลเขียนชื่อปกเพราะเจ้าหน้าที่มีเวลาในการเขียน อีกทั้งเส้น

หรรดาตติตทนนานกว่าเส้นดินสอและลบเลือนยากกว่าเส้นดินสอ จึงสมควรนำมาเขียนชื่อปกเพราะปกเป็นส่วนนอกสุดที่ตัวอักษรจะลบเลือนได้โดยง่ายจากการสัมผัสบ่อยครั้ง

๒.๒ การพิจารณาตรวจทาน

ผู้พิจารณาตรวจทานร่างสารตราคือเสนาบดี ร่างสารตราบางฉบับมีคำสั่งให้แก้ไข บางฉบับไม่ต้องแก้ไข เสมียนพนักงานและปลัดทูลฉลองจะบันทึกคำหรือข้อความที่สั่งให้แก้ไขในร่างสารตราและดำเนินการแก้ไขตามที่เสนาบดีสั่ง เมื่อร่างหนังสือเสร็จแล้วจะนำร่างสารตราขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวาย หากมีพระบรมราชโองการให้แก้ไข เพิ่มเติมสิ่งใด ปลัดทูลฉลองก็จะรับพระบรมราชโองการแก้ไขข้อความเหล่านั้นลงในฉบับร่าง จึงพบข้อความในฉบับร่างว่า “ตก” และ “แทรกวงกา” อยู่เสมอ ซึ่งเป็นคำที่บ่งบอกถึงการแก้ไขข้อความที่ตกหล่น เมื่อแก้ไขสอบทานกันเสร็จเรียบร้อยแล้วจะพบข้อความต่อมาคือคำสั่งให้คัดข้อความไปตามร่างนี้ ตัวอย่างร่างสารตราที่มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขข้อความ

ร่างตรา ๒ ร่างนี้ทานหลายเชือกทำ ได้กราบเรียน ฯพณฯ สมุหนายกแล้ว ณ วันแรม ๗ ค่ำ เดือน ๔ เพลาค่ำ เสด็จพระราชดำเนินออก ณ พระที่นั่งอัมรินทร วิมลฉัย ทานมหาดไทยฝ่ายเหนือเอาร่างตรา ๒ ร่างนี้ กราบทูลพระกรุณาให้หลวงศรีเสนาอ่านทูลเกล้าฯ ถวายจนสิ้นข้อความแล้ว มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตกแทรกลงบางวงกาเสียบ้าง แล้วทรงสั่งว่าให้มิไปตามร่างนี้เถิด (พ.ศ. ๒๓๘๑ / ๑๙)

วันแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๓ ปีมะโรง ฉศก เพลาค่ำ เสด็จออก ณ พระที่นั่งมหาวิมลฉัย เจ้าคุณฝ่ายเหนือกราบทูลฉลองหลวงศรีเสนาอ่านถวายจนสิ้นเรื่อง โปรดเกล้าฯ วงกาเสียบ้าง ตกแทรกลงบ้าง แล้วมีรับสั่งโปรดให้เอาร่างตรานี้กราบเรียนเจ้าพญาพระคลัง พระราชสุภาวดี แล้วให้เขียนขึ้นกระดาษมิไปตามร่างนี้เถิด (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

เมื่อมีพระราชโองการให้แก้ไขข้อความเสมียนพนักงานและปลัดทูลฉลองก็ต้องแก้ไขให้ถูกต้องตรงตามรับสั่งแล้วคัดลอกร่างสารตราที่แก้ไขแล้วลงบนกระดาษเพลาเป็น “สารตราฉบับจริง” เตรียมไว้สำหรับประทับตราประจำตำแหน่งแล้วส่งไปถึงหัวเมืองประเทศราช แต่กรณีที่ไม่มีการแก้ไขก็ทรงมีพระราชโองการให้มิไปตามร่างนี้

ร่างตรานี้ท่านปลายเชือกทำแล้ว ณ วัน แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๘ เจ้าคุณพญา
ราชสุภาวดี เจ้าคุณฝ่ายเหนือ ว่าราชการ ณ ศาลาลูกขุน **พระราชเสนาได้เอาร่าง
ตรานี้ อ่านกราบเรียนแล้ว สั่งว่าให้มีไปตามร่างนี้เถิด** (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

นอกจากนี้การร่างสารตราบางฉบับจะระบุชื่อหรือตำแหน่งผู้อยู่ในเหตุการณ์ เพื่อเป็นพยาน
บุคคลไว้ หากมีข้อราชการที่ซัดถามกันภายหลังจากนั้นจะได้ไปสอบถามกับพยานได้ เช่น

ร่างตรานี้ท่านปลายดูแล้ว ณ วัน แรม ๒ ค่ำ เดือน ๕ ได้กราบเรียนเจ้าคุณฝ่าย
เหนือแล้ว ณ วัน ๕ ค่ำ เจ้าคุณราชสุภาวดีว่าราชการ ณ ทิมดาบตำรวจได้เอาร่างตรา
กราบเรียนแล้วสั่งว่าให้มีไปตามร่างนี้เถิด **ท่านพญาโชติคอยู่ด้วย** (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๒๐)

๒.๓ การส่งสารตรา

เมื่อมีคำสั่งให้คัดลอกข้อความตามร่างนี้ เสมียนผู้รับคำสั่งจะคัดลอกร่างสารตราลงในสารตรา
ต้นฉบับ จากนั้นจึงมีพระบรมราชโองการให้เจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายก เจ้ากรมมหาดไทย
“ประทับตราใหญ่” หรือ “ตราพระราชสีห์ใหญ่” ส่งไปยังผู้รับสนองพระบรมราชโองการปลายทาง
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพประทานคำอธิบายเรื่องตราพระราชสีห์ไว้ว่า

ตราพระราชสีห์นั้นเป็นชุดกัน ๔ ดวง คือตราใหญ่ดวง ๑ ตราน้อยดวง ๑
และตาครึ่ง ๒ ดวง ตราใหญ่สำหรับประทับในหนังสือสั่งตามพระราชโองการ ตรา
น้อยสำหรับประจำต่อแผ่นกระดาษ ตราครึ่ง ๒ ดวงสำหรับประทับหน้าหลังแผ่นครึ่ง
ประจำเชือกผูก ปากกล่องใส่สารตรา เพราะฉะนั้นแต่เดิมเวลามีสารตราต้องใช้
ด้วยกันจึงต้องอยู่ด้วยกันทั้ง ๔ ดวง^{๒๖}

ขั้นตอนสุดท้ายคือการส่งสารตราไปยังเมืองประเทศราชล้านนา (แผนภาพหมายเลข ๗ ๘ ๙
๑๐ ๑๑) และตามกระบวนการนี้สารตราฉบับจริงจะอยู่ที่ผู้รับปลายทาง ส่วนร่างสารตราจะเก็บไว้ที่
ราชสำนักสยามในความดูแลของกรมมหาดไทย

^{๒๖} นริศรานวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **สารสนสมเด็จ เล่ม ๑๕**, (กรุงเทพฯ: ศึกษากัมภัพนิขย์, ๒๕๐๕), ๒๒๔-๒๒๕.

นอกจากนี้สารตราบางฉบับจะระบุชื่อหรือตำแหน่งที่ถือหนังสือไปส่งยังผู้รับปลายทาง ซึ่งนับได้ว่าเป็นวิธีหนึ่งสำหรับป้องกันไม่ให้เอกสารสูญหาย และสร้างความเชื่อถือให้ผู้รับปลายทางว่าได้รับสารตราฉบับจริงจากผู้ส่งที่มีชื่อหรือตำแหน่งตรงตามที่ระบุในสารตรา ตัวอย่างเช่น

วัน ขึ้น ๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ได้ส่งตราเมืองกำแพงเพชร เมืองตาก เมือง
เชียงใหม่ เมืองลพบุรี เมืองลำพูน ๕ ฉบับนี้ให้ขุนอักษรเสมียรตราเมืองกำแพงเพชร
ถือไป(พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๔)

จากกระบวนการรับหนังสือราชการจากหัวเมืองประเทศราชมาจนถึงกระบวนการส่งสารตราของราชสำนักสยาม จะเห็นว่ามิมีขั้นตอนการเดินทางของเอกสารหลายชั้น และผ่านความเห็นชอบจากหลายฝ่ายโดยเฉพาะอย่างยิ่งพระมหากษัตริย์แห่งสยาม ทำให้ผู้รับพระบรมราชโองการปลายทางต้องปฏิบัติตามคำสั่งการต่าง ๆ ในสารตราฉบับนั้น ๆ คำสั่งต่าง ๆ เหล่านี้สะท้อนแง่มุมของการควบคุมล้าหน้าให้อยู่ใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยาม ดังที่จะอธิบายในบทต่อไป

๒.๓.๒ การรับและส่งหนังสือราชการในล้านนา

สารตราที่ออกราชการจากราชสำนักสยามเมื่อผ่านกระบวนการต่าง ๆ แล้วท้ายสุดก็ถูกส่งถึงมือผู้รับ ซึ่งหากผู้รับปลายทางคือเมืองประเทศราชล้านนา ก็จะมีขั้นตอนของการรับและการรายงานเรื่องราวทางราชการกลับไปยังราชสำนัก ดังนี้

๑. ขั้นตอนการรับหนังสือ

เมื่อมีหนังสือราชการจากสยามส่งมาถึงเมืองประเทศราชล้านนา มีขั้นตอนตาม แผนภาพแสดงกระบวนการรับและส่งหนังสือ (ภาพที่ ๑๑) เมื่อหนังสือมาถึง (แผนภาพหมายเลข ๑) หนังสือราชการทั้งหมดจะถูกส่งไปให้ “เค้าสนามหลวง” (แผนภาพหมายเลข ๒) ซึ่งเป็นองค์คณะที่ปรึกษาราชการของเจ้านครเชียงใหม่ ทำหน้าที่ช่วยเหลือ “เจ้าชั้น ๕ ใบ” ในการบริหารบ้านเมือง องค์คณะเค้าสนามหลวงประกอบไปด้วยขุนนางที่เรียกกันว่า “พญาเค้าสนาม” ๓๒ ตำแหน่ง แบ่งเป็น “พญาพื้น”(พญาพื้น) ซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็น “พญาหลวง” เมืองประเทศราชละ ๔ ตำแหน่ง ส่วนตำแหน่งชั้นรองลงมา มีบรรดาศักดิ์แตกต่างกัน ได้แก่ “พญา” “แสนหลวง” “แสน” หรือ “ท้าว” ตามลำดับอีก

๒๘ ตำแหน่ง ซึ่งเรียกรวมกันว่า “พญาสนาม”^{๒๗} พญาเค้านามทั้ง ๓๒ ตำแหน่งนี้จะปรึกษาหารือข้อราชการกันที่ “สนามนคร” “สนามหลวง” หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “ศาลาสนาม”

หนังสือจากเค้านามหลวงหากเป็นหนังสือส่วนบุคคลจะถูกส่งให้บุคคลนั้น (แผนภาพหมายเลข ๓) หากเป็นหนังสือที่ส่งถึงราชสำนักล้านนาก็จะส่งให้เจ้าชั้น ๕ และ กรมการเมือง ร่วมกันพิจารณาข้อราชการที่สั่งการจากราชสำนักสยาม (แผนภาพหมายเลข ๕-๑๑) จากนั้นทางหัวเมืองประเทศราชล้านนาจะดำเนินการตามพระบรมราชโองการเรื่องต่าง ๆ เมื่อได้ผลจากการปฏิบัติอย่างไรก็ต้องส่งไปบอกรายงานไปยังราชสำนักสยาม (แผนภาพหมายเลข ๑๒-๑๓-๑๔)

เมื่อหนังสือราชการจากราชสำนักสยามส่งมาถึงหัวเมืองประเทศราชล้านนาไม่ว่าจะเป็นสารตรา ท้องตรา หรือหนังสือราชการประเภทอื่น ๆ ก็ถูกส่งไปที่เค้านามหลวงของเมืองนั้น ๆ ทั้งสิ้นแล้วเข้าสู่ขั้นตอนการพิจารณาหนังสือหรือข้อราชการพร้อมกัน ดังตัวอย่างจากใบบอกที่รายงานเข้ามาราชสำนักให้ทราบถึงการดำเนินงานเมื่อรับท้องตราพระราชสีห์ ดังนี้

ข้าพเจ้า พญาอุปราช พญาราชวงษ์ พญาราชบุตร แสนท้าวพญาลาวเมืองลคอรลำปาง ขอบอกปรนนิบัติรมา ยัง พินา ลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ อยู่ ณ วัน ศุกร ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๓ ปีเถาะ เบญจศก แสนบานิ ท้าวภาม เมืองเชียงใหม่ เชิญท้องตราพระราชสีห์ขึ้นมาถึงเมืองลคอรฉบับหนึ่ง ถึงเมืองเชียงใหม่ฉบับหนึ่ง ถึงเมืองลำพูนฉบับหนึ่ง ข้าพเจ้าทั้งปวงเชิญเอาท้องตราพระราชสีห์ขึ้นอ่านทราบในท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ เป็นใจความบอกมาด้วยข้อราชการ ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๔)

การรับสารตราจากราชสำนักสยามมีกระบวนการดำเนินการต่าง ๆ ในหัวเมืองประเทศราชล้านนาจะมีการปฏิบัติเช่นเดียวกันทุกเมือง ตำแหน่งเค้านามหลวงแต่ละเมืองอาจแตกต่างกันบ้าง แต่ในการปฏิบัติหน้าที่ไม่แตกต่างกัน ทั้งนี้ ขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองจะบริหารจัดการให้รับผิดชอบ

๒. ขั้นตอนการส่งหนังสือ

เมื่อราชสำนักล้านนาปรึกษาหารือข้อราชการและดำเนินการตามคำสั่งการต่าง ๆ เป็นที่เรียบร้อยแล้วต้องส่งไปบอกหรือหนังสือขดรายงานข้อราชการไปยังราชสำนักสยาม ใบบอกที่

^{๒๗} วรชาติ มีชูบท, เจ้านายฝ่ายเหนือและตำนานรักมะเมียะ(กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๕๖), ๒๖๖.

ประทับตราประจำตำแหน่งและเขียนชื่อตำแหน่งกำกับเรียบร้อยแล้วจะม้วนใส่กระบอกไม้ไผ่สำหรับส่งไปยังปลายทาง ซึ่งการส่งใบบอกอาจจะนำส่งสยามโดยตรงหรือส่งผ่านหัวเมืองใหญ่ ๆ เช่น พิชัยตาก กำแพงเพชร เป็นต้น ธรรมเนียมการส่งใบบอกมาในกระบอกไม้ไผ่นี้ รัฐไทยที่สวามีภักดีต่อสยามก็ต้องส่งรายงานเช่นกัน ตัวอย่างการกล่าวถึงการส่งใบบอกมาในกระบอกไม้ไผ่ ดังความว่า

หนังสือ กรมการเหนือสนามเมืองน่านทุกคนมาถึงหลวงมหาดไทยแลกรมการเมืองพิชัยทั้งปวงได้แจ้งแล้วได้นำขึ้นกราบเรียนเจ้าคุณผู้ครองเมืองพิชัยให้ทราบ ด้วย ณ วัน ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ มีหนังสือท้าวพญาฤา ๑๒ ปันนาเขียนกระบอกไม้ส่งต่อลงมาถึงเมืองถ้ำของ เมืองท่าของส่งลงมาถึงเมืองน่าน ใจความว่าเมืองประเทศราชขึ้น ๑๒ ปันนา ซึ่งขึ้นกับเมืองเชียงรุ่งให้ทางทางตั้งโรงพักตามระยะหน้าบ้าน เมือง ลงมาให้ถึงเมืองหลวงภูคาของพระอินทราชาและพญาฤา ๑๒ ปันนา จะลงมาให้ทันพญาน่านจะล่องลงไปเฝ้าทูลละอองฯ ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

ใบบอกที่เตรียมส่งไปยังปลายทางโดยทั่วไปอาจบรรจุในกระบอกไม้ไผ่ เนื่องจากน้ำหนักเบาสะดวกในการเดินทางเพื่อส่งสาร แต่ใบบอกหรือศุภอักษรของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายชั้นสูง จะใช้วัสดุที่มีมูลค่ามากขึ้น เช่น เงิน แล้วมีการแกะสลักลวดลายเพื่อความประณีตสวยงาม “กระบอกไม้” บางครั้งเรียกอีกอย่างว่า “ปล้องไม้” ดังความในใบบอกเมืองน่านกล่าวถึงหนังสือปล้องไม้ไว้ว่า

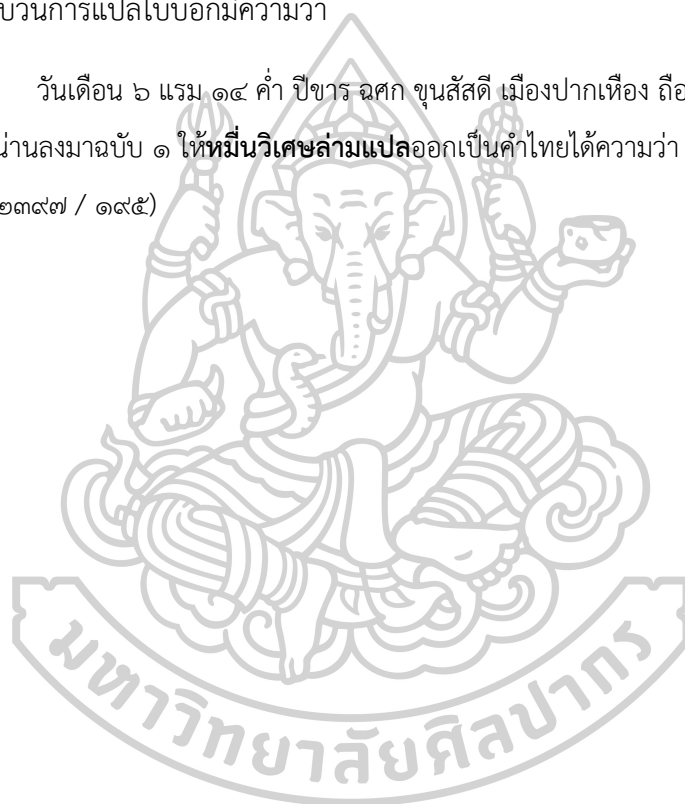
แต่ให้แสนคำสิทธิกับไพร่มีชื่อถือหนังสือพญาเชียงของแลหนังสือเขียนใส่ปล้องไม้ใส่ลงมาถึงสนามเมืองน่าน เมื่อ ณ วัน เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีขาร ฉศก ใจความในหนังสือปล้องไม้นั้นว่า ในปีนี้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินเจ้าเมืองเชียงรุ่งได้แต่งราชทูต (พ.ศ. ๒๓๘๗/๑)

ใบบอกหรือศุภอักษรของพระเจ้าแผ่นดิน เจ้านายชั้นสูง จะใช้วัสดุที่มีมูลค่ามากขึ้น เช่น เงิน แล้วมีการแกะสลักลวดลายเพื่อความประณีตสวยงาม นอกจากนี้ใบบอกหรือหนังสือจดจากหัวเมืองที่เป็นอักษรอื่น ๆ อาทิ อักษรธรรมล้านนา (ในเอกสารเรียกว่า “อักษรลาว”) ในบางครั้งเจ้าเมืองใหญ่ ๆ เช่น เจ้าเมืองพิชัยจะแปลจากอักษรธรรมล้านนาเป็นอักษรไทยก่อน จากนั้นแนบต้นฉบับใบบอกหรือหนังสือจดอักษรธรรมล้านนาไปด้วย ดังตัวอย่างใบบอกเมืองนครลำปางกล่าวถึง “หนังสือจด” และ “อักษรลาว” ไว้ว่า

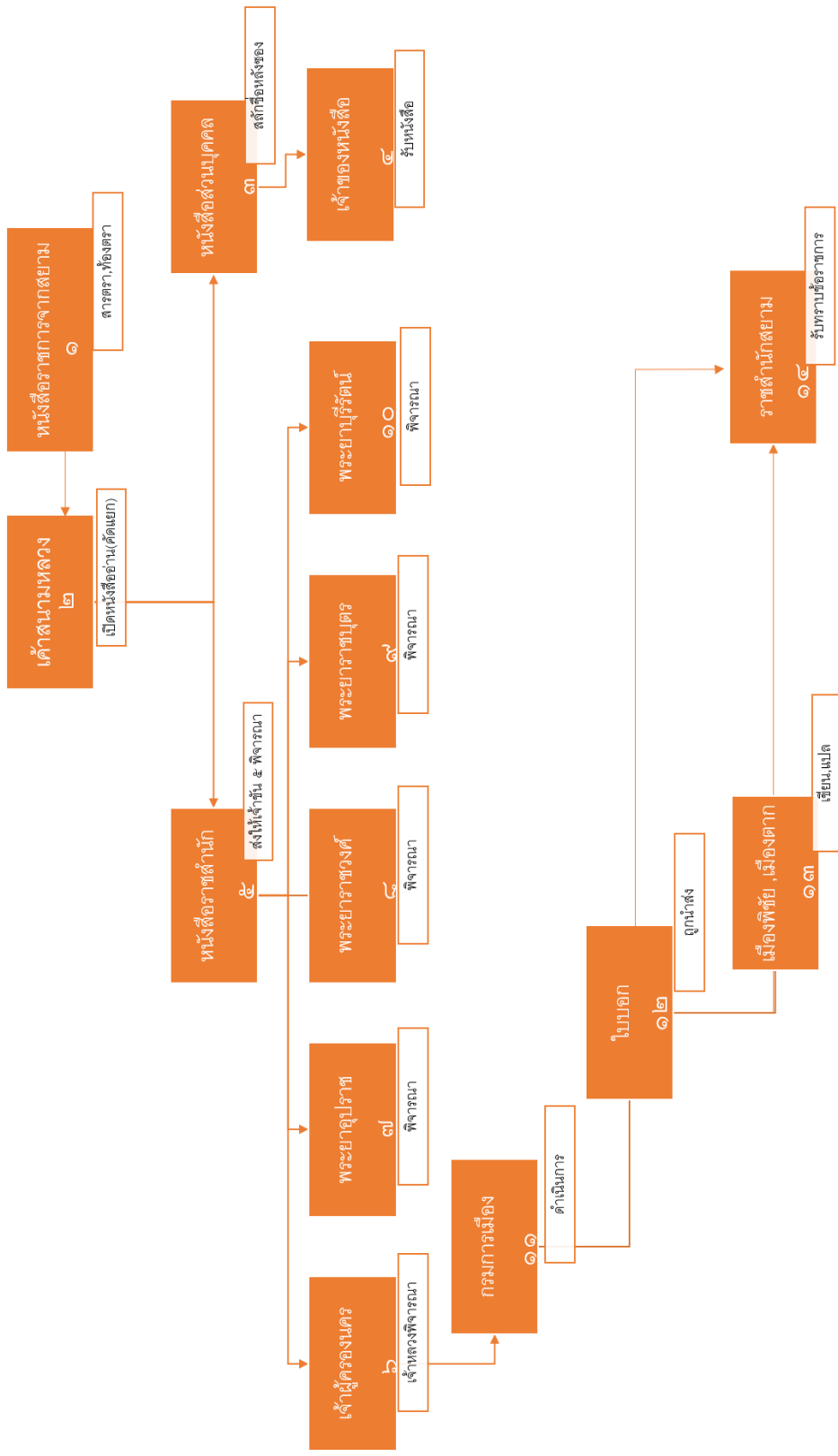
เจ้าลครลำปางมีหนังสือขตเป็นอักษรลาวฉบับหนึ่ง ให้นายน้อยพิมสารแสน
ทำวถือลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ณ วัน พุธ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีระกาตรีศก ได้
ให้พญาวิไชยศแปลออกเป็นคำไทย ได้ความว่า (พ.ศ. ๒๔๐๔ / ๒๒)

จากการศึกษาการแปลใบบอกหรือหนังสือขต พบว่ามีทั้งแปลจากหัวเมืองเข้ามาพร้อม
ใบบอกต้นฉบับ และการนำใบบอกต้นฉบับมาแปลที่ราชสำนักก่อนคัดลอกหรือ “คัดบอก” ลงใน
หนังสือสมุดไทย เพื่อนำความขึ้นกราบทูลพระมหากษัตริย์แห่งสยามให้ทรงทราบ ดังตัวอย่างข้อความ
ที่กล่าวถึงกระบวนการแปลใบบอกมีความว่า

วันเดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ ปีขาร ฉศก ชุนส์ดี เมืองปากเหือง ถือต้นหนังสือขต
เมื่อน่านลงมาฉบับ ๑ ให้หมื่นวิเศษล่ำมแปลออกเป็นคำไทยได้ความว่า
(พ.ศ. ๒๓๙๗ / ๑๙๕)

ขั้นตอนการรับและส่งหนังสือราชการในสำนักงาน

ภาพที่ ๑๑ แผนภาพขั้นตอนการรับและส่งหนังสือราชการในสำนักงาน

เมื่อพิจารณาแผนภาพข้างต้นจะเห็นว่าการหารือข้อราชการของเมืองประเทศราชล้านนา แตกต่างจากราชสำนักสยามตรงที่ข้าราชการในเมืองประเทศราชล้านนาจะมานั่งประชุมปรึกษาราชการกัน ณ เค้ายสนามหลวงขณะที่เสนาบดีของราชสำนักสยามว่าราชการอยู่ที่บ้าน การประชุมปรึกษาราชการที่เค้ายสนามหลวงเมื่อได้ข้อสรุปในเรื่องใด ๆ เป็นที่เรียบร้อยแล้วจะมีการออกหนังสือราชการประเภท ใบบอกแล้วประทับตราประจำตำแหน่งรายงานส่งเข้ามาให้ราชสำนักสยามรับทราบข้อราชการเหล่านั้น

หนังสือราชการสยามและล้านนาที่ได้อธิบายมาข้างต้นในส่วนของสารตราเป็นหนังสือราชการที่ออกโดยราชสำนักสยามซึ่งเอกสารต้นฉบับจริงถูกส่งไปยังเมืองประเทศราชแล้ว หลักฐานที่มีอยู่และให้บริการที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึกเป็นฉบับร่าง แต่กระนั้นก็ตามเนื้อหาของสารตราที่ปรากฏในฉบับร่างก็ยังเป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิที่ทรงคุณค่าต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ระหว่างสยามและล้านนาในมิติต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี สำหรับใบบอกที่ส่งมาจากเมืองประเทศราชล้านนานั้นต้นฉบับที่ให้บริการเป็นฉบับจริง กล่าวคือมีวัสดุรองรับการบันทึกเป็นกระดาษเพลลา และยังมีฉบับที่คัดจากฉบับจริงลงในสมุดไทยอยู่ด้วย

หนังสือราชการทั้งสองประเภทนี้มีกระบวนการรับและส่งที่เป็นระบบ และยังมีกระบวนการพิจารณาข้อราชการ การรายงานเรื่องราวหรือสถานการณ์ต่าง ๆ ระหว่างราชสำนักสยามและล้านนาที่สะท้อนผ่านหนังสือราชการเหล่านี้ แต่ละสมัยมีเนื้อหาแตกต่างกันไปตามบริบทของสถานการณ์บ้านเมืองของประเทศและบริบทสถานการณ์ของโลกในยุคการค้าอาณานิคมของชาวตะวันตก เอกสารเหล่านี้เป็นกลุ่มข้อมูลที่น่าสนใจอย่างยิ่งโดยเฉพาะประเด็นการบริหารบ้านเมือง การควบคุมเมืองประเทศราชซึ่งเป็นดินแดนใต้การควบคุมของสยาม เนื้อหาที่ปรากฏในสารตราและใบบอกระหว่างสยามและล้านนาผู้วิจัยจะอธิบายโดยละเอียดในบทต่อไป

๒.๔ เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับหนังสือราชการ

สารตราและใบบอก คือ หนังสือราชการหรือหนังสือประทับตราที่ใช้ติดต่อราชการในสมัยโบราณ งานศึกษาเกี่ยวกับสารตราและใบบอกจึงเป็นงานศึกษาเกี่ยวกับเอกสารของทางราชการซึ่งเป็นเอกสารขั้นต้นพบว่ามีการศึกษาด้านการให้คำจำกัดความ รูปแบบ เนื้อหา และกฎหมายที่มีผลต่อบังคับใช้ในการปฏิบัติงานเกี่ยวกับหนังสือราชการดังกล่าว มีรายละเอียด ดังนี้

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอธิบายเกี่ยวกับความหมายและความสำคัญของ “ตรา” ไว้ว่า “แต่ก่อนไม่ได้ใช้เซ็นชื่อ ใช้ตราประจำตัวหรือประจำตำแหน่งประทับแทนเซ็นชื่อ เพราะฉะนั้นพระเจ้าแผ่นดินกับทั้งบรรดาคณสามัญ ซึ่งมีฐานะในการ

หนังสือก็ทำตราขึ้นใช้ประจำตัว เว้นแต่กลางคนกลางตำแหน่งซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดปรานจึงทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระราชลัญจกรไปใช้เป็นตราประจำตัว นับกันเป็นเกียรติยศอันใหญ่ยิ่ง ไม่มีได้อย่างนั้นกันก็คนนั้ก” ^{๒๘}

จากที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอธิบายว่าในอดีตไม่มีธรรมเนียมของการเซ็นชื่ออย่างปัจจุบันแต่ใช้กับการประทับตราลงบนเอกสาร ข้าราชการที่มีอำนาจหน้าที่ใช้ตราประทับในการออกหนังสือราชการจะได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานลัญจกรไปใช้เป็นตราประจำตัว สำหรับสามัญชนที่มีกิจธุระทำหนังสือส่วนตัวก็สามารถทำตราประทับขึ้นใช้ได้ แต่ตราประทับที่ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานนั้นถือว่าเป็นตราประทับอันทรงเกียรติแก่ผู้ได้รับพระราชทาน การอธิบายรายละเอียดของหนังสือประทับตรา ก่องแก้ว วีระประจักษ์^{๒๙} อธิบายว่า “หนังสือประทับตรา” คือ หนังสือราชการที่ใช้กันอยู่ในสมัยโบราณ มีลักษณะแตกต่างไปจากหนังสือราชการในปัจจุบัน ทั้งในด้านวัสดุอุปกรณ์ที่ใช้ แบบแผนการวางรูปแบบหนังสือ รูปร่าง ขนาด รวมตลอดไปถึงถ้อยคำสำนวนที่ใช้เขียนและที่สำคัญตอนจบข้อความไม่มีการลงชื่อผู้ออกหนังสือใช้ “ประทับตรา” ซึ่งเป็นตราประจำตัวหรือตราประจำตำแหน่งของผู้ออกหนังสือตราที่ใช้ประทับมี ๒ ประเภท คือ ตราใหญ่ และ ตราหน้า สำหรับสารตรา คือ หนังสือที่ประทับตราใหญ่ และใบบอก คือ หนังสือประทับตราส่งจากหัวเมืองมายังกรุงเพื่อรายงานข้อราชการต่าง ๆ

การประทับตราประจำตำแหน่งของผู้ออกหนังสือ กฎหมายตราสามดวงมี “พระธรรมนูญว่าด้วยการใช้ตรา” ควบคุมไว้ จักฤทธิ อุทโธ^{๓๐} ได้ศึกษาเนื้อหาของพระธรรมนูญ ในส่วนของตราประทับพบว่า “ตรา” ต่าง ๆ ที่กล่าวถึงในพระธรรมนูญล้วนแต่ใช้ประทับในหนังสือราชการที่เรียกโดยรวมว่า “หนังสือประทับตรา” ตรามิได้เป็นเพียงสิ่งที่ใช้ประทับหรือรอยประทับเพื่อแสดงความถูกต้องสมบูรณ์ของเอกสารราชการเท่านั้น หากแต่ยังสะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดเกี่ยวกับอำนาจการ

^{๒๘} อนุমানราชชน, พระยา, เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตำแหน่ง, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง. (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๓), ๒๕

^{๒๙} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา” ใน ความยกย่องของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๓๗), ๑๕๑.

^{๓๐} จักฤทธิ อุทโธ “พระธรรมนูญว่าด้วยการใช้ตรา” ใน ศุภวัฒน์ – ศุภวาร จุลพิจารณ์, วีรวัลย์ งามสันติกุล, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: เฟื่องฟ้า, ๒๕๔๗), ๙๕-๑๑๘.

บังคับบัญชาและข้อปฏิบัติในการใช้ ดังนั้น ตราประจำตำแหน่งจึงสำคัญมากเพราะเป็นเครื่องแสดงขอบเขตของอำนาจและหน้าที่ตามที่กำหนดไว้ตามกฎหมาย หนังสือประทับตราและระเบียบบริหารราชการแผ่นดินจึงเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด แม้กฎเกณฑ์ในสมัยโบราณจะไม่ชัดเจนอย่างระเบียบด้านงานสารบรรณในปัจจุบันก็ตามแต่ก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามของคนในอดีตที่วางระบบผ่านการใช้ดวงตราเพื่อให้การติดต่อราชการเป็นไปด้วยความชัดเจนถูกต้อง อีกทั้งยังทำให้ทราบถึงพัฒนาการของหนังสือราชการไทยที่กว่าจะมาเป็นบันทึกข้อความหรือจดหมายราชการในลักษณะต่าง ๆ เช่นปัจจุบันย่อมมีจุดเริ่มต้นจากการส่งผ่านหนังสือประทับตราทั้งสิ้น

การศึกษาวเคราะห์หนังสือราชการหรือหนังสือประทับตราปรากฏในงานศึกษาค้นคว้าของ อรุณี อัตตนาถวงษ์^{๓๑} ศึกษาวเคราะห์หนังสือประทับตราหรือหนังสือราชการโบราณใช้ในการบริหารราชการแผ่นดินสมัยการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยประยุกต์ใช้วิธีการศึกษาวเคราะห์เอกสารจดหมายเหตุตามแนวทางการศึกษา Archival Diplomatics ของ Professor Dr. Luciana Duranti^{๓๒} พบว่าตราประทับที่ปรากฏบนหนังสือประทับตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีทั้งสิ้น ๓ ประเภท คือ ตราประจำตัว ประจำตำแหน่ง เป็นตราประทับที่ใช้แทนตัวหรือตำแหน่งหน้าที่ ตราประจำต่อ ใช้ประทับตรงรอยต่อกระดาษ และตราประจำผนึก เป็นตราที่ประทับอยู่ด้านหลัง วัตถุประสงค์ของการประทับตราลงบนหนังสือเพื่อ รองรับความแท้จริงของหนังสือ รับรองความถูกต้องของข้อมูลและเพื่อแสดงความรับผิดชอบของเจ้าของตราประทับ เนื้อหาของหนังสือประทับตราจำแนกได้ ๖ ประเภท ได้แก่ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ การต่างประเทศ การยุติธรรม การทหาร และราชการอื่น ๆ นอกจากนี้พบว่ากระทรวงการต่างประเทศทำรายงานการวิจัยในหัวข้อ “โครงการรวบรวมข้อมูล

^{๓๑} อรุณี อัตตนาถวงษ์, “การศึกษาวเคราะห์หนังสือประทับตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙), ๗๑-๗๙.

^{๓๒} Luciana Duranti, *Diplomatic: New Uses for an Old Science* (London: The Scarecrow Press, Inc., 1998), 31.

วิวัฒนาการหนังสือราชการของกระทรวงการต่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘-๒๕๕๕”^{๓๓} ได้อธิบายเกี่ยวกับความเป็นมาของหนังสือราชการไทยและหนังสือราชการของกระทรวงการต่างประเทศ ทำให้ทราบประวัติของหนังสือราชการไทยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยเริ่มเปลี่ยนแปลงการเขียนหนังสือราชการด้วยการนำกระดาษฝรั่ง สมุดฝรั่ง มาใช้เขียนหนังสือราชการแทนกระดาษของไทยและทวีความนิยมขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อมีพระบรมราชโองการ “ประกาศว่าด้วยผู้ซึ่งจะทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือ” ลงในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑ มีการกำหนดให้ผู้ที่ทำหนังสือมากราบทูลเรื่องต่าง ๆ ให้ลงวัน ค่ำ ปี ศักราช ด้วยทุกครั้งและเขียนด้วยกระดาษลงเส้นหมึกทั้งสิ้น ห้ามมิให้เขียนด้วยสมุดคำหรือเขียนด้วยกระดาษลงเส้นคำเป็นอันขาด

ธนโชติ เกียรติฉัตร ศึกษาวิเคราะห์คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว^{๓๔} ซึ่งเป็นหนังสือราชการประเภทหนึ่ง ผลการศึกษาพบว่าที่มีลักษณะเด่นคือ คำให้การไม่เป็นเอกสารที่มีการประทับตรา เนื้อหาจำแนกได้ ๔ ประเภท ได้แก่ คำให้การที่เกี่ยวกับศึกสงคราม คำให้การในกระบวนการยุติธรรม คำให้การของผู้ที่เดินทางไปยังประเทศอื่น อาทิ ราชทูต พ่อค้า และคำให้การประเภทอื่น ๆ ที่มีเนื้อหาไม่เกี่ยวข้องข้อกับคำให้การสามประเภทแรก คำให้การ ๔ ประเภทนี้ให้ภาพสะท้อนเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ สถาปสังคัมและวัฒนธรรม

นอกจากนี้ยังมีงานศึกษาเกี่ยวกับพระราชหัตถเลขาซึ่งเป็นเอกสารที่ใช้บริหารราชการประเภทหนึ่งในงานศึกษาของอรพรรณ สินธุ์ศิริมานะ เรื่อง “การวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: เอกสารชุดกรมราชเลขาธิการ

^{๓๓} กระทรวงการต่างประเทศ, รายงานการวิจัย โครงการรวบรวมข้อมูลวิวัฒนาการหนังสือราชการของกระทรวงการต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘- ๒๕๕๕ (กรุงเทพฯ: กองบรรณสารและห้องสมุด สำนักงานปลัดกระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๕๖), ๔.

^{๓๔} ธนโชติ เกียรติฉัตร, “การศึกษาวิเคราะห์คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๘), ๒๙๘-๓๐๘.

รัชกาลที่ ๕ หมวดเบ็ดเตล็ด”^{๓๕} ได้ให้ความหมายของพระราชหัตถเลขา หมายถึง หนังสือซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเขียนเองไปถึงผู้หนึ่งผู้ใดหรือลงพระนามด้วยพระราชหัตถ์ในหนังสือ สันนิษฐานว่าเป็นหนังสือที่มีใช้ในการบริหารราชการในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา เนื่องจากแต่เดิมยังไม่นิยมลงลายมือหรือลายเซ็นกำกับหนังสือแต่นิยมการประทับตราประจำตำแหน่ง วิทยานิพนธ์ฉบับนี้กล่าวถึงหนังสือราชการในสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ไว้ว่าเอกสารบริหารราชการแผ่นดินที่ออกโดยฝ่ายปกครองส่วนกลาง คือกรุงเทพฯ เพื่อบังคับบัญชาไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตและประเทศราช ได้แก่ ศุภอักษร สารตรา ท้องตรา สำหรับเอกสารการบริหารราชการแผ่นดินที่ออกโดยหัวเมืองต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตและประเทศราชเพื่อกราบบังคมทูลรายงานข้อราชการ ได้แก่ ศุภอักษร ใบบอก ใบจุ่ม

การศึกษาวិเคราะห์หนังสือประทับตราหรือหนังสือราชการพบไม่มากนัก จากการสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องพบว่ามีการศึกษาหนังสือประทับตราและคำให้การสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ได้อธิบายมาข้างต้น สำหรับหนังสือประทับตราหรือหนังสือราชการยังมีอีกเป็นจำนวนมากให้บริการอยู่ที่กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึกสำนักหอสมุดแห่งชาติ ตามบัญชีบริการเอกสารหมวดจดหมายเหตุตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ และยังมีหนังสือราชการประเภทอื่นนอกจากสารตราและใบบอก เช่น พระราชสาส์น ศุภอักษร ฎีกา เป็นต้น อย่างไรก็ตามงานศึกษาวิเคราะห์หนังสือราชการข้างต้นมีประโยชน์ผู้วิจัยในการใช้เป็นแนวทางศึกษาวิเคราะห์หนังสือราชการระหว่างสยามและล้านนาซึ่งเป็นขอบเขตของการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

๒.๕ เอกสารที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนา

๒.๕.๑. เอกสารที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔

เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ในแง่มุมต่าง ๆ เอกสารและงานวิจัยเหล่านี้ได้มีส่วนอำนวยความสะดวกต่อผู้วิจัยในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาโดยเฉพาะในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น งานศึกษาแต่ละเรื่อง

^{๓๕} อรพรรณ สิมศิริมานะ, “การวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: เอกสารชุดกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ หมวดเบ็ดเตล็ด” (วิทยานิพนธ์ปริญญา มหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), ๙.

นำเสนอมุมมอง แนวคิด วิธีการ ของชนชั้นนำในการปกครองหัวเมืองประเทศราชล้านนาภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยาม มีรายละเอียดดังนี้

ปริศนา ศิรินาม^{๓๖} ศึกษาวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ และล้านนาไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑-๓ พบว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกรุงเทพฯ ต้องรับภาระหนักในการป้องกันและให้ความช่วยเหลือล้านนาไทยให้พ้นจากการคุกคามของพม่าโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อความปลอดภัยและความมั่นคงของพระราชอาณาจักร อันเป็นจุดประสงค์ที่ต่อเนื่องกันตั้งแต่รัชกาลที่ ๑-๓ ทุกพระองค์สนับสนุนช่วยเหลือล้านนาไทยให้เข้มแข็งเพื่อจะได้เป็นปราการชั้นนอกที่แข็งแกร่งทางด้านเหนือปกป้องพระราชอาณาเขตส่วนในให้พ้นจากการรุกรานของพม่า ใช้วิธีการปกครองแบบเอาใจและควบคุมแต่น้อยเพื่อผูกพันน้ำใจของเจ้านายในหัวเมืองล้านนาไทยให้จงรักภักดีต่อกรุงเทพฯ

งานศึกษาของปริศนา ศิรินาม นำเสนอเกี่ยวกับราชสำนักสยามมีบทบาทสำคัญในการป้องกันหัวเมืองประเทศราชล้านนาต่อการคุกคามจากพม่า ใช้วิธีการปกครองแบบเอาใจและควบคุมเจ้านายหัวเมืองล้านนาแต่น้อย มุมมองด้านการควบคุมหัวเมืองประเทศราชล้านนาปรากฏในงานของอคิน รพีพัฒน์^{๓๗} กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างการปกครองส่วนกลางและการปกครองส่วนภูมิภาค สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ว่า สมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระองค์ได้ทรงออกพระราชกำหนดตัดทอนอำนาจเจ้าเมืองในการแต่งตั้งข้าราชการที่สำคัญ ๆ ทุกตำแหน่ง แม้แต่ข้าราชการแขวงก็ได้รับการแต่งตั้งจากกรมเมืองในเมืองหลวง ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่ามีการขยายอำนาจของส่วนกลางโดยอาศัยการสร้าง ความจงรักภักดีให้ขึ้นกับเจ้านายสองฝ่ายในขณะเดียวกัน ในการปกครองหัวเมืองเจ้าเมืองเป็นผู้บังคับบัญชาของข้าราชการเหล่านี้โดยตรงและต้องเข้ามากรุงเทพฯ เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อผู้ที่แต่งตั้งตนทุกปี

จากงานศึกษาของ อคิน รพีพัฒน์ ได้เสริมประเด็นการควบคุมเจ้านายล้านนาของ ปริศนา ศิรินาม ว่ารัฐบาลสยามค่อย ๆ ควบคุมเจ้านายของเมืองประเทศราชด้วยการเริ่มตัดทอนอำนาจ

^{๓๖} ปริศนา ศิรินาม, “ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษา, ๒๕๑๖) ๙๑.

^{๓๗} อคิน รพีพัฒน์, “สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖ แปลจาก The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period ๑๗๘๒-๑๘๗๓, Cornell University, ๑๙๖๙ แปลโดย ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี ฉัตรพลรักษ์ (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๒), ๑๐๖.

เจ้านายด้วยการแต่งตั้งตำแหน่งขุนนางสำคัญ ๆ ทุกตำแหน่ง และที่ได้รับการแต่งตั้งยศต้องเข้ามาแสดงความจงรักภักดีกับพระมหากษัตริย์แห่งสยาม การแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์สยาม

ประเด็นเรื่องการแต่งตั้งเจ้านายให้ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ นี้ ญัฐพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์^{๓๘} เสนอไว้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้มีการเปลี่ยนแปลงประเพณีการแต่งตั้งเจ้านครเชียงใหม่ครั้งสำคัญ กล่าวคือแต่เดิมนั้นจะพิจารณากันในหมู่พระราชวงศ์และขุนนางล้านนา เมื่อได้แต่งตั้งผู้สมควรดำรงตำแหน่งหรือว่าที่เจ้านครเชียงใหม่ได้แล้ว จึงแจ้งให้ราชสำนักสยามทราบเพื่อรอการโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นเจ้านครเชียงใหม่ แต่รัชกาลที่ ๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเจ้าบุรีรัตน์สุริยวงศ์ขึ้นเป็นเจ้านครเชียงใหม่โดยไม่ผ่านการพิจารณาคัดเลือกจากหมู่พระราชวงศ์และขุนนางล้านนา ปราบกฎพระนามในสัญญาบัตรทรงแต่งตั้งเจ้านครเชียงใหม่ เจ้านครลำพูน และเจ้าราชวงศ์เจ้าราชบุตร เมืองนครเชียงใหม่ จ.ศ. ๑๒๑๘

อำนาจของเจ้านายหัวเมืองล้านนาค่อย ๆ ลดลงด้วยหลายปัจจัย วิไล สุทธิศิริกุล^{๓๙} เสนอว่าการขยายตัวทางการค้า การเข้ามาทำป่าไม้ของคนในบังคับอังกฤษและการเข้ามาของมิชชันนารีในเชียงใหม่ซึ่งการเข้ามาของกลุ่มผลประโยชน์นี้ก่อให้เกิดความขัดแย้งกับเจ้านายเชียงใหม่ ทำให้อำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของเจ้านายลดน้อยลงและลดลงอย่างมากหลังจากราชสำนักกรุงเทพฯ เข้ามาจัดการปกครองในปี พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๔๒ ก็ยังมีผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ การเข้ามาจัดการปกครองแบบเทศาภิบาลในเชียงใหม่ พ.ศ. ๒๔๔๒ นั้นปรากฏว่าปฏิกริยาต่อต้านอย่างรุนแรงจากอำนาจเดิมไม่เกิดขึ้น อันเนื่องมาจากอำนาจของเจ้านายเชียงใหม่ได้ถูกสั่นคลอนลงไปมากจากการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นก่อนหน้านี้

^{๓๘} ญัฐพล อยู่รุ่งเรื่องศักดิ์, **ประวัติศาสตร์ล้านนา ฉบับสังเขป**, (นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๘), ๖๙.

^{๓๙} วิไล สุทธิศิริกุล, **“เชียงใหม่ ก่อน “เทศาภิบาล” พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๔๔๒: การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ”** (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), ๗.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว^{๔๐} เสนอว่าเชียงใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ปกครองตนเองเป็นอิสระในฐานะเมืองประเทศราชของไทยเรื่อยมาจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาคใน พ.ศ. ๒๔๓๗ เชียงใหม่รวมทั้งหัวเมืองล้านนาไทยอื่น ๆ ได้ถูกรวมจัดตั้งเป็นมณฑล เรียกว่า มณฑลพายัพ การรวมเชียงใหม่เข้ากับส่วนกลางครั้งนี้รัฐบาลกลางไม่ได้ประสบปัญหายุ่งยากมากเท่าใดนัก ทั้งนี้เป็นเพราะโครงสร้างทางการเมือง การปกครอง สังคม ศาสนา และวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ของล้านนาไทยโดยเฉพาะเชียงใหม่คล้ายคลึงกับสังคมไทยภาคกลางเป็นส่วนมากจึงช่วยให้เชียงใหม่รวมกับฝ่ายไทยได้สะดวกยิ่งขึ้น โครงสร้างทางสังคมและสภาพความเป็นอยู่ของชนชั้นต่าง ๆ ในสังคมเชียงใหม่มีลักษณะคล้ายคลึงกับสังคมไทยภาคกลางเป็นส่วนใหญ่ เป็นสังคมพุทธศาสนาทำให้สภาพความเป็นอยู่ ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลต่าง ๆ ในสังคมเป็นไปแบบถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน

ธงชัย วินิจจะกุล^{๔๑} เสนอว่าสยามเข้าไปควบคุมหัวเมืองประเทศราชก่อนการปฏิรูปเทศาภิบาล ส่งกองทัพและตัวแทนเข้าไปปกครองบงการโดยตรง โดยระยะแรกร่วมมือกับเจ้าท้องถิ่นและอนุโลมให้ปกครองในระบบเดิมของประเทศราชก่อน ลักษณะเหล่านั้นคือการปกครองของรัฐหนึ่งเหนืออีกรัฐหนึ่ง ประเทศแม่เหนืออาณานิคม คล้ายการปกครองของอังกฤษในอินเดียหรือเนเธอร์แลนด์ในหมู่เกาะอินเดียตะวันออก(อินโดนีเซีย) จากนั้นจึงค่อยตั้งอำนาจสู่ศูนย์กลาง (centralize) เพื่อให้กลายเป็นรัฐชาติที่เป็นผืนแผ่นดินเดียวกัน รัฐเดียวมีศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ ค่อย ๆ ขยายอำนาจรวมศูนย์ออกไปกว้างขวางขึ้น เริ่มจากเมืองใหญ่สู่เมืองเล็ก จากหัวเมืองชั้นในสู่หัวเมืองประเทศราชเดิมและซิมลงลึกระดับเมืองสู่อำเภอสู่ระดับล่างคือชนบทห่างไกล ในหลายอาณานิคมอื่น กระบวนการสร้างรัฐเดียวนั้นไม่สำเร็จหรือไม่เคยเกิดขึ้นจริง ๆ จัง ๆ เช่น อินโดจีนของฝรั่งเศส ในกรณีของสยาม การทำให้กลายเป็นรัฐเดี่ยวติดตามมาในระยะเวลานั้นอาจเป็นเพราะมีดินแดนติดต่อกันจึงทำให้สะดวกกว่าแต่กระนั้นก็ยังกินเวลายาวนานจนกว่าจะสำเร็จ

จากเอกสารและงานวิจัยข้างต้นทำให้เห็นประเด็นของการควบคุมหัวเมืองประเทศราชล้านนาของสยามว่ามีแนวนโยบายค่อย ๆ ควบคุม ค่อย ๆ แทรกซึมมาตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาล

^{๔๐} อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, “การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามต้นฉบับใบลานภาคเหนือ” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐), ๒๙๐-๒๙๓.

^{๔๑} ธงชัย วินิจจะกุล, โฉมหน้าราชาชาตินิยม, (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, ๒๕๕๙), ๑๑.

ที่ ๔ งานศึกษาเหล่านี้ได้เปิดประเด็นต่าง ๆ ที่น่าสนใจ ทำให้ผู้วิจัยมุ่งหมายค้นหาคำตอบผ่านมุมมองของเอกสารทางราชการประเภทสารตราและใบบอกในการศึกษาวิจัยครั้งนี้

๒.๕.๒. เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นไป

เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นไปได้มีการศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาในช่วง พ.ศ. ๒๓๒๕ – ๒๔๑๑ อยู่บางประเด็นก่อนนำเสนอเนื้อหาหลักของงานวิจัยแต่ละเรื่อง ประเด็นเหล่านี้ทำให้เห็นกระบวนการควบคุมหัวเมืองล้านนาก่อนที่ราชสำนักสยามจะดำเนินการผนวกล้านนาให้เป็นรัฐสยามได้โดยสมบูรณ์ในเวลาต่อมาได้สำเร็จ รายละเอียดมีดังนี้

พร้อมพงศ์ ฌ เชียงใหม่^{๔๒} ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาก่อน พ.ศ. ๒๔๒๗ พบว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นกษัตริย์ไทยทุกพระองค์ได้ทำการควบคุมหัวเมืองเหนืออย่างใกล้ชิด โดยถือว่าล้านนาไทยเป็นประเทศราชหนึ่งของกรุงเทพฯ บรรดาเจ้านายทุกหัวเมืองในล้านนาไทยต้องได้รับการแต่งตั้งจากกรุงเทพฯ และต้องเชื่อฟังคำสั่งอย่างเคร่งครัด นอกจากนั้นบรรดาเจ้านายทั้งหลายจะต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัทยาทุกปี และต้องส่งบรรณาการต่อกรุงเทพฯ ทุก ๓ ปี ไม่พบเอกสารว่าได้ส่งเครื่องบรรณาการต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง มีจำนวนดอกขนาดใหญ่และขนาดต่ำเท่าไ้หลักฐานที่ระบุรายละเอียดขนาดของดอกพบในสมัยรัชกาลที่ ๕ ในคราวที่พระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้าเชียงใหม่จัดต้นไม้เงินต้นไม้ทอง มอบให้เจ้าราชภาคนัยลงมาทูลเกล้าฯ ถวายใน พ.ศ. ๒๔๒๗

สร้อยดี ประยูรเสถียร^{๔๓} อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ว่า การปกครองหัวเมืองล้านนาไทยในฐานะประเทศราชนั้น ทางกรุงเทพฯ ได้ใช้วิธีการปกครองเหมือนหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ ดังที่เคยปฏิบัติมาแต่โบราณ คือปล่อยให้เจ้าผู้ครองนครในล้านนาไทยปกครองตนเองอย่างอิสระ โดยกำหนดหน้าที่สำคัญที่เจ้าผู้ครองนครควรปฏิบัติ ๔

^{๔๒} พร้อมพงศ์ ฌ เชียงใหม่, “การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล(พ.ศ. ๒๔๒๗-๒๔๓๖)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๘), ๒๖-๒๘.

^{๔๓} สร้อยดี ประยูรเสถียร, “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ(พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๗๖)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๓), ๒๘.

ประการ คือ การช่วยป้องกันพระราชอาณาเขต การช่วยขยายพระราชอาณาเขต การช่วยเหลือราชการสงคราม และการส่งเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายทุก ๓ ปี ปัญหาเกี่ยวกับกิจการป่าไม้ และปัญหาความวุ่นวายในหัวเมืองชายแดนล้านนาไทยเป็นมูลเหตุสำคัญของการปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ โดยมีอังกฤษเร่งเร้าให้รัฐบาลริบดำเนินการ ส่วนการดำเนินงานรัฐบาลใช้วิธีเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป ทั้งนี้เพื่อไม่ให้กระทบกระเทือนจิตใจของเจ้านายเมืองเหนือผู้สูญเสียอำนาจและผลประโยชน์

วัลลภา เครือเทียนทอง^{๔๔} อธิบายว่าการปกครองล้านนาไทยในฐานะประเทศราชของไทย สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นช่วงที่ไทยยังถูกพม่าคุกคามไม่ขาด ดังนั้นในระยะเวลาดังกล่าว รัฐบาลกรุงเทพฯ จำเป็นต้องมีความระมัดระวังเกี่ยวกับการดำเนินนโยบายทางการปกครองในล้านนาไทย ซึ่งมีอาณาเขตติดต่อกับพม่า รวมทั้งเคยอยู่ในฐานเมืองประเทศราชของพม่าเกือบ ๒๐๐ ปี ให้เกิดความรู้สึกจงรักภักดีต่อรัฐบาลกรุงเทพฯ เพราะนอกจากจะเป็นการป้องกันมิให้ล้านนากลับไปเข้าฝ่ายพม่า ล้านนายังเป็นดินแดนด่านป้องกันพระราชอาณาเขตทางเหนือของไทย การปฏิบัติของกรุงเทพฯ ยังคงให้อิสระภาพแก่บรรดาเจ้าผู้ครองเมืองต่าง ๆ อย่างเต็มที่ในการบริหารการปกครอง รวมถึงด้านเศรษฐกิจและการต่างประเทศ

ปัญหาเรื่องเขตแดนซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่ราชสำนักสยามต้องเข้ามาจัดการให้กับหัวเมืองล้านนา นคร พันธุ์รงค์^{๔๕} อธิบายว่าปัญหานี้กล่าวได้ว่าตั้งแต่ต้นมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ ล้านนาไทยกับหัวเมืองใกล้เคียงไม่ได้ทำสัญญาเขตแดนกันเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ได้ตกลงด้วยคำพูดและถือเป็นการเข้าใจอันถูกต้องของทั้งสองฝ่าย ดังเช่น การตกลงเขตแดนระหว่างเมืองเชียงใหม่กับเมืองยางแดง โดยการถือเอาแม่น้ำสาละวินเป็นเขตแดนและได้ยึดถือเอาเขาควายไว้คนละซีกเท่านั้น เมื่ออังกฤษได้ปกครองพม่าฝ่ายเหนือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๒๘ ก็เริ่มปราบปรามเจ้านายพม่าและหมุ่ราชฎรที่ไม่ยอมสวามิภักดิ์ต่ออังกฤษ ในไม่ช้าก็มาถึงปัญหาเรื่องดินแดนแม่น้ำสาละวิน ทางด้านตะวันออก ทำให้

^{๔๔} วัลลภา เครือเทียนทอง, “การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙), ๒๙๐-๒๙๓. ๒๖.

^{๔๕} นคร พันธุ์รงค์, “การเจรจาข้อตกลงระหว่างสยามกับรัฐบาลอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองชายแดนล้านนาไทยและพม่าสมัยรัชกาลที่ ๕ ระยะ พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๘๓” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๖), บทนำ.

อังกฤษพยายามขอเจรจาเรื่องเขตแดนหัวเมืองชายแดนไทยพม่ากับสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอนงยาเธอกรมหมื่นพิชิตปรีชากรเสด็จขึ้นไปปรับปรุงการปกครองและจัดระเบียบป้องกันหัวเมืองชายแดนใหม่

เดือนใจ ไชยศิลป์^{๔๖} ศึกษาปัจจัยต่าง ๆ ที่มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยามที่มีต่อล้านนา และการเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยามต่อล้านนาใน ๓ ประเด็น คือ การเปลี่ยนแปลงการรับรู้ที่มีต่อคนล้านนา สถานภาพทางการเมืองของล้านนา และสถานภาพของผู้ปกครองล้านนา ตลอดจนกระบวนการต่าง ๆ ที่ชนชั้นปกครองสยามนำมาใช้เป็นเครื่องมือเพื่อสร้างและถ่ายทอดการรับรู้ใหม่เกี่ยวกับล้านนา รวมทั้งปลูกฝังการยอมรับว่าล้านนาเป็นไทยให้แก่สังคม การศึกษาพบว่า การเปลี่ยนแปลงการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยามต่อล้านนาเกิดขึ้นจากปัจจัยหลายประการประกอบกัน กล่าวคือ การคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกที่เข้ามาพร้อมแนวคิดเรื่องเส้นกั้นอาณาเขตที่แน่นอนนำไปสู่กรณีพิพาททางชายแดนระหว่างสยามกับดินแดนที่ใกล้เคียงที่อยู่ในอำนาจปกครองของมหาอำนาจตะวันตก และผลจากการลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๙๘ ทำให้เกิดการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจพร้อม ๆ กับการหลั่งไหลเข้ามาของชาวตะวันตกและคนในบังคับทำให้สยามสูญเสียอำนาจในการควบคุมกำลังคนในหัวเมืองประเทศราช

วิบูลย์ ทานุชิต^{๔๗} อธิบายถึงการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพก่อนการปฏิรูปการศึกษา พ.ศ. ๒๔๔๒ ไว้ว่า วัดเป็นศูนย์กลางการศึกษาที่สำคัญของสังคมและสันนิษฐานว่าการศึกษาในสมัยนั้นคงจัดขึ้นอย่างมีระบบและมีประสิทธิภาพมากพอสมควร ทั้งนี้พิจารณาจากหลักฐานตัวอักษรของล้านนาที่สมาชิกในสังคมได้ประดิษฐ์ขึ้นเป็นของตนเอง แต่อย่างไรก็ตามการศึกษาเล่าเรียนในสมัยนั้นยังจำกัดในวงแคบเฉพาะผู้ชายที่บวชเรียน ส่วนผู้หญิงไม่สามารถบวชเรียนได้จึงไม่มีโอกาสเรียนหนังสือแตกต่างจากชนชั้นปกครอง ชนชั้นสูงของล้านนาที่มีโอกาสได้รับการศึกษา การศึกษาของคนในสังคมลักษณะนี้ดำเนินเรื่อยมาตั้งแต่สมัยราชวงศ์มังรายจนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

^{๔๖} เดือนใจ ไชยศิลป์, “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. ๒๔๓๗-๒๔๗๖” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๖), (1).

^{๔๗} วิบูลย์ ทานุชิต, “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ(พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๗๖)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๘), ๓๐.

เจ้าอยู่หัวอันเป็นยุคแห่งการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัย พระองค์ทรงเห็นว่าการจัดการศึกษาตามแบบแผนโบราณของมณฑลพายัพไม่เหมาะสมและเอื้ออำนวยต่อการพัฒนาประเทศเป็นอย่างยิ่ง ประกอบกับบุคคลที่มีความรู้ความสามารถที่จะช่วยในการพัฒนาประเทศยังขาดแคลนอยู่จึงทรงดำเนินการปฏิรูปการศึกษาและขยายการศึกษาสู่หัวเมืองอย่างกว้างขวางต่อไป โดยมีพระบรมราชโองการประกาศจัดการเล่าเรียนหัวเมือง เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑)และนับแต่นั้นมาการจัดการศึกษาในมณฑลพายัพก็เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม

การสำรวจเอกสารและงานวิจัยนี้ทำให้ทราบว่าการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาช่วง พ.ศ. ๒๔๓๗-๒๔๑๑(รัชกาลที่ ๔) ยังมีไม่มากนัก โดยเฉพาะสมัยรัชกาลที่ ๔ ซึ่งเป็นรอยต่อเข้าสู่สมัยรัชกาลที่ ๕ อันเป็นสมัยที่ประเทศไทยมีการปรับเปลี่ยนประเทศในหลายด้านเพื่อพัฒนาประเทศไปสู่ความเจริญก้าวหน้า อย่างไรก็ตามงานวิจัยที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้มีส่วนช่วยในการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและล้านนาในมุมมองของการวิเคราะห์เอกสารของทางราชการโดยศึกษาผ่านสารตราและใบบอก(พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) เนื่องจากทำให้เห็นประเด็นการศึกษาต่าง ๆ ที่น่าสนใจสามารถนำมาต่อยอดจากการศึกษาวิเคราะห์สารตราและใบบอกเพิ่มเติมได้

บทที่ ๓

หนังสือราชการสยามและล้านนา

การบริหารราชการแผ่นดินของรัฐสยามสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการติดต่อข้าราชการทั้งในราชสำนักและเมืองประเทศราชผ่าน “หนังสือราชการ” รูปแบบต่าง ๆ หนังสือราชการนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “หนังสือประทับตรา” ที่เรียกว่าหนังสือประทับตราเนื่องจากเป็นหนังสือที่ประทับด้วยตราประจำตัวหรือตราประจำตำแหน่งของผู้ออกหนังสือ^{๔๘}

ตราประจำตำแหน่งของผู้ออกหนังสือที่ประทับลงบนหนังสือราชการแต่ละประเภท ทำให้หนังสือราชการมีชื่อเรียกแตกต่างกัน และตราที่ใช้ประทับก็มีขนาดแตกต่างกันด้วย นอกจากนี้ตำแหน่งของผู้ออกหนังสือราชการก็มีความสำคัญ อีกทั้งยังได้รับพระราชทานตราประจำตำแหน่งต่างกัน การเลือกใช้ตราประทับขึ้นอยู่กับสถานะของผู้ออกหนังสือรวมถึงสถานะของผู้รับหนังสือ ผู้มีอำนาจออกหนังสือราชการจะเป็นผู้พิจารณาการใช้ตราให้เหมาะสมกับตำแหน่งของผู้รับหนังสือราชการฉบับนั้น ๆ ซึ่งในรายละเอียดจะอธิบายเป็นลำดับต่อไป

๓.๑ หนังสือราชการประเภทสารตรา

หนังสือราชการประเภทสารตราเป็นหนังสือที่ประทับด้วย “ตราใหญ่” ซึ่งเป็นตราประจำตำแหน่งของอัครมหาเสนาบดีใช้ประทับตราในการออกหนังสือโดยกระแสนพระบรมราชโองการหรือพระราชดำรัสของพระเจ้าแผ่นดิน อัครมหาเสนาบดีที่ดูแลเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือคืออัครมหาเสนาบดีสมุหนายก ประจำกรมมหาดไทย สมุหนายกในฐานะผู้รับผิดชอบการปกครองในกรมมหาดไทยซึ่งควบคุมกิจการฝ่ายพลเรือนทั้งหมดนั้น นอกจากจะมีหน้าที่ปกครองในกรมมหาดไทยแล้วยังทำหน้าที่ควบคุมดูแล กรมจตุสดมภ์ทั้งสี่ กรมฝ่ายพลเรือนอื่น ๆ หัวเมืองฝ่ายเหนือรวมทั้งประเทศราชฝ่ายเหนือด้วย^{๔๙} มีตราประจำตำแหน่งตามพระธรรมนูญที่กำหนดไว้ในกฎหมายตราสามดวง คือ

^{๔๘} ก่องแก้ว วีระประจักษ์, “หนังสือประทับตรา” ใน *ความยกย่องของอดีต: พิพิธนิพนธ์เชิดชูเกียรติ พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัณย์ เกษมศรี*, วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., ๒๕๓๗), ๑๔๙.

^{๔๙} สุตา เพียรธัญกรณ์, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗), ๔๔.

“ตราพระราชสีห์” และ “ตราจักร” ผู้มีอำนาจใช้ตราคือ “เจ้าพญาจักรีศรีองค์รัชสมุหะนายกอัครมหาเสนาบดีอภัยพิริบรากรมภาหุ” มีอำนาจหน้าที่ตามบทบัญญัติในกฎหมายตราสามดวงไว้ว่า

ตราพระราชสีห์ เจ้าพญาจักรีศรีองค์รัชสมุหะนายกอัครมหาเสนาบดีอภัยพิริบรากรมภาหุ ได้ใช้คือผู้มีวรรคดี [...] อนึ่งถ้ามีพระราชโองการให้ข้าราชการผู้มีความชอบไปรั้งไปครองเมือง ณ เมืองประเทศราชทั้งปวงบันดาขึ้นแก่เจ้าพญาจักรี [...] ก็ได้ใช้ตราพระราชสีห์ แลใช้ไปให้เมืองประเทศราชทั้งปวงบันดาขึ้นแก่มหาดไทย ส่งคู่ความมาพิจารณา แลไปด้วยกิจราชการทั้งปวง แลมีตราพระราชสีห์ไปตั้งเจ้าเมือง แลปลัดรองปลัดนำตราเจ้าพนักงานซึ่งตั้งกรมการ แลตั้งนายอากรขนอนทั้งปวงบันดาขึ้นแก่กรมมหาดไทย แลตราพระราชสีห์เจ้าพญาจักรีได้ใช้แต่เท่านั้น อนึ่ง**ตราจักร**เจ้าพญาจักรีนั่นได้ใช้ประทับตราพระราชสีห์ พระคชสีห์ บัวแก้ว ไปลงพระราชอาษาประหารชีวิตกรมการแลผู้ต้องโทษถึงตาย ณ เมืองประเทศราชทั้งปวง บันดาขึ้นแก่ มหาดไทย กลาโหม กรมท่า ตราจักรเจ้าพญาจักรีได้ใช้แต่เท่านั้น^{๕๐}

กรมมหาดไทยมีเจ้าพระยาจักรีที่สมุหนายกเป็นเจ้ากรม มีตำแหน่งเป็นอัครมหาเสนาบดีทำหน้าที่บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือในทุก ๆ ด้าน ใช้ “ตราพระราชสีห์” ประทับเรื่องเกี่ยวกับคดีความในเมืองประเทศราชที่รับผิดชอบ เรื่องเกี่ยวกับการแต่งตั้งเจ้าเมือง ปลัด รองปลัดประจำเมืองประเทศราชนั้น ๆ ตลอดจนเรื่องข้อราชการที่มีพระบรมราชโองการสั่งการไปยังหัวเมืองประเทศราชด้วย และใช้ “ตราจักร” เป็นตราอาญาสิทธิ์สำหรับประทับในสารตราสั่งการให้ประหารชีวิตคนในหัวเมืองแม้เป็นหัวเมืองฝ่ายใต้ที่ขึ้นกับกรมกลาโหม ก็ต้องมาขอให้เจ้าพระยาจักรีกรมมหาดไทยประทับตราจักรจึงจะสามารถออกหนังสือมีคำสั่งให้ประหารชีวิตได้

เรื่องเกี่ยวกับตราพระราชสีห์นี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ประทานคำอธิบายไว้ว่าตราพระราชสีห์มี ๓ ดวง ดวงที่ ๑ เรียกว่าตราพระราชสีห์ใหญ่ สำหรับประทับหนังสือซึ่งเชิญพระบรมราชโองการสั่งกิจการบ้านเมือง ดวงที่ ๒ เรียกว่า “ตราพระราชสีห์กลาง” หรือ “ราชสีห์เดินดวง” ก็

^{๕๐} ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๐), ๑๑๒-๑๑๓.

เรียก ขนาดย่อมกว่าตราราชสีห์ใหญ่และพื้นดวงตราแกะเป็นรูปราชสีห์มีป่าไม้เป็นพื้นตราพระราชสีห์
 เติมนางนี้เป็นตราสำหรับใช้ชั่วคราว ตราพระราชสีห์เติมนางนี้ สร้างเมื่อครั้งปราบขบถเวียงจันทน์ เมื่อ
 กรมพระราชวังบวรมหาดัศกดิพลเสด็จไปเป็นจอมพล แกะตราดวงนี้ขึ้นสำหรับหัวหน้าข้าราชการ
 ฝ่ายพลเรือนที่ตามเสด็จไปทัพบกประทับบังคับการ ได้สิทธิขาดเหมือนตราพระราชสีห์ใหญ่ตลอดเขตที่
 จอมพลทรงบังคับบัญชา เพื่อมิให้ต้องเสียเวลามาขอสารตราพระราชสีห์ใหญ่ถึงกรุงเทพฯ หรือว่าอีก
 อย่าง ๑ เป็นตราสำหรับใช้ในการจรชั่วคราว^{๕๑} เช่น กรณีที่ท่านสมุหนายกไม่อยู่อาจจะไปราชการ
 สงครามหรือเจ็บป่วย ไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้จะมีผู้ที่ปฏิบัติหน้าที่แทน เช่น พระยามหาอำมาตย์
 หรือในบางรัชกาลก็มีพระบรมราชโองการแต่งตั้งให้บุคคลอื่นทำหน้าที่แทน เช่น สมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสุรินทรรักษ์(พระองค์เจ้าฉัตร) ทรงปฏิบัติ
 หน้าที่ สมุหนายกแทนเจ้าพระยาอภัยภูธร(น้อย บุญยรัตพันธุ์) ซึ่งไปปราบเวียงจันทน์ และพระยา
 ศรีสหเทพ(ทองเพ็ญ) ทำหน้าที่แทนเจ้าพระยาบดินทรเดชาสมุหนายกซึ่งเป็นแม่ทัพไปปราบเขมร เป็น
 ต้น^{๕๒} ตราพระราชสีห์สำหรับตำแหน่งพระยามหาอำมาตย์นั้น เรียกแตกต่างจากตราของเสนาบดี
 กล่าวคือ “ตราราชสีห์ฝ่ายเหนือ” ไม่มีคำ “พระ” อยู่ข้างหน้าคำ “ราชสีห์” ส่วนตรา “พระราชสีห์”
 สำหรับเสนาบดี ดวงที่ ๓ เรียกว่า “ตราพระราชสีห์น้อย” เป็นประจำตัวเสนาบดีใช้ประทับเอกสารที่
 เป็นคำสั่งของเสนาบดี ไม่ใช่พระบรมราชโองการ เสนาบดีไปราชการตามหัวเมืองต้องนำไปด้วยเสมอ
 ตราพระราชสีห์น้อยใช้มากกว่าตราพระราชสีห์ใหญ่และพระราชสีห์เติมนาง^{๕๓}

^{๕๑} นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **สารสนสมเด็จภาค ๔**, (กรุงเทพฯ: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๕), ๒๒๔-๒๒๕.

^{๕๒} สุดา เพียรธัญกรณ์, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์” (วิทยานิพนธ์
 ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), ๖๖.

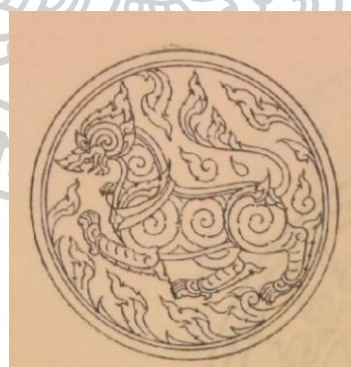
^{๕๓} นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยา, **สารสนสมเด็จภาค ๔**, (กรุงเทพฯ: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๕), ๒๒๔-๒๒๕.

ภาพที่ ๑๒ ตราพระราชสีห์ ประจำตำแหน่งสมุหนายก ที่ประทับในกฎหมายตราสามดวง
ที่มา: หอสมุดแห่งชาติ

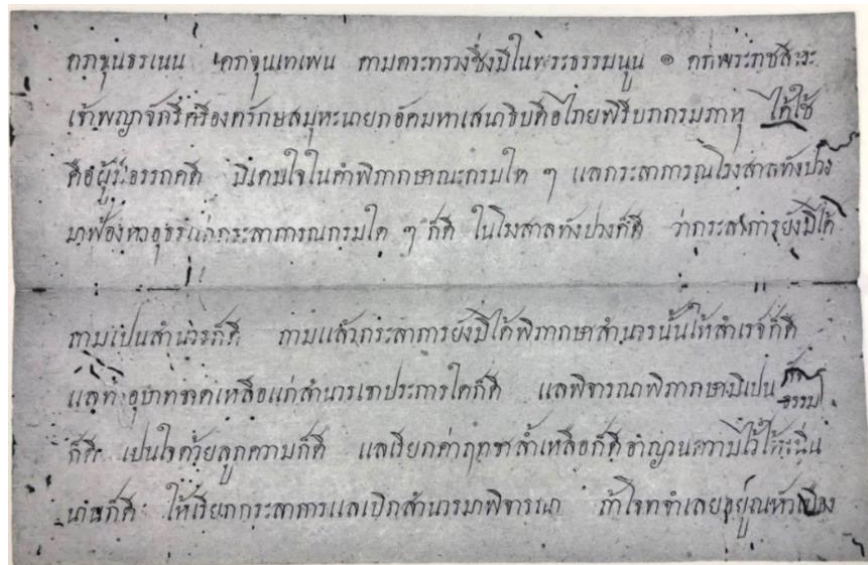
ตราพระราชสีห์ที่ประทับในกฎหมายตราสามดวง พระยาอนุমানราชชน แสดงความเห็น
เกี่ยวกับตราพระราชสีห์ที่ประทับในกฎหมายตราสามดวง สมัยรัชกาลที่ ๑ ไว้ว่า

ตราพระราชสีห์ตามที่ปรากฏลายประทับอยู่ใน “กฎหมายตราสามดวง” ครั้น
รัชกาลที่ ๑ ไม่เหมือนกับตราพระราชสีห์ที่ใช้อยู่ คงจะเป็นเพราะดวงเดิมใช้จนลายตราสี
ดินขึ้นต้องแกะรูปใหม่ แต่เห็นจะรูปได้น้อยจนต้องทำใหม่(รูปคือ แกะร่องระหว่างลายให้
ลึกลงไป ลายจะได้เด่นขึ้น พิธีรูกตราทำอย่างเดียวกับพิธีแกะตรา คือมีฤกษ์และพระสงฆ์
เจริญพระพุทธมนต์ และมีสมโภชตั้งดวงตราในพิธีมณฑลเป็นทำนองเดียวกับจารึกพระ
สุพรรณบัฏ จะต่างกันว่าพิธีรูกตราไม่มีอาลักษณ์อยู่ด้วยเท่านั้น)^{๕๔}

ภาพที่ ๑๓ ตราพระราชสีห์ที่ใช้เป็นตรากระทรวงมหาดไทย ภายหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองเทศบาล
ที่มา : หนังสือพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง เรียบเรียงโดย พระยาอนุমানราชชน หน้า ๕๘

^{๕๔} อนุมานราชชน, พระยา, พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร
, ๒๔๙๓) ๓๓.

ภาพที่ ๑๔ พระธรรมนุญการใช้ตราพระราชสีห์ ใน กฎหมายตราสามดวง
ที่มา: “พระสมุดพระธรรมนุณ,” สมุดไทยขาว, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นหมึก, เลขที่ ๔๓, หอสมุดแห่งชาติ

หนังสือราชการที่ประทับตราพระราชสีห์ถือเป็นหนังสือสำคัญ และเป็นคำสั่งการจากราชสำนักที่ต้องปฏิบัติตาม เมื่อมีพิธีกรรมที่เป็นมงคล เช่นการก่อตั้งเมืองเชียงรายได้มีการนำตราพระราชสีห์ประกอบพิธีกรรมเพื่อความเป็นสิริมงคลด้วย และการประทับตราถือเป็นตัวแทนสำคัญของราชสำนักด้วย ดังตัวอย่างจากการประกอบพิธีก่อตั้งเมืองเชียงรายได้มีพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวถึงการนำตราพระราชสีห์หน้าขบวนไว้ว่า

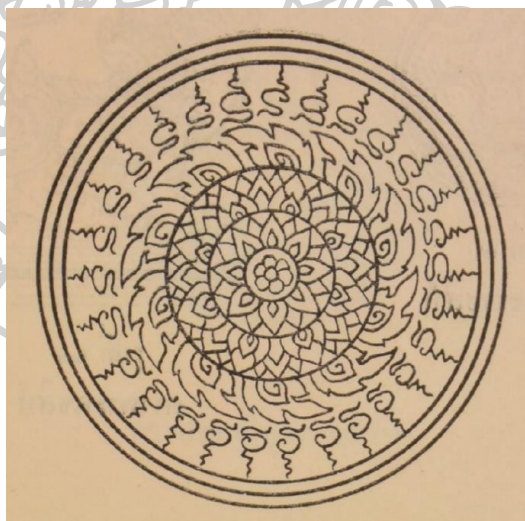
ได้บูชาเทพยดารักษาบานเมืองและนิมนต์พระสงฆ์ ๑๐๘ รูป สวดพระพุทธมนต์ทำบุญให้ทาน ๓ วัน เถิง ณ วัน ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ เพล่าเช้า ๒ โมง ก็ได้อาราธนาพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ กับเชิญเอาท้องตราพระราชสีห์หน้าหน้า แล้วก็ได้พากันกราบถวายบังคมลงมาต่อใต้ฝ่าละอองฯ ขอเอาเดชพระบารมีสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัวปกเกล้าฯ ยกเข้าตั้งอยู่ในเมือง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)

ตราจักรใช้ประทับเรื่องเกี่ยวกับการพิจารณาตัดสินผู้ต้องโทษถึงตายโดยลงพระราชอาญาประหารชีวิต พระยาอนุমানราชชนแสดงความเห็นเกี่ยวกับตราจักรไว้ว่า

ตราเก่ามีเอาตราเทวราชมาทำให้เสนาบด้อยดวงหนึ่งคือ **ตราจักร** คิดด้วยเกล้าฯ ว่าสำหรับเจ้าพระยาจักรี ไม่ใช่สำหรับเสนาบดีมหาดไทย เจ้าพระยาจักรีคนแรกคงเป็นที่ทรงพระกรุณาไว้วางพระราชฤทัย ให้ทำการต่างพระองค์ถึงประหารชีวิตได้

โดยลำพัง จึงตั้งชื่อเป็นนารายณ์และพระราชทานตราจักรารุณนารายณ์เป็น
เครื่องหมาย เป็นการสมควรแก่ตำแหน่ง **เมื่อเจ้าพระยาจักรีว่าที่สมุหนายกด้วยจึง
ถือตราสองดวงคือตราจักรกับตราราชสีห์ ถ้าสั่งประหารชีวิตจึงจะประทับตราจักร
ด้วย ลำดับคำสั่งจากเจ้าพระยาจักรี เพราะอำนาจสมุหนายกประหารชีวิตคน
ไม่ได้** ตามความเห็นข้าพระพุทธเจ้า รักจะใคร่ให้เก็บตราจักรารุณเข้ามารักษาไว้ใน
ออฟฟิตหลวงเป็นพระลัญจกร เพราะเป็นตราของปฐมบรมกษัตริย์ต้นราชวงศ์นี้ จนได้
ใช้ลงในตราแผ่นดินและอะไร ๆ เป็นอันมาก [...] ไม่สมควรให้ผู้หนึ่งผู้ใดถือต่อไป เวลา
จะประหารชีวิตคนตามหัวเมือง ให้กระทรวงมหาดไทยนำท้องตรามาประทับ
พระลัญจกรจักรารุณที่ออฟฟิตหลวง^{๕๕}

จากความเห็นของพระยาอนุমানราชชนเกี่ยวกับ “ตราจักร” สันนิษฐานว่าน่าจะไม่ได้นำมาไว้
ที่ออฟฟิตหลวงแต่เก็บรักษาที่กรมมหาดไทยสืบต่อมาที่กระทรวงมหาดไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ
เมื่อจะใช้ตราจักรประทับลงเอกสารลงอาญาประหารชีวิตทั้งราชการหัวเมืองประเทศราชที่ขึ้นกับ
มหาดไทย กลาโหม กรมท่าก็ต้องมาประทับตราที่มหาดไทยเท่านั้น

ภาพที่ ๑๕ ตราจักร ใช้ประทับหนังสือที่มีพระราชอาญาลงโทษประหารชีวิต

ที่มา: หนังสือพระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง เรียบเรียงโดยพระยาอนุমানราชชน หน้า ๕๗

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, ๓๐-๓๑.

ภาพที่ ๑๖ ตราประทับพระคชสีห์ใหญ่ พระคชสีห์น้อย และพระคชสีห์เดินดง
ที่มา: พิพิธภัณฑ์ศาลาว่าการกลาโหม Defence Hall Museum

๓.๑.๑. รูปแบบสารตราจากสยามไปยังล้านนา

การออกหนังสือราชการประเภทสารตราจากราชสำนักสยามส่งไปยังหัวเมืองประเทศราช ล้านนามีขั้นตอนตามระเบียบของการออกหนังสือราชการโดยกรมมหาดไทยซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชา เมืองประเทศราชฝ่ายเหนือทั้งปวง ลักษณะของสารตราฉบับจริงที่ส่งไปยังเมืองประเทศราชล้านนา ปัจจุบันไม่พบต้นฉบับหลงเหลืออยู่ เนื่องจากต้นฉบับสารตราถูกส่งออกจากราชสำนักสยามไปยัง ปลายทางเข้าสู่กระบวนการรับหนังสือของล้านนาแล้ว กาลเวลาผ่านไปต้นฉบับอาจสูญหายหรือถูก ทำลายจากภัยพิบัติต่าง ๆ ข้อมูลของสารตราที่ยังคงอยู่ที่ราชสำนักสยามคือ “ฉบับร่าง” หรือเรียกว่า “ร่างสารตรา” เขียนไว้ในวัสดุรองรับการเขียนคือ “หนังสือสมุดไทย” ซึ่งเป็นการเรียงเรียงเนื้อหาใน ชั้นแรกและเป็นวัสดุรองรับการบันทึกที่เป็นที่นิยมแห่งยุคสมัยก่อนจะมีการเปลี่ยนแปลงวัสดุรองรับ การบันทึกเป็นแบบใหม่คือการบันทึกลงในกระดาษที่นำเข้ามาจากต่างประเทศมีชื่อว่า “กระดาษ ฝรั่ง” เมื่อร่างเนื้อหาเสร็จ ขั้นตอนต่อไปคือให้เสมียนคัดข้อความตามที่ร่างไว้ลงใน “กระดาษเพลลา” ซึ่งฉบับที่เขียนบนกระดาษเพลลาคือ “สารตราฉบับจริง” ต่อมาภายหลังการเปลี่ยนแปลงสถานะจาก กรมมหาดไทยเป็นกระทรวงมหาดไทย กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่บังคับบัญชาเมืองประเทศราชฝ่าย เหนือได้เปลี่ยนแปลงวัสดุรองรับการบันทึกเป็นกระดาษฝรั่งล่าช้ากว่ากระทรวงอื่น ๆ ดังปรากฏใน พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงหนังสือสมุดไทยโดยทรงเรียกว่า “สมุดดำ” ไว้ว่า

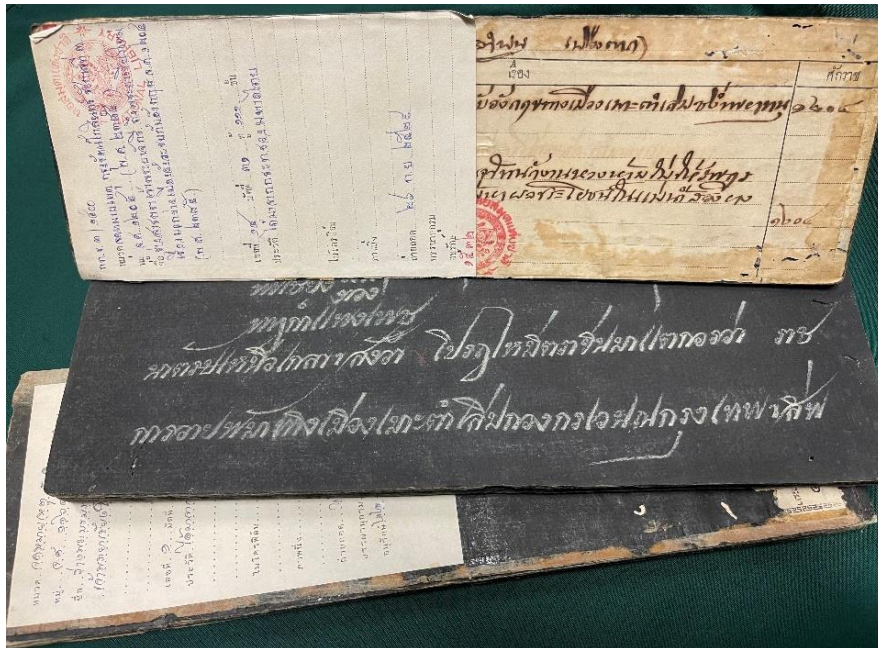
ถึงตอนนี้กระทรวงกลาโหม กรมท่า เปลี่ยนเป็นกราบทุลด้วยจดหมายเขียน กระดาษฝรั่งแต่กระทรวงมหาดไทยยังคงเขียนในสมุดคำอยู่ตามประเพณีเดิม จึงแปลกกับ กระทรวงอื่นมีอยู่กระทรวงเดียว จนในกรมราชเลขาธิการเรียกว่า “หีบขนมปัง” ของ กระทรวงมหาดไทยเพราะห่อสมุดซึ่งส่งเข้าไปถวายได้ขนาดกับหีบขนมปังที่ขายตาม ที่องตลาด^{๕๖}

การเปลี่ยนแปลงวัสดุรองรับการบันทึกของร่างสารตราเริ่มเปลี่ยนแปลงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว กล่าวคือเปลี่ยนแปลงในสมัยที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพรับตำแหน่ง เป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยแล้ว(พ.ศ. ๒๔๓๕) ด้วยทรงเห็นว่าสะดวกกว่าการบันทึกในหนังสือ สมุดไทยและได้ยึดแบบอย่างของกระทรวงอื่น ๆ ที่ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วก่อนหน้ากระทรวงมหาดไทยเป็น แบบอย่าง คือ กระทรวงกลาโหมการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าอยู่หัว ดังปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ว่า

ข้าพเจ้าสั่งให้เล็กรวิเขียนบันทึกในสมุดคำอย่างแต่ก่อน เปลี่ยนเป็นจดหมาย ซึ่งข้าพเจ้าร่างเองเป็นนิจ กราบทุลอย่างเล่าเรื่องคดีที่มีขึ้นแล้วกราบทุลวินิจฉัยตาม ความคิดของข้าพเจ้า และที่สุดกราบทุลว่าเห็นควรจะทำอย่างไรในจดหมายนำ ถ้าใน ใบบอกมีถ้อยคำควรพิจารณาก็ให้คัดสำเนาใบบอกถวายด้วย ไม่ให้ทรงลำบากเหมือน แต่ก่อน ก็ขอพระราชทานอภัย^{๕๗}

^{๕๖} ดำรงราชานุภาพ, **เทศาภิบาล** (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), ๔๒.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน, ๔๖.

ภาพที่ ๑๗ หนังสือสมุดไทย วัสดุรองรับการเขียนร่างสารตราก่อนเปลี่ยนแปลงวัสดุรองรับการเขียนเป็นกระดาษฝรั่ง โดยสมเด็จพระยาตากษานนุภาพ ทรงเป็นผู้ริเริ่มเปลี่ยนแปลงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มา: กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

เมื่อต้นฉบับสารตราฉบับจริงไม่หลงเหลืออยู่แล้วในปัจจุบัน เนื้อหาของสารตราที่เขียนบนฉบับร่างจึงเป็นข้อมูลที่สำคัญและมีคุณค่ามากเพราะนอกจากจะทำให้เห็นถึงการติดต่อสั่งการ ข้าราชการในเรื่องต่าง ๆ แล้วยังแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของสยามและลัทธิศาสนาหลายมติดีกด้วย ร่างสารตรามีรูปแบบการบันทึกข้อความและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหา ดังต่อไปนี้

๑. รูปแบบการบันทึกข้อความ

การบันทึกข้อความของสารตราลงในฉบับร่างสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) มีรูปแบบการบันทึกข้อความตามระเบียบแบบแผนเดิมของกรมมหาดไทยคือบันทึกฉบับร่างไว้ในหนังสือสมุดไทยก่อนที่จะเปลี่ยนแปลงเป็นบันทึกในกระดาษฝรั่ง หนังสือราชการประเภทสารตรามีรูปแบบการบันทึกข้อความดังนี้

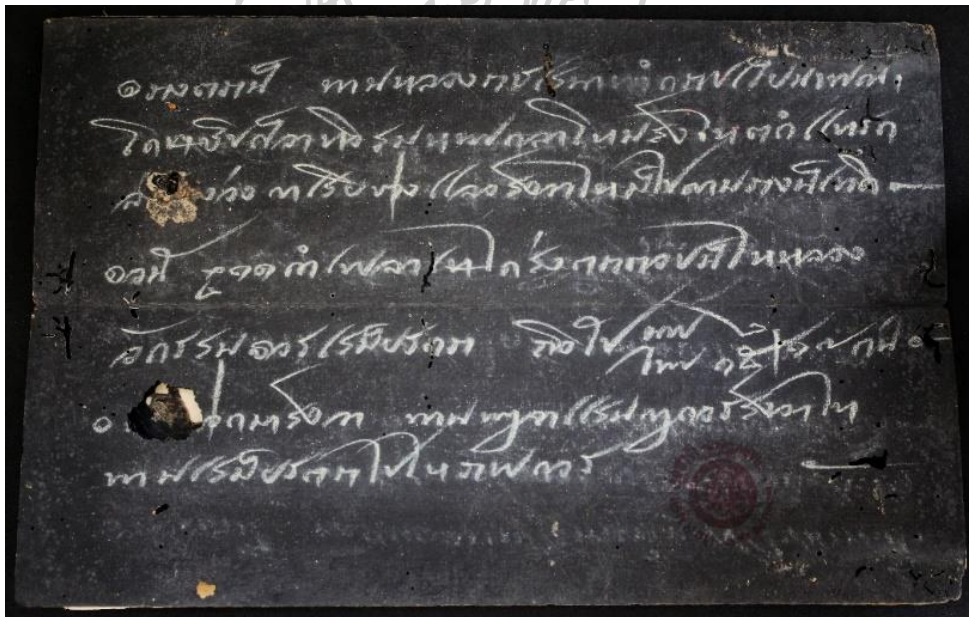
๑.๑ ตัวอักษรและลักษณะการเขียน

รูปแบบตัวอักษรที่ปรากฏในร่างสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้อักษรไทยในการบันทึกทุกฉบับ สำหรับลักษณะการเขียนหรือรูปแบบลายมือของเจ้าหน้าที่มีลายมือแตกต่างกันไป ซึ่งสามารถจัดเข้ากลุ่ม

ลักษณะการเขียนได้ ๓ ลายมือ ได้แก่ ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือบรรจง มีรายละเอียดดังนี้

๑) ลายมือหวัด

ลายมือหวัดมีลักษณะการเขียนโดยการลากเส้นอักษรอย่างรวดเร็ว ทำให้เกิดการตัวหดหายเส้นของตัวอักษร ยิ่งความเร็วในการลากเส้นมากยิ่งขึ้นทำให้เส้นอักษรเขียนเชื่อมต่อกันไป จึงให้อ่านยากกว่าลายมือบรรจง แต่สามารถอ่านได้โดยพิจารณาจากบริบทของคำและประโยคใน รำสาตราประกอบ ทั้งนี้รำสาตราที่มีรูปแบบของการนำเสนอเนื้อหาแต่ละส่วนค่อนข้างชัดเจน จึงปรากฏคำที่ใช้อย่างเป็นระบบ สม่่าเสมอ เช่น ส่วนนำ มักขึ้นต้นด้วยคำว่า “รำสาตรา” “สารตรา” “หนังสือ” จากนั้นจะกล่าวถึงนามผู้ออกหนังสือ นามผู้รับ ต่อด้วยเรื่องราวที่เป็นข้อราชการ เมื่อจบความก็ระบุวันเวลาในการออกหนังสือ เป็นต้น ทำให้หนังสือราชการประเภทสาตราแม้เขียนลายมือหวัดก็สามารถพิจารณาคำที่อ่านยากได้จากรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาประกอบกัน ตัวอย่างลายมือหวัดในรำสาตราเจ้าพระยาบดินทร์มีลักษณะลายมืองดภาพ

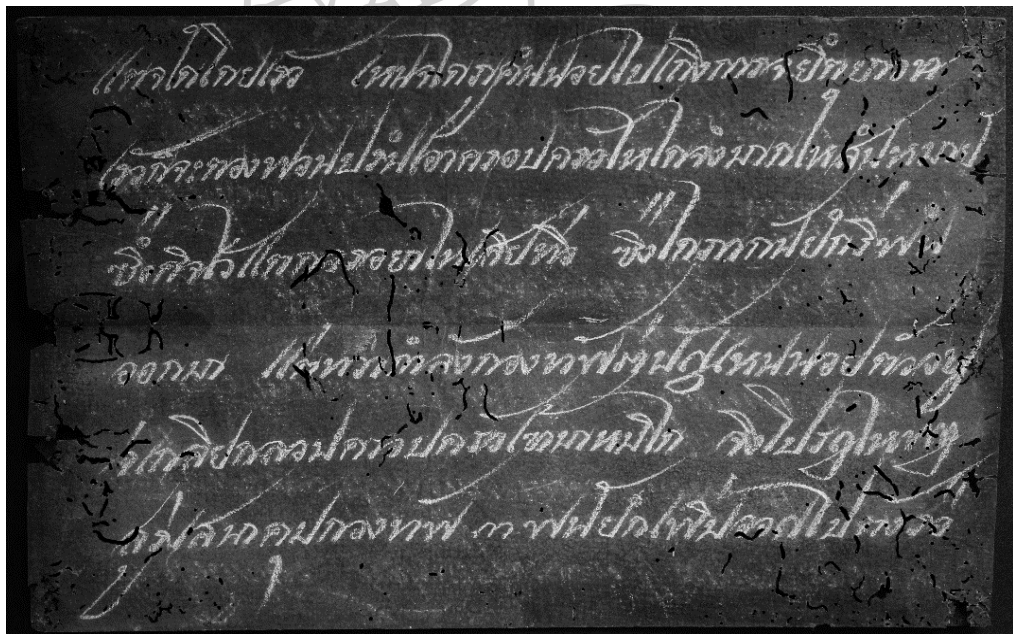

ภาพที่ ๑๘ ลายมือหวัดที่ปรากฏในรำสาตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: “รำสาตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยาบดินทร์,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย,
เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๑๙๓, เลขที่ ๙, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	ร่างตรานี้ ท่านหลวงราชเสนาทำกราบเรียน ฯพณฯ
๒	โกษาธิบดีว่าที่สมุหกลาโหมสั่งให้ตกแทรก
๓	ลง(บาง)วงกาเสียบ้างแล้วสั่งให้มีไปตามร่างนี้เถิด ๑๓
๔	วัน..แรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๑ เพลาเช้า ได้ส่งตราตอบนี้ให้หลวง
๕	อัครสุนทรเสมียรตรา ถือไป นาย ๒ ไพรี ๑๕ (รวม) ๑๗ คน
๖	...(ออก)มาสั่งว่า ท่านพญาจำแสนญากรสั่งว่าให้
๗	ท่านเสมียรตราไปให้พบก่อน

๒) ลายมือหวัดแกมบรรจง

ลายมือหวัดแกมบรรจงมีลักษณะการเขียนอย่างลายมือหวัด คือ มีการวัดทางอักษรและเขียนอักษรเชื่อมต่อกัน ลายเส้นอักษรมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยอย่างลายมือบรรจงทำให้อ่านง่ายกว่าลายมือหวัด ดังตัวอย่างจากร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีมีลักษณะลายมือหวัดแกมบรรจงดังภาพนี้

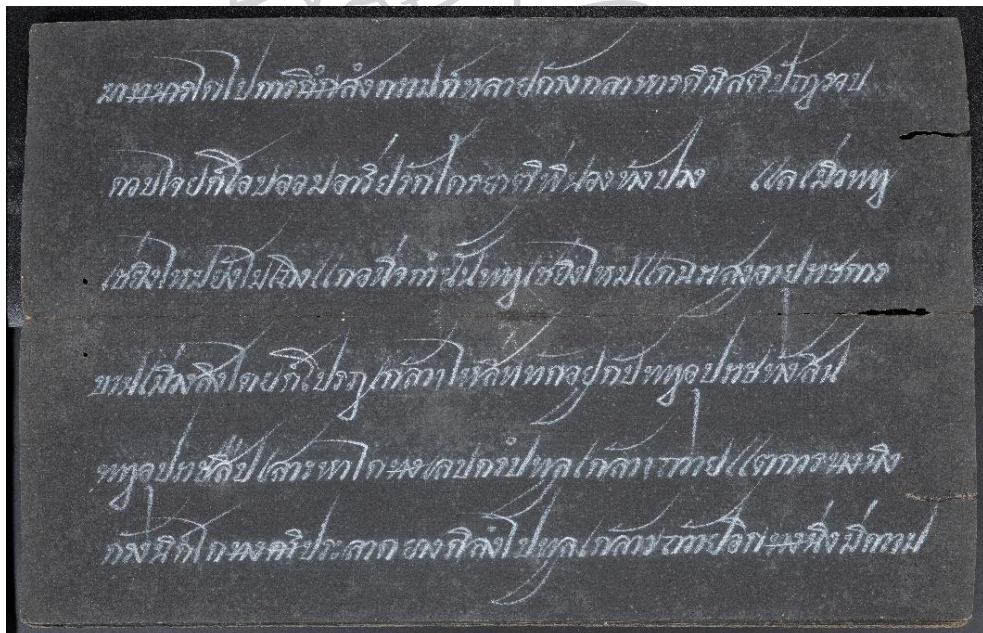

ภาพที่ ๑๙ ลายมือหวัดแกมบรรจงที่ปรากฏในร่างสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรี,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย,
เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๑๘๖, เลขที่ ๑/ก, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	แต่จะได้โดยเร็ว เห็นจะได้ผู้คนน้อยไปถึงการจะยุติบ้างช้า
๒	เร็วก็ต้องผ่อนปรนเอาครอบครัวให้ได้จงมากให้สมหมาย
๓	ซึ่งคิดไว้แต่ก่อนอย่าให้เสียเที่ยว ซึ่งได้พากันยกกร้อพล
๔	ออกมา แต่ทว่ากำลังกองทัพพราหมณ์เห็นอยู่ตัวอยู่
๕	จะเกลี้ยกล่อมครอบครัวเข้ามามิได้ จึงโปรดให้พระยา
๖	สุรเสนาคุมกองทัพ ๓ พัน ยกเพิ่มออกไปตั้งรอ

๓) ลายมือบรรจง

ลายมือบรรจงมีลักษณะการเขียนที่เป็นระเบียบ สันฐานของตัวอักษรมีขนาดเท่ากัน การเว้นระยะช่องไฟสม่ำเสมอ แม้จะมีบางคำเขียนเชื่อมกันบ้างแต่ในภาพรวมแล้วอ่านง่ายกว่าลายมือหวัดและลายมือหวัดแกมบรรจง ดังตัวอย่างลายมือบรรจงจากร่างสารตราเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชดังภาพนี้

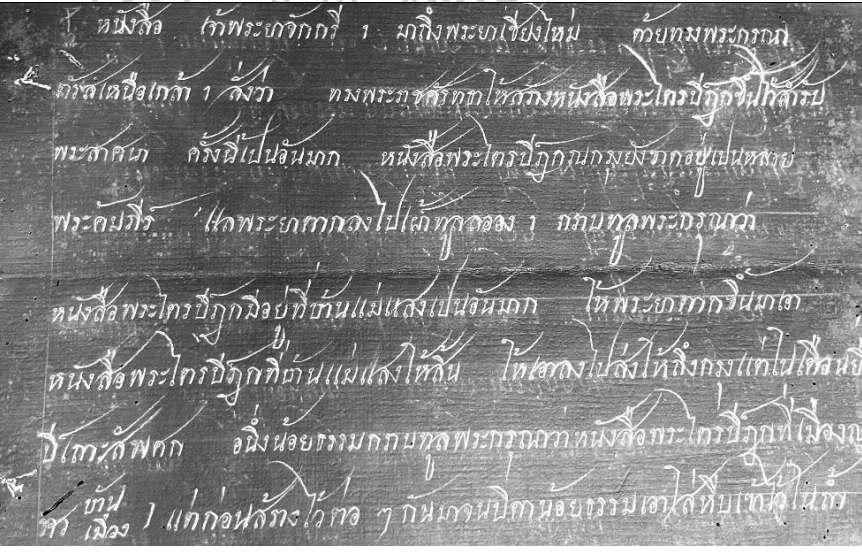
ภาพที่ ๒๐ ลายมือบรรจงที่ปรากฏในร่างสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
ที่มา: “สารตราถึงเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราช,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย,
ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๐๙, เลขที่ ๑๗, หอสมุดแห่งชาติ

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	มาช้านานได้ไปการศึกษาสงครามก็หลายครั้งกล้าหาญดีมีสติปัญญารอบ
๒	คอบใจก็โอบอ้อมอารีรักใคร่ญาติพี่น้องทั้งปวง แลเมื่อพญา
๓	เชียงใหม่ยังไม่ถึงแก่นิจกรรมนั้น พญาเชียงใหม่แก่ชราสูงอายุราชการ
๔	บ้านเมืองสิ่งใดก็โปรดเกล้าให้สิทธิขาดอยู่กับพญาอุปราชทั้งสิ้น
๕	พญาอุปราชสืบเสาะหาได้ช่างเล็บครบทุลเกล้าถวายฯ แต่ก่อนช่างหนึ่ง
๖	ครั้งนี้ก็ได้ช่างสี่ประหลาดอย่างดีส่งไปทุลเกล้าฯ ถวายอีกช่างหนึ่งมีความ

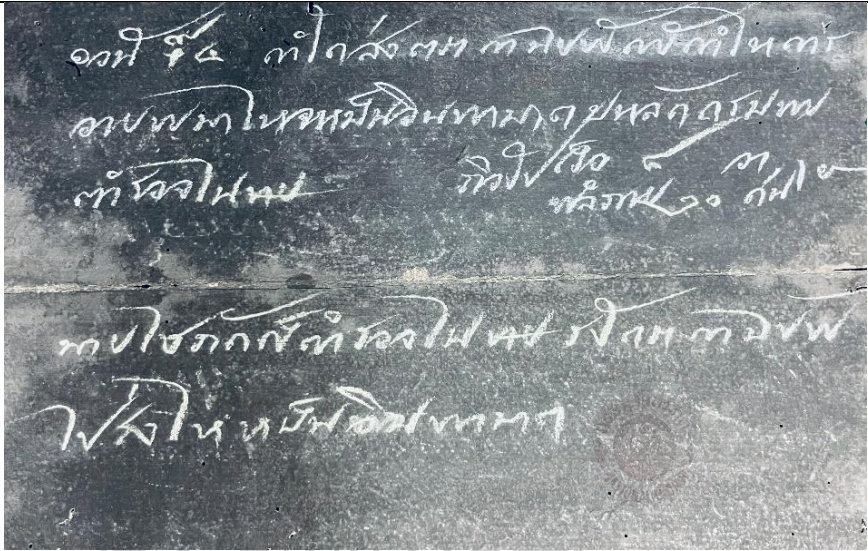
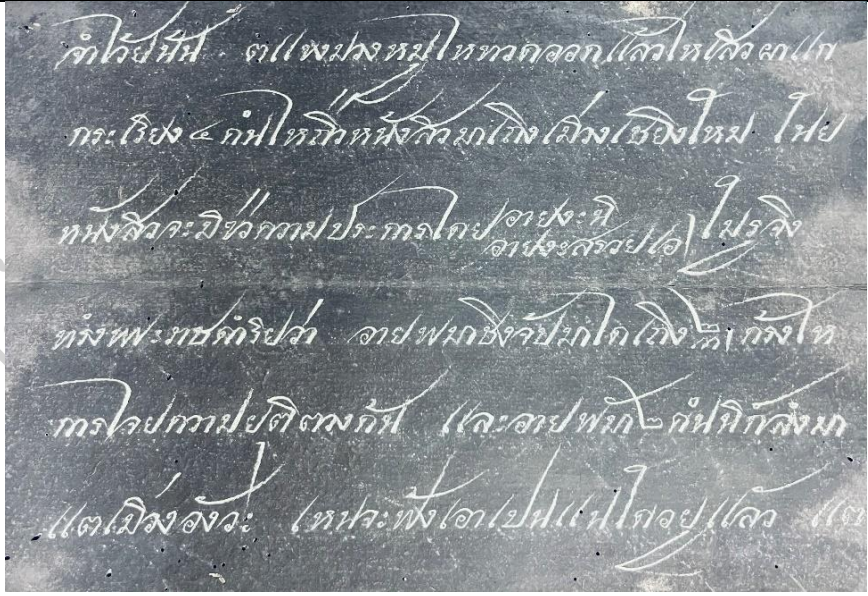
ตัวอักษรไทยที่ปรากฏในร่างสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกฉบับ มีลักษณะการเขียนด้วยลายมือทั้ง ๓ แบบนี้ บางฉบับอ่านยากเพราะลายมือห้วนมาก บางฉบับอ่านง่ายเพราะเขียนอักษรบรรจงสวยงาม แต่กระนั้นก็ตามการที่จะอ่านร่างสารตราได้ถูกต้องทั้งหมดนั้นจำเป็นต้องรู้จักเครื่องหมายที่ใช้ในการเขียน รวมไปถึงระบบคำสั่งในการแก้ไขคำหรือข้อความ การแทรก การเพิ่ม คำหรือข้อความด้วยซึ่งจะทำให้ผู้อ่านร่างสารตราเข้าใจได้ว่าคำใด ประโยคใดถูกลบออก คำใด ประโยคใดถูกเพิ่มเข้ามาในกระบวนการสอบทานก่อนที่เจ้าหน้าที่จะคัดลอกฉบับสมบูรณ์หรือฉบับสุดท้ายลงบนกระดาษเพล จากนั้นประทับตราลงไปและใช้เป็น “สารตรา” ฉบับจริงส่งไปยังเมืองประเทศราชล้านนาเป็นลำดับต่อไป ตัวอย่างตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔ มีดังนี้

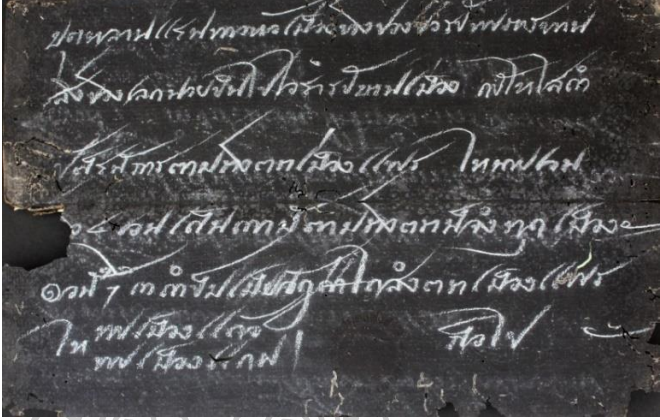
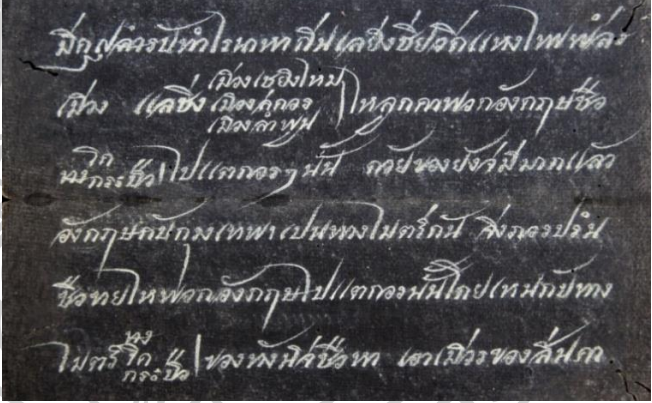
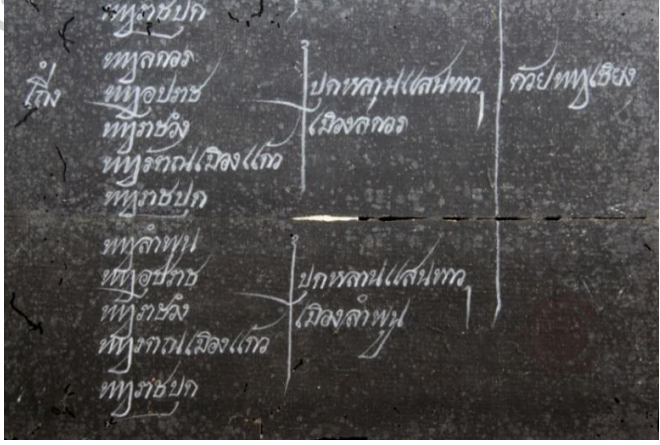
ตารางที่ ๔ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๑

ลายมือ	สมัยรัชกาลที่ ๑
ลายมือหัวัด แกมบรรจง	 <p>(พ.ศ. ๒๓๔๕ / ๑)</p>
ลายมือ บรรจง	 <p>(พ.ศ. ๒๓๒๙ / ๓)</p>

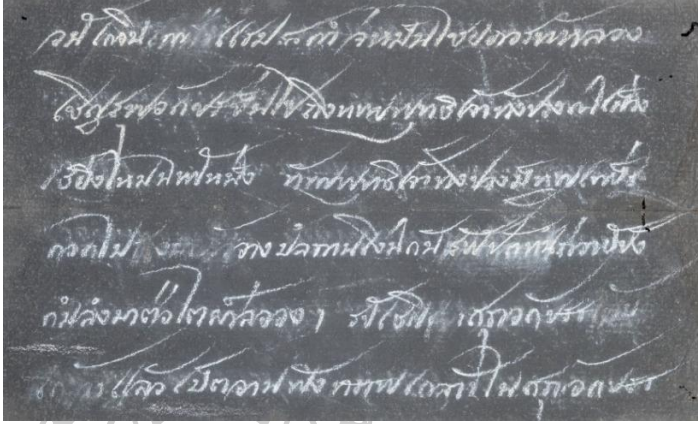
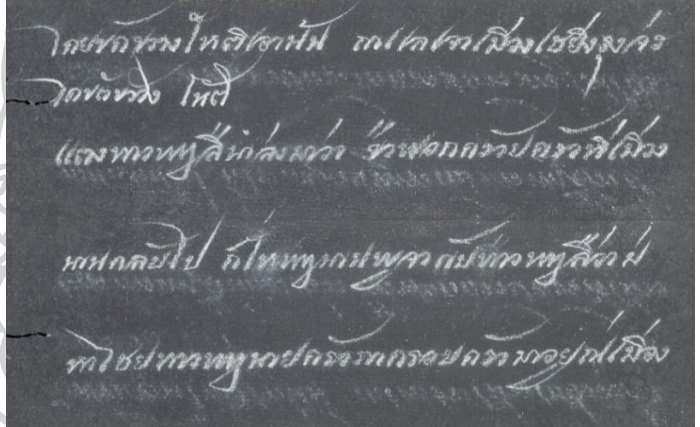
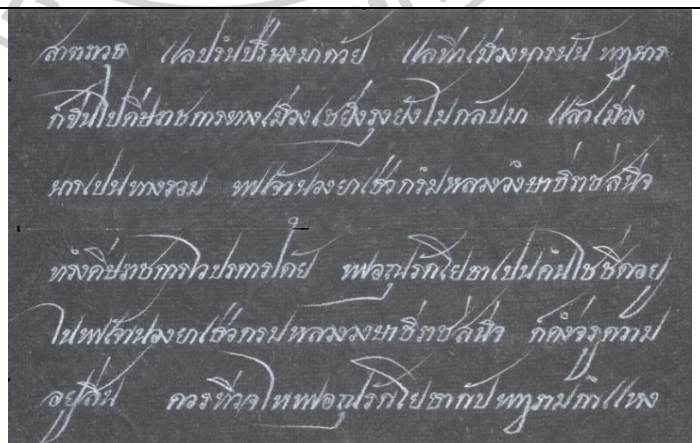
ตารางที่ ๕ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๒

ลายมือ	สมัยรัชกาลที่ ๒
ลายมือหวัด	 <p>(พ.ศ. ๒๓๖๒ / ๑๒)</p>
ลายมือหวัด แกมบรรจง	 <p>(พ.ศ. ๒๓๖๒ / ๑๒)</p>

ตารางที่ ๖ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๓

ลายมือ	สมัยรัชกาลที่ ๓
ลายมือหวัด	 <p>(พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๔๑)</p>
ลายมือหวัด แกมบรรจง	 <p>(พ.ศ. ๒๓๘๑ / ๑๙)</p>
ลายมือ บรรจง	 <p>(พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๒๓)</p>

ตารางที่ ๗ แสดงตัวอักษรและลักษณะการเขียนในร่างสารตราสมัยรัชกาลที่ ๔

ลายมือ	สมัยรัชกาลที่ ๔
ลายมือหวัด	 <p>(พ.ศ. ๒๓๙๗ / ๖๒)</p>
ลายมือหวัด แกมบรรจง	 <p>(พ.ศ. ๒๓๙๗ / ๕๖)</p>
ลายมือบรรจง	 <p>(พ.ศ. ๒๓๙๖ / ๓๓)</p>

๑.๒ เส้นอักษรที่ปรากฏในร่างสารตรา

เส้นอักษรที่ปรากฏในร่างสารตราทั้งหมด ๒ เส้น ได้แก่ เส้นดินสอ และเส้นทรดาลแต่ละเส้น มาจากวัสดุต่างกันและเป็นวัสดุที่เป็นผลผลิตของธรรมชาติ เช่น ทรดาล นำมาผ่านกรรมวิธีผสมให้เป็นสารเหลวที่มีความหนืดเพียงพอในการเขียนเส้นอักษรถึงนำมาเขียนลงบนหนังสือสมุดไทย

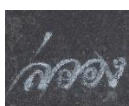
จากการศึกษาพบว่าเส้นทรดาลใช้เขียนชื่อเรื่องบนปกร่างสารตรา และเส้นดินสอใช้เขียนเนื้อหา ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการเลือกใช้วัสดุการเขียนชนิดใดขึ้นอยู่กับความสะดวกของผู้เขียน เช่น ดินสอขาว ใช้เขียนเนื้อหา เนื่องจากพกพาสะดวกและเป็นเส้นสีขาวซึ่งเหมาะสมกับการเขียนฉบับร่างลงหนังสือสมุดไทยซึ่งมีสีดำทำให้เส้นอักษรชัด อีกทั้งสามารถลบและเขียนใหม่ได้ อาจด้วยเหตุนี้ร่างสารตราที่บันทึกในหนังสือสมุดไทยจึงพบเส้นดินสอขาวในการบันทึกเนื้อหา มากกว่าเส้นอักษรทรดาล เพราะกระบวนการทำงานรับและส่งหนังสือราชการประเภทสารตราในกรมมหาดไทยสมัยนั้นใช้การเดินทางเนื่องจากเสนาบดีไม่ได้ทำงานที่กรมมหาดไทยแต่ทำงานที่บ้านและบางครั้งทำงานที่ศาลาลูกขุน ดินสอขาวมีน้ำหนักเบาและพกพาสะดวกจึงเหมาะนำมาใช้บันทึกเนื้อหา สำหรับเส้นทรดาลที่ใช้เขียนบนปกร่างสารตราเนื่องจากเส้นทรดาลลบเลือนได้ยาก เหมาะสมกับการนำมาเขียนปกหนังสือสมุดไทยซึ่งมีโอกาสเลอะเลือนและชำรุดได้จากการสัมผัส

๑.๓ การใช้เครื่องหมาย

การใช้เครื่องหมายประกอบข้อความในร่างสารตรา เป็นเครื่องหมายที่พบในเอกสารที่มีการเขียนอย่างอักษรวิธีโบราณ ได้แก่ เครื่องหมายแทนสระและเครื่องหมายประกอบการเขียนรายละเอียดดังต่อไปนี้

๑) เครื่องหมายแทนสระ

๑.๑) เครื่องหมายฝนทอง (') คือ เครื่องหมายขีดสั้น ๆ หนึ่งขีดคล้ายไม้เอกที่ใช้เขียนไว้บนพยัญชนะที่ต้องการให้ออกเสียง อะ กิ่งเสียง เช่น

ล่อง

อ่านว่า

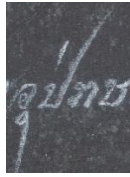
ละออง

ถว้าย

อ่านว่า

ถวาย

อุปราช

อ่านว่า

อุปราช

ปรกติ

อ่านว่า

ปรกติ

๑.๒) เครื่องหมายฟันหนู (°) คือเครื่องหมายขีดสั้น ๆ สองขีดใช้เขียนกำกับบนพยัญชนะเพื่อให้ออกเสียงเป็นเสียงสระออ สระโอะ เช่น

ภ"อ

อ่านว่า

พอ

ม"อ

อ่านว่า

หมอ

ศ"ก

อ่านว่า

ศก

๑.๓) เครื่องหมายนิคหิต (ˆ) ใช้เขียนกำกับบนพยัญชนะที่มีเสียงสระโอะที่มีตัวสะกด เช่น

ส̆"ม

อ่านว่า

สม

กร̆"ม

อ่านว่า

กรม

การเขียนเครื่องหมายแทนสระกำกับบนพยัญชนะ เพื่อให้อ่านออกเสียง โอะ ที่พบในร่างสารตรา สามารถใช้เครื่องหมายฟันหนูได้เช่นกัน เช่น

ศ"ก

อ่านว่า

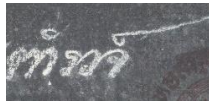
ศก

๑.๔) เครื่องหมายไม้ไตคู้ (๘) ใช้กำกับบนพยัญชนะที่เขียนแทนสระเอาะในคำว่า “ กี่ ” และใช้เขียนในพยางค์เพื่อบ่งชี้ว่าเป็นพยางค์เสียงสั้น เช่น

ก็ อ่านว่า ก็

๑.๕) เครื่องหมายทัณฑฆาต (๙) ใช้กำกับบนพยัญชนะที่ไม่ต้องการให้ออกเสียง แต่ต้องการคงรูปตัวอักษรไว้ เช่น

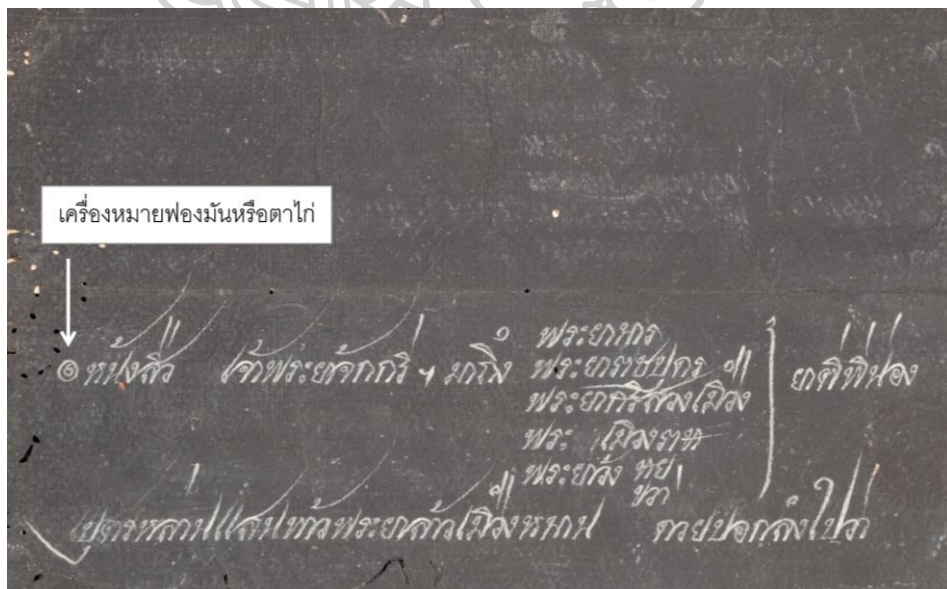

ตำรวจ อ่านว่า ตำรวจ

๒.) เครื่องหมายประกอบการเขียน

เครื่องหมายประกอบการเขียนเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์ที่กำหนดการเริ่มต้นข้อความ การเว้นวรรคตอน การแยกเนื้อความออกจากกันตลอดจนการสิ้นสุดข้อความ เป็นต้น เครื่องหมายประกอบการเขียนที่ปรากฏในร่างสารตรา ได้แก่

๒.๑) เครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ (๑) มีลักษณะการเขียนเป็นรูปร่างกลมใหญ่ ซ้อนวงกลมเล็ก ใช้เขียนเมื่อขึ้นต้นข้อความ ขึ้นต้นเรื่อง หรือวางไว้หน้าข้อความที่สำคัญ เช่น

ภาพที่ ๒๑ เครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ คือ เครื่องหมายขึ้นต้นข้อความ หรือ ขึ้นต้นเรื่อง

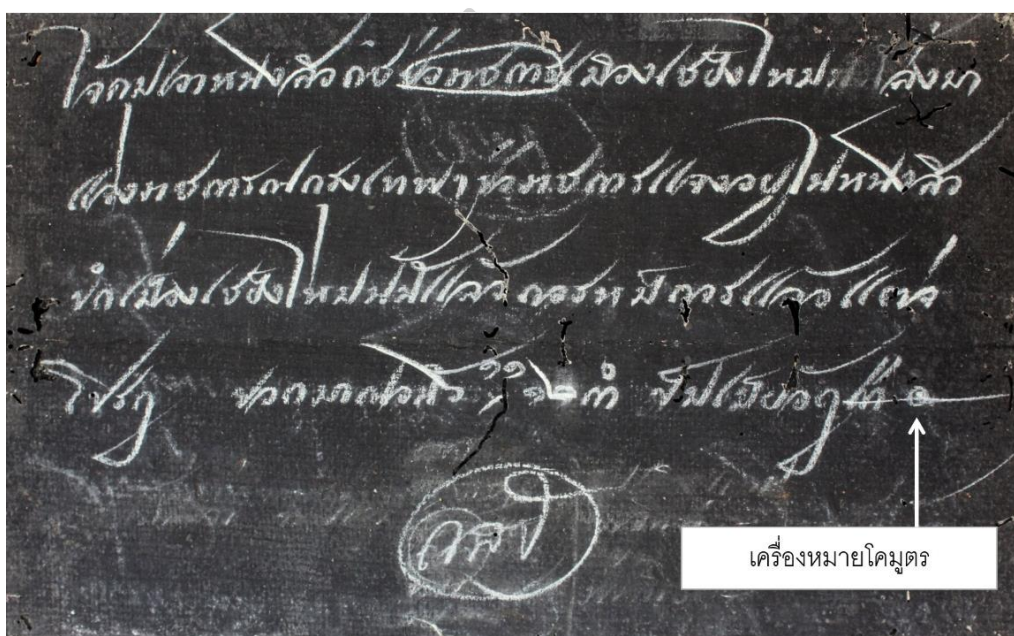
ที่มา: “ร่างสารตราถึงเมืองน่าน,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๑๗, เลขที่ ๒๗, หอสมุดแห่งชาติ

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ หนังสือ เจ้าพญาจักรีฯ มาถึง พระยาน่าน พระยาราชนบุตร พระยาศรีสองเมือง พระเมืองราชา พระยาวังซ้าย พระยาวังขวา ญาติพี่น้อง
- ๒ บุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวเมืองน่าน ด้วยบอกลงไปว่า

๒.๒) เครื่องหมายโคมูตร (๑๙) คือเครื่องหมายที่ใช้เขียนเมื่อจบข้อความ หรือจบเรื่อง บางครั้งใช้เขียนเมื่อจบวรรค หรือจบประโยค เช่น

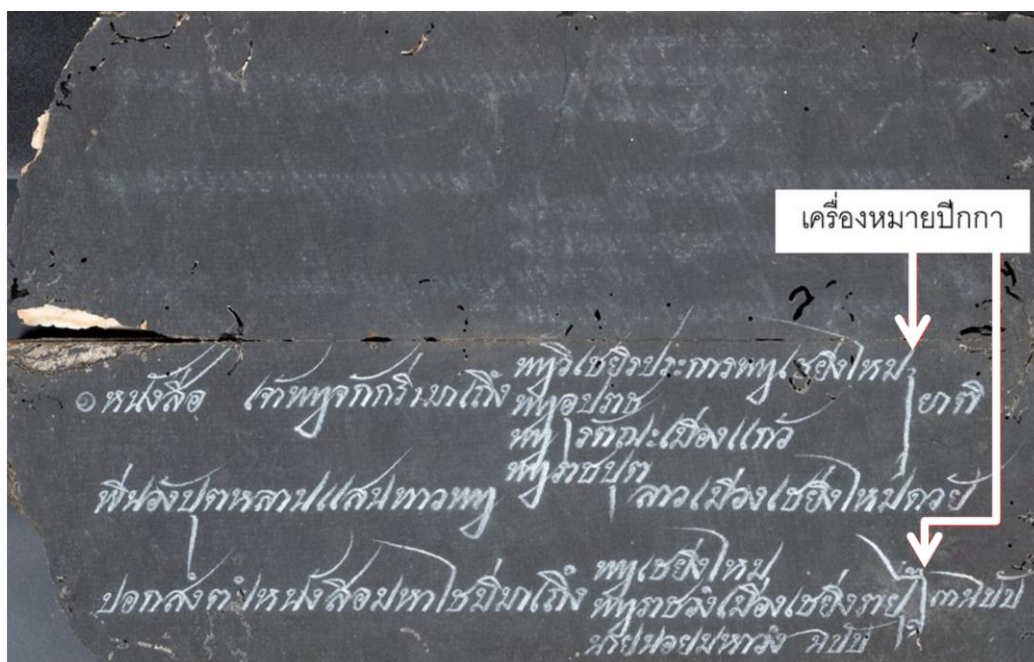
ภาพที่ ๒๒ เครื่องหมายโคมูตร คือ เครื่องหมายจบข้อความ หรือ จบเรื่อง ที่มา: “สารตราถึงเมืองแพร่ เรื่องตอปรับไม้ขอนสักและผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าฯ ถวาย,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, จ.ศ. ๑๒๐๘, เลขที่ ๔๑, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ ใต้คุมเอาหนังสือขดข้อราชการเมืองเชียงใหม่ลงมา
- ๒ แจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ข้อราชการแจ้งอยู่ในหนังสือ
- ๓ ขดเมืองเชียงใหม่ นั้นแล้ว ควรมิควรแล้วแต่จะ
- ๔ โปรต บอกลงมา ณ วันศุกร์ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ปีมะเมียอัฐศก
- ๕ กลับ

๒.๓) เครื่องหมายปีกกา () คือ เครื่องหมายใช้เขียนร่วมกับรายชื่อบุคคล รายการสิ่งของ มาตรการวัตรระยะ เป็นต้น เพื่อแยกรายละเอียดและแสดงถึงผลรวมของจำนวนคน รายการสิ่งของ หรือ มาตรการวัตรระยะนั้น เช่น

ภาพที่ ๒๓ เครื่องหมายปีกกา เขียนร่วมกับรายชื่อบุคคล รายการสิ่งของ และมาตรการวัตร
ที่มา: “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระยาเชียงใหม่ เรื่องคนครัวมหาไชยเมืองพงพากันหนักกลับ,”
หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (ดินสอ, หรดาล), จ.ศ. ๑๒๑๑, เลขที่ ๒๓, หอสมุดแห่งชาติ.

วิธีอ่านเนื้อหาของเอกสารต้นฉบับที่ใช้เครื่องหมายปีกกาเขียนร่วมกับรายชื่อบุคคล รายการ
สิ่งของ มาตรการวัตรระยะ จะอ่านตามบรรทัดไปตามปกติ เมื่อถึงคำที่ใช้เครื่องหมายปีกการ่วม จะอ่าน
คำที่อยู่บรรทัดบนสุดก่อนแล้วเรียงตามลำดับลงมาดังตัวอย่างเอกสารต้นฉบับ (ภาพที่ ๒๓) บรรทัดที่
๑ และ ๒ อ่านว่า

“หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึง พญาเวียงระภา พญาเวียงใหม่ พญารัตนเมือง
แก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่ด้วย”

นอกจากนี้เครื่องหมายปีกกาที่เขียนเพื่อแสดงถึงผลรวมของจำนวนคน รายการสิ่งของ
จะอ่านเป็นผลรวม หรือ ยอดสุทธิ ของจำนวนคน รายการสิ่งของนั้น ๆ ดังตัวอย่างเอกสารต้นฉบับ
(ภาพที่ ๒๓) บรรทัดที่ ๓ อ่านว่า

“บอกส่งต้นหนังสือมหาไชยมาถึง พญาเวียงใหม่ ๒ พญาราชวงศ์เมืองเชียงราย
นายน้อยมหาวงษ์ ฉบับ ๑ (รวม) ๓ ฉบับ”

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ หนังสือเจ้าพญาจักรีฯ มาถึง พญาวิเชียรประการ พญาเชียงใหม่พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติ
- ๒ ฟีน้องบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่ด้วย
- ๓ บอกส่งต้นหนังสือมหาไซมีมาถึง พญาเชียงใหม่ ๒ พญาราชวงศ์เมืองเชียงราย นายน้อยมหาวงษ์ ฉบับ ๑ (รวม) ๓ ฉบับ

๒.๔) เครื่องหมายไปยาล (ฯ) ใช้เขียนหลังคำที่ต้องการละคำที่เหลือไว้ ซึ่งเป็นคำที่รู้จักกัน

โดยทั่วไป เช่น

เจ้าพญาจักรี ฯ

อ่านว่า เจ้าพระยาจักรีศรีอครักษ์^{๕๘}

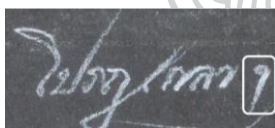
เฝ้าทูลละออง ฯ

อ่านว่า เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท

ไปทูลเกล้า ฯ ถวาย

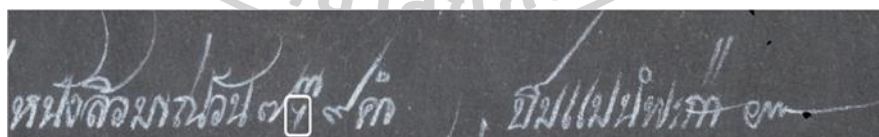
อ่านว่า ไปทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

โปรดเกล้า ฯ

อ่านว่า โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

นอกจากนี้เครื่องหมาย ฯ ยังใช้ประกอบการเขียนวันในระบบจันทรคติ เช่น

อ่านว่า “หนังสือมา ณ วัน เสาร์ เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีมะแมพศก”

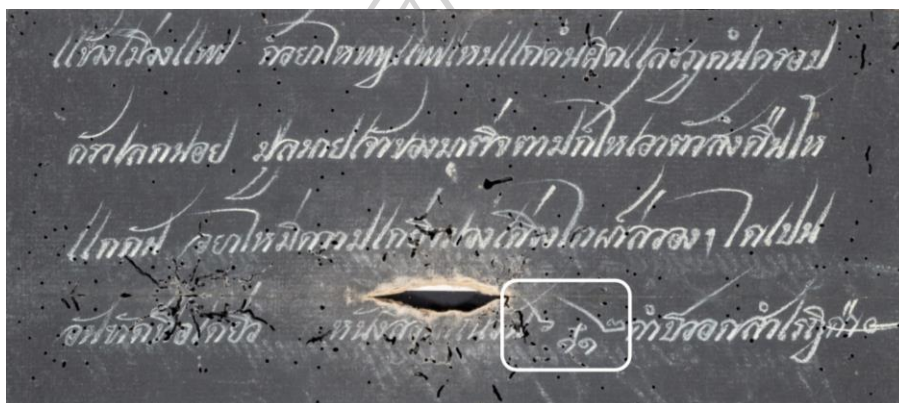
^{๕๘} เจ้าพญาจักรี เป็นตำแหน่งที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า หมายถึง “เจ้าพระยาจักรีศรีอครักษ์” ตำแหน่งนี้มีบรรดาศักดิ์เป็น “เจ้าพระยา” มีราชทินนามว่า “จักรีศรีอครักษ์” ดำรงตำแหน่งสมุหนายกซึ่งเป็นหัวหน้าราชการฝ่ายพลเรือนและดูแลเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ

๒.๕) เครื่องหมายไม้ยมก (๗) ใช้เขียนประกอบคำที่ต้องการอ่านซ้ำ เช่น

ต"อ ๗ อ่านว่า ต่อ ๗

๒.๖) เครื่องหมายตีนครุหรือกากบาท (+) ใช้เขียนเพื่ออธิบายวันในระบบจันทรคติ เพื่อบอกมาตราเงินและหน่วยซึ่งดวงน้ำหนกของไทย เช่น น้ำหนกทอง น้ำหนกเงิน น้ำหนกแร่ธาตุ เป็นต้น ตัวอย่างเครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่ออธิบายวันในระบบจันทรคติ

ภาพที่ ๒๔ เครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่ออธิบายวันในระบบจันทรคติ

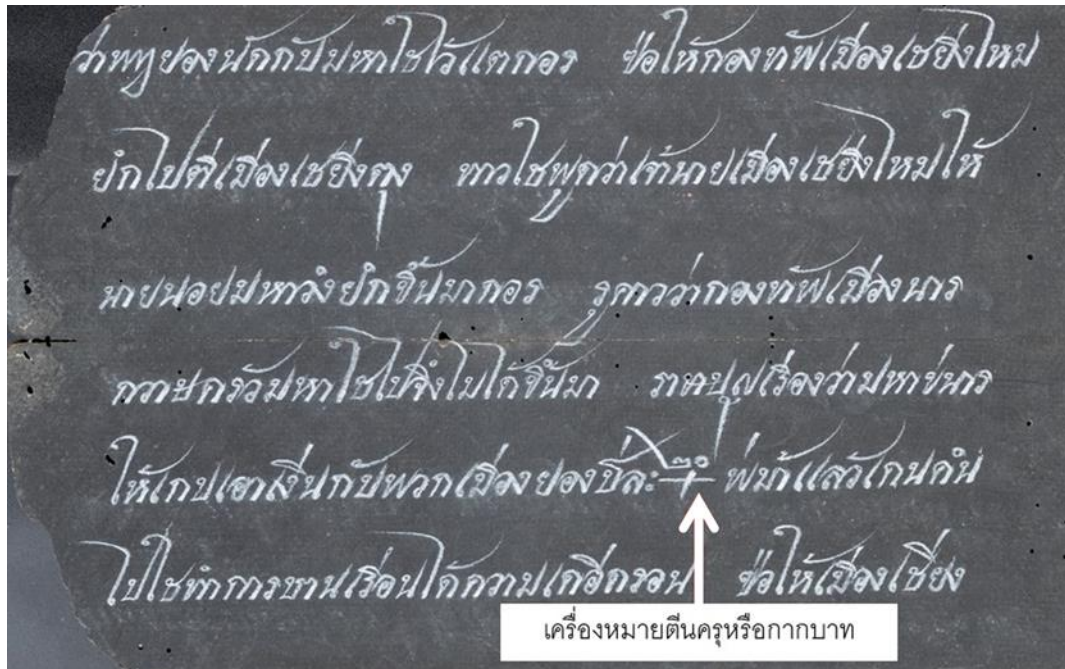
ที่มา: “ร่างสารตรา,” หนังสือสมุดไทยคำ, อักษรไทย, ภาษาไทย,
เส้นรงค์ (ดินสอด, หารดาล), จ.ศ. ๑๒๑๐, เลขที่ ๒๐, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ แขวงเมืองแพร่ ก็อย่าให้พญาแพร่เห็นแก่คนผิดและผู้คนครอบ
- ๒ คราวเล็กน้อย มุลนายเจ้าของมาติดตามก็ให้เอาตัวส่งคืนให้
- ๓ แก่กัน อย่าให้มีความเกี่ยวข้องเคืองใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้เป็น
- ๔ อันขาดทีเดียว หนังสือมา ณ วันศุกร์ แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๒ ปีวอก สัมฤทธิศก

- ตัวอย่างเครื่องหมายดินครหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่อบอกมาตราเงิน

ภาพที่ ๒๕ เครื่องหมายดินครหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่อบริบายมาตราเงิน

ที่มา: “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงพระยาเชียงใหม่ เรื่องคนคร่อมหาไชยเมืองพงพากันหนีกลับ,”

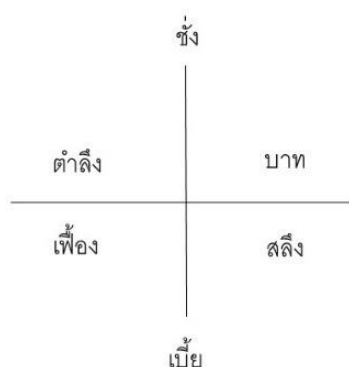
หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (ดินสอด, ธรรมดา), จ.ศ. ๑๒๑๑, เลขที่ ๒๓, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ ว่าพญาของนัคกับมหาไชไว้แต่ก่อน ขอให้กองทัพเมืองเชียงใหม่
- ๒ ยกไปตีเมืองเชียงตุง ท้าวไชพูดว่าเจ้านายเมืองเชียงใหม่ให้
- ๓ นายน้อยมหาราชยกขึ้นมาก่อน รู้ข่าวว่ากองทัพเมืองน่าน
- ๔ กวาดคร่อมหาไชไปจึงไม่ได้ขึ้นมา ราชานุญาตเรื่องว่ามหาขนาร
- ๕ ให้เก็บเอาเงินกับพวกเมืองยงปีละ ๒๐ ชั่ง พม่าแล้วเกณฑ์คน
- ๖ ไปใช้ทำการบ้านเมืองได้ความเดือดร้อน ขอให้เมืองเชียง

ตัวเลขที่ระบุแต่ละตำแหน่งของเครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทหมายถึงหน่วยมาตราเงินไทย^{๕๙} ดังนี้

มาตราเงินไทยโบราณ มีอัตราเทียบมูลค่าของเงิน ดังนี้

๘๐๐ เบ็ย	=	๑ เฟื้อง	(๑๒ สตางค์ครึ่ง)
๒ เฟื้อง	=	๑ สลึง	(๒๕ สตางค์)
๔ สลึง	=	๑ บาท	(๑๐๐ สตางค์)
๔ บาท	=	๑ ตำลึ่ง	
๒๐ ตำลึ่ง	=	๑ ซั้ง	

เครื่องหมายตีนครุหรือกากบาท ตัวเลขที่ระบุแต่ละตำแหน่งของเครื่องหมาย หมายถึงหน่วยซั้งตวงน้ำหนักของไทยดังนี้

มาตราซั้งตวงน้ำหนักเงิน น้ำหนักทอง หรือน้ำหนักแร่ธาตุของไทย มีอัตราเทียบน้ำหนัก ดังนี้

๘ กล่ำ	=	๑ เฟื้อง
๒ เฟื้อง	=	๑ สลึง

^{๕๙} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑ (ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์: กรุงเทพฯ, ๒๕๓๐), ๑๐.

๔ สลึง = ๑ บาท

๔ บาท = ๑ ตำลึง

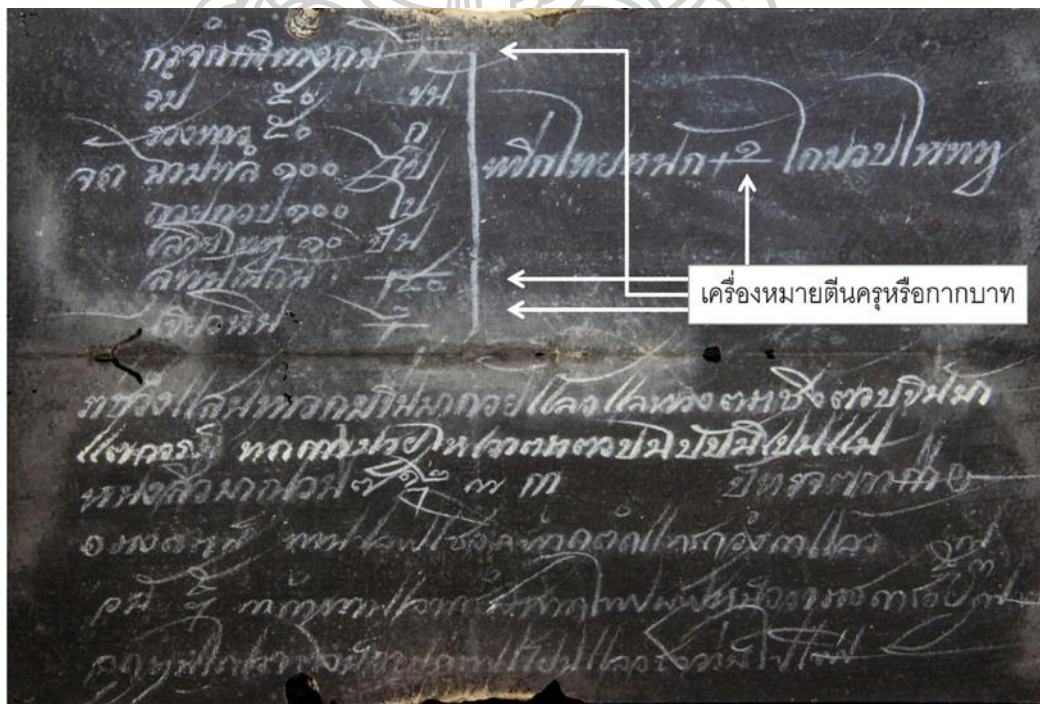
๒๐ ตำลึง = ๑ ชั่ง

มาตราชั่งน้ำหนักสิ่งของจะอยู่ตามตำแหน่งรายรอบเครื่องหมายตีนครุหรือกากบาท ดังนี้

ภารา	หาบ
ตำลึง	ชั่ง

๒๐ ตำลึง = ๑ ชั่ง
 ๕๐ ชั่ง = ๑ หาบ
 ๓ หาบ = ๑ ภารา

- ตัวอย่างเครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่ออธิบายมาตราชั่งน้ำหนักสิ่งของ

ภาพที่ ๒๖ เครื่องหมายตีนครุหรือกากบาทที่ใช้เขียนเพื่ออธิบายมาตราชั่งน้ำหนักสิ่งของ

ที่มา: “ใบบอกพระยาแพร์ เรื่องส่งไม้ขนสีกและผ้าขาวสวยให้แสนเสมอใจและบุตรคุมลงมาส่ง,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (ดินสอ, หนาดาล), จ.ศ. ๑๒๐๕, เลขที่ ๘๔, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	จัดกระจกสีต่างกัน ๒ ภารา ร่ม ๕๐ คัน รองเท้า ๕๐ คู่ ชามพล ๑๐๐ ใบ ถ้วย กอบ ๑๐๐ ใบ เลื่อยใหญ่ ๑๐ ปั้น สุพรรณถัน ๕๐ ชั่ง เขียวหิน ๒ หาบ พริกไทย หนัก ๑ หาบ ได้มอบให้พญา
๒	ราชวงศ์ แสนท้าวคุมขึ้นมาด้วยแล้วแลท่องตราซึ่งตอบขึ้นมา
๓	แต่ก่อนนี้ขาดแคลนอยู่ ให้เอาตราตอบฉบับนี้เป็นแน่
๔	หนังสือมา ณ วันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีขารจัตวาศก
๕	ร่างตราที่ท่านปลายเชือกทำตุ๊กตาทรงวงกาแล้ว
๖	วัน เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ท่านเจ้าคุณมหาดไทยฝ่ายเหนือว่าราชการอยู่ ณ ศาลา
๗	ลูกขุน ได้เอาร่างนี้อ่านกราบเรียนแล้วสั่งว่ามีไปเถิด

การทำความเข้าใจเนื้อหาของสารตราที่ราชสำนักสยามส่งให้กับล้านนาจำเป็นต้องเข้าใจวิธีการจดบันทึกอย่างถูกต้อง นอกจากเครื่องหมายประกอบการเขียนมีรูปแบบและการใช้งานตามที่ได้อธิบายมาข้างต้นแล้ว ยังปรากฏการสะกดคำที่มีการเขียนแบบพิเศษหรือเรียกว่าคำที่มีอักษรวิเศษซึ่งเป็นคำที่มีคำอ่านเฉพาะ

๑.๔ อักษรวิเศษ

สารตราที่เขียนด้วยอักษรวิเศษ คือ มีการวางรูปสระ พยัญชนะ วรรณยุกต์ รวมถึงรูปตัวอักษรแตกต่างจากปัจจุบัน ซึ่งอักษรวิเศษนี้กล่าวได้ว่าเป็นความนิยมแห่งยุคสมัย การจะอ่านเนื้อหาของสารตราให้ได้ถูกต้องนั้นจำเป็นต้องศึกษาคำที่เขียนด้วยอักษรวิเศษเหล่านี้ประกอบด้วย มีรายละเอียดดังนี้

๑. การเขียนตัวอักษรบางตัวเชื่อมกัน ได้แก่ พร พญ ทราบ พรอม ซึ่งมีคำอ่านเฉพาะ ดังนี้

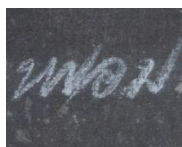
อ่านว่า พระ

อ่านว่า พญา

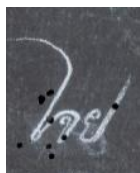

อ่านว่า ทราบ

อ่านว่า พร้อยม

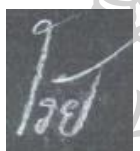
๒. การเขียนคำที่ประสมสระไอ ไหม้้วน และรูปสระไอ ไหม้ลยา บางครั้งมีพยัญชนะ ย ตามหลัง เช่น

ไย อ่านว่า ใจ

ไย อ่านว่า ไต

ไย อ่านว่า ไร

ไย อ่านว่า ใต้

๓. พยัญชนะที่ประสมกับสระอี ซึ่งต้องการเสียง อี บางครั้งเขียนรูป สระอีเป็นสระเอ และมีย พยัญชนะ ย หรือ ว ตามหลัง เช่น

ยิว อ่านว่า ที่

ยิวแจง อ่านว่า ชี้แจง

๔. พยัญชนะที่ประสมกับสระอี ซึ่งที่ต้องการเสียง อี แต่เขียนรูปเป็นสระอื่นบางครั้งมีพยัญชนะ อตามหลัง เช่น

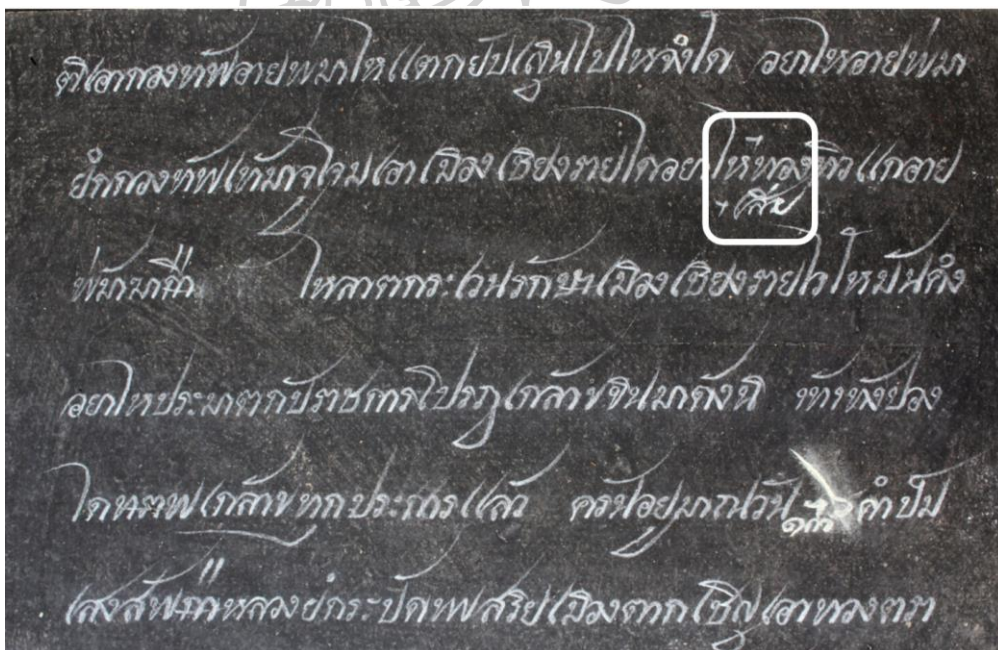

ที่ อ อ่านว่า ที่

๑.๕ การแก้ไขคำหรือข้อความ

ร่างสารตราหรือสารตราฉบับร่างซึ่งมีความหมายถึงกระบวนการก่อนการกลายเป็นสารตราฉบับจริง คำว่า ฉบับร่าง ย่อมสื่อให้เห็นถึงการแก้ไข ถ้อยคำ สำนวน ให้ดีก่อนสื่อความไปยังผู้รับได้ชัดเจน ตรงตามวัตถุประสงค์ การแก้ไขคำหรือข้อความจึงพบโดยทั่วไปในร่างสารตรา มีรายละเอียดดังนี้

๑) การแก้คำที่ตกหล่น จะใช้เครื่องหมายกากบาท (x) ตรงบริเวณช่องว่างที่ต้องการเติมคำ และเขียนคำที่จะเติมไว้ใกล้ ๆ โดยเขียนเครื่องหมายกากบาทอีกครั้งหน้าคำนั้นดังตัวอย่างต่อไปนี้

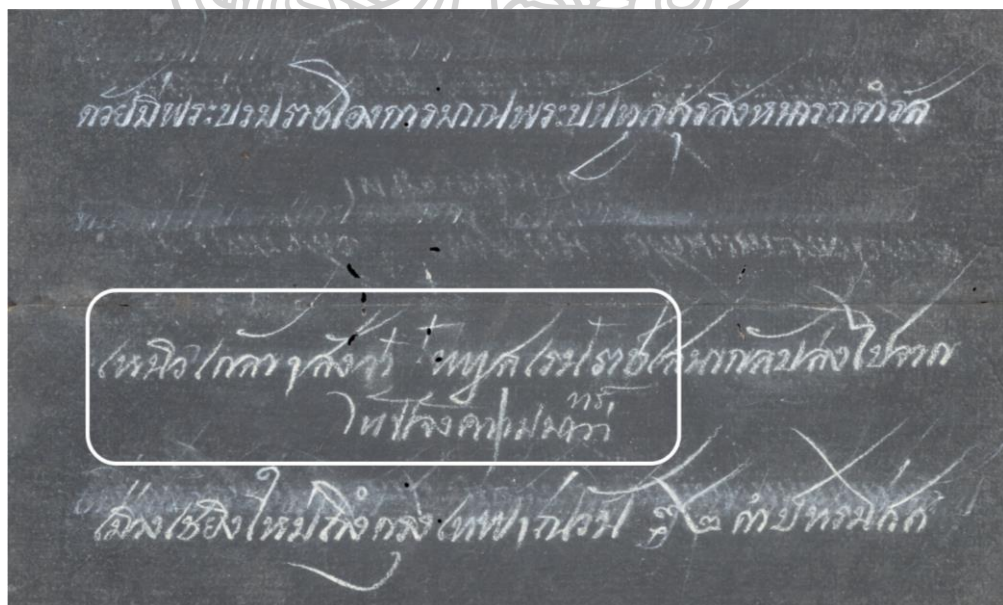
ภาพที่ ๒๗ การแก้ไขคำที่ตกหล่น

ที่มา: “ใบบอกเรื่องได้จัดกองด่านสืบข่าวราชการที่พม่ารบพวักยงแดง,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, จ.ศ. ๑๒๐๗, เลขที่ ๒๙, หอสมุดแห่งชาติ.

จากภาพตัวอย่างบรรทัดที่ ๑ มีคำที่ตกหล่นคือคำว่า “เสีย” เจ้าหน้าที่จะเขียนเครื่องหมายกากบาทไว้ตรงบริเวณที่จะเติมคำ(บนบรรทัด) จากนั้นเขียนกากบาทอีกครั้งหน้าคำว่า “เสีย” (ใต้บรรทัด) เมื่อแก้ไขเรียบร้อยแล้วจะได้ประโยคว่าของบรรทัดที่ ๒ ว่า “ยกกองทัพเข้ามาจู่โจมเอาเมืองเชียงรายอย่าให้เสียท้องที่แก่อ้าย”

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	ตีเอากองทัพอ้ายพม่าให้แตกยับเยินไปให้จงได้ อย่าให้อ้ายพม่า
๒	ยกกองทัพเข้ามาจู่โจมเอาเมืองเชียงรายอย่าให้เสียท้องที่แก่อ้าย
๓	พม่าเข้าศึก ให้ลาดตระเวนรักษาเมืองเชียงรายไว้ให้มั่นคง
๔	อย่าให้ประมาทกับราชการโปรดเกล้าฯ ขึ้นมาดังนี้ ข้าพเจ้าทั้งปวง
๕	ได้ทราบเกล้าทุกประการแล้ว ครั้นอยู่มา ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๓ ค่ำปีมะ
๖	เส็งสัปดาห์ หลวงยกกระบัตรพระศรีเมืองตากเชิญเอาท้องตรา

๒) การแก้ไขความที่ตกหล่น จะใช้เครื่องหมายกากบาท (x) ตรงบริเวณช่องว่างที่ต้องการเติมข้อความ และเขียนข้อความที่จะเติมไว้ใกล้ ๆ โดยเขียนเครื่องหมายกากบาทอีกครั้งหน้าข้อความนั้นดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภาพที่ ๒๘ การแก้ไขความที่ตกหล่น

ที่มา: “ร่างตราถึงเมืองน่าน,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นรงค์ (ดินสอด, ธรรมดา), จ.ศ. ๑๒๑๖, เลขที่ ๕๖, ทอสมุดแห่งชาติ.

จากภาพตัวอย่างบรรทัดที่ ๒ มีข้อความที่ตกหล่นคือข้อความว่า “ให้แจ้งความมาว่า” (ใต้บรรทัด) เจ้าหน้าที่จะเขียนเครื่องหมายกากบาทไว้ตรงบริเวณที่จะให้เติมประโยคตกหล่นคือหลังคำว่า “ว่า” และหน้าคำว่า “พญา” เมื่อแก้ไขเรียบร้อยแล้วจะได้ประโยคว่า “เหนือเกล้าฯ สั่งว่าให้แจ้งความมาว่าพญาสุเรนทร์ราชเสนากลับลงไปจาก”

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ ด้วยมีพระบรมราชโองการมา ณ พระบันฑูรสุรสิงหนาทดำรง
- ๒ เหนือเกล้าฯ สั่งว่าให้แจ้งความมาว่าพญาสุเรนทร์ราชเสนากลับลงไปจาก
- ๓ เมืองเชียงใหม่ถึงกรุงเทพฯ ณ วัน เดือน ๒ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีชาร ฉศก

๒ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหา

การนำเสนอเนื้อหาในสารตรา แบ่งเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย แต่แต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องตอบรับโต๊ะไม้ น้ำรัก เครื่องยศ

๑ หนังสือเจ้าพญาจักรีฯ มาถึง พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่ ด้วยบอกหนังสือแต่งให้นายพรม นายขนานธรรมปัญญาคุมเอาโต๊ะไม้ ๑๐๐ ใบ น้ำรัก ๕๐๐ กระบอก ลงไปทูลเกล้าฯ ถวายกับบอกลงไปว่า นายคำเครื่องหลานพญาอุปราชป่วย พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชบุตรหลานญาติพี่น้องได้หาหมอรักษาพยาบาล อาการหายคลายไม่ นายคำเครื่องถึงแก่กรรมได้ทำบุญให้ทานปลงศพนายคำเครื่องเสร็จแล้ว [...] ได้นำเอาหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองฯ แล้วทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่านายน้อยมหาเทพ นายคำเครื่อง เป็นหลานสนิทของพญาอุปราช นายน้อยมหาเทพถึงแก่กรรมเสียแล้วทรงพระราชดำริจะชุบเลี้ยง นายคำเครื่องให้มี ยศศักดิ์ต่อไป นายคำเครื่องถึงแก่กรรมเสียอีกนั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงเสียดายนายคำเครื่องมากอยู่ ซึ่งได้จัดแจงทำบุญให้ทานทำการศพนายคำเครื่องบอกถวาย พระราชกุศลลงไปนั้น ได้ทรงอนุโมทนาส่วนกุศลด้วย และซึ่งนายพรม นายขนานธรรมปัญญา คุมโต๊ะไม้ ๑๐๐ ใบ น้ำรัก ๕๐๐ บอก กับฝ่าบาตรเชิงบาตร ๑๐๐ สำรับ ลงรักทาสาดเสร็จแล้วจึงไปทูลเกล้าฯ ถวายกับให้คุมเอาเครื่องยศนายคำเครื่องลงไปส่งนั้นได้ให้เจ้าพนักงานรับไว้แล้ว อนึ่งนายพรม นายขนานธรรมปัญญาได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอรับพระราชทานสิ่งของเครื่องยาไปไว้สำหรับบ้านเมืองทำบุญให้ทาน จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานจัดน้ำตาลทราย ๑ ชั่ง เครื่องยา ได้มอบสิ่งของให้นายพรม นายขนานธรรมปัญญาคุมขึ้นมาด้วยแล้ว หนังสือมา ณ วัน จันทร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑ จุลศักราช ๑๒๐๖ ปีมะโรงจอกศก ๑๓ ๑วัน ขึ้น ๑๔ ค่ำได้ส่งตราให้แสนอุตุมรับไปแล้ว

ส่วนนำ

ส่วนเนื้อหา

ส่วนลงท้าย

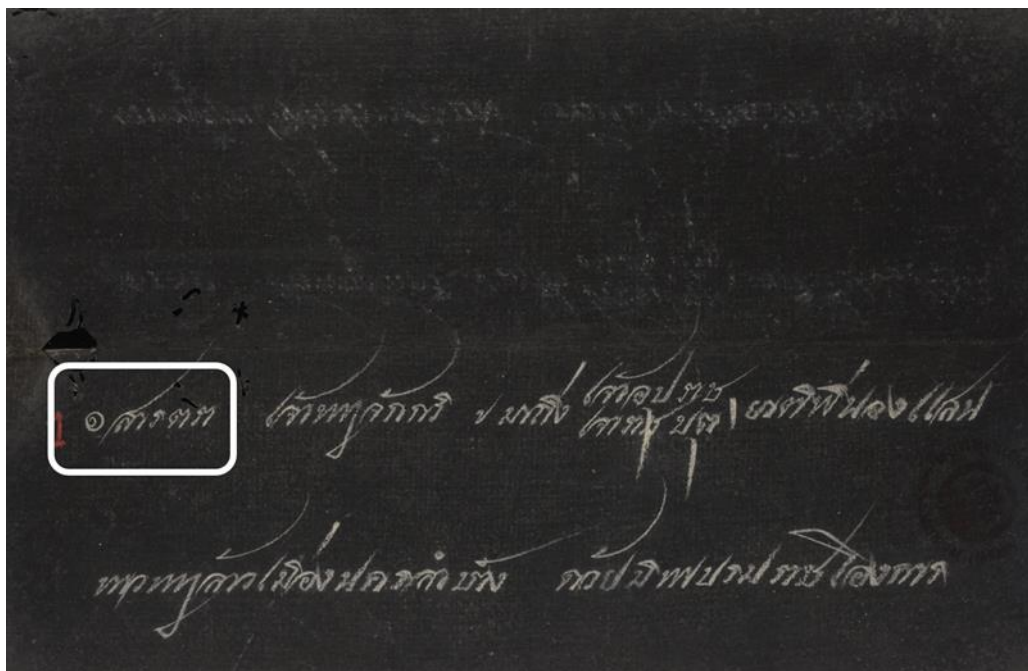
ภาพที่ ๒๙ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของร่างสารตรา ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย

ที่มา: คัดจาก “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องตอบรับโต๊ะไม้ น้ำรัก เครื่องยศ,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๐๖, เลขที่ ๒๒, หอสมุดแห่งชาติ.

๒.๑ ส่วนนำ

ส่วนนำหรือส่วนหัวของหนังสือราชการประเภทสารตรา จะปรากฏหลังเครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ (๑) โดยมากเริ่มต้นด้วยการระบุประเภทของหนังสือราชการฉบับนั้น ๆ เช่น “สารตรา” “หนังสือ” หรือ ขึ้นต้นด้วยคำว่า “ร่างสารตรา” จากนั้นบันทึกนามหรือตำแหน่งของผู้ออกหนังสือ และระบุนามหรือตำแหน่งของผู้รับหนังสือ

- ตัวอย่าง สารตราที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า “สารตรา”

ภาพที่ ๓๐ ร่างสารตราถึงเจ้าอุปราชเมืองนครลำปาง

ที่มา: “ร่างสารตราถึงเจ้าอุปราชเมืองนครลำปาง,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, จ.ศ. ๑๒๒๒, เลขที่ ๗, หอสมุดแห่งชาติ.

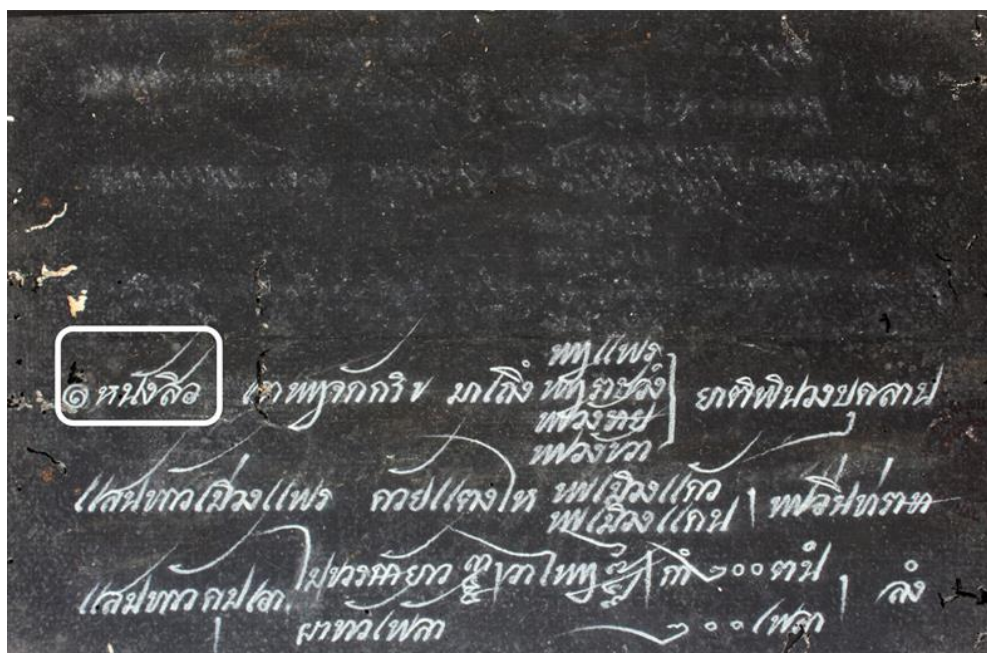
บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ สารตรา เจ้าพญาจกกรีฯ มาถึง เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร ญาติพี่น้องแสน
- ๒ ท้าว พญาลาวเมืองนครลำปาง ด้วยมีพระบรมราชโองการ

จากตัวอย่างอธิบายได้ว่า ส่วนนำหรือส่วนหัวของหนังสือผู้ออกสารตราฉบับนี้คือ “เจ้าพระยาจกกรี” ผู้รับหนังสือคือ “เจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร ญาติพี่น้องแสนท้าว พญาลาวเมืองนครลำปาง”

- ตัวอย่างสารตราที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า “หนังสือ”

ภาพที่ ๓๑ สารตราถึงเมืองแพร่ เรื่องตอบรับไม้ขอนสักและผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าฯ ถวาย
ที่มา: “สารตราถึงเมืองแพร่ เรื่องตอบรับไม้ขอนสักและผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าฯ ถวาย,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย,
ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๐๘, เลขที่ ๔๑, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

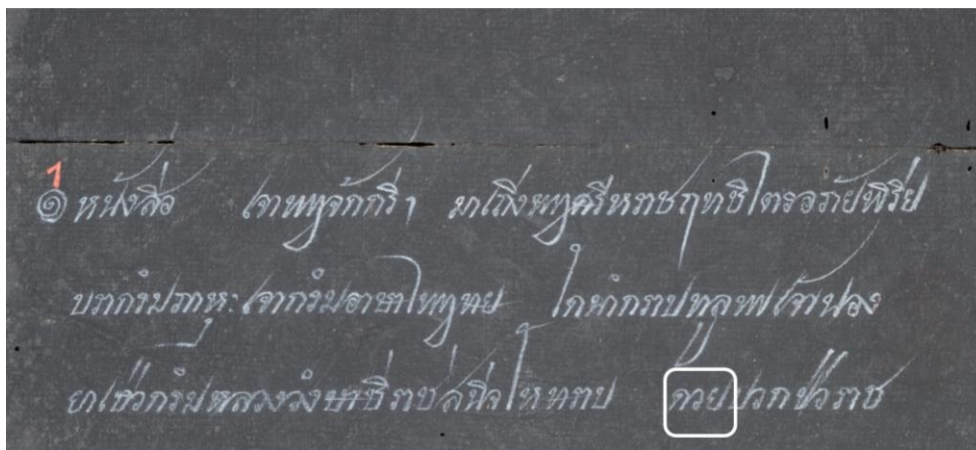
คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ หนังสือ เจ้าพระยาจักรี ฯ มาถึงพระยาแพร่ พญาราชวงศ์ พระวังซ้าย พระวังขวา
ญาติพี่น้องบุตรหลาน
- ๒ แสนท้าวเมืองแพร่ ด้วยแต่งให้พระเมืองแก้ว พระเมืองแกน พระ
อินทราชา
- ๓ แสนท้าวคุมเอาไม้ขอนสักยาว ๓ วา ๔ ศอก ๔ คืบ ใหญ่ ๖ วา ๗ ศอก
๔ คืบ ๙ กำ ๒๐๐ ต้น ผ้าขาวเพลา ๒๐๐ เพลา ลง

จากตัวอย่างอธิบายได้ว่า ส่วนนำหรือส่วนหัวของหนังสือ ผู้ออกสารตราฉบับนี้ คือพระยา
จักรี ผู้รับหนังสือคือ พระยาน่าน พระยาราชนบุตร พระยาศรีสองเมือง พระเมืองราชา พระยาวังซ้าย
พระยาวังขวา และญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวเมืองน่าน

๒.๒ ส่วนเนื้อหา

ส่วนของเนื้อหาเป็นส่วนที่ต่อจากส่วนนำ มักตามหลังคำว่า “ด้วย” หรือ “ด้วยมี” ซึ่งแสดงถึงการเชื่อมโยงเรื่องราวหรือข้อราชการจากใบบอกฉบับที่ส่งมาก่อนหน้านั้นเพื่อส่งสารตราตอบเรื่องกลับไปยังเมืองประเทศราช ตัวอย่าง

ภาพที่ ๓๒ ส่วนเนื้อหาตามหลังคำว่า “ด้วย” เพื่อเชื่อมโยงความจากใบบอกที่ส่งมารายงานก่อนหน้า ที่มา: “ร่างตราถึงพระยาสิทธิราชฤทธิไกร,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๑๕, เลขที่ ๓๓, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	หนังสือ เจ้าพญาจักรีฯ มาถึงพญาศรีหราชฤทธิไตรภยพิริย
๒	บวรกรมการเจ้ากรมอาสาใหญ่ชัย ได้นำกราบทูลพระเจ้าแผ่นดิน
๓	ยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทให้ทราบ ด้วยบอกข้อราชการ

เนื้อหาของสารตราเป็นการบันทึกข้อราชการหรือเป็นคำสั่งการเรื่องต่าง แต่ฉบับจะแตกต่างกันไปตามวัตถุประสงค์ของราชสำนักสยามในการสั่งให้เมืองประเทศราชล้านนารับคำสั่งแล้วปฏิบัติตามเช่น การส่งบรรณาการ การเกณฑ์เลกหรือแรงงานคนไปทำงาน การมอบเครื่องยศให้เจ้านายล้านนา การให้สืบราชการเมืองประเทศราชชายแดน เป็นต้น สามารถจัดกลุ่มเนื้อหาได้ ๓ กลุ่ม ดังนี้

๑) การเมืองการปกครอง

เนื้อหาสารตรากลุ่มนี้กล่าวถึงการเมืองและการปกครองตลอดจนการบริหารราชการของสยามที่ปฏิบัติต่อหัวเมืองผ่านการสั่งการการตอบรับและปฏิบัติตามคำสั่งการ เช่น ข้อราชการที่

เกี่ยวกับกองทัพ การโยกย้ายประชากรให้สมดุลกันในแต่ละเมือง การแต่งตั้งและถอดยศขุนนาง การสืบราชการรัฐไพร่รายรอบล้านนาซึ่งล้วนสัมพันธ์กับการกำหนดนโยบายบริหารราชการแผ่นดิน เป็นต้น

- ตัวอย่างสารตราสั่งการให้สืบราชการสงครามพม่า

เข้าฤดูฝนแล้วกองทัพอ้ายพม่าเลิกกลับไปฤๅตั้งทำไร่นาอยู่ที่เมืองนาย แล อ้ายพม่าตั้งทำไร่ที่บ้านที่เมืองใดบ้าง อ้ายพม่า จะคิดราชการประการใดให้ พญา เชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ ญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวทั้ง ปวง **จัดแจงให้สืบสวนราชการทางฝ่ายเหนือ แลทางเมืองญวม เมืองเมาะตำลิม ให้รู้ราชการให้แน่นอน จะได้ตรีตรองราชการต่อไป** (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

- ตัวอย่างสารตราสั่งการให้เกลี้ยกล่อมและทำสงครามหัวเมืองชายแดนล้านนา ให้สวามิภักดิ์ต่อสยาม

ถ้าเกลี้ยกล่อมโดยดีเห็นจะไม่ได้แล้ว จะต้องยกกองทัพไปตีก็ให้สืบสวนดู ถ้าเราตี เมืองเชียงตุงแล้วเมืองเชียงรายก็จะตั้งมั่น บ้านเมืองของเราก็จะอยู่เย็นเป็นสุข จะ ได้คิดแผ่เขตแดนบ้านเมืองให้กว้างขวางต่อไปอีก (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

- ตัวอย่างสารตราให้โยกย้ายประชากร

ครอบครัวพวกมहाไชยเข้าหาเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย บ้างฤๅไม่ พญาสิทธิวิสุทธิมงคล ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าครอบครัวพวกมहाไชยหาเข้าหา เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงรายไม่ แล พญาเชียงใหม่ **ได้รับใส่เกล้าฯ** **ชำระคนเมืองเชียงรายที่ยังตกค้างมอบให้พญารัตนอาณาเขตเจ้าเมือง เชียงรายรับไปทั้งชายหญิง ครบตามท้องตราแล้วกับชำระได้คนหนีจากเมือง เชียงราย ๒๐ คน จำตรวนส่งให้พญารัตนอาณาเขตเอาไปด้วย** (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

เมืองเชียงใหม่ พญาลคอร พญาอุปราช ญาติพี่น้องปรึกษาหารือกัน จัด เอาบุตรหลานที่เป็นคนดีมีสติปัญญา สมควรเป็นเจ้าเมืองรักษาบ้านเมืองได้ให้ขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองเงา **จัดผู้คนครอบครัวเพิ่มเติมไปไว้ ณ เมืองเงา พะเยา อีก ให้มี ผู้คนบ้านเรือนแน่นหนาทั้ง ๒ เมือง** ไหน ๆ ก็ได้จัดแจงตั้งเมืองขึ้นใหม่กิตติศัพท์ ก็รู้ทั่วไปแล้วจะละทิ้งบ้านทั้งเมือง ให้รวงโรยกร้างอยู่นั้นก็จะได้รับความอัปยศกับ อ้ายพม่าข้าศึกหาควรไม่ (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

- ตัวอย่างสารตราแต่งตั้งเจ้านายล้านนา
 บัดนี้ตั้งให้พญาราชวงศ์เป็นที่พญาแพร์เจ้าเมืองขึ้นมารักษาบ้านเมือง
ขอบขันทเสมา และคุ้มครองญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวไพรบ้านพลเมืองตาม
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ และให้พญาราชวงศ์ผู้เป็นที่พญาแพร์บังคับบัญชาว่า
 ราชการตัดสินสำเร็จกิจสุขทุกข์ของราษฎร (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

- ตัวอย่างสารตราให้ถอดยศเจ้านายล้านนา
 โปรดเกล้าฯ **ให้ถอดพญาลครออกเสียดจากที่เจ้าเมือง เอาตัวไว้ ณ**
กรุงเทพฯ ให้รู้สึกโทษตัวเอง ทั้งจะได้พระราชทานพระราชโองวาสั่งสอนพญา
 ลครให้ละเสียซึ่งสิ่งอันชั่วประพฤติดัวให้เป็นคนดีให้จงได้ โดยทรงพระเมตตาพญา
 ลครคำโสม (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

๒) สังคมและวัฒนธรรม

เนื้อหาสารตรากลุ่มนี้กล่าวถึง ชีวิตความเป็นอยู่ หรือการดำรงชีวิตของผู้คน ประเพณี และ
 พิธีกรรมต่าง ๆ ที่ขับเคลื่อนสังคม เช่น การสั่งให้เสาะหาช่างมลงคลแล้วนำไปทูลเกล้าฯ ถวายแต่
 พระมหากษัตริย์สยามรวมไปถึงการศาสนา การบูรณะปฏิสังขรณ์ วัดวาอารามต่าง ๆ ใน
 พระราชอาณาจักร เป็นต้น

- ตัวอย่างคำสั่งจากสารตราให้จัดหาช่างเผือก
 พญาอุปราชได้ช่างสีประหลาดลงไปทูลเกล้าฯ ถวายก็เป็นความชอบอยู่ แต่
 ทว่าช่างสีประหลาดสกุลยังต่ำกว่าช่างเผือก ถ้าหาช่างเผือกทูลเกล้าฯ ถวายได้
จึงมีความชอบมากแลเมืองเชียงใหม่ก็เคยได้ช่างเผือกทูลเกล้าฯ ถวายแต่ก่อนช่าง
 หนึ่งแล้ว ให้พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราช
 บุตร ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวหาช่างเผือกทูลเกล้าฯ ให้จงได้จะ
เป็นความชอบยิ่งขึ้นไปกว่าได้ช่างสีประหลาด (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๒)

- ตัวอย่างคำสั่งจากสารตราให้จัดหาพระไตรปิฎก
 หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงพระยาเชียงใหม่ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือ
 เกล้าฯ สั่งว่าทรงพระราชศรัทธาให้สร้างหนังสือพระไตรปิฎกขึ้นไว้สำหรับพระ
 ศาสนาครั้งนี้เป็นอันมาก หนังสือพระไตรปิฎก ณ กรุงเทพฯ ยังขาดอยู่เป็นหลายพระ
 คัมภีร์และพระยาดากลงไปเฝ้าทูลละอองฯ กราบทูลพระกรุณาว่า **หนังสือ**

พระไตรปิฎกมีอยู่ที่บ้านแม่แสงเป็นอันมากให้พระยาตากขึ้นมาเอาหนังสือ
พระไตรปิฎกที่บ้านแม่แสงให้ลีน ให้เอาลงไปส่งให้ถึงกรุงแต่ในเดือนยี่ปีเถาะ
สัปดาห์ศก (พ.ศ. ๒๓๒๙ / ๓)

- ตัวอย่างเรื่องให้เจ้านายล้านนาทำนุบำรุงพุทธศาสนา

ให้พญาลำพูน พญาอุปราช พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราช
บุตร ญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวทั้งปวงเอาใจใส่ในพระบวรพุทธศาสนา ชักชวน
กันปฏิสังขรณ์สร้างวัดวาอารามพระพุทธรูป พระสถูป พระอุโบสถ พระวิหารการ
เปรียญ แลบำรุงพระสงฆ์ สามเณรให้ปรนนิบัติเล่าเรียนฝ่ายคันทุระ วิปัสสนาธุระ
ให้พระพุทธศาสนาวัฒนาถาวร (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

๓) เศรษฐกิจ

เนื้อหาสาระรากลุ่มนี้กล่าวถึงการจัดเก็บผลประโยชน์ที่เป็นรายได้ของรัฐ เช่น การเก็บส่วย
ภาษีอากรต่าง ตลอดจนสิ่งของที่เกณฑ์จากหัวเมือง การรายงานข้อราชการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ
ความเป็นไปของเศรษฐกิจ การเงิน การคลัง ของบ้านเมือง เช่น ให้ตัดไม้สักส่งมาเป็นประจำทุกปี การ
เก็บเกี่ยวผลผลิตของประชากร เป็นต้น

- ตัวอย่างคำสั่งให้ตัดไม้สักส่งมาเป็นประจำทุกปี

ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ซึ่งพญาลำพูน พญาอุปราช พญา
ราชวงศ์ พญาราชบุตร ให้พญารัตนเมืองแก้ว พญาไชย แสนไชยวงศ์ คุมเอาไม้ขอน
สักลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย นั้นจะได้เอาไม้ใช้ทำการวัดวาอารามการพระนคร ให้ส่ง
ไม้ให้เจ้าพนักงานรับไว้ เจ้าพนักงานรับไม้ขอนสักไว้ ๑๐๐ ต้น ครบตามบอกแล้ว
และไม้ขอนสักใหญ่ยาวต้องการทำวัดวาอารามและใช้การเบ็ดเสร็จอยู่เสมอทุก
ปีมิได้ขาด ถ้าวางราชการทศศึกสงบอยู่ก็ให้พญาลำพูน พญาอุปราช พญา
ราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวจัดแจงให้
ไพร่ตัดไม้ขอนสักที่ใหญ่ยาวงามดีส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

- ตัวอย่างคำสั่งให้ราษฎรทำไร่ทำนา

หัวเมืองฝ่ายเหนือ เมืองลาวเขมรฝ่ายตะวันออก แลหัวเมืองปักษ์ใต้บอก
อาการฝน รายการราษฎร ทำไร่นาเข้าไป ณ กรุงเทพฯ ว่า ฝนตกบริบูรณ์ราษฎรได้
จับทำนาไถหว่าน ตกกล้า ปักดำอยู่แล้ว แล ณ เมืองเชียงใหม่ เมืองลพบุรี เมือง

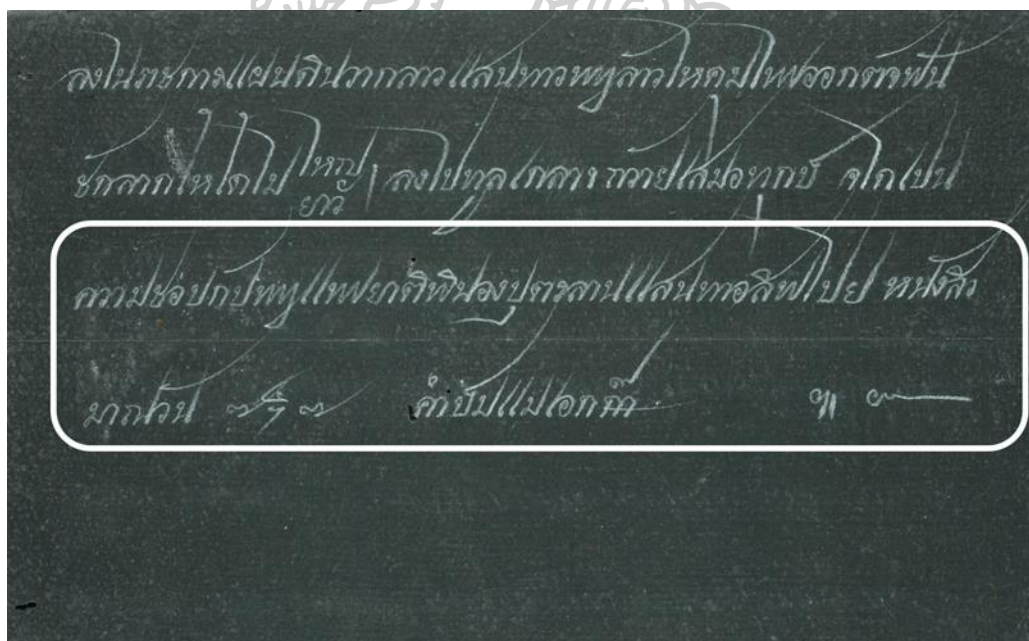
ลำพูน เห็นฝนก็จะตกบริบูรณ์เหมือนกัน ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช พญา
ราชวงศ์ ญาติพี่น้องบุตรหลานทั้งปวงว่ากล่าวตักเตือนไพร่บ้านพลเมืองให้
อุตสาหะ ทำไร่นาให้เต็มภูมิฐาน จงทุกบ้าน ตำบล ให้ได้ผลเม็ดข้าวจงมากจะ
ได้เป็นกำลังราชการสำหรับบ้านเมือง (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

- ตัวอย่างคำสั่งห้ามซื้อขายฝิ่น

อนึ่งฝิ่นจีนรับทำภาษีซื้อขายกันแต่ตามพวกจีนคนที่เป็นภทไทยห้าม
ไม่ให้ซื้อ ขาย สูบ ฝิ่น ความแจ้งอยู่ในพระราชกติกาสั่งตีพิมพ์แจกมาแต่ก่อน
นั้นแล้ว ให้เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชญาติ กำชับห้ามปรามบุตร ภรรยา เสมียน
ทนาย บ่าวไพร่อย่าให้คบหาพากันสูบ ขายฝิ่นซื้อฝิ่นแลเป็นโจรผู้ร้ายฉกฉลัก
ทรัพย์ (พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๒๓)

๒.๓ ส่วนลงท้าย

ส่วนลงท้ายเป็นการระบุวัน เวลา ในการออกหนังสือราชการฉบับนั้น ๆ โดยมากจะระบุว่า
“หนังสือมา ณ วัน” จากนั้นระบุ วัน เดือน ปี ที่ออกหนังสือ

ภาพที่ ๓๓ ส่วนลงท้ายระบุวัน เวลา ในการออกสารตรา

ที่มา: “สารตราถึงเมืองแพร่ พิชณุโลกและเมืองกำแพงเพชร,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย,
ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๑, เลขที่ ๒๑๐, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด	คำอ่านปัจจุบัน
๑	ลงในราชการแผ่นดินว่ากล่าวแสนท้าวพญาลาวให้คุมไพร่ออกตัดฟัน
๒	ซีกลากให้ได้ไม่ใหญ่ ยาว ลงไปทูลเกล้า ฯ ถวายเสมอทุกปี จะได้เป็น
๓	ความชอบกับพญาแพร์ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวสืบไป หนังสือ
๔	มา ณ วัน เสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีมะแมเอกศก

ร่างสารตราส่วนต้น ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ ส่วนหนึ่งมาจากการระบุชื่อบุคคล กิจกรรมต่าง ๆ ของบุคคลในประวัติศาสตร์ และที่สำคัญคือการระบุวันเวลาของเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์นั้นทำให้สืบค้นเรื่องราวได้สะดวกกว่าเรื่องราวหรือข้อราชการที่ติดต่อกันเป็นเหตุการณ์ช่วงเวลาใด ร่างสารตราแสดงให้เห็นกระบวนการสอบทาน แก้ไขในแต่ละส่วนตามที่ได้อธิบายมาข้างต้น เมื่อผ่านกระบวนการทั้งหมดแล้วเจ้าหน้าที่จะคัดลอกลงบนกระดาษเพลลาซึ่งเป็นสารตราฉบับจริง สารตราฉบับจริงจะไม่มีข้อความหรือเครื่องหมายที่แสดงถึงการแก้ไขหรือหากมีก็น่าจะเป็นส่วนน้อยที่สุด ขั้นตอนสุดท้ายจะประทับตราส่งไปยังหัวเมืองประเทศราชล้านนาเป็นลำดับต่อไป

รูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของสารตราฉบับจริงสันนิษฐานว่ามีการนำเสนอเหมือนร่างสารตรา กล่าวคือแบ่งเป็น ๓ ส่วน คือ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้ายซึ่งเป็นรูปแบบมาตรฐานของสารตราทุกฉบับ จะมีส่วนที่แตกต่างกันออกไปคือส่วนเนื้อหาซึ่งจะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับข้อราชการที่ติดต่อกัน และมีส่วนเพิ่มเติมซึ่งเป็นส่วนสำคัญคือการประทับตราของผู้ออกหนังสือซึ่งอาจหมายถึงขุนนางที่มีตำแหน่งเกี่ยวข้องในกระบวนการออกหนังสือสารตราด้วย น่าเสียดายว่าสารตราฉบับจริงที่ส่งไปยังหัวเมืองประเทศราชล้านนาซึ่งอยู่ปลายทาง เมื่อถึงมือผู้รับแล้วสูญหายไปตามกาลเวลา ทำให้ไม่ได้ศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับตราประทับรวมถึงตำแหน่งของผู้มีอำนาจควบคุมล้านนาโดยได้รับการแต่งตั้งจากราชสำนักสยาม เนื้อหาของสารตราจัดเป็นกลุ่มใหญ่ได้ ๓ กลุ่ม ได้แก่ ๑. การเมืองการปกครอง ๒. เศรษฐกิจ ๓. สังคมและวัฒนธรรม ซึ่งล้วนมีความสัมพันธ์ต่อประวัติศาสตร์การปกครองระหว่างสยามและล้านนาทั้งสิ้นซึ่งผู้วิจัยได้เรียบเรียงและนำเสนอในบทต่อไป

๓.๒ หนังสือราชการประเภทใบบอก

หนังสือราชการประเภทใบบอก คือ หนังสือราชการที่ส่งมาจากหัวเมืองประเทศราชเพื่อรายงานข้อราชการต่าง ๆ แก่ราชสำนักสยามซึ่งอาจจะเป็นรายงานผลการปฏิบัติตามคำสั่งการจากสารตราหรือบอกข่าวราชการในเรื่องต่าง ๆ เพื่อให้ราชสำนักสยามได้รับทราบข้อมูล เรื่องราวเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองประเทศราชนั้น ๆ คำว่า “บอก” หมายถึง พูดให้รู้ เล่าให้ฟัง^{๖๐} การรายงานข้อราชการจึงเรียกสั้น ๆ ว่า “บอก” ซึ่งพบในเอกสาร เช่น

วัน แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ ปีขารจัตวาศก นายน้อยมหาอุตถือบอกเมือง
เชียงใหม่ลงมา ๒ ฉบับ ให้นายน้อยมหาอุตถือบอกได้ความว่า (พ.ศ. ๒๓๘๕ /
๑๕)

วัน แรม ๑๔ ค่ำ ปีเถาะ เบญจศก พญาเชียงใหม่ แต่งให้พญาจ้าว ถือ
หนังสือบอกส่งพม่านาย ๑ ไพรี ๑๕ คน รวม ๑๖ คนลงมา เป็นอักษรลาว (พ.ศ.
๒๓๘๖ / ๒๗)

ใบบอกเรียกอย่างย่อ ๆ ว่า “บอก” หรือเรียกว่า “หนังสือบอก” ก็เป็นที่เข้าใจตรงกันว่าหมายถึงใบบอก ทั้งนี้การเรียกชื่อประเภทของหนังสือราชการหากไม่ได้เป็นผู้มีหน้าที่ออกและรับหนังสืออาจเกิดความสับสนได้ สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออก “ประกาศว่าด้วยคำเรียกใบบอก” เพื่อลดความสับสนและสร้างความเข้าใจโดยทั่วกัน และหากมีผู้ที่เรียกผิด สับสน จะถูกลงโทษด้วยการกวาดขานหมากและล้างน้ำหมากทั้งในและนอกท้องพระโรง พระบรมมหาราชวัง มีความว่า

บรรดาหนังสือที่ออกไปจากกรุงเทพฯ ยังเมืองประเทศราชทั้งปวงแล้วจะ
เรียกว่าใบบอกก็ดี หนังสือบอกก็ดี ไม่ได้เลยเป็นอันขาดทีเดียว ถ้าว่าอย่างนั้นก็
เหมือนกับว่ากรุงเทพฯ เป็นเหมือนขึ้นแก่หัวเมือง [...] หนังสือถึงเสนาบดีด้วยเหตุ
นอกตำแหน่งใหญ่เรียกหนังสือบอก ถ้ามาแต่ประเทศราชน้อยๆ หรือเมืองประเทศ
ราชน้ำพระพิพัฒน์สัตยาทั้งปวงหรือหนังสือมาแต่แม่ทัพนายกองซึ่งออกไปจาก
กรุงเทพฯ จะเรียกว่าใบบอกก็ได้ หนังสือบอกก็ได้ครบหมด แต่จะเรียกว่าท้องตรา

^{๖๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์ พับลิเคชันส์, ๒๕๕๖), ๖๗๕.

ก็ดี ตราก็ดีไม่ได้เลยเป็นอันขาด ถ้าใครมาเรียกผิด ๆ เขียนถวาก็ดี กราบพูลก็ดี จะต้องปรับให้กวาดซานหมากล้างน้ำหมากทั้งในทั้งนอกห้องพระโรง พระบรมมหาราชวัง ให้ท่านทั้งปวงระวังปากอย่าเชื่อคนวัด ๆ เถน ๆ นักไม่รู้จัก ขนบธรรมเนียมราชการอะไร^{๖๑}

หนังสือราชการประเภทใบบอกจึงใช้เรียกหนังสือราชการที่ส่งมาจากหัวเมืองประเทศราช สำหรับประเทศราชล้านนามีคำเรียกใบบอกอีกหนึ่งคำคือเรียกว่า “หนังสือขต” คำว่า “ขต” หมายถึง ทำให้เป็นวงหรือม้วนให้กลม สันนิษฐานว่าเป็นการเรียกชื่อหนังสือตามลักษณะทางกายภาพที่ม้วน กระดาษให้กลม คำเรียกใบบอกที่ส่งจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาว่า “หนังสือขต” ที่พบในหนังสือ ราชการประเภทใบบอกส่งมาจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา เช่น

๑ วันพุธ แรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๕ ปีกุน นพศก ขุนแม่ลงสะท้อนข้าหลวงถือ หนังสือขตเมืองน่านเป็นอักษรลาว แปลออกได้ความว่า ข้าพเจ้าพญาน่าน พญาหอ หน้า พญาราชวงศ์ แสนท่างพญาลาวเมืองน่าน พรณินบัตินมายัง ฯพณฯ หัวเจ้าท่าน ลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ (พ.ศ. ๒๓๗๐ / ๑๖)

๑ วัน แรม ๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีฉลู ตรีนศก พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ ถือ หนังสือขตพญาน่าน ๒ ฉบับ ให้แสนพินิจอักษร เมืองน่าน แปล (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๒๐)

๑ วัน ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๙ ปีมะเส็งสัปตศก พระสุนทร หลวงปลัด พระดิน พระสุทัต ถือหนังสือขตเมืองเชียงใหม่ลงมาเป็นอักษรลาวฉบับหนึ่งให้ขนานหลวง ล่ามแปลได้ความว่า (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๗)

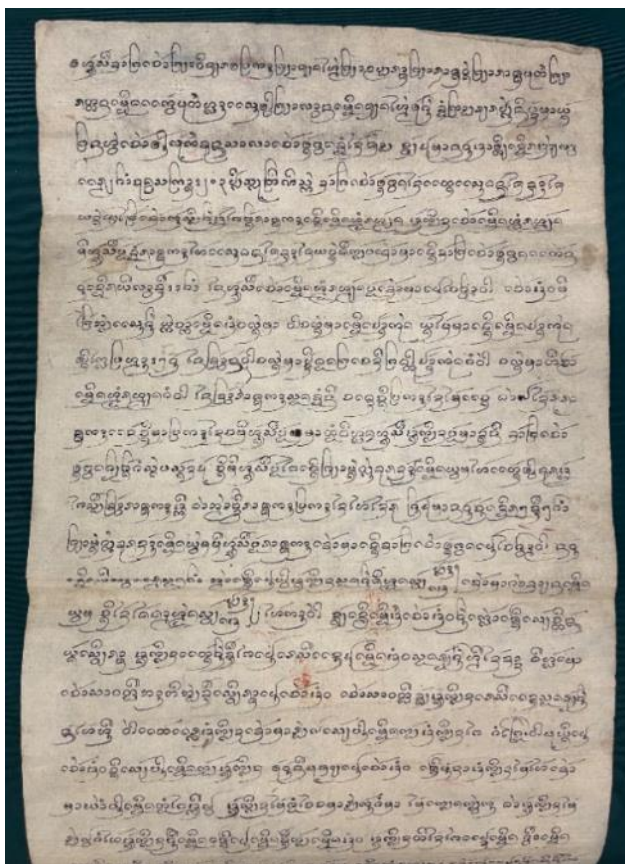
^{๖๑} กรมศิลปากร, ประกาศว่าด้วยคำเรียกใบบอกแลท้องตรา ใน ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๘), ๑๐๔.

ภาพที่ ๓๔ ใบบอกหรือหนังสือขดที่ส่งจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา
ที่มา: “ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ว่าด้วยข่าวทางเมืองพม่า,” กระดาษเพลลา, อักษรธรรมล้านนา,
ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. ๑๒๐๓, เลขที่ ๘๔, หอสมุดแห่งชาติ

นอกจากนี้คำเรียกหนังสือขดหรือใบบอกยังรวมถึงหนังสือที่หัวเมืองประเทศราชใช้ติดต่อกัน
จากหนังสือราชการประเภทใบบอกพบที่มีการกล่าวถึงหนังสือขดที่เมืองน่านส่งถึงเมืองพิชัยไว้ว่า

พญาพิชัย กรมการ ให้หลวงรามเขาวดานกับไพร่ขึ้นไปฟังราชการ ณ เมือง
น่าน ครั้น ณ วัน แรม ๔ ค่ำ เดือน ๑๒ ขุนนางเมืองน่านมีหนังสือขดให้หลวงราม
กลับลงมาถึงเมืองพิชัย ในหนังสือขดนั้นว่า พญาลือสิบสองปันนามีหนังสือมาถึงเมือง
น่านว่า หัวเมืองสิบสองปันนาซึ่งขึ้นแก่เมืองเชียงรุ่งให้ถางทางตั้งโรงพักตามระยะ
บ้านเมืองลงมาให้ถึงเมืองหลวงภูคา (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๐)

ภาพที่ ๓๕ ใบบอกหรือหนังสือขดอักษรลาวที่ส่งมายังราชสำนักสยาม
ที่มา: “ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ว่าด้วยข่าวทางเมืองพม่า,” กระดาษเพลลา, อักษรธรรมล้านนา,
ภาษาไทย, เส้นหมึก, จ.ศ. ๑๒๐๓, เลขที่ ๘๔, หอสมุดแห่งชาติ.

ใบบอกหรือหนังสือขดที่ส่งมาจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาซึ่งเขียนด้วยอักษรประจำ
ท้องถิ่น เมื่อส่งมาถึงราชสำนักสยามจะต้องแปลเป็นอักษรไทยก่อนส่งให้เสนาบดีพิจารณาราชสำนัก
สยามเรียกอักษรที่ปรากฏในใบบอกที่ส่งมาจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาว่า “อักษรลาว” มี
ตัวอย่างดังนี้

- ๑ วันอาทิตย์ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะโรงฉศก พญาเชียงใหม่บอกหนังสือให้
นายพรม นายขนานธรรมปัญญา ถือลงมาเป็นอักษรลาวฉบับหนึ่งให้จเรกันทรแปล
เป็นไทยได้ความว่า (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)
- ๑ วัน ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๙ ปีมะเส็ง สัปตศก หลวงยกกระบัตรเมืองตากถือ
หนังสือขดเมืองลคอรลำปางลงมาเป็นอักษรลาว ฉบับหนึ่งให้ท้าววิหะ เมือง
ลคอรแปลออกได้ความว่า ข้าพระเจ้า พญาอุปราช พญาราชวง พญาราชบุตร พญา

ไชยสงคราม แสนท้าวพญาลาวเมืองลคอรลำปาง ขอบอกปรนนิบัติมายัง ฯพณฯ
ลูกขุน ณ ศาลา ให้ทราบ (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๙)

๑ วัน ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๙ ปีมะเส็ง สัปตศก หลวงยกกระบัตรเมืองตาก ถือ
หนังสือขตเมืองลำพูนลงมาเป็นอักษรลาวฉบับหนึ่งให้ขนานหลวงล่ามแปลออกได้
ความว่า ข้าพระเจ้า พญาลำพูน พญาอุปราช พญาราชวง พญารัตนเมืองแก้ว พญา
ราชบุตร แสนท้าวพญาลาวเมืองลำพูน ขอบอกปรนนิบัติมายัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ
ศาลา ให้ทราบ (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๙)

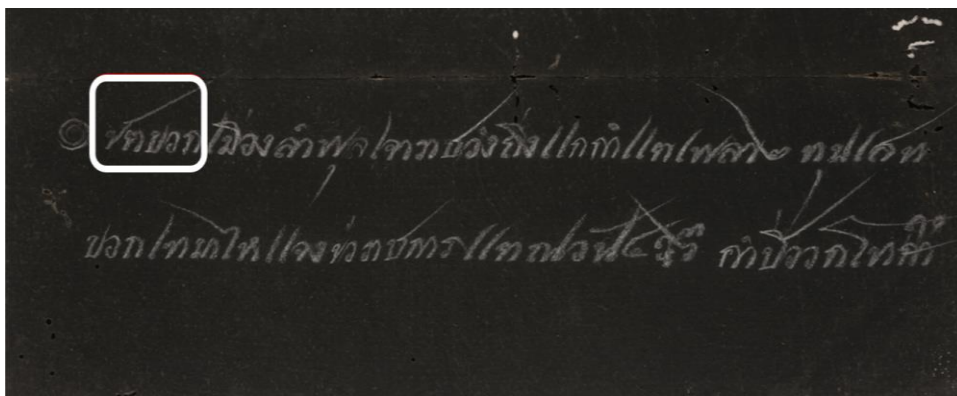
เมื่อพิจารณารูปอักษรที่ปรากฏในใบบอกพบว่า “อักษรลาว” ที่ราชสำนักสยามเรียกนั้น
หมายถึง “อักษรธรรมล้านนา” คือ อักษรที่ใช้ในภาคเหนือของไทยพัฒนามาจากอักษรมอญโบราณที่
ใช้ในอาณาจักรศรีสุโขทัยประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ มีชื่อเรียกหลายชื่อ ได้แก่ อักษรธรรมเหนือ
ตัวหนังสือเมืองหรือตัวเมือง อักษรล้านนาไทยและอักษรไทยยวน^{๒๒} ใบบอกจากหัวเมืองมีจำนวนมาก
ดังพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุกาภกล่าวถึงใบบอกไว้ว่า

ต้นหนังสือทั้งปวงในเรื่องนั้น นายแก้วอันเป็นนายเวรที่ทำการเป็นพนักงาน
รักษาไว้ในกระทรวงต่อไป มักเก็บไว้บนเพดานศาลาลูกขุนเป็นมัด ๆ ไม่ได้เรียบเรียงเรื่อง
เป็นลำดับ ถึงกระนั้นเมื่อข้าพเจ้าเป็นเสนาบดีตรวจพบใบบอกเก่าแต่ในรัชกาลที่ ๔ ยังอยู่
เป็นอันมาก^{๒๓}

ใบบอกที่แปลแล้วคัดลอกลงหนังสือสมุดไทย เจ้าหน้าที่จะเขียนไว้ตอนต้นหนังสือว่า
“คัดบอก” “สำเนาใบบอก” หรือ “สำเนาแปลใบบอก” เพื่อให้ทราบว่าเป็นการคัดลอกข้อความจาก
ใบบอกมาเขียนไว้ในหนังสือสมุดไทย ก่อนที่ปลัดทูลฉลองและสมุหนายก จะนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย

^{๒๒} วรรณิการ์ วัฒนเกษม, ตำราเรียนอักษรไทยโบราณ พิมพ์ครั้งที่ ๓ นนทบุรี : หจก.เซนปรินต์, ๒๕๕๘
หน้า ๑๐๓

^{๒๓} ตำราชานุกาภ, เทศาภิบาล (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕), ๔๐.

ภาพที่ ๓๖ ใบบอกหรือหนังสือขดอักษรลาวที่แปลแล้วคัดลอกลงหนังสือสมุดไทย เรียกว่า “คัดบอก” หรือ “สำเนาแปลใบบอก”

ที่มา: “สำเนาแปลใบบอกเจ้านครลำพูน,” หนังสือสมุดไทย, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอขาว, จ.ศ. ๑๒๒๒, เลขที่ ๑๑, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ คัดบอกเมืองลำพูน เจ้าราชวงศ์ถึงแก่กรรมแต่เพลา ๒ พุ่มเศษ
- ๒ บอกเข้ามาให้แจ้งข้อราชการแต่ ณ วัน พุศ เดือน ๖ ขึ้น ๑๓ ค่ำ ปิวอกโทศก

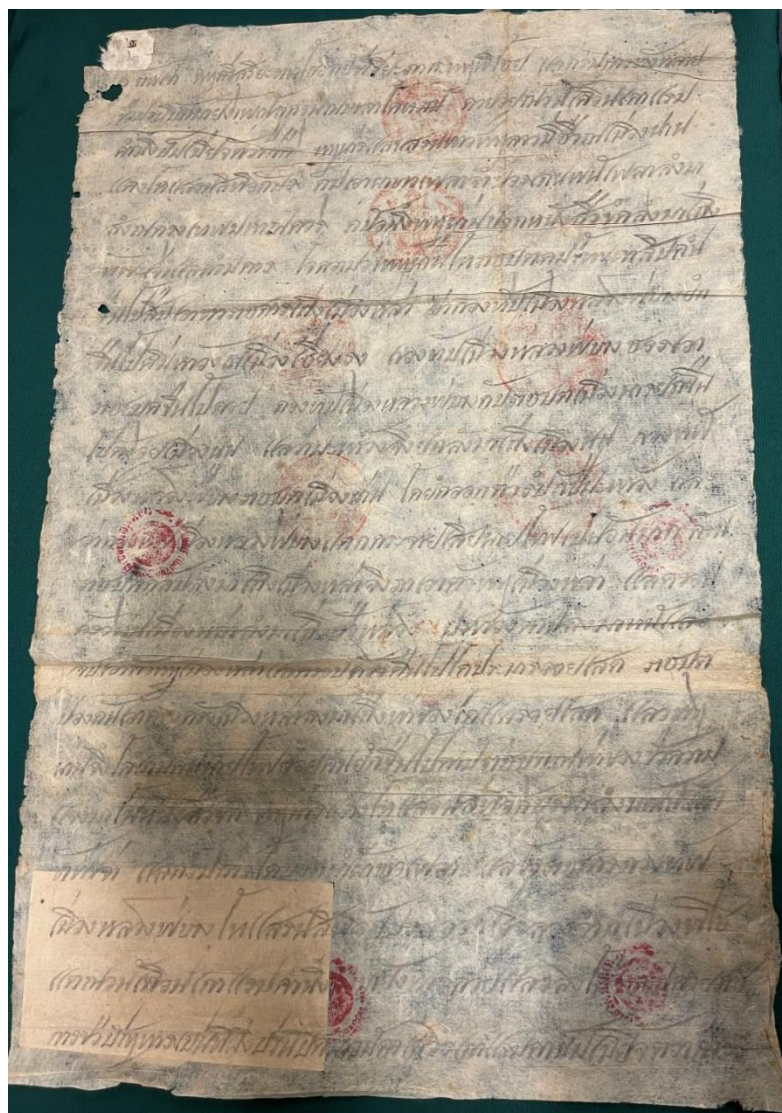
ใบบอกต้นฉบับอักษรธรรมล้านนาอยู่ในความครอบครองของกรมมหาดไทยสืบต่อมายังกระทรวงมหาดไทยและได้มอบให้หอสมุดวชิรญาณหรือปัจจุบันคือหอสมุดแห่งชาติซึ่งพบว่าสำเนาใบบอกที่แปลเป็นอักษรไทยแล้วคัดลอกลงหนังสือสมุดไทยมีจำนวนมาก ใบบอกที่ส่งมายังราชสำนักสยามนอกจากจะบันทึกด้วยอักษรธรรมล้านนาแล้ว ยังพบใบบอกที่บันทึกด้วยอักษรไทยด้วยและมีปริมาณมากกว่าใบบอกที่บันทึกด้วยอักษรธรรมล้านนา อีกทั้งวัสดุรองรับการเขียนเป็นกระดาษเพลลา ซึ่งแตกต่างจากวัสดุรองรับการเขียนร่างสารตราที่เป็นหนังสือสมุดไทยซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์รูปแบบอักษรและลักษณะการเขียนร่างสารตราในหัวข้อก่อนหน้านี้แล้ว

ผู้วิจัยเห็นว่าด้วยปริมาณประกอบกับวัสดุรองรับการเขียนใบบอกอักษรไทยน่าสนใจเนื่องจากผู้เขียนเป็นผู้ที่รู้ภาษาไทยภาคกลางเป็นอย่างดี สามารถใช้สำนวนภาษา คำศัพท์ ได้ถูกต้อง จากการศึกษาพบว่าใบบอกอักษรไทยส่งจากหัวเมืองล้านนามายังราชสำนักถูกเขียนหรือแปลขึ้นที่หัวเมืองใหญ่ซึ่งเป็นหัวเมืองที่รับเรื่องและส่งเรื่อง คือ เมืองพิชัย เมืองตาก เมืองสวรรคโลก เป็นต้น ซึ่งเป็นเมืองที่มีข้าหลวงจากราชสำนักไปประจำการอยู่ ทำให้ใช้ภาษาไทยภาคกลางได้ถูกต้อง สำหรับใบบอกอักษรธรรมล้านนาพบว่าถูกเขียนที่หัวเมืองและบางฉบับส่งไปเมืองพิชัย หรือเมืองตาก บางฉบับจะมีการแปลใบบอกและนำใบบอกต้นฉบับส่งมาพร้อมกัน ใบบอกอักษรธรรมล้านนาที่บริการที่หอสมุด

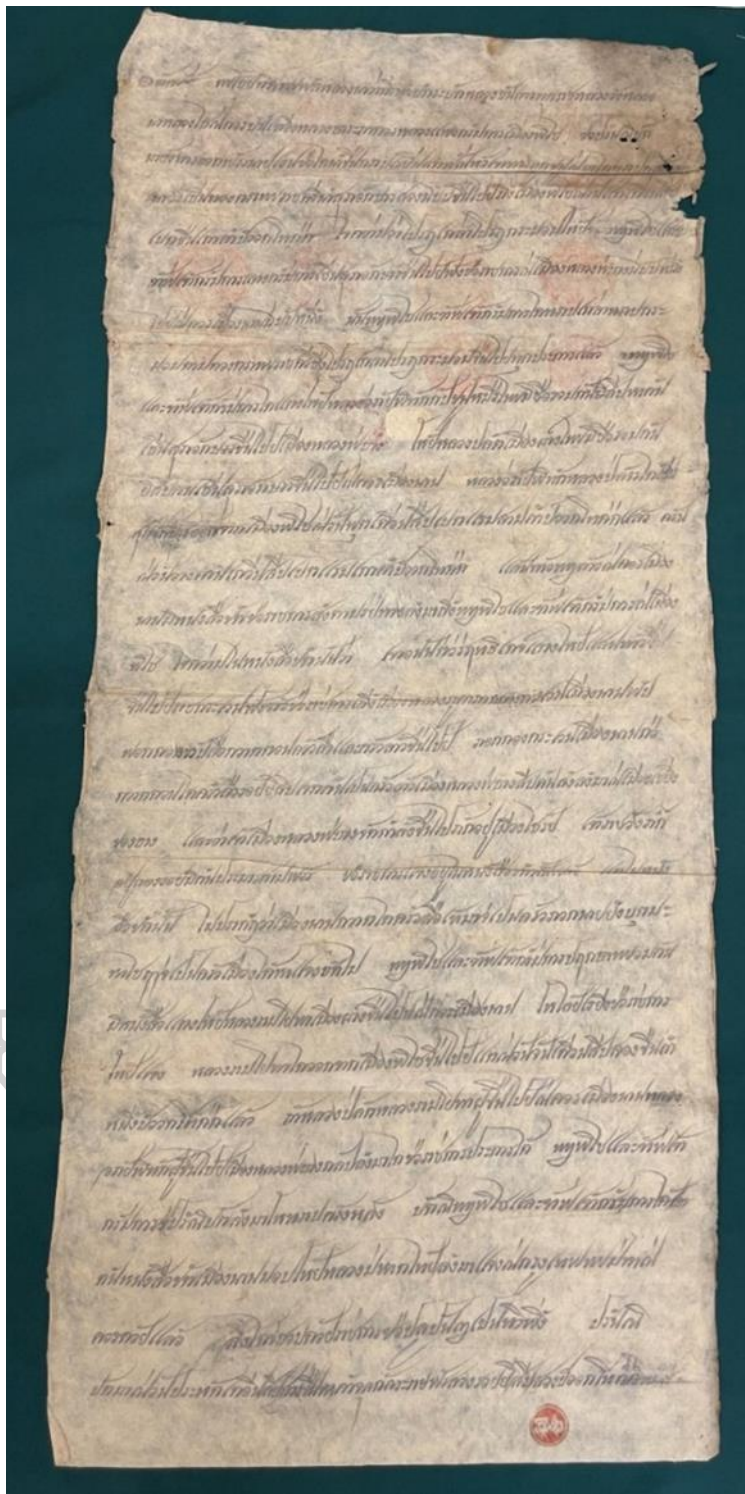
แห่งชาติ สันนิษฐานว่าเป็นใบบอกต้นฉบับที่แนบมาตามกระบวนการส่งใบบอกนี้ นอกจากนี้ใบบอกแต่ละฉบับยังมีการประทับตราของขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งได้รับทราบ รู้เห็นข้อราชการ ตลอดจนเป็นผู้เกี่ยวข้องกับการออกหนังสือราชการประเภทใบบอก รายละเอียดเกี่ยวกับหนังสือราชการประเภทใบบอก มีดังนี้

ตารางที่ ๘ แสดงรายการใบบอกที่บันทึกอักษรไทยในกระดาดขมิ้น

ลำดับ	รัชกาลที่ (พ.ศ.)	เลขที่ เอกสาร	อักษร	เรื่อง
๑.	รัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๖๓)	๕	อักษรไทย	เรื่องเมืองน่านส่งผ้าขาวและราชการทัพหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง
๒.	รัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๘๙)	๒๖	อักษรไทย	ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องพระยาอุปราชถวายช้างพลายสีประหลาด
๓.	รัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๓)	๓๕	อักษรไทย	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องราชการทางเมืองหลวงพระบาง
๔.	รัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๓)	๕๐	อักษรไทย	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้อราชการเมืองน่านแลลาวลื้อ ๑๒ ปันนา
๕.	รัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕)	๒๑๒	อักษรไทย	ใบบอกเมืองไชย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา
๖.	รัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๕)	๒๓๖	อักษรไทย	ใบบอกเมืองพิชัยเรื่องข้อราชการทางเมืองน่าน
๗.	รัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๔๐๗)	๒๗๕	อักษรไทย	ใบบอกเมืองสวรรคโลกเรื่องส่งหนังสือบอกเมืองพะเยา

ภาพที่ ๓๗ ใบบอกที่เก่าที่สุดที่บันทึกด้วยอักษรไทยในสมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ ๒๓๖๓)
 ที่มา: “เรื่องเมื่อน่านส่งผ้าขาวและราชการทัพหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง,” กระดาษเพล่า, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ,
 จ.ศ. ๑๑๘๔, เลขที่ ๕, หอสมุดแห่งชาติ.

ภาพที่ ๓๘ ใบบอกที่บันทึกด้วยอักษรไทยส่งมาถึงราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ ๔
 ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องราชการเมืองน่านแลลาวลื้อ ๑๒ ปันนา,” กระดาษเพลลา, อักษรไทย,
 ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๒, เลขที่ ๕๐, หอสมุดแห่งชาติ.

๓.๒.๑. รูปแบบใบบอกจากล้านนาไปยังสยาม

ใบบอกจากล้านนาส่งมาให้ราชสำนักสยามมีทั้งการบันทึกด้วยอักษรไทยและการบันทึกด้วยอักษรธรรมล้านนา แต่ละฉบับมีขนาดสั้นยาวไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับข้อราชการที่ติดต่อสื่อสารกัน หนังสือราชการประเภทใบบอกจะบันทึกในกระดาษเพลหรือทางล้านนาเรียกว่า “กระดาษสา” มีรูปแบบการบันทึกข้อความด้วยอักษรไทยและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหา ดังนี้

๑ รูปแบบการบันทึกข้อความ

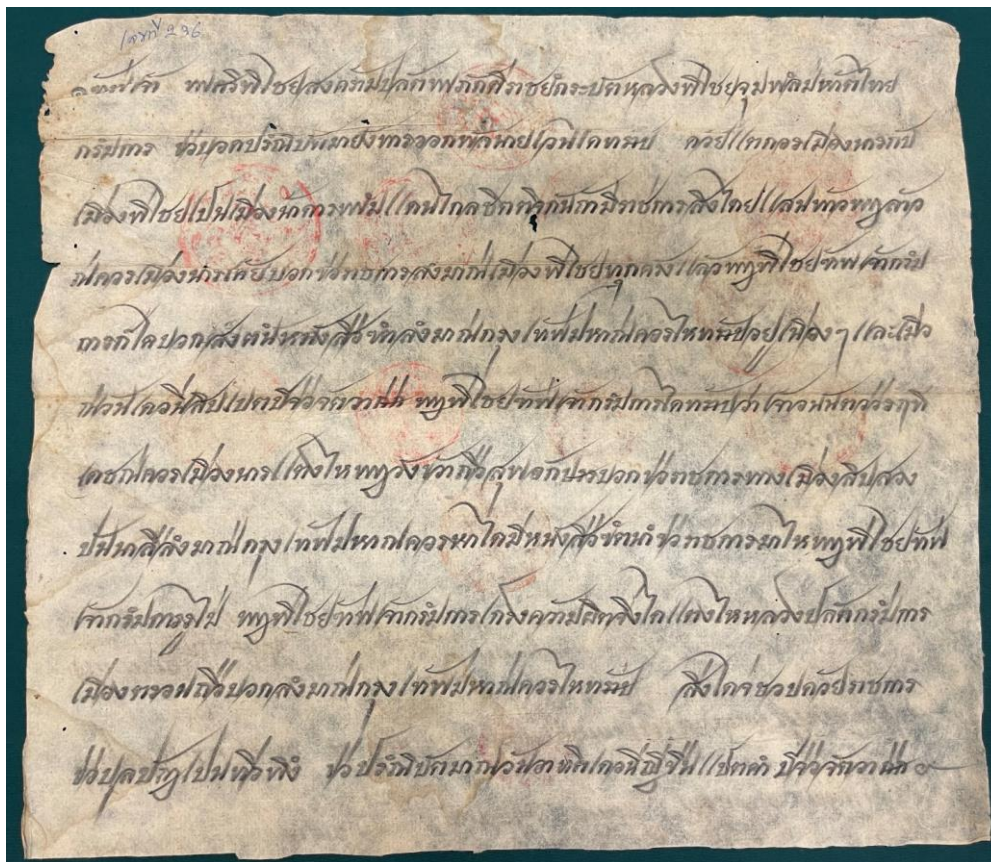
๑.๑ ตัวอักษรและลักษณะการเขียน

ตัวอักษรและลักษณะการเขียนเป็นอักษรไทยของใบบอกสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบ “ลายมือบรรจง” คือ ลายมือที่มีลักษณะการเขียนที่เป็นระเบียบ สันฐานของตัวอักษรมีขนาดเท่ากัน การเว้นระยะช่องไฟสม่ำเสมอ แม้จะมีบางคำเขียนเชื่อมกันบ้างแต่ในภาพรวมแล้วอ่านง่าย

ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการเขียนใบบอกด้วยอักษรไทยเพื่อรายงานข้อราชการมายังราชสำนัก ซึ่งมีลักษณะเป็นทางการจึงเป็นเรื่องที่ต้องให้ความสำคัญมากและต้องเขียนอักษรให้บรรจงสวยงาม อ่านง่าย เพื่อไม่ให้เกิดข้อผิดพลาดในการรายงานข้อราชการเรื่องต่าง ๆ หากเขียนไม่ชัดเจนจะมีปัญหาต่อการสื่อสาร เช่น การรายงานวันกำหนดการยกทัพไปปราบหัวเมืองและการขอกองทัพจากสยามสนับสนุน ซึ่งมีการระบุวันที่ จำนวนกำลังทหาร จำนวนอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ หากเขียนไม่ชัดเจนราชสำนักสยามอาจจะจัดเตรียมกำลังกองทัพคลาดเคลื่อน รวมไปถึงการนัดหมายก็จะคลาดเคลื่อนไปด้วย ซึ่งหากเกิดกรณีเช่นนี้ ผู้รายงานอาจจะได้รับโทษ

หากพิจารณารูปแบบตัวอักษรและลักษณะการเขียนใบบอกและร่างสารตรา ต่างกันที่ร่างสารตราเป็นการเขียนร่างตามพระกระแสรับสั่งของพระมหากษัตริย์หรือการแก้ไขบางถ้อยคำของท่านเสนาบดี ทำให้ระหว่างจดบันทึกร่างต้องเร่งจดให้ทันและครบความตามพระกระแสรับสั่ง ทำให้มีระยะเวลาจำกัด ลายมือบางฉบับจึงเป็นลายมือหวัดซึ่งอ่านค่อนข้างยาก แต่การเขียนใบบอกไม่ได้จำกัดระยะเวลา ผู้เขียนมีเวลาในการบรรจงลายมือ ดังนั้นจากใบบอกหัวเมืองล้านนาที่รวบรวมได้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่พบใบบอกลายมือหวัด

- ตัวอย่าง ลายมือบรรจง ที่พบในใบบอกจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา ดังนี้

ภาพที่ ๓๙ ใบบอกอักษรไทยจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา ลายมือบรรจงส่งมายังราชสำนักสยามสมัยรัชกาลที่ ๔ ที่มา: “ใบบอกเมืองพิไชย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน,” กระดาษเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, จ.ศ. ๑๒๒๔, เลขที่ ๒๓๖, หอสมุดแห่งชาติ

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ ข้าพเจ้าพระศรีพิชัยสงครามปลัดภักดีราช ยกรบัตร์หลวงพิชัยจุมพลมหาดไทย
- ๒ กรมการขอบอกปรนนิบัติมายังท่านออกพันนายเวรได้ทราบ ด้วยแต่ก่อนเมืองน่าน กับ
- ๓ เมืองพิไชยเป็นเมืองหน้าด่านพรมแดนชิดติดกัน ถ้ามีราชการสิ่งใดแสนท้าวพญาลาว นครเมืองน่านเคยบอกข้อราชการลงมา ณ เมืองพิไชยทุกครั้งแล้วพญาพิไชย ข้าพเจ้ากรม
- ๔ การก็ได้บอกส่งต้นหนังสือขดลงมา ณ กรุงเทพมหานครให้ทราบอยู่เนือง ๆ และเมื่อ
- ๖ ณ วันเดือนสิบเอ็ด ปิจจจัตวาศก พญาพิไชย ข้าพเจ้ากรมการได้ทราบว่า เจ้านันตวรฤทธิ

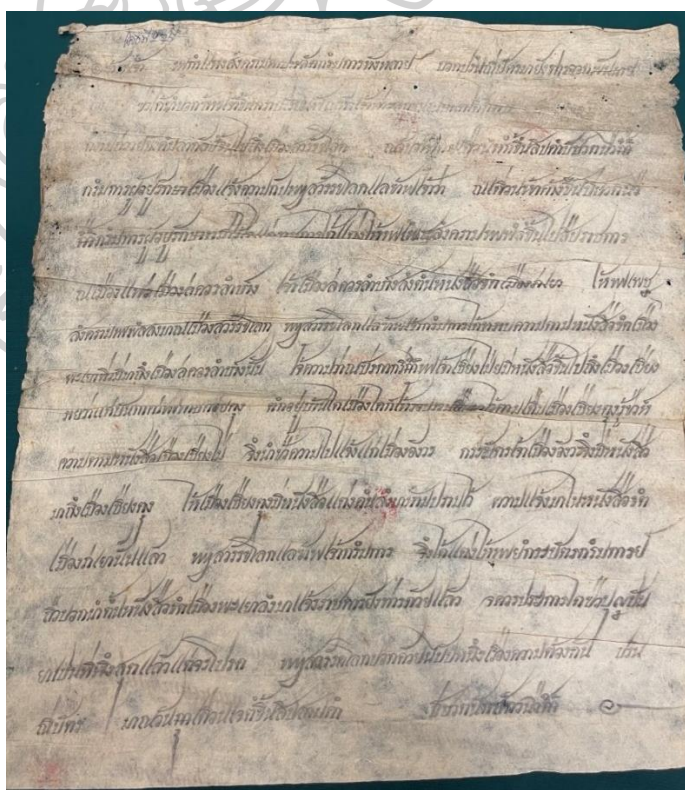
บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๗ เดชนครเมืองน่าน แต่งให้พญาวังชาวถือศุภอักษรบอกข้อราชการทางเมืองสิบสอง
 ๘ ปันนาถือลงมา ณ กรุงเทพมหานคร หาได้มีหนังสือขดนำข้อราชการมาให้พญาพิไชย
 ข้าพระ
 ๙ เจ้ากรมการรู้ไม่ พญาพิไชย ข้าพเจ้ากรมการเกรงความผิดจึงได้แต่งให้หลวงปลัด
 กรมการ
 ๑๐ เมืองตรอน ถือบอกลงมา ณ กรุงเทพมหานครให้ทราบ สิ่งใดจะชอบด้วยราชการ
 ๑๑ ขอบุญปัญญาเป็นที่พึง ขอปรนนิบัติมา ณ วันอาทิตย์ ขึ้นแปดค่ำ ปีมจจัตวาศก

๑.๒ เส้นอักษรที่ปรากฏในใบบอก

เส้นอักษรที่ปรากฏในใบบอกอักษรไทยมี ๑ ประเภท คือ เส้นดินสอ เขียนบนกระดาษเพลลา ขนาดสั้นและยาวต่างกัน อาจเป็นเพราะดินสอเป็นวัสดุที่หยิบจับได้ง่าย สะดวกต่อการเขียนลงบนกระดาษเพลลา และไม่ใช่หมึกที่สามารถซึมและกระจายตัวบนกระดาษทำให้ตัวอักษรไม่ชัดเจน เลอะทะลุกระดาษเปล่าได้ ตัวอย่าง ใบบอกที่บันทึกด้วยเส้นดินสอ

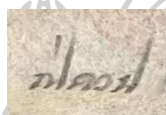
ภาพที่ ๔๐ ใบบอกอักษรไทยเขียนด้วยเส้นดินสอจากหัวเมืองประเทศราชล้านนา
 ที่มา: “ใบบอกเมืองสวรรคโลกส่งหนังสือบอกเมืองพะเยา,” กระดาษเพลลา, อักษรไทย,
 ภาษาไทย, เส้น ดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๖, เลขที่ ๒๗๕, หอสมุดแห่งชาติ.

๑.๓ การใช้เครื่องหมาย

ใบบอกอักษรไทยมีการใช้เครื่องหมาย ๒ ประเภทคือเครื่องหมายแทนสระและเครื่องหมายประกอบการเขียน เครื่องหมายดังกล่าวจะปรากฏในระบบการเขียนเอกสารโบราณ และแม้ว่าจะเป็นใบบอกจากหัวเมืองประเทศราช เมื่อบันทึกใบบอกด้วยอักษรไทยก็จะต้องใช้เครื่องหมายให้เหมือนกับหนังสือราชการที่ออกโดยราชสำนักสยาม เพื่อการสื่อสารข้อความได้ถูกต้องสมบูรณ์

๑. เครื่องหมายแทนสระ

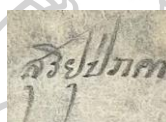
๑.๑ เครื่องหมายฝนทอง(') คือ เครื่องหมายขีดสั้น ๆ หนึ่งขีดใช้เขียนกำกับบนพยัญชนะเพื่อให้ออกเสียงสระ อะ กิ่งเสียง เช่น

ณคอน

อ่านว่า

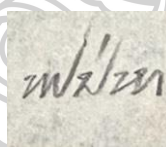
นคร

สุริยปราคา

อ่านว่า

สุริยปราคา

พรมหา

อ่านว่า

พรมหา

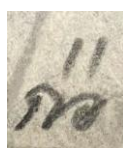
๑.๒ เครื่องหมายพินหนู (") คือ เครื่องหมายขีดสั้น ๆ สองขีดใช้เขียนกำกับบนพยัญชนะเพื่อให้ออกเสียงเป็นเสียงสระอ อ สระโอะ ที่มีตัวสะกด เช่น

ห"อ

อ่านว่า

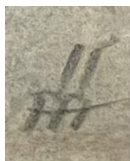
หอ

ก"อ

อ่านว่า

ก่อ

ศ"ก

อ่านว่า

ศก

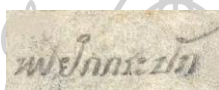
๑.๓ เครื่องหมายนิคหิต (°) ใช้เขียนกำกับบนพยัญชนะต้นตัวที่ ๑ หรือ ๒ ที่มีเสียงสระโอะที่มีตัวสะกด เช่น

หนังสือขัด

อ่านว่า

หนังสือขัด

พระยกกระบัต

อ่านว่า

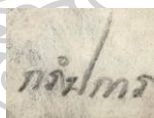
พระยกกระบัต

ตัก

อ่านว่า

ตก

กรรมการ

อ่านว่า

กรรมการ

๑.๔ เครื่องหมายไม้ไตคู้ (ˆ) ใช้กำกับบนพยัญชนะต้นที่เขียนแทนสระเอาะในคำว่า “ กี้ ” และเพื่อบ่งชี้ว่าเป็นพยางค์เสียงสั้น เช่น

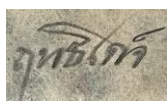

กี้

อ่านว่า

กี้

๑.๕ เครื่องหมายทัณฑฆาต (ˆ) ใช้กำกับบนพยัญชนะที่ไม่ต้องการให้ออกเสียงแต่ต้องการคงรูปตัวอักษรไว้ เช่น

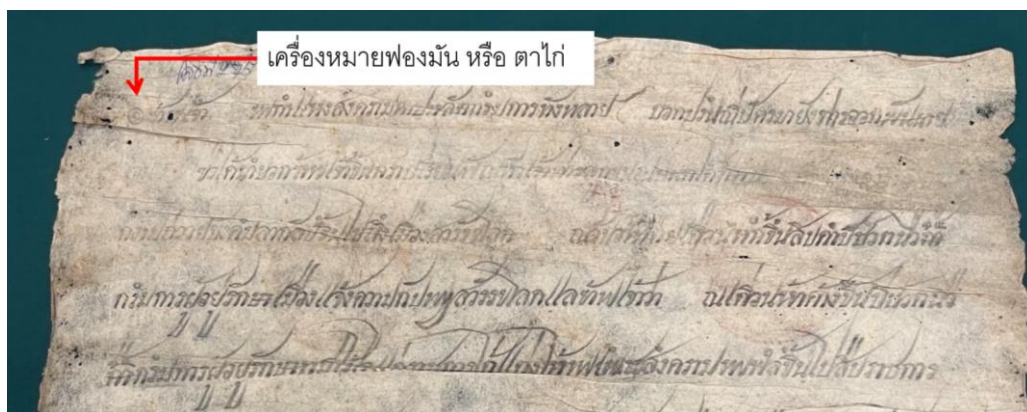
ฤทธิเดช

อ่านว่า

ฤทธิเดช

๒. เครื่องหมายประกอบการเขียน

๒.๑ เครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ (๑) มีลักษณะการเขียนเป็นรูปร่างกลมใหญ่ ซ้อนวงกลมเล็ก ใช้เขียนเมื่อขึ้นต้นข้อความ ขึ้นต้นเรื่อง หรือวางไว้หน้าข้อความที่สำคัญ โดยลายมือเขียนอาจไม่เป็นรูปร่างกลมใหญ่ซ้อนวงกลมเล็กที่มีสัดส่วนสวยงามเป็นมาตรฐานนัก แต่กระนั้นก็ตามเครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ จะใช้เขียนเมื่อเริ่มต้นเรื่อง เริ่มต้นข้อความในใบบอกทุกครั้ง ตัวอย่างดังนี้

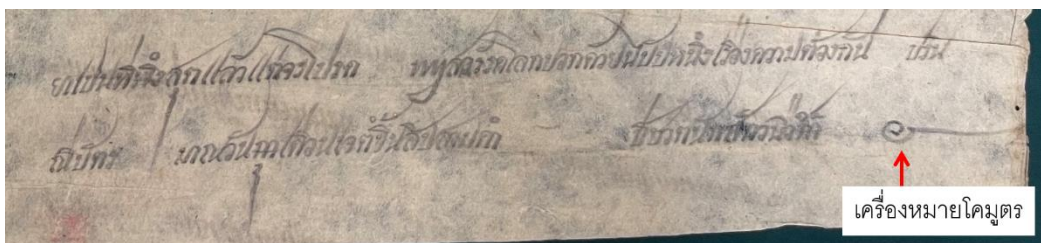
ภาพที่ ๔๑ เครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ คือ เครื่องหมายขึ้นต้นข้อความ หรือ ขึ้นต้นเรื่อง ในใบบอก ที่มา: “ใบบอกเมืองสวรรคโลกส่งหนังสือบอกเมืองพะเยา,” กระดาษเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้น ดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๖, เลขที่ ๒๗๕, หอสมุดแห่งชาติ.

บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ ๑ ข้าพเจ้าพระกำแห่งสงครามพระปลัดกรมการทั้งหลาย บอกรับนิบัติมายังท่านออกพันนาย
- ๒ ขอได้นำบอกข้าพเจ้าขึ้นกราบเรียนพันหัวเจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลาได้ทราบ
- ๓ กราบถวายบังคมลากลับขึ้นไปถึงเมืองสวรรคโลก ณ วันอาทิตย์เดือนหกขึ้นสิบค่ำปีชวดฉอก
- ๔ กรมการผู้อยู่รักษาเมืองแจ้งความกับพญาสวรรคโลกแลข้าพเจ้าว่า ณ เดือนห้าข้างขึ้นปีชวดฉอ
- ๕ ศก กรมการผู้อยู่รักษามีไว้ใจแก่ราชการได้แต่งตั้งให้พระเพชรสงครามพระพลขึ้นไปสืบราชการ

๒.๒ เครื่องหมายโคมุตร (๐๓) คือ เครื่องหมายที่ใช้เขียนเมื่อจบข้อความ หรือจบเรื่อง บางครั้งใช้เขียนเมื่อจบวรรค หรือจบประโยค เช่น

ภาพที่ ๔๒ เครื่องหมายโคมุตร คือ เครื่องหมายที่ใช้เขียนเมื่อจบข้อความ หรือจบเรื่อง ในใบบอกที่มา: “ใบบอกเมืองสวรรคโลกส่งหนังสือบอกเมืองพะเยา,” กระจดาษเพลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้น ดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๖, เลขที่ ๒๓๕, หอสมุดแห่งชาติ.

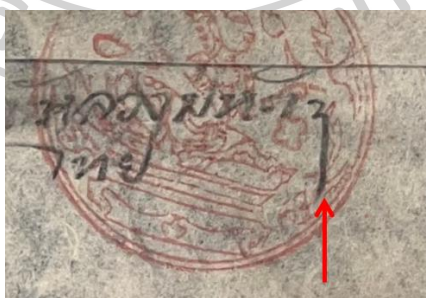
บรรทัด

คำอ่านปัจจุบัน

- ๑ ยาเป็นที่พึ่งสุดแล้วแต่จะโปรต พญาสวรรคโลกบอกด้วยฉบับหนึ่งเรื่องความ
ต้องกัน พรน
- ๒ นิบัติ มาวันศุกร์เดือนเจ็ดขึ้นสิบสามค่ำ ปีชวดนักษัตรจอก๐๓

๒.๓ เครื่องหมายปีกกา () คือ เครื่องหมายใช้กับการเขียนรายการสิ่งของ บุคคล ระยะทาง ความยาวของไม้ ที่มีรายการหรือหน่วยย่อย หลาย ๆ ชื่อ หลาย ๆ รายการ เพื่อให้
อ่าน จากบนลงล่างตามลำดับ หรือเขียนร่วมกับสิ่งของหรือรายชื่อในพื้นที่จำกัด เช่น

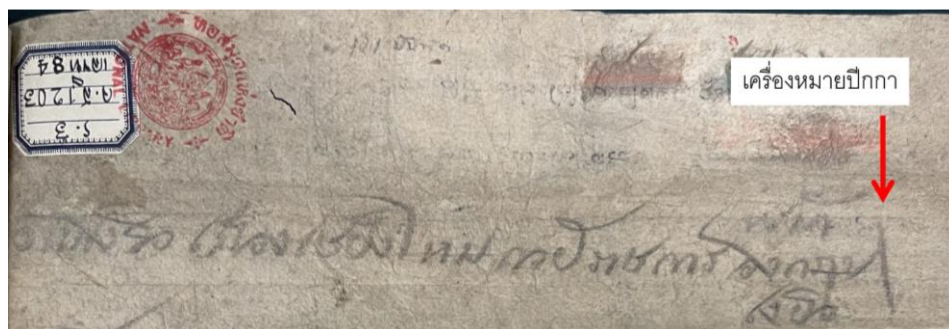
- เครื่องหมายปีกกาใช้เขียนร่วมกับรายชื่อตำแหน่งในพื้นที่จำกัด

ภาพที่ ๔๓ เครื่องหมายปีกกาใช้เขียนร่วมกับรายชื่อตำแหน่งในใบบอกในพื้นที่จำกัด
ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา,” กระจดาษเพลา, อักษรไทย, ภาษาไทย,
เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๔, เลขที่ ๒๑๒, หอสมุดแห่งชาติ.

จากตัวอย่างคือ เครื่องหมายปีกกาใช้เขียนร่วมกับชื่อตำแหน่งให้อ่าน
ต่อเนื่องกัน ตำแหน่งนี้คือ “หลวงมหาดไทย”

- เครื่องหมายปีกกาใช้เขียนร่วมกับรายชื่อเมือง

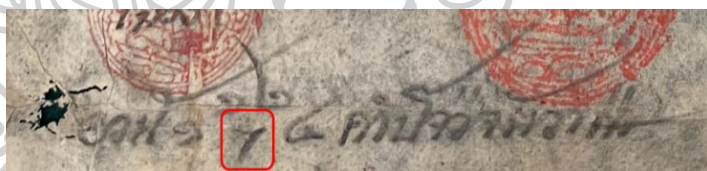
ภาพที่ ๔๔ เครื่องหมายปีกกาใช้เขียนร่วมกับรายชื่อเมืองในใบบอก

ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา,” กระดาษเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๔, เลขที่ ๒๑๒, หอสมุดแห่งชาติ.

จากตัวอย่างคือ เครื่องหมายปีกกาใช้กับรายชื่อเมืองให้อ่านต่อเนื่องกัน บรรทัดนี้อ่านว่า “หนังสือเมืองเชียงใหม่ ด้วยราชการพม่า อังกฤษ เจี้ยว”

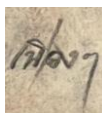
๒.๔ เครื่องหมายไปยาล (ๆ) ใช้เขียนหลังคำที่ต้องการละคำที่เหลือไว้ ซึ่งเป็นคำที่รู้จักกันโดยทั่วไปและใช้ประกอบการเขียนวันในระบบจันทรคติ เช่น

- เครื่องหมายไปยาลประกอบการเขียนวันในระบบจันทรคติ

อ่านว่า วันอาทิตย์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีกจัตวาศก

๒.๕ เครื่องหมายไม้ยมก (ๆ) ใช้เขียนประกอบคำที่ต้องการอ่าน ช้ำคำ เช่น

เนื่อง ๆ

อ่านว่า

เนื่อง เนื่อง

๑.๔ อักษรวิधिพิเศษ

ใบบอกที่เขียนด้วยอักษรวิधिพิเศษ คือมีการวางรูปสระ พยัญชนะ วรรณยุกต์ รวมถึงการเขียนรูปตัวอักษรแตกต่างจากปัจจุบัน และมีคำอ่านเฉพาะ อักษรวิधिพิเศษนี้กล่าวได้ว่าเป็นความนิยมแห่งยุคสมัย มีรายละเอียดดังนี้

๑. การเขียนตัวอักษรบางตัวเชื่อมกัน ซึ่งมีคำอ่านเฉพาะ ได้แก่

ปญญา

อ่านว่า

ปญญา

พร

อ่านว่า

พระ

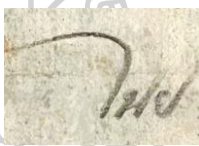

พญา

อ่านว่า

พญา

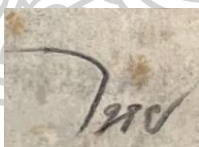
๒. การเขียนคำที่ประสมสระไอ ไม้ม้วน และรูปสระไอ ไม้มลาย บางครั้งมีพยัญชนะตามหลัง เช่น

ไผ

อ่านว่า

ไผ

ไห

อ่านว่า

ไห

๓. พยัญชนะที่ต้องการเสียง อี บางครั้งใช้สระ อี , อี และมี ย หรือ ว เป็นตัวสะกด เช่น

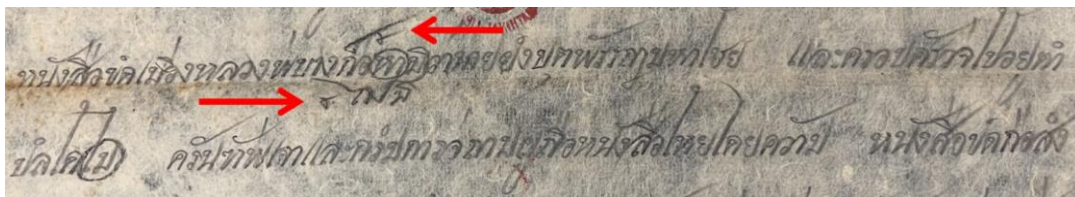
ทิว

อ่านว่า

ทิว

๑.๕ การแก้ไขคำหรือข้อความ

การแก้ไขคำหรือข้อความในใบบอก พบไม่มากนัก สันนิษฐานว่าใบบอกที่วิเคราะห์นี้เป็นฉบับจริงน่าจะผ่านกระบวนการร่างและตรวจทานมาแล้วก่อนบันทึกข้อความบนกระดาษเพลลา จึงพบการแก้ไขคำหรือข้อความที่ตกหล่นไม่มากนัก โดยการแก้คำและข้อความที่ตกหล่น จะใช้เครื่องหมายกากบาท (x) ตรงบริเวณช่องว่างที่ต้องการเติม และเขียนคำหรือประโยคที่จะเติมไว้ใกล้ ๆ โดยเขียนเครื่องหมายกากบาทอีกครั้งหน้าคำหรือประโยคนั้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ภาพที่ ๔๕ เครื่องหมายกากบาทใช้เขียนเพื่อไขคำหรือข้อความในใบบอก

ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา,” กระดาษเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๔, เลขที่ ๒๑๒, หอสมุดแห่งชาติ.

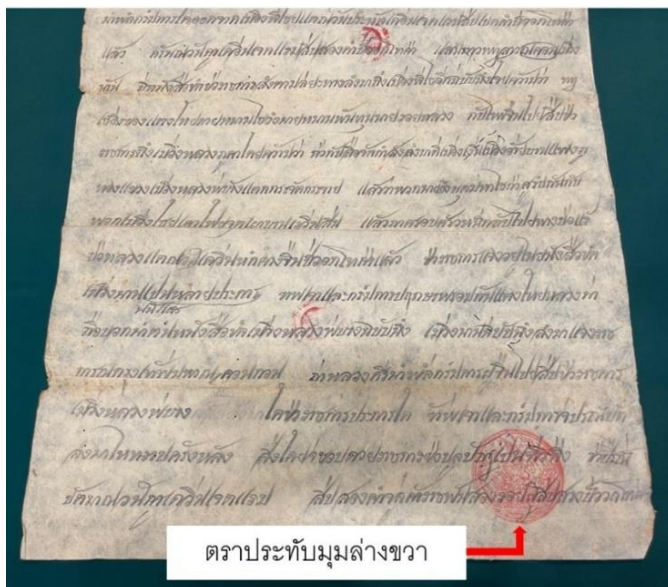
จากตัวอย่างอธิบายได้ว่า บรรทัดที่ ๑ มีคำที่ตกหล่นคือคำว่า “ไม่มี” (ใต้บรรทัด) เจ้าหน้าที่จะเขียนเครื่องหมายกากบาทไว้ตรงบริเวณที่จะให้เติมคำตกหล่น เมื่อแก้ไขเรียบร้อยแล้ว ประโยคว่า “หนังสือขตเมืองหลวงพระบางก็ไม่มีมีว่านายยงบุตรภรรยามหาไชย และครอบครัวจะไปอยู่ตำบลใดไม่ ครั้นข้าพเจ้าและกรมการจะถามผู้ถือหนังสือให้ไ้ความ หนังสือขตก็ส่ง”

๑.๖ ตราประทับ

หนังสือราชการประเภทใบบอกที่ส่งจากหัวเมืองประเทศราชล้านนามายังราชสำนักสยาม ต้นฉบับจะมีการประทับตราโดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งร่วมกันรับรู้และเป็นพยานยืนยันในข้อราชการที่ส่งมารายงานราชสำนัก การประทับตรานี้มีความสำคัญสำหรับแสดงว่าใบบอกฉบับนั้น ๆ เป็นหนังสือราชการฉบับจริง และไม่ว่าใบบอกที่รายงานเข้ามาจะบันทึกด้วยอักษรธรรมล้านนาหรืออักษรไทยจะต้องประทับตราเหมือนกันทั้งสิ้น ตราประทับที่พบในใบบอก ได้แก่

๑) ตราประจำตำแหน่ง

ตราประจำตำแหน่งเป็นตราประทับเส้นขาด โดยมากจะประทับไว้มุมด้านล่างขวาของใบบอก หรือ ประทับด้านหลังใบบอก ตัวอย่าง

ภาพที่ ๔๖ การประทับตราประจำตำแหน่งที่มุลำงขวาของใบบอกอักษรไทย
 ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องราชการทางเมืองหลวงพระบาง,” กระจดาชเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ.
 ๑๒๒๒, เลขที่ ๓๕, หอสมุดแห่งชาติ.

ภาพที่ ๔๗ การประทับตราประจำตำแหน่งที่ด้านหลังของใบบอกอักษรไทย
 ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้อราชการทางเมืองน่านแลลาว ล้อ ๑๒ ปี นนา,” กระจดาชเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้น
 ดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๒, เลขที่ ๕๐, หอสมุดแห่งชาติ.

ตราประจำตำแหน่งที่พบในใบบอกจะประทับลงบนกระจดาชเพลลาและเขียนชื่อตำแหน่งกำกับไว้ รวบรวมได้ ๔๑ ดวงตรา พบว่ามีตราประทับบนใบบอกตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บางตราชัดเจน บางตราเลือนรางบ้าง มีรายละเอียดโดยเรียงตามตำแหน่งและปีที่ระบุในเอกสารจากน้อยไปหามาก ดังนี้

ตารางที่ ๙ แสดงดวงตราประทับบนใบบอกจากล้านนาถึงสยาม

ดวงตรา	ตำแหน่ง	ชื่อใบบอก
	พญาพิไช	ใบบอกเรื่องเมืองน่านส่งผ้าขาว แล ราชการทัพเมืองหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (จ.ศ. ๑๑๘๔ เลขที่ ๕)
	หลวงกระบัตร์	ใบบอกเรื่องเมืองน่านส่งผ้าขาว แล ราชการทัพเมืองหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (จ.ศ. ๑๑๘๔ เลขที่ ๕)
	หลวงมหาดไทย	ใบบอกเรื่องเมืองน่านส่งผ้าขาว แล ราชการทัพเมืองหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (จ.ศ. ๑๑๘๔ เลขที่ ๕)
	หลวงสัสดี	ใบบอกเรื่องเมืองน่านส่งผ้าขาว แล ราชการทัพเมืองหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (จ.ศ. ๑๑๘๔ เลขที่ ๕)
	หลวงวัง	ใบบอกเรื่องเมืองน่านส่งผ้าขาว แล ราชการทัพเมืองหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (จ.ศ. ๑๑๘๔ เลขที่ ๕)
	หลวงนน	ใบบอกเรื่องเมืองน่านส่งผ้าขาว แล ราชการทัพเมืองหลวงพระบางเมืองเชียงรุ่ง เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ พ.ศ. ๒๓๖๓ (จ.ศ. ๑๑๘๔ เลขที่ ๕)
	พญารักสมลเทียร	ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องพระยาอุปราชา ถวายช้างพลายสีประหลาด เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๙ (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๖)

ดวงตรา	ตำแหน่ง	ชื่อใบบอก
	หลวงพิทักษ์สุเทพ	ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องพระยาอุปราช ถวายช้างพลายสีประหลาด เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๙ (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๖)
	หลวงพิมารไพโรช	ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องพระยาอุปราช ถวายช้างพลายสีประหลาด เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๙ (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๖)
	นายเปรมมหาดเล็ก	ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องพระยาอุปราช ถวายช้างพลายสีประหลาด เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๘๙ (จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๒๖)
	ไม่ระบุตำแหน่ง (ตราประทับมุล่าง ขวา)	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องราชการทางเมืองหลวง พระบาง เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๓๕)
	พระพล	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้าราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปันนา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)
	หลวงนาวาที่ พระยกระบัตร	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้าราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปันนา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)
	หลวง บรรเทาทุกข์ราช	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้าราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปันนา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)

ดวงตรา	ตำแหน่ง	ชื่อใบบอก
	หลวงวัง	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้อราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปี เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)
	หลวงนา	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้อราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปี เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)
	หลวง สารพากร	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้อราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปี เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)
	หลวง ไชนครบันเทิง	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้อราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปี เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)
	หลวงแพ่ง	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องข้อราชการทางเมืองน่าน แลลาวลื้อ ๑๒ ปี เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๓ (จ.ศ. ๑๒๒๒ เลขที่ ๕๐)
	พระปลัด	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๑๒)
	พระยกระบัตร์	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๑๒)

ดวงตรา	ตำแหน่ง	ชื่อใบบอก
	หลวงมหาดไทย	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๑๒)
	หลวงเมือง	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๑๒)
	หลวงวัง	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๑๒)
	หลวงคลัง	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๑๒)
	หลวงนา	ใบบอกเมืองพิชัย เรื่องการเห็นสุริยุปราคา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๑๒)
	พระปลัด	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	พระยกระบัตร	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)

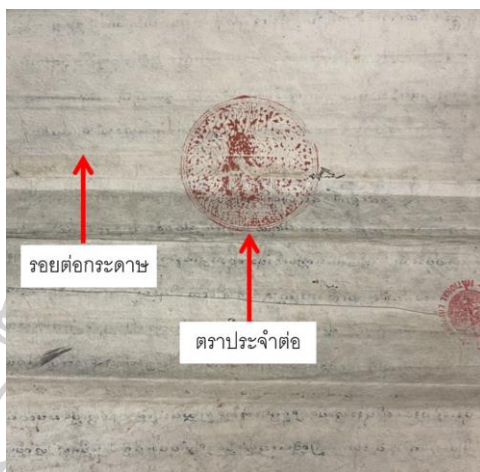
ดวงตรา	ตำแหน่ง	ชื่อใบบอก
	พระพล	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	หลวงสักขี	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	หลวง บรรเทาทุกข์ราษฎร์	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	หลวงมหาดไทย	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	หลวงเมือง	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	หลวงนา	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	หลวงแพ่ง	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)

ดวงตรา	ตำแหน่ง	ชื่อใบบอก
	หลวง ไชนครบันเทิง	ใบบอกเมืองพิชัย บอกรื่องข้อราชการเมืองน่าน เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕ (จ.ศ. ๑๒๒๔ เลขที่ ๒๓๖)
	พระปลัด	ใบบอกเมืองสวรรคโลก เรื่องส่งหนังสือบอกเมือง พะเยา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๗ (จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๒๗๕)
	พระพล	ใบบอกเมืองสวรรคโลก เรื่องส่งหนังสือบอกเมือง พะเยา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๗ (จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๒๗๕)
	หลวงมหาดไทย	ใบบอกเมืองสวรรคโลก เรื่องส่งหนังสือบอกเมือง พะเยา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๗ (จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๒๗๕)
	หลวงเมือง	ใบบอกเมืองสวรรคโลก เรื่องส่งหนังสือบอกเมือง พะเยา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๗ (จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๒๗๕)
	หลวงวัง	ใบบอกเมืองสวรรคโลก เรื่องส่งหนังสือบอกเมือง พะเยา เอกสารหมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๗ (จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๒๗๕)

การประทับตราประจำตำแหน่งของขุนนางแล้วเขียนชื่อตำแหน่งกำกับเพื่อแสดง
ความรับรู้ข้อราชการที่รายงานเข้ามายังราชสำนัก แสดงความรับผิดชอบร่วมกันในกรณีเป็นใบบอกที่มี
กรรมการหรือขุนนางหลายคนและเพื่อแสดงว่าใบบอกที่ส่งเข้ามาเป็นฉบับจริงเพราะตราประจำตัวหรือ
ตราประจำตำแหน่งผู้ถือตราหรือครอบครองตราจะมีสิทธิในการประทับตราแต่เพียงผู้เดียว

๒) ตราประจำต่อ

ตราประจำต่อ พบในใบบอกขนาดยาวที่มีรอยต่อของกระดาษแล้วเจ้าหน้าที่ประทับตราระหว่างรอยต่อนั้น โดยจะประทับด้านหลังของใบบอกเพื่อให้ทราบว่ามีการรอยต่อของกระดาษ หากกระดาษขาดจากกันสามารถนำตราประจำต่อเชื่อมติดกันได้ซึ่งจะทำให้ข้อความในใบบอกไม่คลาดเคลื่อน ตราประทับเป็นรูปตรามีลวดลายเดียวกันกับตราประทับมุมล่างขวาของกระดาษ แต่มีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางเล็กกว่า

ภาพที่ ๔๘ ตราประจำต่อ

ที่มา: “ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ว่าด้วยข่าวทางเมืองพม่า,” กระดาษเพลลา, อักษรธรรมล้านนา, ภาษาไทย, เส้นหมึกดำ, จ.ศ. ๑๒๐๓, เลขที่ ๘๔, หอสมุดแห่งชาติ.

๓) ตราประจำผนึก

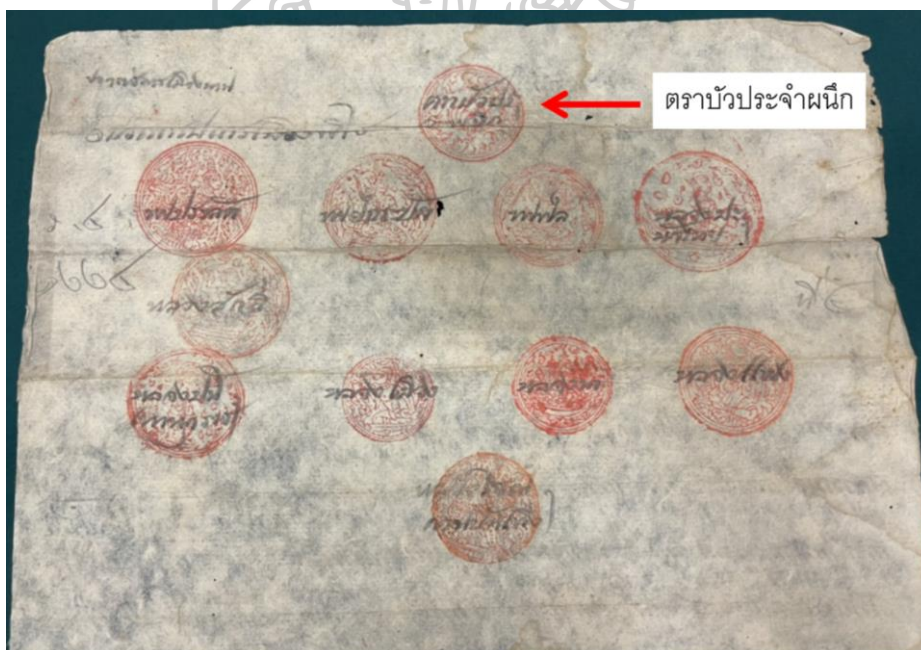
เป็นตราที่ประทับด้านหลังใบบอกในฉบับที่มีการประทับตราของขุนนางผู้มีส่วนรับผิดชอบต่อข้าราชการที่รายงานเข้ามา มีการเขียนกำกับตราว่า “ตราบัวประจำผนึก” บางตราเขียนว่า “ตรารูปคนประจำผนึก”^{๖๔} ตำแหน่งของตราประจำผนึกจะอยู่ตรงกลางหน้ากระดาษด้านบนสุด จากนั้นจะเป็นการประทับตราขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ เรียงลำดับต่อกัน

^{๖๔} อรุณี อัตตนาถวงษ์, “การศึกษาวิเคราะห์หนังสือประทับตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙), ๔๕.

ภาพที่ ๔๙ ตราบัวประจําฉนิก

ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย บอกเรื่องข้อราชการเมืองน่าน,” กระจดาชเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๔, เลขที่ ๒๓๖, หอสมุดแห่งชาติ.

ภาพที่ ๕๐ ตำแหน่งการประทับ “ตราบัวประจําฉนิก”

ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย บอกเรื่องข้อราชการเมืองน่าน,” กระจดาชเพลลา, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอ, จ.ศ. ๑๒๒๔, เลขที่ ๒๓๖, หอสมุดแห่งชาติ.

๒ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหา

มีรูปแบบการนำเสนอเนื้อหา แบ่งเป็น ๓ ส่วน แต่ละส่วนมีรายละเอียดดังนี้

ใบบอกเมืองแพร์ เรื่องพระยาแพร์ถึงแก่กรรม

๑ ข้าฯ พญาราชวงศ์ พระเมืองแก้ว พระวังซ้าย พระวังขวา พระดาง พระเมืองแกน พระไชยราชา ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวเมืองแพร์ บอกรมาให้กราบเรียน พัดฯ ลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ ด้วย หมื่นศรีสุนทร หมื่นสรรเสนา หัวหมื่นพระตำรวจเชิญท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นไปถึง ข้าฯ ณ วัน ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑ ปีมะแมนพศกใจความว่า ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานหม้อขึ้นไปรักษาพญาแพร์ ข้าฯ ทั้งปวงก็ได้ทราบเกล้าฯ ทุกประการแล้ว หมื่นศรีสุนทร หมื่นสรรเสนา พาหมื่นอินเวทยาพันนากขึ้นไปถึงเมืองพิชัย พญาพิชัยได้แต่งให้หลวงวิจิตรกรมการแลข้างขึ้นไปส่งหมื่นศรีสุนทร หมื่นสรรเสนากับหมื่นอินเวทยาหม้อยาพันนากหม้อฝรั่งเร่งรีบขึ้นไป หมอนั้นก็หาทันรักษาพญาแพร์ไม่ พญาแพร์ก็ถึงอสัญกรรมก่อนได้แปดวันแล้ว หมอจึงขึ้นไปถึงเมืองแพร์ ข้าฯ แลกรมการทั้งปวงปรึกษารือกัน เห็นว่าหม้อกับหัวหมื่นพระตำรวจขึ้นมาเหน็ดเหนื่อย ข้าฯ พร้อมกันให้เงินตรา ๑๐ ตำลึง แบ่งปันกัน ข้าฯ แต่งให้แสนศรีสองเมือง นายหนานนันใจ พาหม้อกับหัวหมื่นพระตำรวจลงมาส่ง ณ กรุงเทพฯ ด้วยแล้ว ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด ปรมณินิบัติมา ณ วันศุกร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๑ ปีมะแมนพศก ๐๐

ลงมา แสนศรีสองเมือง	}	๒	}	๑๐ คน
นายหนานนันใจ				
ไพร่	}	๔		
เรือแม่ปะลำหนึ่ง				

ส่วนนำ

ส่วนเนื้อหา

ส่วนลงท้าย

ภาพที่ ๕๑ รูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของใบบอก ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย ที่มา: คัดจาก “ใบบอกเมืองแพร์ เรื่องพระยาแพร์ถึงแก่กรรม,” หนังสือสมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, จ.ศ. ๑๒๐๙, เลขที่ ๓๔, หอสมุดแห่งชาติ.

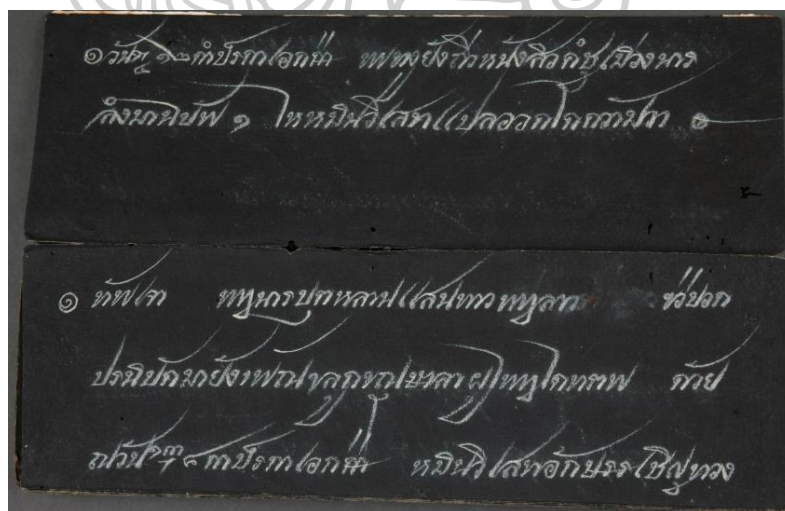
๒.๑ ส่วนนำ

ส่วนนำของหนังสือราชการประเภทใบบอกจะขึ้นต้นด้วยเครื่องหมายฟองมันหรือตาไก่ (๑) ส่วนข้อความเริ่มต้นที่การระบุชื่อผู้ออกหนังสือราชการประเภทใบบอก โดยมากใช้สรรพนามแทนตนเองว่า “ข้าพเจ้า” และส่วนใหญ่เป็นชนชั้นปกครองเช่น เจ้าเมือง หรือเจ้าพญาอุปราชและกรมการเมืองนั้น ๆ รายงานข้อราชการถึงผู้รับ ใบบอกจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาจะรายงานมายังผู้รับคือ

พณฯ ท่านลูกขุน ณ ศาลา ซึ่งเป็นที่ทำการของกรมมหาดไทยมีหน้าที่ดูแลหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ เช่น ไบบอกจากเมืองแพร่มีส่วนนำกล่าวว่

ข้าพเจ้าพญาราชวงศ์ พระเมืองแก้ว พระวังซ้าย พระวังขวา พระถาง
พระเมืองแกลง พระไชยราชา พระอินทราชา ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวเมือง
แพร่ บอกรมาให้กราบเรียน พณฯ ลูกขุน ณ ศาลา (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๓๔)

จากตัวอย่างส่วนนำของไบบอกรเมืองแพร่ ผู้ออกไบบอกรคือ พญาราชวงศ์ พระเมืองแก้ว พระวังซ้าย พระวังขวา พระถาง พระเมืองแกลง พระไชยราชา พระอินทราชา ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวเมืองแพร่ ส่งถึงผู้รับคือ พณฯ ลูกขุน ณ ศาลา เมื่อ ๖ พณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ได้รับไบบอกรหรือ หนังสือขอขดแล้ว หากเป็นไบบอกรที่เขียนด้วยอักษรธรรมล้านนาหรืออักษรอื่น ๆ ที่ไม่ใช่อักษรไทยเสมียนพนักงานจะส่งให้ “แปลไบบอกร” คือการแปลไบบอกรจากอักษรธรรมล้านนาหรืออักษรอื่น ๆ ให้เป็นอักษรไทยแล้วต้อง “คัดบอกร” คือการคัดลอกข้อความที่แปลแล้วลงในหนังสือสมุดไทยก่อนที่ปลัดทูลฉลองจะนำขึ้นทูลเกล้าฯ อ่านถวายพระมหากษัตริย์ ขั้นตอนนี้จะระบุไว้ตอนต้นของหนังสือสมุดไทยว่าใครเป็นผู้แปลไบบอกรและใครเป็นผู้นำส่งไบบอกรฉบับนั้น

ภาพที่ ๕๒ การแปลไบบอกรจากเมืองน่าน ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๓๑

ที่มา: “ไบบอกรพระยาน่าน,” สมุดไทยดำ, อักษรไทย, ภาษาไทย, เส้นดินสอด, จ.ศ. ๑๒๒๑, เลขที่ ๓๑, หอสมุดแห่งชาติ.

จากภาพหนังสือสมุดไทยจะเห็นว่าตอนต้นของหนังสือ เขียนว่า “วันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๔ ค่ำ ปีระกาเอกศก พระท่งยังถือหนังสือขอขดเมืองน่านลงมาฉบับ ๑ ให้หมื่นวิเศษแปลออกได้ความ

ว่า” ดังนั้นใบบอกฉบับนี้ผู้นำส่งหนังสือคือ “พระพุ้งยั้ง” ผู้แปลเป็นอักษรไทยคือ “หมื่นวิเศษ” จากนั้นจะเป็นส่วนเริ่มเนื้อหา

๒.๒ ส่วนเนื้อหา

เนื้อหาของใบบอก จะเริ่มต้นหลังคำว่า “ด้วย” หรือ “ด้วยมี” เพื่อทำความถึงข้อราชการจาก สาราตราที่สั่งการให้ปฏิบัติก่อนหน้านั้น จากนั้นกล่าวถึงสิ่งที่ดำเนินการตามคำสั่งการ บางฉบับเป็นการรายงานข้อราชการโดยไม่ได้ทำความแต่เป็นการขอคำแนะนำและคำปรึกษาในเรื่องราชการ บางฉบับเป็นการรายงานเรื่องที่กระทำประจำสม่ำเสมอ เช่น รายงานการส่งบรรณาการ การส่งส่วย การส่งคืน เครื่องประกอบยศเจ้านาย เป็นต้น สามารถจัดกลุ่มเนื้อหาได้ ๓ กลุ่ม ดังนี้

๑) การเมืองการปกครอง

เนื้อหาใบบอกกลุ่มนี้กล่าวถึงการรายงานเรื่องราวที่เกี่ยวกับเมืองการปกครองที่ รัฐล้านนาได้ปฏิบัติตามคำสั่งจากราชสำนักสยาม เช่น การสืบข่าวเกี่ยวกับสงคราม รายงานเรื่องเกี่ยวกับรัฐไท การเกลี้ยกล่อมให้รัฐไทยยอมสวามิภักดิ์ต่อรัฐสยาม การโยกย้ายกำลังไพร่พลเพื่อเตรียมสร้างความเข้มแข็งในการทำสงคราม การเตรียมเสบียงสำหรับกองทัพ การรายงานเรื่องพฤติกรรมเจ้านายล้านนา รายงานเจ้านายล้านนาถึงแก่พิราลัย รายงานการส่งคืนเครื่องประกอบยศ การขอคำปรึกษาในการปฏิบัติกับชาวต่างชาติการเดินทางมาเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์สยาม เป็นต้น

- ตัวอย่างใบบอกขอคำปรึกษาเกี่ยวกับการปฏิบัติกับชาวต่างชาติ

พญานานว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯว่า อย่าให้คบหาคุณาอังกฤษ อนึ่งอย่าให้ขายช้างและโคกระบือให้แก่เขา โปรดเกล้าฯ ดังนี้เราทั้งหลายเมื่อจะไม่เลี้ยงดูเขาก็มีบังควร ครั้นจะเลี้ยงดูเขาก็เกรงผิดแลชอบในสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว พญานานปรึกษาหารือกัน จะแต่งให้ไปสืบดูเมืองแพร์ เมืองลคอร ว่าเจ้าเมืองแพร์ เมืองลคอร เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เขาทั้งหลายใครรู้ว่าคุณาอังกฤษเป็นพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯ ถาประการใดให้แจ้ง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

- ตัวอย่างการเกลี้ยกล่อมให้รัฐไทยยอมสวามิภักดิ์ต่อรัฐสยาม

จุลศักราช ๑๒๐๔ ปีขารจัตวาศก พญานานได้แต่งให้พญาหลา นายไพร่ ๕๐ คน ถือหนังสือเกลี้ยกล่อมขึ้นไปถึงเมืองลง เมืองพง ๑๒ปีบนา ทั้งปวงให้ษาพิทักษ์เข้ามาเป็นข้าใต้ฝ่าละอองฯ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

๒) สังคมและวัฒนธรรม

เนื้อหาไปบอกกลุ่มนี้กล่าวถึง การรายงานเกี่ยวกับชีวิตความเป็นอยู่ หรือการดำรงชีวิตของผู้คน พิธีกรรมต่าง ๆ ที่ขับเคลื่อนสังคม เช่น รายงานการพบข้างมงคลแล้วทูลเกล้าฯ ถวายข้างให้พระมหากษัตริย์เพื่อแสดงความจงรักภักดีรวมไปถึงรายงานการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามในพระราชอาณาจักร การสังคายนาพระไตรปิฎกและการเดินทางสืบทอดศาสนา เป็นต้น

- ตัวอย่างรายงานการพบข้างมงคล

อนึ่งข้าพเจ้าจัดหาได้ข้างพลายสูง ๕ ศอก ๑ คืบ ข้างหนึ่งเห็นงานั้นประหลาดกว่าข้างทั้งปวง ข้าพเจ้าจึงปั้นรูปพรรณข้างลงมา ถ้าได้ราชการแล้วข้าพเจ้าจะส่งลงมาทูลเกล้าถวาย ครุจะมีควรแล้วแต่จะโปรด (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๒)

๓) เศรษฐกิจ

เนื้อหาไปบอกกลุ่มนี้กล่าวถึงการรายงานการส่งส่วยไม้สักซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจการค้าไม้สัก รายงานสิ่งของของเกณฑ์ส่งราชสำนัก รายงานสภาพดินฟ้าอากาศที่ส่งผลต่อการเก็บเกี่ยวผลผลิตของประชากร เป็นต้น

- ตัวอย่างการรายงานเรื่องสภาพดินฟ้าอากาศและการเกษตรกรรม

อนึ่ง ณ ปีชวดจัตวาศกนี้ ฝนแล้งแต่ต้นปีถึงเดือน ๙ เดือน ๑๐ ฝนตกก็ไม่มาก แต่พอราษฎรทำนาที่ใด ทำนา น้ำฝนบ้างเล็กน้อย ฝนก็แล้งไปในภูมิภาคเมืองแพร่ ลาดพร้าว เชียงใหม่ ได้ทำส่วนหนึ่ง ข้าวกล้าที่ทำลงไว้ในนาที่แห้งตายเสีย ที่มีน้ำบ้างเล็กน้อย ข้าวกล้าไม่ตายก็เกิดบุงกัต์อีกเล่า เหมือนกันทุกเมือง ข้าวในนาทั้งปวงเสีย ๒ ส่วน จะได้รับพระราชทานส่วน ๑ ทุกวันนี้ราษฎรที่ยากจนได้รับพระราชทานแต่มันกลอยก็มีมากเป็นล้นด้วยเกล้าฯ (พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๕)

- ตัวอย่างการรายงานเรื่องการส่งส่วยไม้สัก

ข้าพเจ้าพระสกลบุรีนทรเจ้าเมืองบุตรหลานกรมการเมืองเมืองเมืองเถินบุรี ขอบอกปรนนิบัติรมายังท่านออกพันนายเวร ขอได้นำขึ้นกราบเรียน ฯ พณ ฯ ลูกขุน ณ ศาลา ให้ทราบ ด้วยมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นไปถึงข้าพเจ้าทั้งปวงว่าถึงเทศการระดุน้ำให้ตัด

ไม้ขอนสักส่งลงมา ณ กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าได้ทราบเกล้าฯ ตามท้องตราแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้
ราชวงศ์ พระบุรีรัตน์ บุตรหลานคุมแพไม้ขอนสักลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕)

๒.๓ ส่วนลงท้าย

ส่วนลงท้ายของใบบอกจะเป็นการระบุ วันเวลา ในการออกหนังสือนั้น บางฉบับระบุชื่อ
ข้าราชการผู้นำใบบอกไปส่ง และมีการประทับตราประจำตำแหน่งของข้าราชการทุกคนที่เกี่ยวข้อง
ด้วยในกระบวนการส่งใบบอกจากเมืองประเทศราชล้านนาสู่ราชสำนักสยามเพื่อรับรองข้อราชการที่
รายงานเข้ามาและรับรองว่าเป็นใบบอกฉบับจริง ตัวอย่างดังนี้

หนังสือ มา ณ วันพุธ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีมะโรง ฉศก (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

หนังสือ มา ณ วันศุกร์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๒ ปีเถาะ เบญจศก วันแรม ๓ ค่ำเดือน ๒
ได้ส่งตรานี้ให้แสนสริยสุภาถือไป (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๕๙)

ใบบอกที่รายงานเรื่องส่วย หรือรายงานเรื่องขบวนเข้าเฝ้าฯ พระมหากษัตริย์สยามรายงาน
เรื่องจำนวนแลก รายงานเรื่องส่งคืนเครื่องยศ เป็นต้น จะมีบัญชีสิ่งของ รายชื่อบุคคลเป็นรายการแนบ
ท้าย ซึ่งบางรายการแนบท้ายจะมีรายละเอียดจำนวนมาก ทำให้ข้อความในใบบอกยืดยาวตาม
ข้อเท็จจริงของจำนวนคนและสิ่งของที่นำมา เหตุที่บอกจำนวนตัวเลขโดยละเอียดไม่ว่าจะเป็นจำนวน
คนหรือสิ่งของที่จัดเตรียมส่งนี้ เนื่องด้วยงานราชการจะต้องรอบคอบและรัดกุมหากรายงานผิดพลาด
เมื่อไปถึงสยามแล้วเจ้าหน้าที่ตรวจพบก็จะมีความผิด ดังเช่น การรายงานจำนวนคนที่ร่วมขบวนมาเข้า
เฝ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวออกเดินทางวัน แรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๘^{๖๕} ในจำนวน
ผู้เข้าร่วมขบวนนอกจากระบุจำนวนแล้ว ยังต้องระบุสถานภาพด้วยและต้องรายงานจำนวนสิ่งของ
เครื่องใช้อุปโภคบริโภคพร้อมทั้งสิ่งของที่นำมาทูลเกล้าฯ ถวายให้ครบด้วย มีรายละเอียดดังนี้

^{๖๕} “สารตราถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชา.” สำนักหอสมุด
แห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๗. หมวดจดหมาย
เหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

เป็นคน

๑. พญาอุปราช ๑ คน
๒. พญารัตนเมืองแก้ว ๑ คน
๓. พญาราชบุตร ๑ คน
๔. พญาเชียงใหม่ ๑ คน
๕. นายไชยลังกาน้องนายภิมसार ๑ คน
๖. นายพรมน้องพญาเชียงใหม่ ๑ คน
๗. นายหนานสุริยวงศ์ อายุ ๒๙ ปี ๑ คน (บุตรพญาอุปราช)
๘. นายน้อยเทพวงศ์ อายุ ๒๕ ปี ๑ คน (บุตรพญาอุปราช)
๙. นายหนานไชยวงศ์ อายุ ๒๓ ปี ๑ คน (บุตรพญาอุปราช)
๑๐. นานหนานมหาเทพ อายุ ๒๒ ปี ๑ คน (บุตรพญาอุปราช)
๑๑. นายน้อยอินทจักรอายุ ๒๐ ปี ๑ คน (หลานพญาอุปราช)
๑๒. นายหนานมหาวัน อายุ ๓๖ ปี ๑ คน (หลานพญาอุปราช)
๑๓. นายจอมแปลง อายุ ๔๒ ปี ๑ คน (หลานพญาอุปราช)
๑๔. นายน้อยขัตติยะ อายุ ๒๘ ปี ๑ คน (น้องพญาราชบุตร)
๑๕. นายเมืองไจย อายุ ๑๓ ปี ๑ คน (บุตรพญาราชบุตร)
๑๖. นายน้อยอินทปัต บุตรนายบุญทาอายุ ๓๔ ปี ๑ คน
๑๗. นายน้อยหน่อคำ อายุ ๒๐ ปี ๑ คน (บุตรพญาเชียงใหม่)
๑๘. นายตุ้ย อายุ ๑๓ ปี ๑ คน (หลานพญาเชียงใหม่)
๑๙. นายคำทราว อายุ ๒๙ ปี ๑ คน (บุตรพญาสุริยวงศ์ เมืองยอง)
๒๐. นายน้อยอุต อายุ ๓๖ ปี ๑ คน (หลานเขยนายภิมसार)
๒๑. นายน้อยธรรมจักร อายุ ๒๓ ปี ๑ คน (บุตรนายไชยลังกา)
๒๒. พญาสิทธิอักษร ๑ คน
๒๓. พญาไชยสิทธิมงคล ผู้ไปสืบราชการเมาะตำเลิม ๑ คน
๒๔. ขนารจะวัน บุตรเขยพญาเขื่อนแก้ว ๑ คน
๒๕. นายน้อยยก บุตรพญาเทียนคนเก่า ๑ คน
๒๖. นายคำ อายุ ๑๑ปี บุตรพญาสิทธิอักษร ๑ คน
๒๗. แสนเสมอไจย ๑ คน
๒๘. แสนอินทยศ ๑ คน
๒๙. แสนไชยปรการ ๑ คน

๓๐. ท้าวเตชณะ ๑ คน
๓๑. ท้าวท่ามขรร ๑ คน
๓๒. ท้าวนำพล ๑ คน
๓๓. ท้าวคำแปลง ๑ คน
๓๔. ท้าวณริน ๑ คน
๓๕. ท้าวปราบ ๑ คน
๓๖. หมื่นตางใจย ๑ คน
๓๗. หมื่นนอง ๑ คน
๓๘. ไพร่หมอยา ๓ คน
๓๙. ไพร่คนเลี้ยงช้างชื่อ อ้ายคำมูล ๑ คน
๔๐. ไพร่คนเลี้ยงช้างสีประหลาดชื่อ อ้ายดวง ๑ คน
๔๑. ไพร่ฉกรรจ์ ๒๐๖ คน
๔๒. ภรรยาอุปราชชื่อ นางคำแผน ๑ คน (ภรรยาหลวง)
๔๓. ภรรยาอุปราชชื่อ นางตุนแก้ว ๑ คน (ภรณาน้อย)
๔๔. ภรรยาอุปราชชื่อ นางเพ็ญ ๑ คน (ภรณาน้อย)
๔๕. ภรรยาอุปราชชื่อ นางเขียว ๑ คน (ภรณาน้อย)
๔๖. หลานพญาอุปราชชื่อนางสุวันนา บุตรนายน้อยมหาพรหม ๑ คน
๔๗. ภรรยาพญารัตนเมืองแก้ว ชื่อนางอุตสา บุตรพญาอุปราช ๑ คน
๔๘. บุตรพญารัตนเมืองแก้ว ชื่อนางหิงคำ อายุ ๗ ปี ๑ คน
๔๙. เด็กไม่มีชื่ออายุ ๕ ปี ๑ คน
๕๐. ภรรยาพระยาราชบุตร ชื่อนางแบ่งจ้อย บุตรพญาอินทโกษเมืองถา ๑ คน
๕๑. บุตรพญาราชบุตร ชื่อนางอุษา อายุ ๑๐ ปี ๑ คน
๕๒. ภรรยาพญาเชียงตุง ชื่อนางจัน ๑ คน
๕๓. บุตรหญิง ชื่อนางบัวคำ ๑ คน
๕๔. ภรณานายไชยลังกา ชื่อนางแก้วภา บุตรพญาหาร ๑ คน
๕๕. ภรณานายหนานสุริยวงศ์ ชื่อนางทองคำ บุตรนายไชยลังกา ๑ คน
๕๖. ภรณานายน้อยเทพวงศ์ ชื่อนางบัวผัน บุตรนายอุปคุต ๑ คน
๕๗. ภรณานายไชยวงศ์ ชื่อนางบัวเทพ บุตรนายหนานมหาเทพ ๑ คน
๕๘. ภรณานายน้อยอุต ชื่อนางพรมมา บุตรนายภูมิน ๑ คน
๕๙. ภรรยาพญาสิทธิอักษร ชื่อนางวันดี ๑ คน

๖๐. หลึงคนใช้ ๑ คน

๖๑. เรือแม่ปะ ๓๒ ลำ

ของถวาย

๑. น้ำรั้ง ๔๐๐ บอก

๒. โต๊ะไม้ ๕๐ ใบ

๓. บาตรดิน ๑๐ ใบ

๔. เบาะ ๓ ใบ

๕. หมอนขวาน ๗ ใบ

๖. คนโทดิน ๑๕ ใบ

๗. ไม้xonสัักยาว ๑๕ วา ใหญ่ ๑๕ กำ ๑ ต้น

๘. ไม้xonสัักยาว ๑๕ วา ใหญ่ ๑๓ กำ ๑ ต้น

๙. ไม้xonสัักยาว ๑๓ วา ๑ สอก ใหญ่ ๑๑ กำ ๑ ต้น

๑๐. ไม้xonสัักยาว ๑๑ วา ๒ สอก ใหญ่ ๑๑ กำ ๒ ต้น

๑๑. ไม้xonสัักยาว ๑๑ วา ๒ สอก ใหญ่ ๑๒ กำ ๑ ต้น

๑๒. ไม้xonสัักยาว ๑๑ วา ใหญ่ ๙ กำ ๒ ต้น

๑๓. ไม้xonสัักยาว ๑๑ วา ใหญ่ ๑๐ กำ ๒ ต้น

๑๔. ไม้xonสัักยาว ๑๑ วา ใหญ่ ๑๒ กำ ๑ ต้น

๑๕. ไม้xonสัักยาว ๑๐ วา ๒ สอก ใหญ่ ๑๐ กำ ๒ ต้น

๑๖. ไม้xonสัักยาว ๑๐ วา ใหญ่ ๙ กำ ๒ ต้น

๑๗. ไม้xonสัักยาว ๑๐ วา ใหญ่ ๑๐ กำ ๒ ต้น

๑๘. ไม้xonสัักยาว ๑๐ วา ใหญ่ ๑๑ กำ ๒ ต้น

๑๙. ไม้xonสัักยาว ๙ วา ๓ สอก ใหญ่ ๙ กำ ๑ ต้น

๒๐. ไม้xonสัักยาว ๙ วา ๓ สอก ใหญ่ ๑๐ กำ ๑ ต้น

๒๑. ไม้xonสัักยาว ๙ วา ๒ สอก ใหญ่ ๙ กำ ๑ ต้น

๒๒. ไม้xonสัักยาว ๙ วา ๒ สอก ใหญ่ ๑๐ กำ ๓ ต้น

๒๓. ไม้xonสัักยาว ๘ วา ๓ สอก ใหญ่ ๙ กำ ๑ ต้น

๒๔. ไม้xonสัักยาว ๘ วา ๑ สอก ใหญ่ ๑๑ กำ ๑ ต้น รวมทั้งหมด ๒๗ ต้น

และคุมเอาเครื่องยศพญาเชียงใหม่พุทธวงผู้ถึงแก่นิจกรรมลงมาส่ง ได้แก่

๑. พานทองคำ ๑ ใบ

๒. เครื่องในทองคำ ได้แก่ จอกหมาก ๒ ผอบยา ๒ ตลับศรีผึ้ง ๑ ชองพล ๑ มีดหมากคำ ๑ ทองคำ ๑ รวมทั้งหมด ๗ ชนิด

๓. เป็นสิ่งของ คนโททองคำ ๑ กระโถนทองคำ ๑ ลูบประจำทองคำ ๑๐๙ เม็ดสาย ๑ เครื่องราง ๑๘ เม็ดสาย มาลายอดเกี้ยวทองคำสำหรับ ๑ กระบี่บังทอง ๕ บั้ง ๑ หอกคู่ทองคำ ๒ เล่ม ปืนคาบศิลาเครื่องเงินบอก ๑ โต๊ะเงิน ๔ แท้ คาว ๑ หวาน ๑ สัปทนกำมะหยี่แดงทองแผ่ลวด ๑

เจ้าพนักงานว่าของยังขาดอยู่ ได้แก่ ซองบุหรีทองคำ ๑ แหวนเพชรมณฑป ๑ แหวนโกเมนวง ๑ หอกคู่ทองคำ ๑ เสื้อทรงประภาศ ๑ ของ ๕ สิ่งยังไม่ได้ส่ง มีรับสั่งกรมหลวงรักษารณเรฎโปรดเกล้าฯ สั่งว่าของซึ่งขาดอยู่นั้นให้งดไว้ (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๓)

กล่าวโดยสรุปได้ว่าหนังสือราชการสยามและล้านนาที่ติดต่อสื่อสารกันในรูปแบบของสารตราและใบบอกมีรูปแบบของหนังสือราชการที่ผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องประพฤติดุปฏิบัติตามระเบียบของการออกหนังสือราชการสมัยที่การปกครองยังแบ่งหน่วยงานที่ดูแลหัวเมืองล้านนาเป็นกรมมหาดไทย วัสดุที่รองรับการเขียนยังเป็นวัสดุที่ผลิตได้ในบ้านเมือง คือ หนังสือสมุดไทย และ กระดาษเพลลา

หนังสือราชการประเภทสารตราฉบับจริงไปยังหัวเมืองล้านนาปลายทางแล้วและสูญหายไปตามกาลเวลา คงเหลือฉบับร่างที่บันทึกในหนังสือสมุดไทยไว้ซึ่งพบว่ามีตัวอักษรและลักษณะการเขียน ๓ ลายมือ ได้แก่ ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือบรรจง เส้นอักษรที่ปรากฏในร่างสารตราโดยมากพบเส้นดินสอ และบางฉบับพบเส้นหรดาลบนปกหน้าและปกหลังหนังสือสมุดไทยร่างสารตรามีรูปแบบการบันทึกข้อความที่เป็นลักษณะของการเขียนภาษาไทยโบราณ มีการใช้เครื่องหมายแทนสระและเครื่องหมายประกอบการเขียน นอกจากนี้ ยังพบอักขรวิธีพิเศษในการเขียนคำบางคำซึ่งเป็นที่เข้าใจกันระหว่างผู้อ่านและผู้เขียนในสมัยนั้น การบันทึกร่างสารตราทำให้สันนิษฐานได้ว่าสารตราฉบับจริงมีรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของหนังสือราชการเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหาและส่วนลงท้าย

หนังสือราชการประเภทใบบอกที่ส่งเข้ามาจากหัวเมืองล้านนากับบันทึกในกระดาษเพลลาจากการศึกษาพบว่าใบบอกอักษรไทยบันทึกด้วยเส้นดินสอลายมือบรรจง สันนิษฐานว่าผู้เขียนหรือผู้บันทึกต้องการรายงานข้อราชการให้ถูกต้องชัดเจนจึงได้บรรจงเขียนใบบอกด้วยลายมือที่สวยงาม การเขียนใบบอกภาษาไทยเป็นลักษณะของการเขียนภาษาไทยโบราณ มีการใช้เครื่องหมายแทนสระและเครื่องหมายประกอบการเขียน นอกจากนี้ยังพบอักขรวิธีพิเศษในการเขียนคำบางคำซึ่งเป็นที่เข้าใจกันระหว่างผู้อ่านและผู้เขียนในสมัยนั้นเช่นเดียวกับการเขียนในร่างสารตราและพบว่าผู้เขียนใบบอก

อักษรไทยเป็นผู้ที่รู้ภาษาไทยเป็นอย่างดี อาจเป็นเพราะเป็นข้าหลวงจากราชสำนักสยามไปประจำการตามหัวเมืองใหญ่จึงมีความเชี่ยวชาญภาษาไทยภาคกลาง ไบบอกรมมีการประทับตราลงบนเอกสาร ๓ ชนิด ได้แก่ ตราประจำตำแหน่ง ตราประจำต่อและตราประจำผนึก การประทับตราเพื่อแสดงการรับรู้ข้อราชการที่รายงานมายังราชสำนักและยังแสดงถึงความรับผิดชอบต่อเรื่องราวที่รายงานเข้ามาด้วยรูปแบบการสำเนาเนื้อหาในไบบอกรมมี ๓ ส่วน คือ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหาและส่วนลงท้าย มีเนื้อหาเป็นองค์ความรู้เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของราชสำนักสยามและล้านนาด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ซึ่งผู้วิจัยเรียบเรียงนำเสนอในบทต่อไป

บทที่ ๔

สารตราและใบบอก : องค์ความรู้ด้านประวัติศาสตร์ การเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม

การปกครองหัวเมืองล้านนาภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามที่มีระยะเวลา ยาวนานจวบจนปัจจุบันซึ่งได้ผนวกรัฐล้านนารวมเป็นส่วนหนึ่งของรัฐไทยที่มีระบบการปกครองแบบ ประชาธิปไตย ผ่านระบอบเวลานับตั้งแต่อาณาจักรล้านนาสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์สยามในสมัย กรุงธนบุรี(พ.ศ. ๒๓๑๗) จนกระทั่งถึงปัจจุบัน(พ.ศ. ๒๕๖๕) รวมระยะเวลาได้ ๒๔๘ ปี

พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามแผ่ขยายไปยังดินแดนล้านนาและได้ปกครอง ดินแดนล้านนาอย่างต่อเนื่องโดยเริ่มต้นขึ้นภายหลังจากอาณาจักรล้านนาสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้ากรุง ธนบุรีโดยความร่วมมือของพระยาจ่าบ้าน ขุนนางจากเชียงใหม่ และพระยาภาววิไล เจ้าเมืองลำปาง (พ.ศ. ๒๓๑๗) จนสามารถขับไล่พม่าออกจากดินแดนส่วนใหญ่ของล้านนาได้ในสมัยกรุงธนบุรี

สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สถานการณ์ใน ล้านนาปรากฏว่าอำนาจของพม่าในบางพื้นที่ของดินแดนล้านนายังไม่หมดไปจึงมีการร่วมมือกัน ปราบปรามและขับไล่พม่าออกจากดินแดนล้านนา พระองค์ทรงเล็งเห็นว่าดินแดนล้านนามี ความสำคัญต่อความมั่นคงของสยาม เนื่องจากมีอาณาเขตติดกับพม่า ทรงเกรงว่าหากพม่าแข็งแกร่ง ขึ้นมาปราบปรaml้านนาจะทำให้ล้านนาตกเป็นเมืองขึ้นของพม่าอีกครั้ง จึงทรงมีพระราชประสงค์ที่ จะผนวกล้านนาไว้ในพระราชอำนาจตลอดรัชกาลเรื่อยมาหลายรัชสมัย จนกระทั่งสยามเปลี่ยน รูปแบบการปกครองหัวเมืองเป็น “ระบบเทศาภิบาล” ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. ๒๔๓๗ ที่เห็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของการปกครองหัวเมืองให้อยู่ภายใต้ พระราชอำนาจอย่างชัดเจน การศึกษาเนื้อหาหลักฐานลายลักษณ์อักษรในรูปแบบของหนังสือราชการ ประเภทสารตรา และใบบอก ทำให้เห็นการแผ่ขยายอำนาจของสยามในการควบคุมล้านนาไว้ในพระ ราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามในหลายแง่มุม ทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม มีรายละเอียดดังนี้

๔.๑. การแผ่ขยายอำนาจของราชสำนักสยามในการควบคุมหัวเมืองล้านนา

การควบคุมเมืองประเทศราชล้านนาช่วงก่อนการรวมศูนย์อำนาจอย่างเป็นระบบ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) หรือก่อนการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล(พ.ศ.๒๔๓๗)นั้น สยามมีแนวนโยบายต่าง ๆ เพื่อควบคุมล้านนาให้ได้อยู่ใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยาม แนวนโยบายที่สยามใช้ควบคุมล้านนาเอื้อประโยชน์ต่อสยามในหลายด้าน เช่น ล้านนาเป็นเมืองหน้าด่านฝ่ายเหนือที่เข้มแข็งเพียงพอที่จะป้องกันการรุกรานของพม่า^{๖๖} ให้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ เช่น ไม้สัก ได้จากการเรียกเก็บส่วย และยังเกี่ยวพันกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและอังกฤษที่ได้เข้ามาทำกิจการค้าไม้สักในดินแดนล้านนาโดยระยะแรกให้ความสนใจป่าไม้สักในพม่าที่อังกฤษยึดครองอยู่กระทั่งป่าไม้สักกร่อยหรือลง ต่อมาจึงหันมาสนใจป่าไม้ทางภาคเหนือโดยอังกฤษขยายกิจการทำไม้มายังบริเวณที่ต่อเนื่องกับพม่าตอนล่างคือตอนเหนือของสยาม^{๖๗} ตลอดจนประโยชน์ด้านสังคมและวัฒนธรรมมีการใช้ไม้สักในการสร้างวัดวาอาราม ป้อมปราการต่าง ๆ^{๖๘} รวมไปถึงธรรมเนียมปฏิบัติเรื่องเมืองประเทศราชต้องถวายช้างมงคล เป็นต้น การได้รับประโยชน์เหล่านี้ล้วนสัมพันธ์กับการกำหนดแนวนโยบายในการควบคุมล้านนาซึ่งสะท้อนที่คณะต่าง ๆ ของสยามและล้านนาผ่านหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอก ดังนี้

๔.๑.๑ ด้านการเมือง : การปกครองรัฐเหนือรัฐ

ก่อนการปฏิรูปเป็นมณฑลเทศาภิบาล รัฐสยามไม่ใช่หน่วยทางการเมืองที่เป็นเอกภาพ สิ่งที่เราเรียกว่าสยามนั้นในห้วงเวลาดังกล่าวมีลักษณะเป็นเพียงดินแดนทางวัฒนธรรมแบบกว้าง ๆ เป็นกลุ่มก้อนของรัฐต่าง ๆ ที่ครอบคลุมพื้นที่ประมาณประเทศไทยในปัจจุบันรวมทั้งดินแดนรอบข้างบางส่วน แต่ไม่มีการจัดโครงสร้างรัฐที่มีการรวมศูนย์อำนาจอย่างเป็นระบบเนื่องจากมีเมืองจำนวนมากกว่าสี่สิบแห่งที่มีอำนาจปกครองตนเอง^{๖๙} รัฐล้านนาก็มีอำนาจปกครองตนเอง มีเจ้าเมือง กรมการเมือง ตลอดจนอักษรและภาษาที่ใช้ติดต่อสื่อสารเป็นของตนเองซึ่งในช่วงเวลาดังกล่าวปรากฏข้อมูลที่ใช้

^{๖๖} สรัสวดี อ๋องสกุล, *ประวัติศาสตร์ล้านนา* (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๖๑), ๒๖๗.

^{๖๗} ไชยันต์ รัชชกุล, *อาณาจักรมณฑลเทศาภิบาลลพบุรี* (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ่าน, ๒๕๖๐), ๒๕.

^{๖๘} มรกต อารียะ, “การค้าไม้สักในดินแดนล้านนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๕), ๕.

^{๖๙} วรเจตน์ ภาคีรัตน์ คำนวณเสนอ ใน ไชยันต์ รัชชกุล *อาณาจักรมณฑลเทศาภิบาลลพบุรี* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อ่าน, ๒๕๖๐ หน้า [๘]

ติดต่อสื่อสารระหว่างสยามและล้านนาผ่านหนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกโดยเนื้อหาของ การติดต่อสื่อสารแสดงให้เห็นแนวนโยบายที่สยามใช้ควบคุมล้านนาเพื่อให้อยู่ในพระราชอำนาจของ พระมหากษัตริย์สยามดังนี้

๑ การแต่งตั้งตัวแทนเข้าไปควบคุม

การเมืองการปกครองที่รัฐสยามกุมอำนาจเหนือเมืองต่าง ๆ สยามควบคุมผ่านกลุ่มขุนนางที่ ส่งไปจากราชสำนัก เช่น ขุนนางตำแหน่งยกกระบัตรซึ่งเป็นตำแหน่งที่ตั้งจากผู้มีตระกูลเป็นข้าราชการ รัฐชนบธรรมเนียมในเมืองหลวงออกไป^{๗๐} จากการศึกษาพบตราประทับตำแหน่งยกกระบัตรบนใบบอก จากล้านนาหลายฉบับ ใบบอกเหล่านี้มีเนื้อหาบรรยายข้อราชการไปยังราชสำนักสยาม ตัวอย่างเช่น ใบบอกรายงานเกี่ยวกับการสืบข่าวเมืองอังวะเกิดกบฏรบพุ่งกันกับพวกกะเหรี่ยงยางแดงและการสืบ ข่าวเรื่องกองทัพพม่า ใบบอกฉบับนี้มีข้าราชการตำแหน่งยกกระบัตรนำเรื่องราวมาทูลเกล้าฯ ถวาย รายงานแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยตนเองและนำใบบอกของหัวเมืองอื่นมาพร้อมกัน ด้วย ดังข้อความปรากฏในใบบอกกล่าวถึงตำแหน่งยกกระบัตรไว้ว่า

หลวงยกกระบัตรถือหนังสือขอ บอกพญากำแพงเพชร บอกเมือง ตาก บอกเมืองลคอร บอกเมืองลำพูน และราชการทางเมืองเชียงใหม่ น้ำฝนต้นข้าวเมืองกำแพงเพชร หนังสือเมืองนายมีมาถึงเมืองเชียงใหม่ ต้น หนังสือเมืองเชียงใหม่มีมาถึงเมืองตาก เมืองกำแพงเพชร (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๗)

ตำแหน่งยกกระบัตรมีอำนาจหน้าที่ควบคุมราชการในหัวเมืองอย่างใกล้ชิด เจ้าเมืองต้องให้ ยกกระบัตรทราบถึงราชการทุกอย่างในหัวเมืองของตน ขุนนางตำแหน่งยกกระบัตรทำหน้าที่ต่าง พระเนตรพระกรรณ สอดส่องดูแลราชการต่าง ๆ ของหัวเมือง ตลอดจนแนะนำตักเตือนหากเห็นว่า เจ้าเมือง ทรนการเมืองทำผิด หากไม่เชื่อฟังก็จะกราบทูลแก่พระเจ้าอยู่หัว ตำแหน่งยกกระบัตรจึงเป็น เครื่องมือสำคัญในการควบคุมหัวเมืองของราชธานี การแจ้งข่าวสารเร่งด่วนจะมียกกระบัตรเป็น

^{๗๐} กรรณิการ์ นิโกลบ, “ระบบศักดินาไทยและยุโรป : การศึกษาเปรียบเทียบโครงสร้างทางสังคมและ ลักษณะพัฒนาการ” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ๕๐.

ผู้ดำเนินการ อาทิ เมื่อล้าหน้าต้องการแจ้งข้อราชการเร่งด่วนไปยังราชสำนักสยามจะแจ้งไปทางเมืองตากโดยให้ม้าเร็วรีบส่งไปบอกให้เมืองตากรับทราบ และนำส่งต่อไปยังราชสำนักสยามโดยเร็ว ขณะเดียวกัน หากราชสำนักสยามต้องการแจ้งข้อราชการด่วนก็จะนำเรื่องส่งผ่านทางเมืองตากให้ส่งม้าเร็วไปแจ้งข่าวล้าหน้าเช่นกัน ดังตัวอย่างการดำเนินการของปลัดหลวงยกกระบัตร ต่อไปนี้

หนังสือออกญาราชสุภาวดีฯ มาถึงพญาตาก พรศักดาเรื่องฤทธิพระวิชิตรักษา **ปลัดหลวงยกกระบัตร** พระเชียงใหม่ พระเชียงใหม่ กรมการเมืองตาก ด้วยพญาเชียงใหม่บอกข้อราชการทางเมืองเชียงตุง ให้พญาสิทธิวิสุทมนคล ถือนำไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้มีตราตอบให้พญาสิทธิวิสุทมนคล ถือนำไปเป็นการร้อนเร็วอยู่ ถ้าพญาสิทธิวิสุทมนคล มาถึงเมืองตากวันใด ให้พญาตากกรมการจัตข้างและหมอคความส่งพญาสิทธิวิสุทมนคลให้ถึงเมืองแดนเมืองเชียงใหม่โดยเร็ว (พ.ศ. ๒๓๙๒ / ๒๓)

ตำแหน่งยกกระบัตรจะเป็นผู้นำหนังสือราชการเรื่องสำคัญมาแจ้งให้หัวเมืองประเทศราช ล้าหน้าทราบดังมีรายงานเกี่ยวกับหลวงยกกระบัตรนำส่งท้องตราพระราชสีห์ ความว่า

ครั้นอยู่มา ณ วัน แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งสัตศก **หลวงยกกระบัตรเมืองตาก** เชิญเอาท้องตราพระราชสีห์ขึ้นมาถึงเมืองเชียงใหม่ ฉบับ ๑ เมือง ลคอรฉบับ ๑ เมืองลำพูนฉบับ ๑ ข้าพเจ้าทั้งปวง ได้เชิญท้องตราพระราชสีห์ขึ้นอ่านฟัง (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๙)

หนังสือพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่ บอกมายังพญากำแพงเพชร ด้วยอยู่ ณ วันเดือน ๒ ขึ้น ๑๔ ค่ำ **หลวงยกกระบัตร** เชิญท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นไปถึงข้าพเจ้า ๒ ฉบับ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๑๓)

นอกจากนี้หากราชสำนักสยามพบว่ามิกรณีใด ๆ ที่ต้องการความแน่ชัดจะแต่งตั้งให้ขุนนางจากราชสำนักขึ้นไปติดตามเรื่องราวเพื่อควบคุมและสืบหาข้อเท็จจริง ในกรณีนี้พบว่าสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามได้ส่งขุนนางชื่อ หมื่นแมรชลมาศ ขุนนางสังกัดกรมมหาดไทยไปสืบข่าวเรื่องเมืองน่านที่ก่อนหน้านี้ได้ส่งไปบอกรายงานราชสำนักสยาม เรื่องนำ

บรรณาการจากเมืองลา เมืองพง มาทูลเกล้าฯ ถวาย แต่เวลาผ่านไปช้านานยังไม่ได้รับการติดต่อกลับ จึงได้มาสืบข่าวคราวความคืบหน้าเพื่อรายงานราชสำนัก ดังความว่า

เมืองน่านมีหนังสือขอมายังพญาพิชัย กรมการ ว่าพวกเมืองลา เมืองพงษา ฤทธิชัยเข้าหาเมืองน่าน พวกเมืองลา เมืองพง จะขอเอาพระอินทราชาขึ้นไปจัดแจง ดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน เครื่องราชบรรณาการลงไปทูลเกล้าถวายให้ทันพญาน่านล่อง ไป ณ กรุงเทพฯ [...] พญาน่านจะคอยถ้าพระอินทราชาไปกับพวกลือสิบสองปันนา ถ้า พญาน่านจะป่วยไข้ แลขัดข้องสิ่งใด คิดดูตามกำหนดวันที่พญาน่านจะลงไปก็ได้ ๒ เดือน ๓ เดือน แล้วยังหาได้ข่าวพญาน่านลงไปไม่ แลแพ้ไม้ขอนสักเมืองน่านก็ได้ข่าว ว่าจอดอยู่ที่บ้านเมืองซ้อง แขวงเมืองน่านต่อกันกับเมืองฝาง แลแพ้ไม้ขอนสักเมือง น่านจะล่องลงมาได้ถ้าจะค้ำน้ำเสียประการใด สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงคอยฟัง ข่าวคราวราชการ ณ เมืองน่านอยู่ พญาพิชัย กรมการ แต่งให้แสนหลวงขึ้นไปสืบ ราชการ ณ เมืองน่านถึง ๒ เดือน ๓ เดือนแล้ว พญาพิชัย กรมการ ทาบอกข้อ ราชการทางเมืองน่านลงไปให้ทรงทราบไม่ [...] พญาพิชัย กรมการมีความผิดอยู่ ให้ ภาควัฒนโทหะไว้ บัดนี้ ให้หมื่นแมรชลมาต มหาดไทยถือตราขึ้นมาฟังราชการเมือง น่าน ณ เมืองพิชัย พญาพิชัย กรมการ สืบสวนรู้ราชการทางเมืองน่านประการใดให้ บอกข้อราชการให้หมื่นแมร ชลมาต กับผู้ไปสืบราชการถือลงไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ โดยเร็ว(พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๐)

การปกครองเหนือรัฐล้านนาในช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ นี้ แม้ว่าสยามจะไม่เข้าไปยึดอำนาจในการ บริหารภายในของล้านนา แต่ก็มีตัวแทนเข้าไปควบคุม มีตัวแทนเข้าไปติดตามข่าว สืบข่าว และมี คำสั่งให้ล้านนาปฏิบัติตาม หากขัดขึ้นก็มีการภาคทัณฑ์และมีบทลงโทษ เห็นได้จากการภาคทัณฑ์ พญาพิชัยที่ไปติดตามข่าวเมืองน่านแต่ล่าช้าไม่ทันท่วงทีจึงถูกราชสำนักสยามภาคทัณฑ์ นอกจากนี้จะ เห็นได้ว่าข้อราชการสำคัญ เช่น การขอเข้ามาสวามิภักดิ์ของเมืองลา เมืองพงต่อพระมหากษัตริย์สยาม ถูกให้ความสำคัญ เพราะหากเมืองพง เมืองลาจะขอเข้ามาอยู่ในขอบขัณฑสีมาของสยามจริงดังใบบอกที่พญาน่านได้แจ้งมานั้นเท่ากับว่าสยามมีการแผ่ขยายอำนาจทางหัวเมืองรัฐไทมากยิ่งขึ้น เมื่อ ไม่ได้รับความชัดเจนจึงส่งตัวแทนเข้าไปติดตามโดยด่วนเพื่อให้เร่งสืบหาข้อเท็จจริงแล้วรายงานผล มายังราชสำนักสยาม เห็นได้ว่า เมื่อมีข้อราชการเร่งด่วน ราชสำนักสยามจะแต่งตั้งข้าราชการไปเพื่อ ตรวจสอบ ติดตามผลของเรื่องนั้น ๆ แล้วรายงานกลับโดยด่วนแต่ตำแหน่งยกกระบัตรจะเป็นผู้รับทราบ ตรวจสอบ ข้อราชการที่ได้รายงานมายังราชสำนักก่อน จึงพบตราประทับตำแหน่งยกกระบัตรร่วมกับ

ตราประทับของข้าราชการตำแหน่งอื่นในใบบอกจำนวนมาก ดังตัวอย่างตราประทับตำแหน่ง
ยกกระบัตร ดังนี้

ภาพที่ ๕๓ ตราประทับตำแหน่งพระยกกระบัตรในหนังสือราชการประเภทใบบอก
ที่มา: “ใบบอกเมืองพิชัย บอกเรื่องข้อราชการเมืองน่าน ,” กระดาษเพล, อักษรไทย,
ภาษาไทย, เส้นดินสอด, จ.ศ. ๑๒๒๔, เลขที่ ๒๓๖, หอสมุดแห่งชาติ.

ตำแหน่งยกกระบัตรหากทำหน้าที่บกพร่องราชสำนักสยามก็สามารถกล่าวตักเตือนเพื่อ
ประโยชน์ของทางราชการได้เช่นกัน ตัวอย่างนี้เห็นได้จากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงสนพระทัยเรื่องข่าวราชการทางล้านนาเกี่ยวกับการเตรียมทัพในการทำศึกเชียงตุง แต่ได้สอบถาม
ผู้นำใบบอกมาแจ้งข้อราชการที่ราชสำนัก ก็ไม่ได้ความจึงทรงตำหนิแม่ทัพคือเจ้าพระยายมราชและ
ขุนนางยกกระบัตรว่าไม่สอบถามหรือตรวจสอบใบบอกที่ส่งมาจากล้านนาให้มีความก่อนซึ่งผิดกับแม่
ทัพนายกองแต่ก่อนที่จะตรวจสอบข้อราชการในใบบอกให้รู้ความแล้วจึงจะนำส่งราชสำนัก เนื้อหาที่
ทรงตำหนินี้ปรากฏในสารตราที่มีความว่า

**พระยกกระบัตรเมืองตากพาสैनยศ นายหนานธรรมปันโย เข้าหาเจ้าพญา
ยมราช** หาได้ดูหนังสือบอกรู้ราชการไปไม่ เจ้าพญายมราชสั่งกำชับแต่สैनยศ นาย
หนานธรรมปันโย รับผิดชอบต่อหนังสือลงไป ณ กรุงเทพฯ โดยเร็ว จึงทรงพระราชดำริว่าแต่
ก่อนมาแม่ทัพนายกองยกไปคิดราชการทางใด เจ้าเมืองกรมการบอกข้อราชการลงมา
แม่ทัพนายกองก็เอาตัวผู้ถือหนังสือไปไล่เสียงเอาสำเนาหนังสือบอก ถ้าสำเนาหนังสือ
ไม่มีก็ตอกฉีกผนึกออกตรวจดูรู้ราชการแจ่มแจ้ง แล้วก็เอาหนังสือเข้าผนึกปิดตรา
บอกนำลงไป ณ กรุงเทพฯ นี้เจ้าพญายมราชก็เป็นแม่ทัพหน้า พญาเชียงใหม่บอก
ราชการลงมาได้พบพูดจากับผู้ถือหนังสือ ไม่มีฉีกหนังสือบอกตรวจดูให้รู้ราชการขึ้นไป
นั้นหาควรไม่ (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๓๓)

การแต่งตั้งตัวแทนราชสำนักขึ้นไปควบคุมล้านนาทางหัวเมืองตะวันออก เช่น เมืองแพร่ เมืองน่าน บางเรื่องจะแจ้งผ่านหัวเมืองพิชัย สำหรับล้านนาตะวันตก เช่น เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลำปาง บางเรื่องจะแจ้งผ่านเมืองตาก เมืองกำแพงเพชร เมื่อข้าราชการที่ส่งไปปฏิบัติงานทำงานบกพร่อง ราชสำนักสยามจะตำหนิและภาคทัณฑ์โทษโดยเฉพาะตำแหน่งสำคัญ ๆ เช่น พญาพิชัย พญาตาก เป็นต้น หรือแม้กระทั่งข้าราชการจากกรมมหาดไทยที่ส่งตัวไปปฏิบัติหน้าที่ เช่น พญาอมราช ก็ถูกควบคุมจากราชสำนัก ดังที่รัชกาลที่ ๔ มีพระราชดำรัสสั่งพญาอมราชความว่า

ตั้งแต่นี้ไปเจ้าเมืองแสนท้าวพญาลาวเมืองใดจะบอกข้อราชการลงไปพบเจ้าพญาอมราชที่แห่งใด ตำบลใด ก็ให้เจ้าพญาอมราชเอาตัวผู้ถือหนังสือมาไล่เสียดเอาร่างสำเนาหนังสือบอก ถ้าสำเนาไม่มีให้ฉีกหนังสือบอกดูให้รู้ข้อราชการ เจ้าพญาอมราชจะคิดเห็นเป็นประการใดให้บอกนำลงไปจงทุกครั้ง ให้คัดต้นหนังสือบอกเมืองเชียงใหม่ด้วยสืบราชการทางเมืองเมาะตาเลิม เมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ่ง กับสำเนาท้องตรามิไปถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทว่าด้วยเสียบียงอาหารที่เมืองเชียงใหม่ฉบับหนึ่ง ส่งขึ้นมาให้เจ้าพญาอมราชรู้ความด้วย (พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๓๓)

สยามพยายามควบคุมล้านนาโดยให้ข้าราชการราชสำนักเป็นตัวแทนในการจัดการงานราชการต่าง ๆ ซึ่งไม่ใช่ราชการภายในราชสำนักล้านนา เพราะอำนาจของเจ้าเมือง พระญาติวงศ์ กรมการเมืองยังมีอำนาจบริหารอยู่ เพียงแต่ว่าราชสำนักสยามแสดงตนเป็นผู้ควบคุมเจ้าเมืองอีกทอดหนึ่งให้ปฏิบัติข้อกำหนดของทางราชสำนักสยาม ขณะเดียวกันเพื่อให้ได้ข้อราชการที่มีประสิทธิภาพพรราชสำนักสยามก็ต้องเข้มงวดต่อขุนนาง แม่ทัพนายกองของตนให้เคร่งครัดในการปฏิบัติหน้าที่ด้วย การสั่งการจากราชสำนักและการให้ติดตามการปฏิบัติตามคำสั่งของหัวเมืองประเทศราช จึงจะสัมฤทธิ์ผลสูงสุด

๒ การอนุมัติการแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองล้านนา

การปกครองล้านนานับตั้งแต่ล้านนาสวามิภักดิ์ต่อสยาม สยามมีแนวนโยบายต่าง ๆ เพื่อคอยควบคุมล้านนา และการควบคุมที่ตัวเจ้าเมือง กรมการเมืองจึงมีความสำคัญ เพราะเจ้าเมือง กรมการเมืองเป็นผู้คุมอำนาจเหนือพลเมือง การควบคุมที่ตัวผู้นำก็เสมือนมีอำนาจเหนือพลเมืองด้วย

การควบคุมชนชั้นปกครองหรือผู้นำมีการแต่งตั้งยศบรรดาศักดิ์เมื่อทำความดีความชอบ มีการถอดยศและตำแหน่ง การลงโทษโดยการคุมขังเมื่อทำความผิดโดยการแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่ปรากฏในสารตราและใบบอกจากการศึกษาพบว่า มีครบทุกเมือง ได้แก่ เมืองเชียงใหม่ (เมือง

แม่ฮ่องสอนรวมอยู่ใน พื้นที่เมืองเชียงใหม่) เมืองลำพูน เมืองลำปาง เมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองแพร่ เมืองน่าน แต่จากหลักฐานที่พบไม่ได้มีครบทุกตำแหน่ง โดยมีรายละเอียดของการแต่งตั้ง การถอดถอนยศเมื่อเจ้าเมืองกระทำความผิด ดังนี้

๒.๑ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในเมืองเชียงใหม่

สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี พระยาภาววิไลปกครองเมืองเชียงใหม่(พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๘) แต่ต้องพระราชอาญาถูกจองจำในคุกข้อหาทำร้ายข้าหลวงและขัดท้องตราและได้ขอไถ่โทษด้วยการอาสาตีเมืองเชียงแสน ในระหว่างตีเมืองเชียงแสนได้สำเร็จและนครหัวเมืองเชียงใหม่กลับมานั้น ทางฝ่ายสยามก็มีการผลัดแผ่นดินใหม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี

พระยาภาววิไลได้ลงมาเข้าเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทถวายสิ่งของและครัวเชลยซึ่งตีได้จากเมืองเชียงแสน ผลงานและผลของการแสดงความจงรักภักดีทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ พอพระทัยและเลื่อนยศของพระยาภาววิไลจาก “พระยาภาววิไล” เป็น “พระยาวชิรปราการ” เจ้าเมืองนครเชียงใหม่ พระยาวชิรปราการได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองนครเชียงใหม่ก็ได้รับราชการมาด้วยความเข้มแข็งและมีความชอบเป็นอันมาก^{๓๑} จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๕๕ พระยาวชิรปราการได้กระทำความดีความชอบอย่างมากที่สุดคือ คุมตัวราชาจอมหงส์ที่พม่าตั้งให้เป็นเจ้าประเทศราชล้านนาที่เมืองสาตลงมา เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทที่ราชสำนักสยาม เหตุการณ์ครั้งนี้ได้มีการบันทึกไว้ในสารตราที่ราชสำนักสยาม ส่งถึงพญาอุปราชและแสนท้าวพญาลาวเชียงใหม่ ดังความว่า

หนังสือเจ้าพญาจักรีฯ มาถึงพญาอุปราชหัวเมืองแก้ว แสนท้าวพญาลาวมีชื่อเมืองเชียงใหม่ ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าพญาเชียงใหม่คุมเอาตัว **อัยราชาจอมหง** อ้ายไหมขัดตียะ อ้ายปันก็ พม่า อ้ายปันญี พม่า และทรัพย์สิ่งของอัยราชาจอมหง อ้ายไหมขัดตียะ ส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายแจ้งราชการว่ากองทัพเมืองเชียงใหม่ เมืองละครยกไปตีเมืองสาต เมืองปุ เมืองปัน เมืองเชียงตุงได้ปืนใหญ่น้อย กระสุนดินประสิว ทรัพย์สิ่งของเครื่องศัสตราวุธ และครอบครัวกวาดลงมาตั้งอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เป็นชาย หญิง ใหญ่น้อยถึง ๖ พันเศษนั้น เมืองเชียงใหม่ เป็นเขื่อนเพชรเขื่อนขันขอบัณฑุเสมาฝ่ายเหนือผู้คนมาก เสี่ยงอาหาร

^{๓๑} วรชาติ มีชูบท, **เจ้านายฝ่ายเหนือและตำนานรักมะเมียะ** (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๕๖), ๒๒.

บริบูรณ์มั่งคั่งอยู่แล้ว ให้ตั้งพญาเชียงใหม่เป็นพระเจ้าเชียงใหม่พระราชทานพระ
 สุปพรรณบัฏแผ่นทองจารึกพระนาม (พ.ศ. ๒๓๔๕ / ๑)

พระยาวชิรปราการ กระทำความดีความชอบสามารถคุมตัวราชาจอมหงในครั้งนี้จึงได้รับ
 โปรดเกล้าฯ จากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ แต่งตั้งให้เป็นพระเจ้าประเทศราช
 เชียงใหม่มีพระนามจารึกในพระสุพรรณบัฏ^{๗๒} ซึ่งบันทึกไว้ในสารตราร่างพระบรมราชโองการเรื่องตั้ง
 เจ้าพญาเชียงใหม่ ไว้ว่า

เจ้าพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงษ์องค์อัครอินทสุรศักดิ์สมยามหาชัฎยราช
 ชาติราไชยสวรรค์เจ้าขัณฑเสมาพระนครเชียงใหม่ราชธานีศรีสวัสดิ์ธิมายุสม เสกให้
 ไว้ ณ วัน พุธหส์ปดี ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๑๑ จุลศักราช ๑๑๖๔ ปิจอจัตวาศก (พ.ศ.
 ๒๓๔๕ / ๑)

การแต่งตั้งพระยศของพระเจ้าประเทศราชเชียงใหม่ที่เลื่อนจาก “พระยา” เป็น “เจ้า” นั้น
 พระมหากษัตริย์สยามได้พระราชทานเครื่องประกอบยศตามประเพณีที่พระราชทานแต่เจ้าเมือง
 ประเทศราช เครื่องยศและเครื่องอุปโภคบริโภคที่พระยาวชิรปราการได้รับพระราชทานจาก
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช มีรายการที่บันทึกไว้ในสารตรา ๒๑ รายการ ได้แก่

๑. ตราประทับรูปเทวดามือถือพระขรรค์นั่งแทนมีฉัตร ๓ ฉัตร ปิดใช้ราชการดวง ๑
๒. เงินตรา ๒๐ ชั่ง
๓. ฉลองพระองค์ริ้วตาด ๑ ผืน
๔. ฉลองพระองค์ริ้วตาดพื้นแดง ๑ ผืน
๕. ฉลองพระองค์ตาดจีบเอวอย่างเทศ ๑ ผืน
๖. ก่องข้าว ๑
๗. ผ้าเข็มขาบุง ๑ ผืน
๘. ผ้าปุม ๑ ผืน
๙. ผ้าเจียรबाटเทศ ๑ ผืน

^{๗๒} สุปพรรณบัฏ คือ แผ่นทองคำรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าที่จารึกพระนามพระมหากษัตริย์ พระบรมราชวงศ์ตั้งแต่
 ชั้นพระองค์เจ้าขึ้นไป เจ้าประเทศราช และสมเด็จพระสังฆราช เรียกว่า พระสุพรรณบัฏ

๑๐. พระแสงกระบี่ ๑ เล่ม
๑๑. พระแสงหอกคู่ ๒ คู่
๑๒. ดาวทองคำ ๑๐๙ ดอก
๑๓. ตาบหน้าทองคำ ๑
๑๔. กระจังทองคำ หน้า ๔ ท้าย ๔
๑๕. แผงข้างหักทองคำคู่ ๑
๑๖. เบาะหลังอานหักทองคำ ๑
๑๗. พู่จามจรีห้วงกลทองคำใหญ่ ๒ น้อย ๔
๑๘. ใบโพธิ์แก้วขลิบทองคำ ๑๑ ใบ
๑๙. กลดแพรแดงชั้น ๑
๒๐. ฉลี่ยงา ๑
๒๑. พรมผืน ๑

(พ.ศ. ๒๓๔๕ / ๑)

การได้รับชัยชนะของพระยาวชิรปราการในการตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนี้มีความสำคัญต่อล้านนาและสยามเพราะเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นว่าพม่าเริ่มหมดอำนาจในเขตตอนเหนือของสยามถึงแม้จะยังไม่ราบคาบในคราวนี้ แต่ก็ประสบความสำเร็จครั้งสำคัญในการกำจัดอำนาจของพม่า กล่าวได้ว่าสยามมีความระมัดระวังอย่างมากว่าพม่าจะเข้ามารุกรานล้านนาแล้วสยามต้องเสียหัวเมืองล้านนาให้กับพม่า และสิ่งสำคัญที่สุดสยามหวาดหวั่นคือการแปรพรรคของล้านนาไปเข้าฝ่ายพม่า

การที่พระยาวชิรปราการแสดงความจงรักภักดีโดยการจับตัวราชจอมหงที่พม่าตั้งให้เป็นเจ้าประเทศราชล้านนาที่เมืองสาตลงมาถวายกษัตริย์สยามนั้น กล่าวได้ว่าเป็นการกระทำที่แสดงจุดยืนของกษัตริย์ล้านนาอย่างชัดเจนว่าจะไม่แปรพรรคไปเข้าข้างพม่าและจะช่วยสยามขับไล่พม่าออกจากดินแดนล้านนาไปพร้อม ๆ กับการกีดกันไม่ให้พม่ารุกรานดินแดนล้านนา การกระทำนี้กล่าวได้ว่าต้องตามพระราชประสงค์ทำให้พระองค์ไว้วางพระทัยล้านนามากยิ่งขึ้นจึงได้รับพระราชทานเลื่อนยศพร้อมกับเครื่องประกอบยศอย่างสมพระเกียรติของเจ้าประเทศราช ความดีความชอบของพระเจ้ากาวิละหรือพระยาวชิรปราการนอกจากได้แต่งตั้งยศเป็น “เจ้า” ซึ่งเป็นพระเจ้าประเทศราชคนแรกแห่งหัวเมืองประเทศราชล้านนาที่ได้รับแต่งตั้งยศแบบสยาม นอกจากนี้ยังได้รับพระราชทานเชลยจากเชียงใหม่ให้นำตัวมาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ คืนกลับไปยังเชียงใหม่ แบ่งปันให้กับทหารและไพร่พลที่มีบำเหน็จความชอบมากน้อยตามลำดับและพระราชทานเงินตราเป็นรางวัล

ให้ทั้งขุนนางและข้าราชการที่มาเข้าเฝ้าฯ ในครั้งนี้และผู้ร่วมปฏิบัติหน้าที่แต่ไม่ได้มาเข้าเฝ้าฯ ยังราชสำนักสยาม

การที่พระมหากษัตริย์สยามแต่งตั้งพระนามให้กับกษัตริย์ล้านนาคือเป็นแนวคิดแบบเทวราชา คือ แนวคิดที่เปรียบกษัตริย์เป็นเสมือนหรือเป็นสมมติเทพ เป็นผู้สืบเชื้อสายมาจากเทพ จุดลงมาปกครอง^{๗๓} สยามยังคงนำแบบแผนของความคิดว่าพระมหากษัตริย์เปรียบดั่งองค์สมมติเทพมาใช้สืบต่อจากสมัยกรุงศรีอยุธยาเพื่อแสดงให้เห็นว่าผู้ปกครองมีอำนาจในการควบคุมสังคมจึงนำแนวคิดแบบเทวราชามาใช้เพื่อให้ผู้ปกครองอยู่ในสถานะที่เหนือกว่าบุคคลอื่น ดังนั้นพระมหากษัตริย์ตามแนวคิดแบบเทวราชาจึงไม่ใช่มนุษย์สามัญโดยทั่วไป แต่มีความเป็นเทพที่อยู่เหนือมนุษย์ทั้งปวง ทำให้กษัตริย์มีอำนาจสูงสุดและใช้อำนาจในการปกครองได้อย่างเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียว

แนวคิดแบบเทวราชาที่แสดงความเป็นเทพของพระมหากษัตริย์นี้สะท้อนผ่านการใช้คำราชาศัพท์ การประทับอยู่ในพระราชวัง พระนามของพระมหากษัตริย์ที่แสดงถึงการสืบเชื้อสายจากเทพ เช่น รามาธิบดี รวมไปถึงการมีพระราชประเพณีและพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งเป็นสิ่งที่ปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้นและยังเป็นการสร้างความยำเกรงในความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ให้เกิดขึ้นในความรับรู้ของสามัญชนทั่วไป^{๗๔} พระมหากษัตริย์แห่งสยามได้แต่งตั้งเจ้าเมืองล้านนาโดยเลื่อนยศจากตำแหน่ง “พระยา” ขึ้นเป็น “เจ้าพระบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงษ์องค์อัครอินทสุรศักดิ์สมยามหาชาติยราชชาติราไชยสุวรรณค์เจ้าชนพเสมาพระนครเชียงใหม่” และจารึกไว้ในพระสุพรรณบัฏ สิ่งนี้แสดงให้เห็นว่าราชสำนักสยามได้หยิบยืมแนวคิดแบบเทวราชาที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่แห่งอาณาจักรของตนให้กับอาณาจักรล้านนาซึ่งเป็นรัฐที่อยู่ภายใต้การปกครอง

เมื่อพิจารณาบทบาทของกษัตริย์ล้านนาประกอบกับแนวคิดที่ใช้ปกครองบ้านเมืองแล้วพบว่าสถาบันกษัตริย์ของล้านนา พระองค์มีอำนาจสูงสุดในการปกครองบ้านเมืองและมีลักษณะเรียบง่ายตามแบบจารีตท้องถิ่น ที่พักของกษัตริย์ไม่ใช่พระราชวังหรูหราแต่ประทับในคุ้มทำด้วยไม้ ไม่ได้สร้างเป็นตึกใหญ่โต การก่ออิฐถือปูนใช้กับอาคารในพระพุทธศาสนา กษัตริย์ไม่มีฐานะเป็นเทพเจ้าหรือ

^{๗๓} สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทวณิช, **ความคิดทางการเมืองไทย** (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๒๓), ๙.

^{๗๔} อภิชา ชุตินวงศ์พิสิฐฐ์, “เทวสิทธิ์-เทวราชา: แนวความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์,” **วารสารสถาบันวิชาการป้องกันประเทศ** ๔, ๑ (ตุลาคม ๒๕๕๕-มกราคม ๒๕๕๖): ๔๙.

เทวราชา การตั้งพระนามของกษัตริย์ราชวงศ์มังรายไม่พบว่ามีการใช้พระนามเทพเจ้าในศาสนาฮินดู เช่น รัม หรือ รามานา นารายณ์ อินทร์ มาตั้งเป็นพระนามของพระองค์แต่ตั้งพระนามเป็นแบบพื้นเมือง ใช้ชื่อตามท้องถิ่น เช่น รวย ผายุ ก้อนา แก้ว เกส เป็นต้น ด้วยเหตุนี้สถาบันกษัตริย์ล้านนาจึงไม่ได้สร้างคำราชาศัพท์ใช้ตั้งเช่นกษัตริย์สยาม^{๗๕} จนถึงสมัยพระเจ้ากาวิละปฐมกษัตริย์ราชวงศ์เจ้าเจ็ดตน เป็นครั้งแรกที่ได้รับแต่งตั้งพระนามจากสยาม

การที่พระมหากษัตริย์แห่งสยามได้แต่งตั้งกษัตริย์ล้านนาโดยใช้แนวคิดแบบเทวราชานั้น สิ่งหนึ่งที่ปฏิเสธไม่ได้คือการสร้างความภาคภูมิใจให้กับกษัตริย์ล้านนาที่ได้รับพระราชทานรางวัลตอบแทนหลังจากการปฏิบัติภาระหน้าที่เพื่อแสดงความสวามิภักดิ์ต่อองค์พระมหากษัตริย์แห่งสยาม แต่สิ่งที่น่าพิจารณามากขึ้นกว่านั้นคือราชสำนักสยามมีส่วนเข้าไปเปลี่ยนขนบเดิมของการตั้งพระนามของกษัตริย์ล้านนาและมีส่วนในการสร้างความรับรู้ให้กับกษัตริย์ ขุนนางและข้าราชการบริพารชาวล้านนาว่าราชอาณาจักรสยามนั้นเป็นผู้อยู่เหนือกว่าผู้ปกครองหรือกษัตริย์ของตนและการแทรกซึมทางความคิดนี้จะนำไปสู่การรวมอำนาจมาไว้ที่ศูนย์กลางในรัชกาลต่อ ๆ มาของพระมหากษัตริย์แห่งสยาม

เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองใหญ่ประเทศราชเขตแดนบ้านเมืองกว้างขวางพร้อมไปด้วยเจ้านาย ญาติวงศ์ บุตรหลานแสนท้าวพญาลาว ทแกลัวทหารทั้งไพร่บ้านพลเมืองก็มีเป็นอันมาก เมืองขึ้นก็มีหลายเมือง พญาเชียงใหม่เจ้าเมืองถึงแก่อนิจกรรมแล้ว เมืองเชียงใหม่ยังมีผู้ใหญ่แต่พญาอุปราชกับนายภิมसारเป็นที่สองรองลงมาก็พญาราชวงษ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตั้งพระทัยจะชุบเลี้ยงเจ้านายญาติพี่น้องบุตรหลานทั้ง ๓ เมือง ให้กอบไปด้วยเกียรติยศโดยลำดับกันตาม **ผู้ใหญ่ผู้น้อย**(พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

การพิจารณาอนุมัติแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมือง จะเรียงลำดับตามเชื้อวงศ์และคุณงามความดีที่ได้กระทำให้เกิดขึ้นแก่บ้านเมืองซึ่งจะต้องมีบทบาทเป็นที่ยอมรับต่อราชสำนักสยาม เช่น การแต่งตั้งเจ้าเมืองและอุปราชเมืองเชียงใหม่สมัยรัชกาลที่ ๓ ภายหลังจากที่เจ้าเมืองเชียงใหม่คนเดิม

^{๗๕} สรัสวดี อ๋องสกุล, **กษัตริย์ล้านนาเชียงใหม่** (เชียงใหม่: ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๖๐), ๑๓-๑๔.

สวรรคตใน พ.ศ. ๒๓๙๐ ราชสำนักสยามได้แต่งตั้งพญาอุปราชขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ และแต่งตั้ง นายภิมसारเป็นพญาอุปราช ในสารตราได้อธิบายคุณความดีของพญาอุปราชและนายภิมसारไว้ว่า

พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่คนนี้จึงรักภักดีต่อได้ฝ่าละอองฯ ซาพิทักษ์เป็นข้าหลวงเดิมสนิทมาแต่ก่อนได้โปรดเกล้าฯ ทรงชุบเลี้ยงยอมให้เป็นที่พญาอุปราช ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณมาช้านาน ได้ไปการศึกษาสงครามก็หลายครั้ง กล้าหาญดี มีสติปัญญารอบรอบ ใจก็โอบอ้อมอารีรักใคร่ ญาติพี่น้องทั้งปวงแลเมื่อพญาเชียงใหม่ยังไม่ถึงแก่นิจกรมนั้น พญาเชียงใหม่แก่ชราสูงอายุ ราชการบ้านเมืองสิ่งใดก็โปรดเกล้าฯ ให้สิทธิขาดอยู่กับพญาอุปราชทั้งสิ้น พญาอุปราชสืบเสาะหาได้ช่างเล็บครบทุลเกล้าฯ ถวายแต่ก่อนข้างหนึ่ง ครั้นนี้ก็ช่างสี่ประหลาดอย่างดีลงไปทุลเกล้าฯ ถวายอีกข้างหนึ่งมีความชอบเป็นอันมากสมควรจะยกพญาอุปราชเป็นผู้ใหญ่กว่าญาติวงศ์ทั้งสามเมืองอยู่แล้ว **แลนายภิมसार**นั้นเมื่อลงไปอยู่กรุงเทพฯ มันเข้าเฝ้าฯ หละอองฯ ทั้งเป็นคนมีศรัทธาอุสาหะ ฟังพระธรรมเทศนา ณ พระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัยเป็นเนืองนิตย์มาช้านานรู้จักคุณแลโทษ สิ่งอันเป็นประโยชน์แลมิได้เป็นประโยชน์ โปรดเกล้าฯ ให้นายภิมสารกลับขึ้นมาอยู่ ณ เมืองเชียงใหม่ก็ตั้งใจทำราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยพญาเชียงใหม่ [...] โปรดเกล้าฯ ให้พญาอุปราชเป็นที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ **นายภิมसारเป็นที่พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่โดยลำดับเชื้อวงศ์ตามอย่างประเพณีสืบไป**(พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

ตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงใหม่ที่ได้รับแต่งตั้งโดยเลื่อนจากพญาอุปราชคือ เจ้ามหวางค์ หรือ เจ้าขนานมหวางค์ พระราชโอรสในพระยาธรรมลังกา เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ ๒ การแต่งตั้งครั้งนี้ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ พร้อมกับเจ้าพิมพิสารที่ได้เป็นพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ ตำแหน่งทั้งสองได้รับพระราชทานเครื่องยศและเครื่องอุปโภคบริโภค ตามอย่างที่เจ้าเมืองประเทศราชและพญาอุปราชควรได้รับ รายละเอียดของเครื่องยศและเครื่องอุปโภคบริโภคที่เจ้ามหวางค์และเจ้าพิมพิสารได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

๑) เครื่องยศและเครื่องอุปโภคบริโภคที่พระราชทานให้เจ้ามหาราชวงศ์

ข้อมูลในสารตราระบุว่าเครื่องยศและเครื่องอุปโภคบริโภคที่พระราชทานให้เจ้ามหาราชวงศ์ได้โปรดพระราชทานขึ้นมาที่เชียงใหม่ก่อนหน้านั้นแล้ว รายการต่อไปนี้คือการพระราชทานเพิ่มเติมได้แก่

๑. สัปทนกำมะหยี่ปักทองแพรลอดเชิงชายชั้น ๑

๒. ชฎายอด ๑

๓. เสื้อี่ตาดทองแยงเขียวดอกไหมตัว ๑

๔. ลูกประคำทองคำ ๑๐๘ เม็ด สาย ๑

๕. ดาบฝักทองคำเล่ม ๑

๖. ดาบฝักดำเล่ม ๑

๗. ปืนคาบศิลาคล้าย ๒ กระบอก

๘. หอกคู่ค้อทอง ๔ เล่ม

๙. เขี้ยวประดับเข้มขาบผืนแดงสาย ๑

๑๐. ซานกิตสมิตแดงผืน ๑

๑๑. เสื้อี่เข้มขาบริ้วเล็กมะลิเลื้อยม่วงอย่างดี ๑

๑๒. เสื้อี่ญี่ปุ่นลายเขียนแดง ๑

๑๓. เสื้อี่เข้มขาบม่วงแดงดอกเล็กคล้าย ๒ หน้าผืน ๑

๑๔. ผ้ายกทองอย่างแขกแดงผืน ๑

๑๕. แพรขาวห่มหงอนไก่เพลาะ ๑

๑๖. แพรขาวห่มลินเพลาะ ๑

๑๗. ผ้าปุมผืน ๑

๑๘. ผ้าลายเดี่ยวอย่างดี ๗ สอก ๒ ผืน

๑๙. ผ้าลายนอกอย่าง ๗ สอก ๒ ผืน

๒๐. ปัสตุสีม่วง พับ ๑

๒๑. ปัสตุสีแดง ๒ พับ

๒๒. ปัสตุสีเขียว ๒ พับ

๒๓. แพรหงอนไก่สีต่างกัน ๕ พับ

๒๔. ผ้าขาวยาว ๕๐ สอก ๕ พับ

๒๕. ผ้าขาวย้อมตนิ ๕ พับ

๒๖. ผ้าขาวย้อมติ ๕ พับ

๒๗. ผ้าขาวสาธุ ๕ พับ
 ๒๘. ผ้าลายกุษราช ๒ หน้า กรวยเกี้ยวกุลี ๑
 ๒๙. ผ้าลายใหญ่กุลี ๑
 ๓๐. ผ้าลายเล็กกุลี ๑
 ๓๑. ผ้าลายชายสะบัดกุลี ๑
 ๓๒. ขวดแก้วคอปตั้งอ้อยใหญ่ ๒ คู่
 ๓๓. ขวดแก้วคอปตั้งอ้อยเล็ก ๓ คู่
 ๓๔. ขวดแก้วสี่เหลี่ยมใหญ่ใบ ๑
 ๓๕. โถแก้วสูงใหญ่มีฝา ๒ คู่
 ๓๖. โถแก้วคอมเจียรระไน ๑ คู่
 ๓๗. พองแก้วบูชาใหญ่ ๖ คู่
 ๓๘. พองแก้วบูชาเล็ก ๓ คู่
 ๓๙. จานแก้วกลมเจียรระไนรองโถ คู่ ๑
 ๔๐. โถแก้วลอร์มีจานรอง คู่ ๑
 ๔๑. ถ้วยแก้วกระบอก ๒๔ ใบ
 ๔๒. ชามฝาพื้นทองสายทอง ๓ ใบเถา ๒ เถา
 ๔๓. ชามฝาพื้นทองดอกลอย ๓ ใบเถา ๑ เถา
 ๔๔. ชามฝาพื้นเขียวลายทอง ๓ ใบเถา ๑ เถา
 ๔๕. โถโกศพื้นม่วงลายทอง ๒ ใบเถา ๑ เถา
 ๔๖. โถโกศพื้นเหลือง ๒ ใบ
 ๔๗. ถ้วยฝาพื้นทองเลี่ยมทอง ๒ ใบเถา ๒ เถา
 ๔๘. จานเชิงพื้นทองควา ๗ ใบ
 ๔๙. จานเชิงพื้นทองหวาน ๗ ใบ

(พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

๒) เครื่องยศและเครื่องอุปโภคบริโภคที่พระราชทานให้เจ้าพิมพ์ิสาร

ข้อมูลในสารตราระบุว่าเครื่องยศและเครื่องอุปโภคบริโภคที่พระราชทานให้เจ้าพิมพ์ิสารได้โปรดพระราชทานขึ้นมาที่เชียงใหม่ก่อนหน้านั้นแล้ว รายละเอียดต่อไปนี้เป็นรายการพระราชทานเพิ่มเติม

๑. สัปทนสักหลาดระบายปีกทองแพรลอดชั้น ๑
๒. มาลาอย่างฝรั่งหุ้มกำมะหยี่ยอดเกี้ยวทองคำประดับพลอยสำหรับ ๑

๓. เสื้อทรงประพาสกำมะหยี่ตัว ๑
 ๔. กระบี่บั้งทองเล่ม ๑
 ๕. ปืนคาบศิลาเครื่องเงินกระบอก ๑
 ๖. ปืนคาบศิลาคอกลาย ๒ กระบอก
 ๗. หอกคู่ปลอกทองคำ ๔ เล่ม
 ๘. เสื้อเข็มขาบริ้วแดงตัว ๑
 ๙. เสื้อญี่ปุ่นลายเขียนสีน้ำเงิน ๑
 ๑๐. ทหรานดีดสมิตแดงผืน ๑
 ๑๑. แพรหงอนไก่ขาวเพลาะ ๑
 ๑๒. แพรลิ้นขาวเพลาะ ๑
 ๑๓. เข็มขาบแยงแดงดอกเล็กใจไหมทองซ่า ๒ หนานง ผืน ๑
 ๑๔. ผ้ายกทองอย่างแขกแดงผืน ๑
 ๑๕. ผ้าลายนอกอย่าง ๗ ดอก ๒ ผืน
 ๑๖. ผ้าลายกุศราขกรวยเกี่ยว ๕ ผืน
 ๑๗. ผ้าลายกุศราขหนาทหราน ๕ ผืน
 ๑๘. ผ้าปุมผืน ๑
- (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

เจ้าเมืองและพญาอุปราชเมื่อได้รับแต่งตั้งจากสยามเป็นธรรมเนียมว่าต้องเดินทางมาราชสำนักสยามเพื่อแสดงความสวามิภักดิ์ การเดินทางครั้งหนึ่งนั้นมิได้มีผู้ร่วมขบวนจำนวนมาก ก่อนเดินทางต้องรายงานรายชื่อผู้เดินทาง ข้าวของที่เตรียมมาใช้ระหว่างเดินทาง พาหนะต่าง ๆ เช่น ช้าง เรือรวมไปถึงของที่เตรียมมาเพื่อทูลเกล้าฯ ถวาย จากการแต่งตั้งพระเจ้านครลำปางดวงทิพ (พ.ศ. ๒๓๖๖-๒๓๖๘) และพระเจ้านครลำพูนบุญมา (พ.ศ. ๒๓๖๙-๒๓๗๐) ในปลายสมัยรัชกาลที่ ๒ ถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ จากนั้นมาก็มิได้โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตำแหน่งพระเจ้าประเทศราชในแผ่นดินล้านนาอีกเลย จนถึงปีชวดจัตวาศก จุลศักราช ๑๒๑๔ (พ.ศ. ๒๓๙๕) ซึ่งเป็นปีที่สองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามได้แต่งตั้งพระเจ้ามโหตรประเทศเป็นพระเจ้าประเทศราช ได้รับพระราชทานสุพรรณบัฏและเครื่องยศเป็นพระเจ้านครเชียงใหม่ ครองราชย์ได้เพียง ๕ เดือน ๒๕ วัน

ก็ถึงพิราลัย^{๓๖} หลักฐานข้อมูลจากสารตราและใบบอกกล่าวถึงเหตุการณ์หลังจากที่พระเจ้ามโหตรประเทศถึงแก่พิราลัยแล้วเป็นเหตุการณ์ที่ล้านนารายงานเรื่องความประพฤตินายน้อยมหาพรมบุตรพระเจ้ามโหตรประเทศมีพฤติกรรมไม่น่าไว้วางใจ โดยส่งใบบอกซึ่งผ่านความเป็นชอบทั้งเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ความว่า

ข้าพเจ้าพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาลครลำปาง พญาลำพูน บอกราบเรียนเจ้าพญานิกรบดินทร์ขอได้ทราบด้วยทุกวันนี้พระเจ้าเชียงใหม่ถึงแก่กรรมสิ้นอายุเสียแต่วันศุกร์ แรม ๙ ค่ำ เดือน ๒ เพลา ๔ ทุ่ม เศษ ครั้นวันแรม ๑๐ ค่ำ ข้าพเจ้าทั้งปวงได้จัดแจงเอาศพพระเจ้าเชียงใหม่ไว้แล้ว นายน้อยมหาพรมบุตรพระเจ้าเชียงใหม่จะคิดอ่านเป็นฉันทใดก็ไม่แจ้ง ทุกวันนี้ นายน้อยมหาพรมเกณฑ์เอาลูกบ่าวถือเครื่องสารตราวุธประมาณ ๑๕๐-๒๐๐ คน ทุกวันไม่ขาด ด้วยราชการบ้านเมืองร้ายดีเป็นฉันทใดหากแจ้งอยู่ในพระทัยกรมหลวงวงษาราชสนิทและเจ้าพญามราชพญาสุเรนสิ้นทุกประการแล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๘ / ๑๕)

ท่าทีของราชสำนักล้านนา(เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน) พยายามรายงานพฤติกรรมที่ไม่น่าไว้วางใจของนายน้อยมหาพรมที่เอนเอียงไปทางเชียงตุงมายังสยามนั้น ส่วนหนึ่งก็เพื่อแสดงออกว่าล้านนาไม่ได้ฝักใฝ่กับเชียงตุงแต่คอยเป็นหูเป็นตาให้กับทางสยามมากกว่า ดังใบบอกรายงานถึงการฝักใฝ่ทางเชียงตุงและการพยายามรวบรวมกำลังไพร่พลของนายน้อยมหาพรม ความว่า

อยู่มาทุกวันนี้ตัวนายน้อยมหาพรมก็เรียกเอาสมุหบาญชีจำนวนคนเมืองเชียงใหม่ไปถือไว้แล้ว ชักเอาพวกเมืองเชียงตุง แล้วบ่าวพญาบุรีรัตน์ บ่าวนายหนานสุริยวงศ์ เอาไปไว้ในสมุด ทำเอาคนเดียวไม่บอกมูลนายเขาให้รู้ ทำเอาแต่ตามใจ คนเหล่านั้นเขาก็ไม่สมัครก็กดขี่ข่มเหง จะปรึกษาผู้ใดก็ไม่ฟัง ข้าพเจ้าทั้งปวงจะเกรงกลัวกับนายน้อยมหาพรมนั้นก็หาไม่ ถ้าจะกระทำโต้ตอบวิวาทไปอย่างไรนั้นก็ได้ แต่เกรงพระเดช พระคุณพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ ข้าพเจ้าทั้งปวงก็ไม่รู้ที่จะว่าอย่างไรได้ ฉันทใดจะดีด้วยเนื้อความอันนี้จะทรงทราบในใต้ฝ่าละอองฯ พระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒

^{๓๖} วรชาติ มีชูบท, เจ้านายฝ่ายเหนือและตำนานรักมะเมียะ (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๕๖), ๒๓.

พระองค์ก็สุดแต่บุญปัญญาเจ้าคุณจะโปรด อยู่มาทุกวันนี้ก็ทำผิดธรรมเนียมไปเป็นอัน
มากเสียแล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๘ / ๑๕)

ใบบอกกล่าวถึงเหตุการณ์ไว้แต่เพียงเท่านี้ ขณะที่เนื้อหาในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องความขัดแย้งในหมู่ราชวงศ์ล้านนา พระองค์จึงมี
พระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยามุขมนตรี (เกด) หลวงวิสุตรสมบัติ (พร้อม) ขึ้นไปประทับ
ข้อพิพาทต่าง ๆ แล้วให้ปลงพระศพเจ้ามโหตรประเทศให้เรียบร้อย^{๗๗}ซึ่งราชสำนักล้านนาตระหนักถึง
อำนาจของสยาม จึงได้ร้องเรียนเรื่องความขัดแย้งที่เกิดขึ้นไปยังราชสำนักและสยามก็ไม่รีรอที่จะ
จัดการให้เกิดความปรองดอง ด้วยขณะนั้นสยามยังติดพันศึกเชียงตุง สยามไม่ประสงค์ให้เกิดความ
แตกแยกในหมู่เจ้านายล้านนาซึ่งจะส่งผลต่อการทำศึกด้วย

เจ้าเมืองเชียงใหม่ต่อจากพระเจ้ามโหตรประเทศคือพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์(พ.ศ. ๒๓๙๙-
๒๔๑๓) ซึ่งตรงร่วมสมัยกับพระมหากษัตริย์แห่งรัฐสยามคือพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน
สมัยนี้ล้านนาได้ส่งใบบอกเสนอให้นายหนานสุริยวงศ์เป็นราชบุตรแทนนายน้อยมหาพรม เนื่องจาก
นายน้อยมหาพรมมีอุปนิสัยไม่อ่อนน้อมใน พ.ศ. ๒๓๙๙ ซึ่งเป็นปีแรกที่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์
ครองราชย์ ดังความในใบบอกกล่าวว่า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินตั้งพระราชหฤทัยว่าจะทรงชุบเลี้ยงนายน้อย
มหาพรม เจ้าหนานสุริยวงศ์ให้มียศบันดาศักดิ์สืบสกุลวงศ์ต่อไปโดยลำดับ แต่เจ้ากา
วิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าไชลังกา เจ้าอุปราชเมืองนครลำปาง ญาติพี่น้องทั้งปวง ให้กราบ
บังคมทูลพระกรุณาว่าเจ้าน้อยมหาพรมเป็นคนหึกหารไม่เกรงพี่น้องจะว่ากล่าว
สังสรรค์สิ่งใดก็ขัดแย้งตั้งแล้ว ไม่อ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่จะให้กลับขึ้นไปทำราชการ ณ
เมืองเชียงใหม่ ถ้าประพฤติกการสิ่งใดเห็นผิดว่ากล่าวห้ามปรามไม่ฟังก็จะเสียราชการ
ไป แต่เจ้าหนาน สุริยวงศ์นั้นเป็นคนสุภาพเรียบร้อยพอจะทำราชการฉลองพระเดช
พระคุณไปด้วยกันได้(พ.ศ. ๒๓๙๙ / ๑๓)

^{๗๗} หอพระสมุดวชิรญาณ, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ไทย ณ สะพานยศเส, ๒๔๕๗), ๙๒.

ความแตกแยกในหมู่เจ้านายล้านนาเชียงใหม่ปรากฏชัดขึ้นในสมัยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ปกครองเมืองเชียงใหม่ เห็นได้จาก พ.ศ. ๒๔๐๘ มีใบบอกจากเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชบุตร เมืองเชียงใหม่รายงานพฤติกรรมพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ส่งผ่านเมืองตากมายังราชสำนักสยาม เนื้อหาเกี่ยวกับเจ้าเมืองเชียงใหม่คือพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์และเจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชภาคนัยให้นำตัวขุนนางพม่า ๓ คนเข้าพบโดยไม่ให้เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชบุตรเข้าร่วมด้วย ความในใบบอกกล่าวไว้ว่า

เจ้าเมืองเชียงใหม่ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชภาคนัยให้หาขุนนางพม่าเข้าศึกษาสามคน เข้ามาพูดจาประการใดข้าพเจ้าไม่ทราบ เจ้าเชียงใหม่จับเอานายน้อยศรีวิไลล้าม แปลภาษาพม่าไปฆ่าเสีย ณ วันพุธ เดือน ๑ แรม ๑๑ ค่ำ เจ้าเชียงใหม่เอาปืนคาบศิลา ๕๐ บอกให้ขุนนางพม่าเข้าศึกษาไป (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๑๓)

การร้องเรียนราชสำนักสยามของเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชบุตรแสดงถึงความไม่มั่นคงภายในเมืองเชียงใหม่ ที่เจ้านายไม่ลงรอยกัน ทำให้รายงานไปยังราชสำนัก มีการร้องเรียนในประเด็นอื่น ๆ อาทิ การสมคบคิดกับเจ้าเมืองลำพูนเพื่อเอนเอียงไปฝักใฝ่พม่า เป็นต้น และในปีเดียวกันนี้ (พ.ศ. ๒๔๐๘) เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร ได้ส่งใบบอกรายงานกล่าวโทษพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์อีกครั้ง ครั้นนี้ส่งใบบอกมา ๔ ฉบับ ฉบับที่ ๑ กราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาราชสนิท ฉบับที่ ๒ เรียนเจ้าพระยาภูธรรัถย์ ฉบับที่ ๓ เรียนพระยาจำแสนบตี เนื้อหาแสดงถึงการกล่าวโทษพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ที่ไม่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม พระบรมราชาโหวาทและพระราชบัญญัติคำอธิษฐานถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา การร้องเรียนราชสำนักเรื่องนี้แสดงให้เห็นความร้ายฉานในหมู่เจ้านายเมืองเชียงใหม่ ข้อความกล่าวโทษพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ปรากฏในใบบอกความว่า

ด้วยเจ้าเชียงใหม่ไม่ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ประเพณีและพระบรมราชาโหวาทแลพระราชบัญญัติคำอธิษฐานถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา [...] เจ้าเชียงใหม่ต้อนรับพม่าไปที่พัก ข้าหลวงมายังอยู่แต่ก่อนเจ้าเชียงใหม่เลี้ยงดูเป็นอันมากกับให้พิทักษ์รักษายิ่งกว่าข้าหลวงมาแต่ก่อน ประการหนึ่งคบคิดเป็นไมตรีกับพม่าเข้าศึกษาแลให้ช่างสองช่าง ปืนคาบศิลา ๘ บอก กับคนใช้ในเชียงใหม่สองคนผิวเมียกับหนังสือฉบับหนึ่ง ข้อความในหนังสือประการใดข้าพเจ้าไม่ทราบ แล้วเจ้าเชียงใหม่เกณฑ์ให้แสนท้าวกับ

ไพร่ในเมืองเชียงใหม่ส่งแลพิทักษ์รักษาพม่ากลับคืนไปทางเมืองแหง (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๒๗๒)

นอกจากนี้ เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร ยังกล่าวหาพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์อีกว่า กตขี้ข่มเหงเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร และแสนท้าวพญาลาว อนาประชาราษฎร์ได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก เช่น เมื่อเดือน ๑๒ ได้เกณฑ์ไพร่ประมาณ ๗๐๐ - ๘๐๐ ให้ไปถางที่เพื่อส่งพม่ากลับคืนออกไปซึ่งเรื่องนี้ไม่ได้ปรึกษาเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร ความเดือดร้อนที่เกิดขึ้นนี้ ขอให้ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ นำความขึ้นกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบด้วย ดังความในใบบอกกล่าวว่

ขอท่านได้นำเอาข้อความอันนี้ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทด้วย สิ่งประการใดข้าพเจ้าจะดีมีความชอบ ขอบุญปัญญา ๆ พ้น ๆ สมุหนายกเป็นที่พึ่งแก่ข้าพเจ้าด้วย (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๒๗๒)

การที่เกิดความขัดแย้งในหมู่เจ้านายเมืองเชียงใหม่และมีเจ้านายกลุ่มหนึ่งมาเรียกร้องความเป็นธรรมจากราชสำนักสยาม แสดงให้เห็นถึงการยอมรับในอำนาจที่ราชสำนักควบคุมล้านนา กรณีเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร ร้องเรียนพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์สะท้อนว่าตำแหน่งเจ้าทั้งสามจะได้รับความยุติธรรมจากราชสำนักที่มีอำนาจเหนือกว่าพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ และการร้องเรียนเพื่อให้ราชสำนักให้ความสำคัญริบมาจัดการคือ เรื่องการหันไปฝักใฝ่กับเมืองพม่า เนื่องจากสยามไม่ประสงค์ให้ล้านนาถูกพม่าครอบครองอีกซึ่งทำให้สยามเสียผลประโยชน์ ข้อมูลในสารตราและใบบอกไม่ได้ระบุว่าราชสำนักสยามจัดการเรื่องนี้อย่างไร แต่พบว่าอีก ๒ ปีต่อมา (พ.ศ. ๒๔๑๐) สยามส่งสารตราถึงเมืองนครเชียงใหม่ชี้แจงเรื่องที่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เสนอรายชื่อให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งเป็นตำแหน่งแทนที่เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร คนเก่า ที่ถูกกักตัวอยู่ที่ราชสำนักสยามซึ่งน่าจะมาจากเหตุการณ์คราวก่อนที่บาดหมางต่อกัน โดยรายชื่อที่เสนอให้ทรงพิจารณาแต่งตั้งมีดังนี้

พระเจ้าลาวิโลรสสุริยวงศ์ขอรับพระราชทาน เจ้าบุรีรัตนเป็นที่เจ้าอุปราช เจ้าราชภาติไนเป็นที่เจ้าราชวงศ์ นายหนานธรรมปัญญาเป็นที่เจ้าบุรีรัตน นายบุญทวงษเป็นที่เจ้าราชภาติไน นายน้อยพุทธทวงษเป็นที่เจ้าราชบุตร (พ.ศ. ๒๔๑๐ / ๑๐๘)

เรื่องนี้รัชสำนักสยามไม่ได้เสนอรายชื่อขึ้นโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง เนื่องจากราชสำนักได้นำส่ง ศุภอักษรให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ท้าหรือกับเจ้าวรยาณรังสีและเจ้าไชยลังกา ญาติพี่น้องว่าจะให้นำ ตัวเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร คนเก่า โยกย้ายไปไว้เมืองลครลำปาง เมืองลำพูนหรือไม่ แต่ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ก็ไม่ได้มีหนังสือตอบมายังราชสำนักมีแต่ส่งรายชื่อขอรับพระราชทานแต่งตั้ง มาแทน ความในสารตรากล่าวถึงการงดแต่งตั้งเจ้านายในครั้งนี้มีว่า

ได้นำศุภอักษรกราบทูลพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทและ เรียนท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่สมุหพระกลาโหมทราบแล้วเห็นพร้อมกันว่า แต่ ก่อนพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์กับเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร ถ้อยที่มีความ วิวาทบาดหมางต่อกันให้ยึดเอาตัวเจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร นายหนานมหาเทพ นาย น้อยเทพวงษ์ นายหนานมหาวังไว้ ณ กรุงเทพฯ [...] หายังได้ปรึกษาเจ้าวรยาณรังสี และเจ้าไชยลังกาไม่ เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร เจ้านายเหล่านี้จะเอาไปไว้ ที่ไหน [...] จะนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาไม่ได้จึงให้งดไว้ (พ.ศ. ๒๔๑๐ / ๑๐๘)

๒.๒ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในเมืองลำพูน

ข้อมูลที่พบในสารตราและใบบอกเรื่องการแต่งตั้งเจ้าเมือง กรรมการเมือง และตำแหน่งอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องในการบริหารราชการในราชสำนักล้านนา เอกสารหลายฉบับสะท้อนว่าสยามไม่ได้เข้าไป จัดการเลือกเจ้าเมืองกรรมการเมืองโดยตรง แต่จะพิจารณาอนุมัติตามที่ได้รับเสนอชื่อจากล้านนา การ เสนอชื่อผู้ที่สมควรได้รับตำแหน่งมาจากการปรึกษาหารือกันของผู้ใหญ่ในบ้านเมืองล้านนา ลง ความเห็นร่วมกันแล้วส่งใบบอกมารายงานราชสำนักสยาม ดังตัวอย่างการสอบถามถึงการแต่งตั้ง ตำแหน่งเจ้าเมืองลำพูน ความว่า

ทรงพระกรุณาตรัสถามถึงพญาเชียงใหม่ว่า ชราหนักหนาแล้ว อยู่ดีอยู่ฤา พญาอุปราชป่วย หายสนิทเป็นปรกติดีแล้วหรือยัง พญาราชวงษ์ พญารัตนเมือง แก้ว พญาราชบุตร ญาติบุตรหลาน ท้าวพญาเก่าใหม่ อยู่ดีพร้อมกันทั้งสิ้นฤา และ พญาอุปราชพญาลำพูนนั้นป่วย ค่อยคลายหายขึ้นประการใดบ้าง เมืองลำพูนก็ ยังไม่มีเจ้าเมือง สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะทรงปรึกษาพญาลคร พญา อุปราช นายภิมสาร ญาติพี่น้องผู้ใหญ่ที่จะแต่งตั้งเจ้าลำพูน เมื่อนายภิมสารจะ

ลงมา พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชา พญาลคอร ได้ปรึกษาหาฤกษ์กันแล้วฤกษ์
 จะเห็นผู้ใดเป็นผู้ใหญ่คุ้มครองญาติพี่น้องในเมืองลำพูนต่อไปได้ นายภิมสารกราบ
 ทูลพระกรุณาว่า พญาเชียงใหม่หาหมอโรครักษาป่วยเจ็บไม่ พญาอุปราชนั้นคลายหาย
 ป่วยไปมาว่าราชการบ้านเมืองได้อยู่แล้ว แต่ยังไม่หายสนิททีเดียว นาน ๆ ให้อวม
 ขึ้นที่แขนที่ปลายนิ้วมือ รับพระราชทานยาที่เคยหาก็หายไป พญาราชวงษ์ พญา
 รัตนเมืองแก้ว ญาติพี่น้อง ท้าวพญาเก่าใหม่ทั้งปวงอยู่ดีเป็นปรกติสืบด้วยกัน แต่
 พญาอุปราชเมืองลำพูนยังป่วยอยู่ ลูกนั่งยังไม่ได้ แลที่เจ้าเมืองลำพูนนั้นยังหา
ปรึกษาหาฤกษ์พร้อมมูลกันไม่ พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช พุดจาทันนายภิมสาร
ว่าจะขอปรึกษากับพญาลคอร ญาติพี่น้องผู้ใหญ่ให้พร้อมมูลกันก่อน เมื่อ
ราษฎรทำไร่นาเสร็จแล้ว พญาอุปราช พญาลคอร จะลงมาเฝ้าทูลละอองฯ
แจ้งราชการภายหลัง(พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

จากสารตราตอบเจ้าเมืองเชียงใหม่ฉบับข้างต้นสยามแสดงบทบาทของผู้ควบคุม กล่าวคือเมื่อ
 ยังไม่มีการเสนอชื่อเจ้าเมืองลำพูนให้ทรงพิจารณาแต่งตั้ง ก็มีคำแนะนำให้บริหารจัดการเรื่องที่มีความ
 จำเป็นเร่งด่วน โดยให้มีตัวแทนมาทำหน้าที่แทน เช่น ให้นายภิมสารเป็นตัวแทนไปทูลเกล้าฯ ถวาย
 รายงานข้อราชการ เป็นต้น ดังความที่ปรากฏในสารตราต่อไปนี้

จึงทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ ว่า พญาอุปราชป่วยยังไม่หายสนิทนั้นให้
 ช่วยกันตรึตรองรักษาพยาบาลโรคพญาอุปราชให้หายสนิทเสียจงได้ สมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ทรงคิดถึงพญาอุปราชอยู่ ซึ่งพญาลคอร กับพญาอุปราชเมือง
 เชียงใหม่จะลงมาเฝ้าทูลละอองฯ นั้นก็คิดแล้ว จะได้ทรงปรึกษาที่จะแต่งตั้งเจ้าเมือง
 ลำพูน ถ้าเกลือกว่าพญาอุปราชป่วยเจ็บอยู่ไม่หายสนิท จะลงไป ณ กรุงเทพฯ ยัง
 ไม่ได้ การที่จะตั้งเจ้าเมืองลำพูนจะเข้าไป ก็ให้พญาเชียงใหม่ พญาลคอร พญา
 อุปราช นายภิมสาร ญาติพี่น้องผู้ใหญ่พุดจาทันปรึกษาหาฤกษ์กันจะเห็นผู้ใดควรจะเป็นเจ้า
 เมืองลำพูนได้ ก็ให้แตงนายภิมสารลงไปแทนตัวพญาอุปราชให้พร้อมมูลกับพญา
 ลคอร ญาติพี่น้องผู้ใหญ่จะได้ทรงหาหรือแต่งตั้งเจ้าเมืองลำพูนให้สำเร็จ มีราชการ
 ประการใดจะได้พร้อมมูลกันทั้ง ๓ เมือง ช่วยกันคิดอ่านราชการรักษาบ้านเมือง
 ขอบขันธเสมาสืบไป(พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

ตำแหน่งเจ้าเมืองลำพูนที่ว่างอยู่นั้น คือ ช่วงรอยต่อระหว่างพระยาน้อยลังกา (พ.ศ. ๒๓๘๔-
 ๒๓๘๕) จนถึงพระยาไชยลังกา(๒๓๘๑-๒๓๘๘) สารตราฉบับดังกล่าวเป็นการติดต่อขอราชการ

ระหว่างสรรหาผู้มารับตำแหน่งเจ้าเมืองลำพูนคือ สารตราที่ออกใน พ.ศ. ๒๓๘๕ (จ.ศ. ๑๒๐๔) ซึ่งเป็นปลายสมัยพระยาลังกา จะเห็นว่าสยามมีวิธีการที่ทำให้ล้านนาตระหนักถึงอำนาจอยู่เสมอในข้อราชการที่ต้องการทราบก็จะส่งคนไปควบคุมหรือข้อราชการเร่งด่วนก็จะส่งสารตราออกไปสั่งการให้ล้านนาปฏิบัติตามและท้ายที่สุดล้านนาก็เสนอชื่อ “พระยาไชยลังกา” และพระมหากษัตริย์แห่งสยามเป็นผู้อนุมัติแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองลำพูน ดังความในสารตรากล่าวถึงการแต่งตั้งพระยาไชยลังกา ความว่า

ทรงพระกรุณาตรัสถามพญาเชียงใหม่ ญาติพี่น้องบุตรหลานผู้ลงไปเฝ้า
ทูลละอองฯ ณ กรุงเทพฯ ว่า พญาอุปราชเมืองลำพูนป่วย คลายเป็นปรกติแล้วหรือ
ยัง จะให้พญาอุปราชเป็นเจ้าเมืองลำพูนได้ถ้าไม่ได้ พญาเชียงใหม่กราบบังคมทูล
พระกรุณาว่า พญาอุปราชป่วย ยังไม่หายให้เหน็บขาเดินไปมาทางไกลไม่ได้ สติ
อารมณ์ก็ฟั่นเฟือน พูดสิ่งใดหาเป็นปรกติไม่ ทุกวันนี้อาการพระยาอุปราชที่มาก
ขึ้นทุกเดือนปี เห็นจะไม่หาย พญาเชียงใหม่กับนายภิมสารผู้เป็นที่พญาอุปราช
พญาราชวงษ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องปรึกษาพร้อมกันว่า
นายไชยลังกาน้องนายภิมสารผู้เป็นที่พญาอุปราช ได้ทำราชการมาช้านาน รู้
ขนบราชการเป็นคนสัตย์ซื่อมั่นคงดี อายุก็ได้ ๕๗ ปี เป็นผู้ใหญ่พอจะเป็นที่
พญาลำพูนได้ แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ จึงทรงพระกรุณาตรัสว่า
พญาอุปราชเมืองลำพูน เป็นบุตรพระเจ้าลำพูน สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตั้ง
พระทัยจะทรงชุบเลี้ยงพญาอุปราชให้เป็นเจ้าเมืองสืบสกุลวงศ์ต่อไป พญาอุปราช
ก็ป่วยเป็นโรคไม่หาย ทรงเสียดายพญาอุปราชเป็นอันมาก แลเมืองลำพูนหา
มีผู้ใหญ่ว่าราชการรักษาบ้านเมืองระงับกิจสุขทุกข์ราษฎรไม่ ซึ่งพญาเชียงใหม่
ญาติพี่น้องปรึกษาพร้อมกันจะขอให้นายไชยลังกาเป็นที่เจ้าเมืองลำพูน นายไชย
ลังกาคนนี้เป็นน้องของนายภิมสารผู้เป็นที่พญาอุปราชร่วมบิดามารดาเดียวกัน
เป็นเชื้อวงศ์ผู้ใหญ่สมควรจะเป็นเจ้าเมืองรักษาบ้านเมืองได้อยู่แล้ว จึงโปรดเกล้าฯ
พระราชทานเครื่องยศ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งนายไชย
ลังกาเป็นพญาลำพูน ขึ้นมารักษาบ้านเมืองขอบเขตเสมาคุ่มครองญาติวงศ์
แสนท้าวพญาลาวเก่าใหม่ ไพร่บ้านพลเมืองให้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป (พ.ศ.
๒๓๙๐ / ๑๗)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเครื่องประกอบยศให้พระยาไชยลังกา
ใน พ.ศ. ๒๓๙๐ รายละเอียดปรากฏในสารตรา ดังนี้

๑. สัปทนสักหลาดระบายปักทองแพลวดคั่น ๑
๒. มาลาอย่างฝรั่งหุ้มกำมะหยี่ยอด เกี้ยว ทองคำประดับพลอยสำหรับ ๑
๓. เสื้อทรงประพาสตัว ๑
๔. ลูกปัดทองคำสาย ๑
๕. พานหมากทองคำกลมเครื่องในพร้อมสำหรับ ๑
๖. คนโททองคำ ๑
๗. กระโถนทองคำ ๑
๘. คนโทเบญจรี ๑
๙. ตราสำหรับที่รูปเทวดานั่งในประสาทมือถือพระขรรค์ ๑ ใหญ่ ๓ นิ้ว
๑๐. ตราสำหรับรูปประสาทเปล่า ๑ ใหญ่ ๒ นิ้ว ๓ ดวง
๑๑. ตราสำหรับรูปบัวบาน ๑ ใหญ่ ๒ นิ้วครึ่ง
๑๒. กระบี่บางทองเล่ม ๑
๑๓. หอกคู่ปลอกทองคำ ๔ เล่ม
๑๔. ปืนคาบศรilaเครื่องเงิน ๑ บอก
๑๕. ปืนคาบศรilaคอกลาย ๒ บอก
๑๖. โต้ะเงินทำข้างขาว ๑ ใบ
๑๗. โต้ะเงินทำข้างหวาน ๑ ใบ
๑๘. เสื้อเข็มขาบดอกพุ่มใหญ่เขียว ๑ ตัว
๑๙. เสื้อเข็มขาบริ้วมะลิเลื้อยเล็กแดง ๑ ตัว
๒๐. เสื้อญี่ปุ่นแพรหงอนไก่อลายเขียวตัว ๑
๒๑. ทหรานยามวาชฝืน ๑
๒๒. แพรข้าวหม่หงอนไก่อเพลาะ ๑
๒๓. แพรข้าวหม่ลิ้นเพลาะ ๑
๒๔. ผ้าปูมฝืน ๑
๒๕. ผ้าลายนอกอย่าง ๗ สอก ๒ ฝืน
๒๖. ผ้าลายเกี้ยวอย่างดี ๗ สอก ฝืน ๑
๒๗. แพรหงอนไก่อลายสีต่างกัน ๕ พับ
๒๘. ผ้าขาวยาว ๒ สอก ๕ พับ

๒๙. ผ้าขาวย่ำตนิ ๓ พับ
 ๓๐. ผ้าขาวย่ำมิติ ๒ พับ
 ๓๑. ผ้าลายกุษราชใหญ่ กุลี ๑
 ๓๒. ผ้าลายกุษราชเล็ก กุลี ๑
 ๓๓. ผ้าลายชายสะบัด ๑๐ ผืน
 ๓๔. ปัสตุแดง ๑ ผืน
 ๓๕. ปัสตุแดง ๑ ผืน
 ๓๖. ปัสตุแดง ๑ ผืน

(พ.ศ. ๒๓๙๐ /๑๗)

พระยาไชยลังกาปกครองเมืองลำพูน(พ.ศ.๒๓๙๑ - ๒๓๙๘) ภายใต้คำสั่งจากราชสำนักสยาม ให้อ้อย่าประมาณในเรื่องสืบข่าวคราวราชการและการระมัดระวังศึกสงคราม หากสืบข่าวราชการได้ ให้รีบรายงานไปยังราชสำนักและอย่าละเลยเรื่องการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

อ้อย่ามีความประมาทกับราชการศึกสงคราม ให้แต่งกองไปลาดตระเวนตรวจ ตรารักษาด่านทางสืบข่าวราชการหน้าด่านปลายแดนอย่าให้ขาด จะมีราชการร้ายตี ประการใดให้รู้ความแต่เนิ่น ถ้าสืบได้ข่าวว่าจะมีข้าศึกมากกระทำกับเขตแดนบ้านเมือง ฝ่ายเราประการใด ก็ให้บอกราชการไปถึงเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร แลหัวเมืองที่ ใกล้เคียงให้รู้ความโดยเร็ว แล้วให้เร่งบอกลงไป ณ กรุงเทพฯ ให้เมืองเชียงใหม่ เมือง ลคอร เมืองลำพูน ช่วยกันรบบฟงด้านด่านรักษาบ้านเมืองไว้กว่ากองทัพกรุงเทพฯ กองทัพหัวเมืองจะขึ้นไปถึง อ้อย่าให้เสียเขตแดนบ้านเมืองกับข้าศึกได้ (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

เมืองลำพูนมีการติดต่อกับราชสำนักสยามอย่างต่อเนื่อง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวตรัสถามถึงสารทุกข์ของพญาลำพูน พญาอุปราช พญาบุรีรัตน และพญาราชบุตร และไพร่ บ้านพลเมืองจากขุนนางที่ได้เข้าเฝ้า ดังปรากฏในสารตราว่า

ทรงพระกรุณาตรัสถามถึงพญาลำพูน พญาอุปราช พญาบุรีรัตน พญาราชบุตร อยู่ดีฤาผู้ใดป่วยไข้สิ่งใดได้บ้าง ไพร่บ้านพลเมืองทำไร่นาทำมาหากินบ้านเมืองอยู่เย็น เป็นสุขอยู่ฤา นายหนานศรีสองเมือง นายหนานชัตติยวงศ์ ให้กราบบังคมทูลพระกรุณา ว่า เดชพระบารมีปกเกล้า พญาลำพูน พญาอุปราช พญาบุรีรัตน พญาราชบุตร อยู่ดี

ไม่ป่วยไข้สิ่งใด ไพร่บ้านพลเมืองทำไร่นาได้ผลบริบูรณ์ บ้านเมืองอยู่เย็นเป็นสุข

(พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๗)

นอกเหนือจากคำสั่งการให้ปฏิบัติตามนโยบายของสยามแล้ว ความห่วงใยถึงสุขภาพเจ้าเมือง ตลอดจนความสนพระทัยความเป็นอยู่ของอาณาประชาราษฎร์ล้านนา การติดตามสอบถาม สาระทุกข์สุขดิบจากราชสำนักสยามเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจอย่างหนึ่งให้กับหัวเมืองประเทศราช ทำให้ล้านนารู้สึกยำเกรงต่อพระบารมีที่โอบอ้อมอารีและเกิดผลดีต่อสยามคือสามารถจูงใจให้ล้านนา สวามิภักดิ์และร่วมกันทำงานราชการให้สัมฤทธิ์ผลได้ ดังข้อมูลในสารตรากล่าวถึงพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงความโสมนัสต่อพญาลำพูน ดังความว่า

พระบาทสมเด็จพระบรมนาถบรมบพิตรพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโสมนัสยิ่งนัก ให้ พญาลำพูน พญาอุปราชา พญาบุรีรัตน ญาติพี่น้องประกอบไปด้วยความสุข จำเริญ ตั้งใจทำราชการฉลองพระเดช พระคุณ โดยสัจสุจริต ถ้าแม้มีราชการบ้านเมือง สิ่ง ใดก็ให้พญาลำพูนปรึกษาญาติพี่น้องทั่วพญาผู้ใหญ่ให้เป็นสามัคคี อย่าให้มีความ รังเกียจถือเปรียบแก่งแย่งให้เสียราชการไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้(พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๗)

เมื่อราชสำนักสยามไม่ละเลยในการสอบถามถึงสาระทุกข์สุขดิบกับเจ้านายและไพร่บ้าน พลเมืองล้านนา เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นกับเจ้านาย เช่น การเจ็บป่วยไปถึงการที่เจ้านายถึงแก่ พิราลัย ล้านนาก็ต้องแจ้งมายังสยามให้รับทราบ เช่น กรณีการป่วยถึงแก่กรรมของเจ้าราชวงศ์เมือง ลำพูน สมัยเจ้าไชยลังกาได้รายงานความเจ็บป่วยเข้ามายังราชสำนัก ดังความปรากฏในใบบอกของเจ้า นครลำพูนว่า

ข้าพเจ้าเจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณ เจ้านครลำพูน เจ้าอุปราชา บุตร หลานแสนทั่วพญาลาว ขอบอกปรนนิบัติรมา ยัง ๆ พณ ๆ ลูกขุน ณ ศาลา ณ กรุงเทพฯ ขอได้ทราบ ด้วยอยู่มา ศักราช ๑๒๒๑ ปีมะแมเอกศก เจ้าราชวงศ์อายุได้ ๘๓ ปี ป่วยเป็นโรคเรื้อรังมาช้านานหาคลายไม่ ครั้นอยู่มา ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๔ เพลาค่ำประมาณ ๒ ทุ่มเศษ เจ้าราชวงศ์ถึงแก่กรรม ข้าพเจ้าทั้งปวงได้เอา ศพใส่หีบไว้ แล้วช่วยกันทำเครื่องศพเจ้าราชวงศ์อยู่ทุกวัน ได้แต่งให้ทำงานบุญสูง หมั้น ธรรมชรร ถือหนังสือบอกลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯด้วยแล้ว สิ่งใดขอพระราช การ ขอบุญปัญญา ๆ พณฯ เป็นที่พึงทุกประการ(พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๑๑)

หลังจากการถึงแก่กรรมของเจ้าราชวงศ์เมืองลำพูนใน พ.ศ. ๒๔๐๒ หลังจากนั้น ๕ ปี พ.ศ. ๒๔๐๗ เจ้าราชวงศ์องค์ใหม่ก็ถึงแก่กรรมลงอีก เจ้าไชยลังกา เจ้าเมืองลำพูนจึงรายงานมายังราชสำนักอีกครั้ง เรื่องเจ้าราชวงศ์เมืองลำพูนถึงแก่กรรมด้วยอุบัติเหตุจากปืน ข้อความตามที่รายงานมีดังนี้

ข้าพเจ้า เจ้าอุปราชา เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร แสนท้าวพระยาลาวเมืองนครลำพูน ขอปรนนิบัติรมาลัย ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลาได้ทราบ ด้วยอยู่มา ณ วันอาทิตย์ แรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีชวด ฉศก เจ้าราชวงศ์พาเด็ก ๒ คน กับนายหนานปัญญาคนหนึ่งไปเหนือเมือง แล้วเอาปืนฝรั่งยาวสืบหนึ่งประจูดินใส่กระสุนได้ ๖ กระสุน ถีไปถึงวัดสรรพยาวง เจ้าราชวงศ์ขึ้นอยู่บนขอนไม้ยางแล้วยิงเป้าได้ ๓ นัด แล้วก็ซ้ำประจูดีก ปืนนั้นก็ลั่นถูกตาขวาเจ้าราชวงศ์ ข้าพเจ้าทั้งปวงทราบก็พากันไปห้ามเจ้าราชวงศ์ไปถึงบ้าน ครั้นเพลพลบค่ำเจ้าราชวงศ์ถึงแก่กรรม ข้าพเจ้าทั้งปวงก็เอาศพใส่ไปไว้ที่สมควรแล้ว (พ.ศ. ๒๔๐๗ / ๓๓)

การแจ้งเรื่องเจ้านายถึงแก่กรรมไปยังราชสำนักสยามมีผลตามมาก็คือ ราชสำนักจะจัดสิ่งของที่เกี่ยวเนื่องกับพิธีศพมาให้ซึ่งแตกต่างกันตามยศถาบรรดาศักดิ์ที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้งและเมื่อปลงศพเรียบร้อยแล้วจะต้องนำเครื่องประกอบยศที่ได้รับพระราชทานในคราวแต่งตั้งส่งคืนให้ราชสำนักให้ครบถ้วน

๒.๓ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองลำปาง

การแต่งตั้งเจ้าเมืองในล้านนา ราชสำนักสยามมีสิทธิในการถอดถอนตำแหน่งเมื่อเจ้าเมืองกระทำความผิด เช่น พญาน้อยอินท์ เจ้าหลวงนครลำปาง (พ.ศ. ๒๓๘๑-๒๓๘๑) กับพญาฤทธิธิญญาญยศ นายน้อยศรีวิไชย นายน้อยกิติ นายหนานพรม นายธรรมลังกา นายปาแวน และบ่าวไพร่เดินทางมาที่นครสวรรค์แล้วได้ทอดแหตกลาหน้าวัด พากันเสพสุรามินเมา พระสงฆ์เข้าไปห้ามปรามไม่ยอมฟัง เกิดทะเลาะวิวาทกันแล้วทำลายข้าวของวัดเสียหาย เจ้าเมืองนครสวรรค์ส่งใบบอกรายงานมายังราชสำนักสยามเพื่อให้พิจารณาสืบสวนคดีความ ดังนี้

พญาลครมาถึนครสวรรค์ พญาฤทธิธิญญาญยศกับนายน้อยศรีวิไชย นายน้อยกิติ นายน้อยพรม นายธรรมลังกา นายปาแวน พรรคพวกบ่าวไพร่ ๒๐ คน เศษ ไปทอดแหหน้าวัดศรีปทุมมา ริมเมืองนครสวรรค์เป็นหลายเพลา พระสงฆ์ห้ามปรามหาฟังไม่ พญาฤทธิธิญญาญยศ กับพรรคพวกพากันเสพสุรา ด่าหยาบ คายพระสงฆ์ต่าง ๆ แล้วคลุมร่มกันเอาถ่อ พาย ดีแทงพระสงฆ์ถูกศีรษะพระครู

ปลัดแตกแห่งหนึ่ง พระสงฆ์อันดับเจ็ดป่วยมีบาดแผล ๗ รูป กระทั่งบานประตุน้ำต่าง พระอุโบสถแลศาลาการเปรียญแล้วพากันขึ้นไปบนกุฏิ กระทั่งผาทุบตีเครื่องบูชาและถ้วยชามบริวารแตกยับเยิน (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๓๐)

เหตุการณ์นี้ทำให้ราชสำนักสยามส่งสารตราขึ้นไปถึงเจ้าเมืองและกรมการเมืองเชียงใหม่ กรมการเมืองลำปางและเมืองลำพูนให้คุมตัวผู้ก่อเหตุลงมายังสยามเพื่อสอบสวน “ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ให้เอาตัวพญาฤทธิธิญโญยศกับบุตรหลานมาชำระว่ากล่าวให้เห็นเท็จและจริง” พญานครลำปาง(พญาน้อยอินท์)กับพญาฤทธิธิญโญยศถูกควบคุมตัวมายังสยาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดให้พญาเชียงใหม่ปรึกษาหารือเรื่องโทษของพญาน้อยอินท์และพญาฤทธิธิญโญยศ พญาเชียงใหม่ขณะนั้นคือ เจ้ามทวงศ์ หรือ เจ้าขนานมทวงศ์ (ภายหลังได้รับแต่งตั้งเป็น “พระยามโหตรประเทศ”) ผู้ได้รับแต่งตั้งจากราชสำนักสยามโดยเลื่อนตำแหน่งจากพญาอุปราชให้เป็นเจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่เดินทางขึ้นมาเข้าเฝ้า เจ้าขนานมทวงศ์มีความเห็นกับเรื่องนี้ว่า

ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงพญาลครเป็นเจ้าเมืองประเทศราชออกไปด้วยยศฐาคัณฑ์ อายุพญาลครก็แก่ได้ ๖๗ ปี เป็นผู้ใหญ่ไม่รักษาเกียรติยศ เสพสุรา เป็นเนืองนิตย์ หาคิดราชการบ้านเมืองสิ่งใดไม่ ญาติพี่น้องว่ากล่าวห้ามปรามก็ไม่ฟัง ทำให้ขายใต้ฝ่าละอองฯ แล้วมีนำข้าละให้บุตรหลานไปกระทำกับพระสงฆ์ พญาลครผิดมีโทษเป็นอันมาก **ควรถอนเสียจากที่เจ้าเมืองให้ปราศจากยศฐาคัณฑ์** แลพญาฤทธิธิญโญยศ นายน้อยศรีวิไชย บุตรหลานพวกที่เสพสุราพากันไปทอดแหหน้าวัด ชกตีพระสงฆ์ คนเหล่านี้มีความผิดเป็นมหันตโทษ โปรดเกล้าฯ ให้ลงพระราชอาญาจำไว้ (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๓๐)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ มีพระราชวินิจฉัยว่า “ซึ่งพญาเชียงใหม่ปรึกษาโทษพญาลครกับบุตรหลานนั้น ต้องด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย สมควรกับที่ เป็นผู้ใหญ่ชอบอยู่แล้ว” แต่ท้ายที่สุดพญาเชียงใหม่ได้ขอพระราชานุญาตให้ทำทัณฑ์บนพญาน้อยอินท์กับพญาฤทธิธิญโญยศรวมทั้งบุตรหลานในครั้งนี้นี้ก่อน และจะว่ากล่าวตักเตือนไม่ให้กระทำความผิดอีก ดังนี้

ถ้ากลับขึ้นไปถึงบ้านเมือง พญาเชียงใหม่รับพระราชทานว่ากล่าวสมัคสมานพญาลครกับพญาอุปราชญาติพี่น้องให้ประนบประนอบกันตามฉันทน์ผู้ใหญ่ผู้น้อยมิให้วิวาษร้ายฉวนเคืองใต้ฝ่าละอองฯ ต่อไป (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๓๐)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ พระราชทานภาคทัณฑ์โทษพญาลคอรและให้ทำหนังสือภาคทัณฑ์ไว้ที่ลูกขุน ณ ศาลา ฉบับ ๑ ที่พญาเชียงใหม่ฉบับ ๑ “ถ้าสืบไปเมื่อหน้าพญาลคอรยังเสพสุราแลกระทำความชั่วเหมือนแต่หนหลัง ก็ให้พญาเชียงใหม่ญาติพี่น้องกระทำโทษ แจ้งอยู่ในทัณฑ์บนนั้นแล้ว” จึงโปรดเกล้าฯ ให้พญาลคอรเข้าเฝ้า พระราชทานพระราโชวาท “ให้พญาลคอรตั้งอยู่ในทศกัศกรรรมบถ ๑๐ ประการ เว้นจากบาป ละเสียซึ่งสิ่งอันชั่ว ประพฤติตัวให้ดี อย่าให้มีใจ อิจฉาพยาบาทอาฆาตจองเวร จงเมตตาโอบอ้อมอารีรักใคร่ ทะนุบำรุงญาติพี่น้องบุตรหลานทำวพญา สมณชีพราหมณ์ไพร่บ้านพลเมือง” และโปรดเกล้าฯ ให้เขียนพระราชโองาพพระราชทานพระยาลคอร ๑ ฉบับ พญาลคอรได้ฟังพระราโชวาทก็น้อมรับและตอบพระองค์ไปว่า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดพระราชทานโทษ พระเดชพระคุณหาที่สุดไม่ได้ และซึ่งพระอุปราช ญาติพี่น้องพากันลงมาร้องฟ้องกล่าวโทษนั้นควรอยู่แล้ว พญาลคอรหาความโกรธแค้นไม่ ถ้ากราบบังคมลาคลับมาถึงบ้านเมืองเมื่อใด พญาลคอรจะอ่อนน้อมขอสมารับผิดต่อพญาอุปราช โดยฉันทิตไม่ถือตัวว่าเป็นผู้ใหญ่ไม่มีใจพยาบาทอีกต่อไป (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๓๐)

นอกจากนี้สารตราฉบับนี้ได้บันทึกว่าพญาภิญญยศ นายน้อยศรีวิชัย เหตุเพราะไปชกต่อยพระสงฆ์จึงป่วยถึงแก่ความตายยังเหลืออยู่แต่นายน้อยธรรมลังกา นายน้อยกิติ นายหนานพรม นายปาแวน พญาเชียงใหม่ขอเอนาตัวกลับไปยังบ้านเมืองและว่ากล่าวตักเตือน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พญาเชียงใหม่รับตัวกลับขึ้นมายังเมืองเชียงใหม่

พญาฤทธิญญยศกับนายน้อยศรีวิชัย บุตรหลานพวกที่ไปชกตีพระสงฆ์ นั้น เป็นคนอัสปบุรุษกระทำประทุษร้ายต่อพระพุทธศาสนา**เทพุดาจึงบันดาลให้พญาฤทธิญญยศ นายน้อยศรีวิชัยป่วยถึงแก่ความตาย เห็นประจักษ์แก่ตาโลก** ยังเหลืออยู่แต่นายน้อยธรรมลังกา นายน้อยกิติ นายหนานพรม นายปาแวน พญาเชียงใหม่ว่าจะขอรับไปว่ากล่าวสั่งสรร (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๓๐)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้รับตัวผู้ก่อเหตุขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ทรงเชื่อมั่นว่าพญาเชียงใหม่ พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ เอาใจใส่สอดส่องบุตรหลานให้ทั่วทั้งสามเมืองได้ ถ้าผู้ใดสูบฝิ่นกินสุราคบหากันกระทำข่มเหงไพร่บ้านพลเมืองให้ได้ความเดือดร้อนเป็นคนพาล เช่น พญาฤทธิ

ภิญโญศ นายน้อยศรีวิชัย คนพวกนี้ถ้าเป็นผู้ใหญ่พอจะว่ากล่าวก็ให้ว่ากล่าวตักเตือน ถ้าเป็นผู้น้อย ให้ลงโทษทรมานให้เข็ดหลาบ ถ้าว่ากล่าวไม่ฟังให้ส่งตัวลงมายังราชสำนักสยาม จะโปรดเกล้าฯ ให้กระทำโทษตามโทษานุโทษ อย่าให้พี่น้องเขาเป็นเยี่ยงอย่าง พญาน้อยอินท์ เจ้าหลวงนครลำปางได้รับการภาคทัณฑ์ในคราวนี้ก็กลับไปบ้านเมือง แต่ได้กระทำผิดเสพสุรามีนเมาไม่เอาใจใส่ต่อราชการ บ้านเมืองอีกคราวและไม่ไปรับการว่ากล่าวตักเตือนจากเจ้าหลวงเมืองเชียงใหม่ เจ้าหลวงจึงเกณฑ์คนหนึ่งพันคนเพื่อคุมตัวมายังเชียงใหม่ ดังนี้

พญาเชียงใหม่จึงให้พญาอุปราชคุมไพร่พันคนไปเอาตัว พญาลคอรแล้วจึงยอมมาโดยดี แล้วพญาลคอรหนีกลับไปเมืองลคอรอีก [...] ครั้นมาถึงบ้านเมืองก็ยังเสพสุราอยู่เป็นนิจ **พญาลคอรเป็นคนตื้อดิ่งไม่กระทำตามพระราชโองาาซึ่งโปรดพระราชทานขึ้นมารับพระราชทานแต่สุรา หาคิดราชการบ้านเมืองไม่** เมื่ออยู่ที่เมืองลำพูนและมาอยู่เมืองลคอรก็ไม่ชอบพอกับญาติพี่น้องมีราชการสิ่งใดโดยพี่น้องขุนนางไปปรึกษาก็เมาสุราไม่ได้เรื่อง (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๒)

เหตุครั้งนี้เจ้ามหาวงศ์พญาเชียงใหม่ได้แจ้งไปยังราชสำนักสยามถึงพฤติกรรมของพระยา ลำปาง และกำชับว่าเมื่อพญาลำปางไปถึงสยามแล้วให้คุมขังตัวไว้ “ถ้าปล่อยขึ้นมา พญาลคอรจะเสพสุรามากยิ่งกว่าเก่า จะเป็นอริยวิาทกับญาติพี่น้องบ้านเมืองก็จะอยู่ไม่เป็นสุข” พญาน้อยอินท์ พญาลคอร ลำปางเดินทางมายังราชสำนักสยามให้การแก้ข้อกล่าวหาว่า “ป่วยเป็นโรคและซื้อสุรามาดสมกับยาเพื่อรักษาโรคหาได้เสพสุราเป็นนิจไม่” ราชสำนักสยามจึงได้สอบถามพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาราชวงศ์เมืองลคอร ท้าวพญาญาติพี่น้องที่มาเข้าเฝ้าว่าพญาลคอรมีพฤติกรรมดังที่พญาเชียงใหม่กล่าวหรือไม่อย่างไร ญาติพี่น้องทุกคนลงความเห็นว่าเป็นไปตามที่พญาเชียงใหม่กล่าวทั้งสิ้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเคืองพระทัย ทรงตรัสถึงพญาเชียงใหม่ว่าไม่แจ้งไปบอกลงไปแต่เน้นเรื่องความผิดของพญาลคอร ครั้งนี้เห็นว่าพญาลคอรจะลงไปเข้าเฝ้าที่สยามจึงได้แจ้งเรื่องราวตามมาซึ่งไม่สมควรเท่าใดนัก อีกทั้งสยามมีความสงสัยว่าผู้เคยกระทำผิดร่วมกับพญาน้อยอินท์เมื่อคราวก่อน ได้แก่ นายหนานธรรมลังกา นายพรม นายปาแวนและนายธรรมกิติ ซึ่งได้รับการภาคทัณฑ์บนไว้พร้อมกับพญาน้อยอินท์ พญาเชียงใหม่ขอให้นำตัวกลับมายังบ้านเมืองได้กระทำความผิดอีกครั้งโดยไม่มีควมใส่ใจในทัณฑ์บนที่ได้กระทำไว้เมื่อคราวก่อนหน้าด้วยหรือไม่ จึงได้ว่ากล่าวพญาเชียงใหม่ปกปิดข้อมูลแก่ราชสำนักสยามหรือไม่ประการใด

พญาลคอรก็เป็นเช่นนี้แล้ว บุตรหลานที่พญาเชียงใหม่รับเอาขึ้นมาจะกลับตัวได้เป็นคนดีก็จะประพบัติการเป็นพาลเช่นพญาลคอร พญาเชียงใหม่ก็จะปกปิดกันไว้อีกประการใดก็ยังไม่ทรงทราบและพญาลคอรไม่ฟังบังคับบัญชาเสพสุรากระทำความชั่วเหมือนแต่ก่อนก็ชอบแต่พญาเชียงใหม่จะจับกุมเอาตัวลงไปส่งเสียก็หาส่งตัวลงไปไม่ พญาเชียงใหม่รู้ว่าพญาลคอรลงไป ณ กรุงเทพฯ จึงบอกตามลงไปดังนี้ [...] และพญาลคอรได้ทำหนังสือทูลบนบวไวยังลูกขุน ณ ศาลาความในหนังสือว่ากล่าวประการใดก็แจ้งอยู่กับใจพญาเชียงใหม่ทั้งสิ้น พญาลคอรหากระทำตามโอวาทและถ้อยคำที่ทำทูลบนบวไวยไม่ (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๒)

ความผิดของพญาน้อยอินท์ในคราวนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่ประทานอภัยโทษ และมีรับสั่งให้ถอดยศพญาลคอรและได้กล่าวกล่าวพญาน้อยอินท์เพื่อไม่ให้เจ้าเมืองอื่น ๆ เอาเยี่ยงอย่าง การลงโทษพญาน้อยอินท์ไม่ได้ระบุนำให้ลงโทษสถานใดมีแต่ระบุนำให้คุมตัวไว้ที่สยามและมีการพิจารณาว่าพญาน้อยอินท์เป็นบุตรของพญาคำโสมเจ้าเมืองลำปางคนเก่า สมัยที่ปกครองเมืองลำปางมีความดีความชอบทำให้ราชสำนักสยามลดหย่อนผ่อนโทษหนักให้เป็นเบาแก่พญาน้อยอินท์

พญาลคอรทำได้กระทำตามพระราชโอวาทและถ้อยคำที่ทำทูลบนบวไวยไม่ กลับช่องเสพสิ่งอันชั่วร้าย เป็นคนอันพาลสันดานหนาไปด้วยอกุศลไม่รู้จักคุณและโทษสิ่งอันเป็นประโยชน์และมีได้เป็นประโยชน์ ประพบัติการทุจริตตั้งแต่ปฐมวัยตลอดมาจนปัจฉิมวัยเป็นที่สุด ไม่ละเว้นเป็นคนว่ายากสรวยยาก คนเช่นนี้ถึงจะมีชีวิตอยู่ก็ไม่มี ความจำเริญหาเหมือนกับญาติพี่น้องทั้งปวงที่เป็นคนดี ๆ ไม่ตายไปก็จะมีแต่อบายภูมิเป็นเมืองหน้า พญาลคอรไม่เกรงกลัวพระราชอาญาหลวง พระราชโอวาทดังนี้มีความผิดเป็นข้อใหญ่ ครั้นจะให้ลูกขุน ณ ศาลา ศาลหลวงปรึกษาทำโทษพญาลคอรตามพระราชกำหนดกฎหมายเล่า ก็ทรงพระราชดำริเห็นว่าพญาลคอรลงไปโดยดีหาได้ทำเหตุการณ์สิ่งใดไม่ แล้วพญาลคอรก็เป็นบุตรพญาลคอรคำโสม ๆ มีความชอบมาแต่หลังเป็นอันมาก จึงโปรดให้ลดหย่อนผ่อนโทษหนักให้เป็นเบา โปรดเกล้าฯ ให้ถอดพญาลคอรออกเสียจากที่เจ้าเมือง เอาตัวไว้ ณ กรุงเทพฯ ให้รู้สึกโทษตัวเอง ทั้งจะได้พระราชทานพระราชโอวาทสั่งสอนพญาลคอรให้ละเสียซึ่งสิ่งอันชั่วประพบัติตัวให้เป็นคนดีให้จงได้ โดยทรงพระเมตตาพญาลคอรคำโสม (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๒)

จากกรณีการกระทำผิดของพญาน้อยอินท์ จะเห็นว่าสยามเป็นผู้อนุมัติแต่งตั้งเจ้าเมืองและ
กรรมการเมืองตำแหน่งต่าง ๆ ตามที่ได้รับการเสนอชื่อจากญาติพี่น้องร่วมวงศ์กษัตริย์ล้านนาเสนอมา
ให้พิจารณาและเมื่อกระทำความผิดก็สามารถถอดถอนยศได้ รวมถึงการพิจารณาโทษของเจ้าเมือง
กรรมการเมือง สยามจะพิจารณาร่วมกับพยานบุคคลที่สำคัญคือ เจ้าเมืองเชียงใหม่รวมทั้งญาติพี่น้อง
เนื่องจากเมืองเชียงใหม่มีบทบาทในการเป็นผู้นำของทุกเมืองในล้านนา แต่ทั้งนี้การลดหย่อนโทษ
ให้แก่ผู้กระทำผิดจะถือว่าเป็นเอกสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์สยามแต่เพียงผู้เดียวซึ่งจะทรงยึดหลัก
กฎหมายหรือพิจารณาความดีความชอบร่วมด้วยนั้นขึ้นอยู่กับพระองค์เท่านั้นจะเห็นว่าเมืองเชียงใหม่
ถูกราชสำนักสยามวางบทบาทให้เป็นผู้นำของหัวเมืองประเทศราชล้านนา และเป็นศูนย์กลางของ
อำนาจที่สยามแผ่ขยายพระราชอำนาจไปยังดินแดนล้านนา เอกสารจากราชสำนักสยามหลายฉบับจึง
มีการกล่าวถึงเมืองเชียงใหม่มีสถานะเหนือเมืองล้านนาทั้งปวง ดังสารตราถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ นคร
ลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้งพระยาอุปราชา กล่าวไว้ว่า

แต่ทุกวันนี้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชา เมืองเชียงใหม่ก็เป็นผู้ใหญ่กว่าวงศ์
ญาติทั้งปวงอยู่แล้ว ถ้าพญาลำพูน พญาอุปราชา พญาราชวงษ์ ญาติพี่น้องในเมือง
ลำพูนจะเกี่ยวข้องว่ากล่าวกันด้วยผู้คนบ่าวไพร่ประการใด ก็ให้พญาเชียงใหม่
พญาอุปราชาตัดสินว่ากล่าวแบ่งปันให้ตามฉันทใหญ่ผู้น้อย ให้สำเร็จอย่าให้เป็นอริย
วิวาทร้ายฉานจงประนพ ประนอม เป็นสามัคคีรักใคร่กันโดยฉันทญาติ ให้พร้อมมูล
ทำราชการรักษาบ้านเมืองปกครองญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวไพร่บ้านพลเมือง
ให้อยู่เย็นเป็นสุข (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

พระยาน้อยอินท์ถูกควบคุมตัวที่สยามเพียงไม่นานก็ถึงแก่อสัญกรรมด้วยโรคจิตสติวง
ราชสำนักสยามจึงได้ส่งหนังสือแจ้งให้เมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง และเมืองลำพูนทราบ เมื่อวันที่เสาร์
ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีระกา เอกศก จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒)

ถ้าพญาลครกลับใจถึงความชั่วเสียได้ พญาเชียงใหม่พี่น้องผู้ใหญ่บอกขอ
โทษก็จะโปรดให้กลับขึ้นมาแลพญาลครอยู่กรุงเทพฯ เกรงกลัวพระราชอาญา
ความชั่วเสียได้บ้างแล้วแต่ให้ป่วยเป็นโรคจิตสติวงลงท้องอยู่เนือง ๆ ครั้นวันแรม
๑๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีระกา เอกศก พญาลครน้อยอินป่วยเป็นโรคให้ลงอาเจียน ได้
ให้หลวงโรงพระโอสถประกอบยารักษา พอได้วางยาแก้ไข้หลายขนานอาการหา
คลายไม่ ณ วัน ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๘ เพลาค่ำ พญาลครถึงแก่กรรม(พ.ศ. ๒๓๙๒ /
๒๓)

เจ้าหน้าที่ได้นำศพพระยาน้อยอินทไว้ ณ วัดบางลำพู รอให้ญาติจากเมืองลำปาง เชียงใหม่ ลำพูนมาอุทิศส่วนกุศลพร้อมเพรียงก่อน แต่พญาลคอรแจ้งไว้ก่อนอสัญกรรมว่าอยากกลับบ้านเมือง ตนเมื่อถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ดังความที่ปรากฏในสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพญาเชียงใหม่ ความว่า

เจ้าพนักงานจัดแจงหีบใส่ศพพญาลคอรฝังไว้ ณ วัดบางลำพูก่อน จึงมีตรา ขึ้นมาให้อุติพี่น้องทั้ง ๓ เมืองรู้ความพญาเชียงใหม่ พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาลคอร พญาลำพูน พญาอุปราช พี่น้องบุตรหลานให้ท่านทำการศพพญา ลคอรเมื่อใดจึงให้จัดแจงแต่งการปลงศพพญาลคอรตามเยี่ยงอย่างประเพณี อนึ่ง พญาวัง นายน้อยขัต นายคำพก บุตรหลานบ่าวทาส ลงไปอยู่ ณ กรุงเทพฯ ด้วย พญาลคอรแจ้งว่าพญาลคอรถึงแก่กรรมแล้วจะขอลากลับขึ้นมามีบ้านเมือง ก็ได้ จัดแจงให้ไป พญาวัง นายน้อยขัต นายคำพก กับนางคำใส นางจำปา ภรรยาพญา ลคอร นายไพร่ ชายหญิง ๑๕ คน ได้ขึ้นมาจากกรุงเทพฯ แต่ ณ วัน ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ แล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๒ / ๒๓)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามีสารตราจากราชสำนักส่งถึงเมืองนคร ลำปางเรื่องแต่งตั้งเจ้าอุปราช ความในสารตรากล่าวไว้ว่า

สารตราเจ้าพญาจักรีฯ มาถึงเจ้าอุปราช เจ้าราชบุตร ญาติพี่น้องแสนท้าว พญาลาวเมืองนครลำปาง ด้วยมีพระบัญชาสุรัสวดีสั่งให้เกล้าสั่งว่าเจ้า นครลำปางลงมาเฝ้าทูลละอองฯ ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าที่ราชวง บบุรี รัตนะ พญาสุริยะ พญาไชยสงคราม เมืองลำปางว่างอยู่ เจ้านครลำปางของรับ พระราชทาน นายวงบุตรเจ้านครดวงทิพเป็นที่ราชวงศ์ นายน้อยโพธิบุตรพญา อุปราชมุลาเป็นที่บุรีรัตนะ นายน้อยไชยวงศ์บุตรพญาลคอรคำโสมเป็นที่พญา สุริยะ นายน้อยอินทยศบุตรพญาลคอรราชบุตรคนเก่าเป็นที่พญาไชยสงคราม ฉลองพระเดชพระคุณด้วยเจ้านครลำปาง ญาติพี่น้องต่อไป(พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๗)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเครื่องประกอบยศให้เจ้าเมืองและ กรมการเมืองลำปางมีรายละเอียด ดังนี้

๑. นายวงษ์แต่งตั้งเป็นเจ้าราชวงศ์ ได้รับพระราชทานเครื่องยศ ได้แก่
 ๑. พานหมากเงินปากจำหลักลับบัวกลมถมยาเขียวปริกทอง ๘ สิ่ง ๑ สำรับ
 ๒. คนโททองคำ ๑

๓. กระโถนทองคำ ๑
 ๔. ประคำทองคำ ๑๐๘ เม็ดสาย ๑
 ๕. กระปี่บังเงิน ๕ เล่ม
 ๖. หอกต่อทองคำ ๑ คู่
 ๗. สัปทนปีศดูแดงคัน ๑
 ๘. เสื้อเข็มขบรวิ้มมะลิเลื้อย ๑
 ๙. ปืนคาบศิลาต่อลายบอก ๑
 ๑๐. ทรณยามวาสมินา ผืน ๑
 ๑๑. แพรขาวหงอนไก่อลายเพลาะ ๑
 ๑๒. แพรขาวโล่ผืน ๑
 ๑๓. ผ้าลายอนอกอย่าง ๗ ศอกผืน ๑
 ๑๔. ผ้าลายวิลาสผืน ๑
 ๑๕. ผ้าปุมเขมรผืน ๑
- (พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๗)

๒. นายน้อยโพธิแต่งตั้งเป็นเจ้าบุรีรัตณะ ได้รับพระราชทานเครื่องยศ ได้แก่
 ๑. พานหมากเงินปากจำหลักกลีบบัวกลม เครื่องในเงินถมยาเครื่องทอง ๘ สิ่ง ๑ สำหรับ
 ๒. คนโทเงินถมยา ๑
 ๓. กระโถนเงินถมยา ๑
 ๔. ประคำทองคำ ๑๐๘ เม็ดสาย ๑
 ๕. ปืนคาบศิลาต่อลายบอก ๑
 ๖. สัปทนแพรลินแดงคัน ๑
 ๗. เสื้อเข็มขบรวิวดอกตัว ๑
 ๘. ผ้าทรวินลาสผืน ๑
 ๙. แพรขาวหงอนไก่อลายเพลาะ ๑
 ๑๐. แพรขาวโล่ผืน ๑
 ๑๑. ผ้าลายนอกอย่าง ๗ ศอกผืน ๑
 ๑๒. ผ้าปุมเขมร ผืน ๑

(พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๗)

๓. นายน้อยไชยวงศ์แต่งตั้งเป็นพระยาสุริยะ ได้รับพระราชทานเครื่องยศ ได้แก่
 ๑. พานหมากเงินปากจำหลักกลีบบัวกลมถมยาเขียวปริกทอง ๘ สิ่ง ๑ สำหรับ
 ๒. คนโทเงินถมยา ๑

๓. กระโถนเงินถมยา ๑
 ๔. ประคำทองคำ ๑๐๘ เม็ดสาย ๑
 ๕. ปิ่นคาบศิลาต่อลายบอก ๑
 ๖. สัปทนแพรลินแดงคัน ๑
 ๗. เสื้อเข็มขาบริวดอกตัว ๑
 ๘. ผ้าทรานวิลาศผืน ๑
 ๙. แพรขาวหงอนไก่ลายเพลาะ ๑
 ๑๐. แพรขาวโลผืน ๑
 ๑๑. ผ้าปุมเขมร ผืน ๑
 ๑๒. ผ้าลายนอกอย่าง ๗ ศอกผืน ๑
- (พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๗)

๔. นายน้อยอินทยศแต่งตั้งเป็นพระยาไชยสงคราม ได้รับพระราชทานเครื่องยศ ได้แก่
 ๑. ถาดหมากเงินกะไหล่ทองคำสำหรับ ๑
 ๒. คนโทเงินกะไหล่ทองคำสำหรับ ๑
 ๓. เสื้อเข็มขาบริวดอกตัว ๑
 ๔. ผ้าทรานวิลาศผืน ๑
 ๕. แพรขาวหงอนไก่ ๑
 ๖. ผ้าปุมเขมรผืน ๑

(พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๗)

เมื่อตำแหน่งเจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตธนะ พระยาสุริยะ และ พระยาไชยสงคราม ได้รับการแต่งตั้งและได้รับพระราชทานเครื่องประกอบยศเรียบร้อยแล้ว จะต้องรับราชการในฐานะหัวเมืองประเทศราชต่อรัฐสยาม หน้าที่โดยหลักคือสืบและรายงานข้อราชการ สะสมเสบียงอาหารสำหรับช่วยเหลือกองทัพ รักษาด่านชายแดนให้เข้มแข็ง อย่าได้ทำการซื้อขายฝิ่นเพราะเป็นสิ่งผิดกฎหมาย อย่าได้ห่มเหงเบียดเบียนประชาราษฎร์ และประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้ง เป็นต้น ดังที่ราชสำนักสยามมอบหมายหน้าที่ให้เจ้านายเมืองลำปางซึ่งได้รับแต่งตั้งและพระราชทานเครื่องประกอบยศมีความว่า

ให้เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตธนะ พระยาสุริยะ และ พระยาไชยสงคราม ทำนุบำรุงไพร่พล ทหารและปรนนิบัติช้าง ม้า โคต่าง จัดแจงปิ่นกระสุนดินดำจะได้ใช้ราชการโดยสะดวกและให้แต่งแสนท้าวคุมไพร่ออกไปลาดตระเวนรักษาด่าน

สืบสวนฟังราชการฝ่ายพม่าข้าศึกให้เสมออยู่อย่าให้ขาด สืบสวนได้ข่าวราชการมา
ประการใด ก็ให้พร้อมกันบอกลงมา ณ กรุงเทพฯ โดยเร็ว (พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๗)

ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระไชยราชาเป็นที่พระสกล
บุรินทร์ธร เจ้าเมืองเถินบุรีและพระราชทานเครื่องประกอบยศให้กับพระสกลบุรินทร์ธร ดังนี้

๑. พานเงินกลีบบัว ๑
 ๒. เครื่องในถมยาเขียว ๑
 ๓. ประคำทองสาย ๑
 ๔. กระโถนเงินถมยาดำ ๑
 ๕. กระโถนกะไหล่ทอง ๑
 ๖. กระบี่บางเงิน ๑
 ๗. สัปทนปัสตุ ๑
 ๘. เสื้อเข็มขาบ ๑
 ๙. เสื้อเงินเจ้า ๑
 ๑๐. แพรสีทับทิม ๑
 ๑๑. ผ้าทรานหม่นอน ๑
 ๑๒. แพรขาวห่มเพลาะ ๑
 ๑๓. ผ้าปุมเขมร ๑
- (พ.ศ. ๒๔๐๗ / ๒๑)

๒.๔ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองเชียงใหม่

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองของเมืองเชียงใหม่ มีหลักฐานในหนังสือราชการ
ประเภทสารตราและใบบอก โดยมากสยามจะให้เจ้าเมืองเชียงใหม่มีบทบาทในการพิจารณาบุคคลขึ้น
ครองตำแหน่งสำคัญ ๆ ของเมืองเชียงใหม่ เช่น การตั้งพญาอุปราชขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ สมัย
พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระมหากษัตริย์แห่ง
สยาม ทรงมีสารตราตอบเรื่องการตั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่แทนพญารัตนอาณาเขตที่ถึงแก่พิราลัย และ
ตำแหน่งอื่น รองลงมา ความว่า

สารตราเจ้าพญาจักรีมาถึงเจ้าอุปราช เจ้าราชภาคินัย ญาติพี่น้องแสนท้าว
พญาลาวเมืองเชียงใหม่ ด้วยมีพระบรมราชโองการพระบัณฑูรสุรสิงหนาทท้าว
เหนือเกล้าฯ สั่งว่า พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่ มีศุภอักษรบอก
ลงไปแต่ก่อนว่า พญารัตนอาณาเขต เจ้าเมืองเชียงใหม่ป่วยถึงแก่กรรมแล้ว เมือง

เชียงใหม่เป็นเมืองหน้าด่าน เขตแดนติดต่อกับพม่าจะไว้ใจแก่ราชการมิได้ ได้ให้พญาอุปราชว่าที่พญารัตนอาณาเขตเจ้าเมืองเชียงรายรักษาบ้านเมืองอยู่แล้ว แต่ที่อุปราช ราชวงศ์ เมืองเชียงรายนั้น **ขอรับพระราชทานพญาราชวงศ์เป็นเป็นที่พญาอุปราช นายคำคาศบุตรพญารัตนอาณาเขตเป็นที่พญาราชวงศ์** ถ้าทรงพระกรุณาแต่งตั้งขึ้นไปแล้ว จึงจะให้พญาอุปราชเมืองเชียงรายลงมาเฝ้าทูลละอองฯ รับพระราชทานเครื่องยศบันดาศักดิ์เป็นที่พญาอาณาเขตเจ้าเมือง เชียงราย (พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๕๖)

สารตราระบุฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่งตั้งเจ้าเมือง เชียงรายไว้ก่อนเนื่องจากทางเมืองเชียงใหม่แจ้งมาว่า เจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์พาขุนหลวงบุตรฟ้าโกลาน ลงไปเฝ้าทูลละอองฯ ทรงปรึกษาไต่ถามถึงราชการที่เมืองเชียงรายถี่ถ้วนแล้วจึงทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสัญญาบัตรประทับพระราชลัญจกรแต่งตั้งพญาราชวงศ์เป็นที่พญาอุปราช นายคำ คาศบุตรพญารัตนอาณาเขตเป็นที่พญาราชวงศ์เมืองเชียงราย พระราชทานเครื่องประกอบยศทำ ราชการสนองพระเดชพระคุณขึ้นกับเมืองเชียงใหม่ตามอย่างแต่ก่อนสืบไป เครื่องประกอบยศพญา ราชวงศ์เป็นที่พญาอุปราช และนายคำคาศเป็นที่พญาราชวงศ์เมืองเชียงรายที่ได้รับโปรดเกล้าฯ พระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวใน พ.ศ. ๒๔๐๙ มีรายการดังนี้

๑. เครื่องประกอบยศพญาราชวงศ์เป็นที่พญาอุปราชเมืองเชียงราย ได้แก่

๑. พานหมากเงินกลมกลีบบัวถมยา ๑

๒. จอกหมาก ๒

๓. ผอบ ๑

๔. ตลับขี้ผึ้ง ๑

๕. ซองพลุ ๑

๖. ซองบุหรี ๑

๗. มีดหมากด้ามเงิน ๑

๘. คนโทเงิน ๑

๙. คนโทถมยาดำ ๑

๑๐. กระบี่ข้างเงิน ๑

๑๑. สัปทนปักตุ้แดงคัน ๑

๑๒. เสื้อ ๑ สำหรับ

๑๓. หมวกตุ้มปี ๑ สำหรับ

๑๔. ปืนคาบศิลาต่อลายบอก ๑

๑๕. เสือเขี้ยวขาบริว ๑

๑๖. แพรสีทับทิม ๑

๑๗. แพรขาว

๑๘. ผ้าปุม

(พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๕๖)

๒. เครื่องประกอบยศนายคำคาคเป็นที่พญาราชวงศ์เมืองเชียงราย ได้แก่

๑. ถาดหมาก ๑

๒. คนโท ๑

๓. สัปทนแพรลั่นแดงคัน ๑

๔. เสือเขี้ยวขาบริวกระจายอย่างใหม่ ๑

๕. แพรสีทับทิม ๑

๖. ผ้าสารวิลาส ๑

๗. แพรขาว ๑

๘. ผ้าปุม ๑

(พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๕๖)

เมื่อได้รับแต่งตั้งแล้วให้พญาอุปราชและพญาราชวงศ์เมืองเชียงรายรักษาบ้านเมือง คุ่มครอง ขอบขันทสีมา ดูแลบ่าวไพร่ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณขึ้นกับเมืองเชียงใหม่ตามอย่างแต่ก่อน สืบไป และให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าอุปราช บังคบบัญชา พญาอุปราชพญาราชวงศ์ เมือง เชียงราย ช่วยกันรักษาบ้านเมืองชื่อสัตย์สุจริตต่อกรุงเทพฯ ให้คำปรึกษาพญารัตนอนนาเขตเจ้าเมือง เชียงรายในการดูแลบ้านเมืองและร่วมพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้ง ทุกปี

๒.๕ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองพะเยา

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองของเมืองพะเยา พบในหนังสือราชการประเภทสารตรา และใบบอกซึ่งโดยมากสยามจะให้เจ้าเมืองเชียงใหม่ และเมืองลำปางมีบทบาทในการพิจารณาบุคคล ขึ้นครอง ตำแหน่งสำคัญ ๆ ของเมืองพะเยา เมืองงาว ดังนี้

เมืองเชียงใหม่ พญาลคอร พญาอุปราช พญาราชวงศ์ ญาติ พี่ น้องเมือง ลคอรเร่งรัดจัดแจงเมืองงาว พะเยา ให้เป็นบ้านเมือง ขึ้นในเร็ว ๆ นี้ให้จงได้จะ ได้เป็นเกียรติยศสืบไปภายหลัง ถ้าจัดเอาบุตรหลานคนใดไปเป็นเจ้าเมืองงาวก็ให้ ผู้ซึ่งจะเป็นที่ลงไปเฝ้าฯทูลละอองฯ ณ กรุงเทพฯ จะได้โปรดเกล้าฯ พระราชทาน

เครื่องยศฐาคัณฑ์ และมีตราตั้งแต่งตั้งขึ้นมาให้เป็นเจ้าเมืองรักษาบ้านเมืองสืบต่อไป

(พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเจ้าเมืองพะเยาชื่อ พระยาประเทศอุดรทิศ ป่วยถึงแก่กรรม เจ้าเมืองลำปาง คือ เจ้าวรญาณรังสี เจ้าผู้ครองนครลำปางองค์ที่ ๙ ในราชวงศ์ทิพย์จักร มีบทบาทในการแจ้งข่าวไปยังราชสำนักสยามเกี่ยวกับการถึงแก่กรรมของเจ้าเมืองพะเยา และเสนอชื่อให้นายน้อยสุริยผู้เป็นที่พระยาราชาวงศ์ ว่าราชการบ้านเมืองพะเยาต่อไป ได้ส่งใบบอกหรือหนังสือจดฉบับนี้เขียนเป็นอักษรลาวและสั่งให้พญาพิชัยแปลเป็นอักษรไทยเพื่อรายงานไปยังราชสำนัก

เจ้าลครลำปางมีหนังสือจดเป็นอักษรลาวฉบับหนึ่งให้นายน้อยพินสารแสนท้าว ถือลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ณ วันพุธ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีระกาตรีศก ได้ให้พญาวิไชยยศแปลออกเป็นคำไทยได้คำว่า หนังสือ ข้าพเจ้า วรญาณรังสี [...] เมื่อนครลำปางทั้งปวง ประณินขัติมายัง พณ หัวเจ้าท่านลูกขุนศาลาได้ทราบ ด้วย ณ วันขึ้น ๓ ค่ำเดือน ๑ ข้าพเจ้าได้พาบุตรหลานลงมาเฝ้าทูลละอองฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ ภายหลังพญาประเทศอุดรทิศ เจ้าเมืองพะเยาป่วย ครั้น ณ วันขึ้น ๑๓ ค่ำ เดือน ๑ ปีวอกโทศกเพลากลางคืน พญาประเทศอุดรทิศถึงแก่กรรม ครั้นข้าพเจ้ากราบถวายบังคมลากลับขึ้นไปถึงบ้านเมือง ได้แต่งตั้งบุตรหลานขึ้นไปเฝ้าศพพญาประเทศอุดรทิศเสร็จแล้ว ข้าพเจ้าปรึกษาพร้อมกันให้นายน้อยสุริยผู้เป็นที่พญาราชาวงศ์ว่าราชการรักษาเมืองพะเยาต่อไป (พ.ศ. ๒๔๐๔ / ๒๒)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งตำแหน่งพญาหอหน้าเมืองงาวและเมืองพะเยา ใน พ.ศ. ๒๔๐๓ ซึ่งเป็นเมืองขึ้นเมืองลำปาง ปรากฏข้อความในสารตราแต่งตั้งพญาหอหน้ามีความว่า

เจ้านครลำปางลงมาเฝ้าทูลละอองฯ ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าที่พญาหอหน้าเมืองงาว เมืองพะเยา เมืองขึ้นเมืองนครลำปางว่างอยู่ เจ้านครลำปางขอรับพระราชทาน นายน้อยธรรมลังกาบุตรเจ้านครดวงทิพเป็นพญาหอหน้าเมืองงาว นายน้อยอินทขมภูบุตรพญาประเทศอุดรทิศเป็นพญาหอหน้าเมืองพะเยา(พ.ศ. ๒๔๐๔ / ๗)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานเครื่องประกอบยศให้นายน้อยธรรมลังกาและนายน้อยอินทขมภู ดังนี้

๑. นายน้อยธรรมลังกาได้รับแต่งตั้งเป็นพญาหอหน้าเมืองงาวและนายน้อยอินทขมภูได้รับแต่งตั้งเป็นพญาหอหน้าเมืองพะเยา ทั้งสองตำแหน่งได้รับเครื่องประกอบยศ โดยให้แบ่งครึ่งกัน รายละเอียด ได้แก่

๑. พานหมากกลีบบัวกลมเครื่องในถมยาเขียวปรักทองคำ ๘ สิ่ง ๒ สำหรับ
 ๒. คนโทเงิน ๒
 ๓. กระโถนเงิน ๒
 ๔. ประคำทอง ๒
 ๕. สัปทนปัสตุแดง ๒
 ๖. ปืนคาบศิลาต่อลาย ๒
 ๗. เสื้อเข็มขาบริวมะลิเลื้อย ๒
 ๘. แพรสีต่าง ๆ ๒
 ๙. ผ้าดำปักทอง ๒
 ๑๐. แพรขาวหงอนไก่อลายเพลาะ ๒
 ๑๑. ผ้านอกอย่าง ๗ ศอก ๒
 ๑๒. ผ้าปูมเขมร ๒
- (พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๗)

ราชสำนักสยามมีคำสั่งให้ผู้ได้รับตำแหน่งทั้งสองรักษาขอบขันพสิมาคุ้มครองบ่าวไพร่ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณขึ้นกับเมืองนครลำปางตามอย่างหัวเมืองน้อยขึ้นกับหัวเมืองใหญ่ ให้เจ้านครลำปาง เจ้าอุปราช บังคับบัญชาพญาหอหน้าเมืองเงา พะเยา เมื่อมีกรณีพิพาทหรือคดีความเกิดขึ้นให้ว่ากล่าวตามจารีตของบ้านเมือง ถ้าเป็นคดีความใหญ่ให้เอาความมาแจ้งกับเจ้านครลำปาง เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ อย่าให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อนและให้ทำนุบำรุงพุทธศาสนาด้วย

๒.๖ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในเมืองแพร่

การแต่งตั้งเจ้าหลวงเมืองแพร่ปรากฏในเอกสารที่ใช้ติดต่อขอราชการใน พ.ศ. ๒๓๙๑ ตรงกับสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสารตราจากเจ้าพญาจักรีมาถึง พระวังซ้าย พระวังขวา พระพิไชยราชา พระนาขวาและบุตรหลานแสนท้าวผู้รักษาเมืองแพร่ไม่ได้เดินทางมาเข้าเฝ้าที่ราชสำนักสยาม เพื่อรายงานเรื่องการแต่งตั้งเจ้าเมืองแพร่และกรรมการเมืองต่อจากเจ้าเมืองแพร่คนเดิมหลังจากอสัญกรรมญาติพี่น้องบุตรหลานจึงได้เสนอชื่อเจ้าเมืองแพร่และกรรมการเมืองแพร่ให้ราชสำนักสยามพิจารณาอนุมัติแต่งตั้ง และได้เดินทางมาเข้าเฝ้าที่สยามโดยผู้นำที่เดินทางมาได้แก่ พญาราชวงษ์ พระเมืองแก้ว พระอินทราชา พระไชยราชา และบุตรหลาน

พญาแพร่เจ้าเมืองป่วยถึงแก่อสัญกรรมยังหาได้ทรงจัดแจงตั้งแต่งเจ้าเมืองขึ้นมาไม่ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวตั้งพระทัยจะทรงชุบเลี้ยงญาติพี่น้อง

บุตรหลานพญาแพร์ให้เป็นผู้ใหญ่สืบสกุลวงศ์ต่อไปและครั้งนี้พญาราชวงศ์ พระเมืองแก้ว พระอินทราชา พระไชยราชา ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวเมืองแพร์ลงไปเฝ้าทูลละอองฯ พร้อมกัน ณ กรุงเทพฯ แล้วผู้ใดควรจะเป็นที่เจ้าเมือง หอหน้าราชวงศ์ ได้โปรดเกล้าให้เสนาบดีหาตัวแสนท้าวผู้ใหญ่มาไถ่ถามให้พร้อมกัน พระอินทราชา พระไชยราชา พระเมืองแก้ว แสนท้าวซึ่งลงไป ณ กรุงเทพฯ ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าพญาราชวงศ์หลานพญาแพร์เป็นคนดี สติปัญญา ได้ทำราชการมาช้านานสัตย์ซื่อมั่นคงยังยินดี ใจก็อารีย์โอบอ้อมต่อญาติพี่น้อง พญาแพร์ใช้สอยพญาราชวงศ์เป็นผู้ใหญ่ไว้วางใจให้บังคับบัญชาว่าราชการ บ้านเมืองสิทธิขาด ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวและไพร่บ้านพลเมืองก็รักใคร่นับถือเกรงกลัวเป็นอันมาก พระวังซ้าย พระวังขวา แสนท้าวผู้ใหญ่ได้ปรึกษากันไว้ จะขอรับพระราชทานพญาราชวงศ์เป็นที่เจ้าเมืองแพร์แล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

พระยาราชวงศ์ที่ได้รับการเสนอชื่อเพื่อขอพระกรุณาแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองแพร์คือ พระยาพิมพิสารราชา เป็นพระนัดดาในพระยาเทพวงศ์หรือเจ้าหลวงเทพวงศ์ (พ.ศ. ๒๓๔๘-๒๓๕๙) ได้รับการเสนอชื่อภายหลังการสวรรคตของพระยาอินทวิไชยหรือเจ้าหลวงอินตะวิไชย (พ.ศ. ๒๓๕๙-๒๓๙๐) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าดำรัสว่า “ซึ่งพระอินทราชา พระเมืองแก้ว แสนท้าวพร้อมใจกันขอพระราชวงศ์เป็นที่เจ้าเมืองนั้นก็ให้เอาพญาราชวงศ์เป็นที่เจ้าเมืองแพร์ตามที่กราบบังคมทูลพระกรุณานั้นเถิด” ทรงโปรดเกล้าพระราชทานเครื่องประกอบยศให้พญาราชวงศ์และพระราชทานพระราโชวาท ดังนี้

**บัดนี้ตั้งให้พญาราชวงศ์เป็นที่พญาแพร์เจ้าเมืองขึ้นมารักษาบ้านเมือง
ขอบขันตเสมา และคุ้มครองญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวไพร่บ้านพลเมืองตามทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ และให้พญาราชวงศ์ผู้เป็นที่พญาแพร์บังคับบัญชาว่าราชการ
ตัดสินสำเร็จกิจสุขทุกข์ของราษฎร (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)**

เครื่องประกอบยศที่พญาราชวงศ์ได้รับโปรดเกล้าฯพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

๑. สัปทนปักตุ้มแดงคัน ๑
๒. หมวกตุ้มปิดยอดทองคำขลิบทอง ๑
๓. เสื้อทรงประภาสก่ามะหยี่ขลิบทองคำ ๑
๔. ลูกประคำทองสาย ๑

๕. พานทองคำเลี่ยมเครื่องในทองคำพร้อมสำหรับ ๑
๖. คนโททองคำ ๑
๗. กระโถนทองคำ ๑
๘. คนโทเบญจริย ๑
๙. กระบี่บั้งทองเล่ม ๑
๑๐. กริชด้ามงาเล่ม ๑
๑๑. หอกคู่ปลอกทองคู่ ๑
๑๒. ปืนคาบศิลาเครื่องเงิน ๑ กระบอก
๑๓. ปืนคาบศิลาคอลาย ๒ กระบอก
๑๔. โต้ะเงินสี่ท้าวคาว ๑
๑๕. โต้ะเงินสี่ท้าวหวาน ๒
๑๖. เสื่อเข็มขาบริ้วมะลิ ๑
๑๗. เสื่อเข็มขาบดอกใหญ่ ๑
๑๘. เสื่อแพรญี่ปุ่นลายเขียนตัว ๑
๑๙. ทรานปกทองผืน ๑
๒๐. แพรหงอนไก่เพลาะ ๑
๒๑. แพรลิ้นปักเกาเพลาะ ๑
๒๒. ผ้าปูมผืน ๑
๒๓. ผ้าลายอย่างนอกอย่าง ๗ ศอก ๑
๒๔. ผ้าลายวิลาศหมีนาผืน ๑
๒๕. แพรปกเปลี่ยนสีต่างกัน ๓ พับ
๒๖. ผ้าลายกุสลาดใหญ่ ๒๐
๒๗. ผ้าลายกุสลาดเล็ก ๑๐
๒๘. ผ้าลายชายสะบัด ๑๐
๒๙. ผ้าลายวิลาศ ๒
๓๐. ผ้าแดงวิลาศ ๒

(พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ดำรัสให้พระยาแพร์และกรรมการเมืองช่วยกันคิดอ่านราชการและชำระกิจทุกข์สุขของราษฎร มีราชการสิ่งใดก็ให้ปรึกษาหารือกันอย่ามีความแก่งแย่งกันให้เสียราชการแผ่นดินและให้มีใจโอบอ้อมอารีย์ต่อญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาว ไพร่

บ้านพลเมือง ลูกค้ำวาณิชย์ ให้อยู่เย็นเป็นสุข และให้อาใจใส่ในบวรพุทธศาสนา ชักชวนพญาหอหน้า พญาราชวงษ์ ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวทั้งปวงทำบุญกุศลสร้างวัดวาอาราม รวมไปถึงค่ายคูประตู เมืองให้จัดแจงซ่อมแซมให้มั่นคง เสพียงอาหารต่าง ๆ ตระเตรียมใส่ยั้งฉวางไว้พร้อมสรรพสำหรับ บ้านเมือง ที่สำคัญคือให้คุมไพร่ไปอยู่รักษาการลาดตระเวนสืบสวนราชการตามอย่างแต่ก่อน ถ้าสืบ ราชการได้ความอย่างไรก็ให้แจ้งไปยังราชสำนักสยามและให้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาปีละ ๒ ครั้งตาม อย่างธรรมเนียมแต่ก่อนมา

ถึงเทศกาลพระราชพิธีตรุษสารทก้ให้พญาแพร์ พญาหอหน้า พญาราชวงษ์ พญาราชบุตร พระเมืองแก้ว พระวังซ้าย พระวังขวา ญาติพี่น้องแสนท้าวผู้ใหญ่ น้อยไปพร้อมกัน ณ พระอุโบสถ พระวิหาร จำเพาะพระพักตร์ พระพุทธิ พระ ธรรม พระสงฆ์เจ้า กราบถวายบังคมกระทำสัตยาณูสัจย์ต่อใต้ฝ่าละอองฯ **สมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัวรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัจจาปีละ ๒ ครั้ง ตามอย่างธรรมเนียมสำหรับแผ่นดินสืบๆ มา(พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)**

พระองค์รับสั่งให้พญาแพร์กำชับญาติพี่น้อง แสนท้าวพญาลาวเก่าใหม่ พรรคพวกบ่าวไพร่ อย่าให้คบหากันเสพสุรายาเมา อย่าสูบ กิน ชื้อ ขายฝิ่น และเป็นโจรผู้ร้าย รวมถึงไพร่พลที่หนีมูลนาย ขึ้นไปหลบซ่อนตัวที่เมืองแพร์ หากจับตัวได้ให้ส่งคืนมูลนาย นอกจากการแต่งตั้งเจ้าเมืองแพร์แล้ว การ เดินทางมาครั้งนี้ของพญาราชวงษ์(ตำแหน่งเดิมของเจ้าพิมพ์ิศารราชา) และกรมการเมืองแพร์ได้เสนอ ชื่อเพื่อพิจารณาอนุมัติแต่งตั้งตำแหน่ง “พญาหอหน้า” และ “พญาราชวงษ์” ด้วย ผู้ที่ได้รับการเสนอ ชื่อคือ “พระเมืองแก้ว” บุตรพญาแพร์ และ “นายน้อยสุริยวงศ์” หลานพญาแพร์คนเก่า พระเมือง แก้วได้รับการเสนอชื่อให้แต่งตั้งเป็น พระยาหอหน้า ส่วน นายน้อยสุริยวงศ์ได้รับการเสนอชื่อให้เป็น พญาราชวงษ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ไม่ทรงขัดต่อการแต่งตั้ง รายละเอียดในสารตรากล่าวว่

โปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงพญาราชวงษ์เป็นที่พญาแพร์เจ้าเมืองแล้วที่ หอหน้า ที่ราชวงศ์ ยังหามีตัวไม่ พระเมืองแก้วบุตรพญาแพร์กับนายน้องสุริ ยวงศ์หลานพญาแพร์ผู้ถึงแก่อสัญกรรมได้ทำราชการมาช้านานสัจย์ชื่อ มั่นคงดีพอจะเป็นที่หอหน้า ราชวงศ์ ผู้ใหญ่ปรึกษาหารือราชการบ้านเมือง **ได้ขอรับพระราชทานพระเมืองแก้วเป็นที่หอหน้า นายน้อยสุริยวงศ์เป็นที่ ราชวงศ์ทำราชการสืบพระเดชพระคุณสืบไป(พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)**

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ แต่งตั้งทั้งสองตำแหน่งและได้พระราชทานเครื่องประกอบยศ ให้พระเมืองแก้วซึ่งได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระยาหอหน้าเมืองแพร์ ได้แก่

๑. พานถมยาคำ ๑
 ๒. เครื่องทองสำหรับ ๑
 ๓. คนโททองคำ ๑
 ๔. กระโถนทองคำ ๑
 ๕. ลูกประคำ ๑
 ๖. กระบี่บังเงินเล่ม ๑
 ๗. กริชด้ามไม้เล่ม ๑
 ๘. หมวกตุ้มปีกามะหยี่ ๑
 ๙. ยอดทองคำขลิบลายแถบ ๑
 ๑๐. เสื้อทรงประพาสก้ามะหยี่ติดลายแถบ ๑
 ๑๑. สัปทนแพรคัน ๑
 ๑๒. ปืนคาบศิลาคอยบายอก ๑
 ๑๓. เสื้อเข็มขาบรื้อตัว ๑
 ๑๔. เสื้อญีปุ่นหงอนไก่ลาย ๑
 ๑๕. ผ้าทรานยามวาส ผืน ๑
 ๑๖. แพร ผืน ๑
 ๑๗. ผ้าปุม ผืน ๑
 ๑๘. ผ้าลายนอก ๑
- (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

เครื่องประกอบยศนายน้อยสุริยวงษ์ได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งพระยาราชนางค์ เมืองแพร่ มีดังนี้

๑. พานหมากเงินเครื่องถมยาคำ สำหรับ ๑
๒. คนโทเงินฝาเชิงกำไลทอง ๑
๓. กระโถนถมยาคำ ๑
๔. ลูกประคำทองสาย ๑
๕. สัปประทนแพรชั้น ๑
๖. ปืนคาบศิลาคอยบายอก ๑
๗. เสื้อเข็มขาบรื้อตัว ๑
๘. แพรหงอนไก่ขาวเพลาะ ๑
๙. ปืนคาบศิลาคอยบายอก ๑
๑๐. เสื้อเข็มขาบคอยบายอก ๑
๑๑. เสื้อเข็มขาบรื้อตัว ๑
๑๒. แพรหงอนไก่ขาวเพลาะ ๑

๑๓. แพรโลขาวผืน ๑
 ๑๔. ผ้าปุมผืน ๑
 ๑๕. ผ้าลายนอกอย่าง ๑
- (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

นอกจากนี้ยังได้แต่งตั้งขุนนางเมืองแพร่ตำแหน่งอื่นเพิ่มตามรายชื่อที่เสนอให้ทรงพิจารณาแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งและพระราชทานเครื่องประกอบยศ ได้แก่

๑. นายหนานขัดเป็นบุตรราชบุตรคนเก่า เป็นที่ ราชบุตร
๒. แสนเสมอใจอาพญาราชวงศ์ผู้เป็นที่พญาแพร่ เป็นที่ พระเมืองแก้ว
๓. นายหนานไชยวงศ์บุตรพระเมืองราชา เป็นที่ พระเมืองราชา
๔. นายน้อยเกสรบุตรท้าวคำ เป็นที่ พระจันทราชา
๕. นายน้อยอินบุตรพระวังซ้าย เป็นที่ พระอินทราชา
๖. นายน้อยขัติบุตรพระวังขวา เป็นที่ พระเมืองไชย
๗. นายน้อยขัติยะบุตรหอหน้าอุปเสนคนเก่า เป็นที่ พระคำฤา

ขุนนางที่แต่งตั้งใหม่เหล่านี้ได้รับพระราชทานเครื่องประกอบยศและพระราชทานพระบรมราชาบาทซึ่งมีเนื้อความเดียวกับพระบรมราชาบาทในการแต่งตั้งเจ้าเมืองแพร่ พญาหอหน้า และพญาราชวงศ์ เครื่องประกอบยศประจำตำแหน่งของขุนนางเมืองแพร่ ได้รับโปรดเกล้าฯ พระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รายละเอียดดังนี้

๑. นายหนานขัดและแสนเสมอใจ ได้รับพระราชทานเครื่องประกอบยศ มีรายการดังนี้
 ๑. สัปทนแพร คนละคัน รวม ๒ คัน
 ๒. ถาดหมากกาไหล่ทองคำ คนละสำหรับ รวม ๒ สำหรับ
 ๓. ถาดหมากคนโทกาไหล่ทองคำ คนละสำหรับ รวม ๒ สำหรับ
 ๔. เสื่อเข็มขบแยง คนละตัว รวม ๒ ตัว
 ๕. แพรหงอนไก่อห่ม คนละผืน รวม ๒ ผืน
 ๖. แพรโลข้าวห่ม คนละผืน รวม ๒ ผืน
 ๗. ผ้าเชิงปุม คนละผืน รวม ๒ ผืน
 ๘. ผ้าลายนอกอย่าง รวม ๒ ผืน

(พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

๒. นายหนานไชยวง นายน้อยเกสร นายน้อยขัติยะ นายน้อยขัด นายน้อยอิน ได้รับพระราชทานเครื่องประกอบยศ ดังนี้

๑. ถาดหมากเงิน คนละสำหรับ รวม ๕ สำหรับ
๒. คนโทเงิน คนละสำหรับ รวม ๕ สำหรับ
๓. เสื้อออตลัดดอกสเทิน คนละตัว รวม ๕ ตัว
๔. แพรโลขาว คนละผืน รวม ๕ ผืน
๕. ผ้าลายวิลาตไม้หนา คนละผืน รวม ๕ ผืน

(พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

ราชสำนักสยามให้ขุนนางที่แต่งตั้งใหม่ช่วยกันรับราชการ ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ปกป้องบ้านเมือง อย่ากระทำให้ผิดกฎหมาย และที่สำคัญให้ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาปีละ ๒ ครั้งตามอย่างธรรมเนียมแต่เก่ามา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งให้มีสารตราแจ้งเรื่องการแต่งตั้งเจ้าเมืองแพร์ พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ ตลอดจนขุนนางเมืองแพร์ให้หัวเมืองต่าง ๆ ทราบโดยทั่วกัน

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พญาหอหน้าเมืองแพร์ส่งใบบอกรายงานพฤติกรรมของพญาแพร์ทำการข่มเหงราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนใน พ.ศ. ๒๔๐๘ ตรงกับสมัยพญาอินทวิชัยปกครองเมืองแพร์ เนื้อหากล่าวว่าราษฎรได้มาร้องทุกข์ต่อพญาหอหน้าเพราะพญาแพร์และพญาราชวงศ์ข่มขืนราษฎรผู้หญิงจนไม่สามารถอดทนต่อไปได้ ครอบครัวได้อพยพหนีไปอยู่เมืองลำปาง เมืองน่าน เมืองพะเยา เมืองลำพูน พระราชวงศ์ข่มขืนผู้หญิงมีผู้เดือนร้อน ๑๕๐ ครอบครัว ขณะที่พญาแพร์ก็อุดเอาลูกสาวพระนางขวา พระนางขวาก็ยกครัวหนีไปเมืองน่าน พญาหอหน้ากล่าวว่า “ที่ยังไม่ไปนั้นก็มาพึ่งข้าพเจ้าแลพญาราชบุตร ครั้นจะไม่รับไว้ก็เสียราชการไป ข้าพเจ้าจึงเอาไว้ทำราชการต่อไป” พญาหอหน้ากล่าวถึงเรื่องราวที่พญาแพร์ทำการข่มเหงอาณาประชาราษฎรดังนี้

๑. พญาแพร์ พญาราชวงศ์ บังอาจข่มเหงราษฎรไปอุดเอาลูกสาวหลานสาวราษฎร ยังไม่ทันรู้เดียงสาเอามาข่มขืนชำเราจนโลหิตไหลไปหลายคน ราษฎรได้รับความเดือดร้อนเป็นอันมาก
๒. ถึงฤดูกาลทำนาต้นข้าวออกรวงแล้วก็ปล่อยช้าง ม้า ไปกินข้าวของราษฎรและเกณฑ์ราษฎรไปตัดไม้ขอนสักจะเอาไปถวายแต่เมื่อตัดเสร็จก็เอาไปขาย
๓. พญาแพร์ พญาราชวงศ์ ให้นำไพร่ไปขโมยโค กระบือ มาฆ่าเป็นนิจ

๔. ช้างพญาแพร์ตกมันอาระวาด ก็ปล่อยให้ไปแทงช้างพญาหอหน้า เจ้าสุพันและแสนศรีตาย รวม ๓ เชือก
๕. พญาแพร์ปล่อยช้างฝูงไปกินข้าวในไร่่นาราษฎร์ทุกปี ราษฎรได้รับความเดือดร้อนหนัก
๖. พญาแพร์ พญาราชวงศ์ คบคิดกันกับขุนสวัดตั้งบ่อน เบี้ย โป มแกว เล่นกลางเมือง แล้วราษฎรพากันเล่นพนันเสียเงินเป็นอันมาก จึงเกิดเป็นโจรผู้ร้ายขโมยช้าง โค กระบือ ราษฎรอยู่เนื่อง ๆ
๗. เมื่อวันแรม ๑๐ ค่ำปีฉลูสัปตศก พญาแพร์ พญาราชวงศ์ทราบข่าว แสนหนู หนานจัน อ้ายป็น สมัครมาอยู่กับพญาหอหน้าก็ใช้คนให้มาจับตัวไปฆ่าแล้วริบช้างไป ๓ ตัว แต่ทั้งสามคนหลบหนีไปเมืองน่านได้ทัน
๘. อีตุ้ม อีจัน เป็นทาสพญาหอหน้า พญาแพร์เอาไปเป็นเมีย ก็ไม่ชำระค่าตัว
๙. เมื่อเดือน ๓ เจ้าน้อยมหาพรหมเมืองเชียงใหม่ให้พญาหอหน้าไปปรึกษาราชการทัพจะยกไปตีเมืองปู้ เมืองสาด จึงได้เดินทางไปพบ พอกลับมาภรรยาพญาหอหน้ารายงานว่าพญาแพร์ พญาราชวงศ์ กับแสนท้าวไพร่มีชื่อประมาณ ๓๐-๔๐ คน บุกขึ้นเรือนพญาหอหน้า ริบเอาปืน ๔๐ กระบอก หอก ๓๐ คัน สัปทนที่ได้รับพระราชทานเมื่อเป็นพระเมืองแก้ว คัน ๑ เมื่อเป็นอุปราชหอหน้า คัน ๑ ปืน คาบศิลา ๑ กระบอก เป็นของหลวงพระราชทานเครื่องยศ
๑๐. ราษฎรไม่สมัครเป็นบ่าวก็จับเอาไปผูกแล้วเขียน ราษฎรได้รับความเดือดร้อนจนอพยพยกระวีหนีไปเมืองลคอร เมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่ เมืองน่าน เป็นอันมาก (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๒๕๐)

พญาหอหน้ารายงานพฤติกรรมของพญาแพร์และพญาราชวงศ์ต่อราชสำนักสยามทำให้เห็นว่าเมืองแพร์ประสบปัญหาการเมืองภายใน ซึ่งข้อเท็จจริงมีประการใดนั้น สันนิษฐานว่าสยามน่าจะมีการส่งขุนนางไปตรวจสอบแต่ในใบบอกของพญาหอหน้ามีรายละเอียดแต่เพียงเท่านี้ และในปีถัดมาพญาแพร์ส่งใบบอกมาแจ้งเรื่องพญาหอหน้ากระทำอัตวินิบาตกรรม ความว่า

พญาหอหน้าก็เข้าไปในเรือนจนเวลาบ่ายหาเห็นออกมาไม่ บุตรภรรยาจึงพากันเข้าไปดูเห็นพญาหอหน้าเอาผ้าผูกคอตายยืนอยู่ในเรือน จึงพร้อมกันได้เอาศพพญาหอหน้าลงหีบไว้ณมณฑลพระสงฆ์สวดพระอภิธรรมอยู่ทุกวันนี้ ได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทราบใต้ฝ่าละอองฯ แล้ว (พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๒๒๘)

ราชสำนักสยามตอบกลับพร้อมระบุสาเหตุที่ไม่ได้พระราชทานหีบศิลาหน้าเพลิง ข้อความ
สารตราตอบกลับใบบอกกล่าวถึงเรื่องราวนี้ไว้ว่า

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งให้ตอบขึ้นมาว่า พญาหอหน้าก็
เป็นบุตรพญาแพร์คนเก่าเป็นเทือกเถาเจ้านายมาแต่เดิม พญาหอหน้าจะมีความซุน
ซ่องหมองในตัวอย่างไรจึงได้ผูกตัวตาย พญาหอหน้าตายครั้งนี้ก็ตายไม่ตี พญาแพร์ให้
เอาศพลงหีบไว้นิมนต์พระสงฆ์สวดพระอภิธรรมแบบอย่างไม่เคยมี จะพระราชทาน
หีบศิลาหน้าเพลิงรูปเขียนขึ้นมา ศพตายอย่างนี้ก็ไม่เคยเผาให้พญาแพร์ญาติพี่น้อง
เอาศพพญาหอหน้าลงฝังเสียเถิด (พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๒๒๘)

จะเห็นว่าการกระทำอหิวินิบาตกรรมของพญาหอหน้าเป็นเรื่องที่ไม่คุ้นเคยในการจัดการ
พิธีกรรมเกี่ยวกับศพของสยามตลอดจนล้านนาเท่าไร เพราะล้านนาก็ยังรอการพระราชทานสิ่งของ
ในการจัดการพิธี แต่สยามเห็นว่าการตายของพญาหอหน้าเป็น “ศพตายอย่างนี้ก็ไม่เคยเผา” และไม่มี
การพระราชทานสิ่งของให้ศพที่ตายแล้วไม่เผามาก่อน จึงได้ให้ญาติพี่น้องบุตรหลานพญาหอหน้านำ
ศพไปฝัง เห็นได้ว่าล้านนาตระหนักถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยาม ยินยอมให้เป็นผู้ไกล
เกลียดตลอดจนจัดการปัญหาข้อพิพาทต่าง ๆ และปฏิบัติตามข้อเสนอแนะของสยาม ซึ่งข้อเท็จจริงจะ
ปฏิบัติตามมากหรือน้อยเพียงใดไม่ทราบได้ แต่การรายงานเรื่องราวข้อราชการปรากฏหลักฐานลาย
ลักษณ์อักษรตามที่ได้เรียบเรียงมาแล้วนั้น ทั้งนี้เพื่อให้เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ถูกต้องสมบูรณ์
นอกจากเอกสารส่วนกลางแล้ว บางเรื่องอาจต้องพิจารณาหลักฐานของท้องถิ่นประกอบด้วย

๒.๗ การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองในเมืองน่าน

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการแต่งตั้ง “พระยานันทยศ” เป็น “เจ้า
อนันตวรฤทธิเดช” เลื่อนจาก “พระยา” เป็น “เจ้า” ปรากฏในสารตราถึงเจ้าราชบุตรเมืองน่าน ความ
ว่า

จึงทรงพระราชดำริว่าพญาน่านก็ได้โปรดเกล้าฯ เลื่อนเป็นเจ้าอนันตสรฤทธิ
เดช กุลเชษฐมหันต์ไชยนันท์บุระ มหาราชพงษาธิบดี เจ้านครเมืองน่านแล้ว
(พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๒๓)

การแต่งตั้งเจ้าเมืองจากราชสำนักสยาม เจ้าเมืองจะได้รับเลื่อนยศจาก “พระยา” เป็น “เจ้า”
ได้ก็ต่อเมื่อทำความดีความชอบจนเป็นที่พอพระทัยพระมหากษัตริย์สยาม เช่น กรณีของ
เจ้าอนันตวรฤทธิเดชได้กระทำความดีความชอบและได้รับการเลื่อนยศจาก “พระยา” เป็น “เจ้า” แต่

ต่อมาเจ้าอนันตวรฤทธิเดชกลับไม่สนองงานราชสำนักโดยของดส่งส่วยไม้สักเป็นระยะเวลา ๓ ปี ราชสำนักสยามไม่ยินยอมจึงได้อ้างสิทธิที่แต่งตั้งเจ้าอนันตวรฤทธิเดชให้มียศและบรรดาศักดิ์สูงสุด จะงดเว้นการส่งไม้สักไม่ได้ ดังปรากฏข้อความกล่าวตำหนิจากราชสำนักต่อเจ้าอนันตวรฤทธิเดช ความว่า

เมืองน่านเป็นเมืองประเทศราชอันใหญ่ไพโรฬมมีมาก พระยาน่านแต่ก่อนเป็นเจ้ามาหลายชั่วเจ้าเมืองถึงปีกแต่งบุตรหลานออกตัดไม้ใหญ่ยาวงามดีส่งลงไปทูลเกล้าถวายไม่ขาดแล้วแต่ก่อนเจ้าเมืองก็เป็นแต่พระยา ครั้นนี้ทรงพระมหากรุณาชุบเลี้ยงเจ้าอนันตวรฤทธิเดชทั้งบุตรและหลานเป็นเจ้ากอปรไปด้วยยศบันดาศักดิ์ พวกกันเข้าซื้อของดไม้ขอนสักในหลวงถึง ๓ ปี ลงไปจะขอตัดขายตั้งนี้มีชอบ (พ.ศ. ๒๔๐๒ / ๑๙๖)

นอกจากนี้อำนาจของพระมหากษัตริย์สยามยังสามารถเปลี่ยนแปลงชื่อตำแหน่งเจ้านายล้านนาที่ใช้เรียกกันมาแต่ก่อนด้วยเหตุผลของความไม่เหมาะสมทางภาษาและการสื่อความหมาย กรณีเช่นนี้เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนชื่อตำแหน่ง “พญารัตนเมืองแก้ว” เป็น “พญาบุรีรัตน” ดังความที่ปรากฏในสารตราที่ทรงตั้งข้อสังเกตคำเรียกชื่อตำแหน่งว่า

บรมราชโองการมา ณ พระบัณพูรสสุสิงหนาทดารัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลคร เมืองน่าน เดิมมีแต่อุปราชเป็นที่สองรองเจ้าเมืองกับราชวงศ์ ราชบุตร ที่พญารัตนเมืองแก้วหาไม่ อยู่มาเจ้าเมือง อุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร บอกขอบุตรหลานเป็นที่พญารัตนเมืองแก้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวในพระบรมโกศ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งพญารัตนเมืองแก้วขึ้นเป็นรองราชวงศ์มาจนทุกวันนี้ บัดนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า พญารัตนเมืองแก้ว เมือง ถ้าจะเรียกความตามบุรี นคร เวียง ก็ได้ ถึง ๓ อย่างแต่รัตนะ แปลว่า เป็นแก้ว แล้วกลับเรียกแก้วซ้ำเข้าอีก ข้างลาวกลางเมืองไม่เรียกพญารัตนเมืองแก้วเรียกพญาหัวเมืองแก้วก็มี คน ๆ เดียวเรียกเป็น ๒ ชื่อหาที่ยินแน่นอนไม่ (พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๗)

เมื่อทรงเห็นว่าตำแหน่ง พญารัตนเมืองแก้ว มีความหมายซ้ำกัน “รัตน” แปลว่า “แก้ว” ซ้ำกับคำว่า “แก้ว” ต่อท้ายอีกจึงทรงมีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนชื่อตำแหน่งเพื่อการสื่อความหมาย

ที่ชัดเจนขึ้น และให้ประกาศให้ทราบโดยทั่วกัน อย่าให้มีการเรียกชื่อตำแหน่งผิดพลาดได้ พ.ศ. ๒๓๙๔
 ราชสำนักสยามจึงมีสารตราให้เปลี่ยนชื่อตำแหน่งดังกล่าวว่า

**ตั้งแต่นี้สืบไปโปรดเกล้าฯ ให้เรียกพญาบุรียรัตนจงทุกเมือง พญา
 เชียงใหม่ พญาลำพูน พญานครลำปาง พญาราชวงศ์เมืองน่านจะบอกลงไป ณ
 กรุงเทพฯ กิติ แล พญาบุรียรัตนจะมีหนังสือไปมาที่บ้านใดเมืองใด ให้ลงในหนังสือ
 เป็นชื่อ พญาบุรียรัตนจงทุกครั้ง ให้พญาเชียงใหม่ พญาลคอร พญาลำพูน พญาราช
 วงษ์เมืองน่าน ประกาศบอกกล่าวป่าวร้องแสนท้าวพญาลาวไพร่บ้านพลเมืองให้รู้จ
 ทั่ว อย่าให้เรียกชื่อพญารัตนเมืองแก้ว พญาหัวเมืองแก้ว เหมือนแต่ก่อนให้ผิด
 จากท้องตรานี้ได้เป็นอันขาดทีเดียว (พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๗)**

นอกจากนี้พบว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีใบบอกกราบรายงานราชสำนัก
 สยาม พ.ศ. ๒๓๙๖ เรื่องพระยาหอหน้าเมืองน่านเจ็บป่วยและถึงแก่กรรมภายหลังจากที่ได้รับแต่งตั้ง
 จากตำแหน่งพระยาราชวงศ์ขึ้นเป็นพญาหอหน้าเมืองน่าน ซึ่งขณะนั้นพญาน่านไม่อยู่เมืองเพราะยก
 ททัพไปช่วยกรมหลวงวงศาธิราชสนิททำสงคราม

ข้าพเจ้าพญาวังซ้าย พญาเมืองเลน บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองน่าน
 ประณินับตียายัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ด้วยพญาหอหน้าแต่เมื่อครั้งเป็นพญาราช
 วงษ์ได้ลงมาเฝ้าทูลละอองฯ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพฯ แจ้งราชการ
 แล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้เป็นพญาหอหน้าพระราชทานแล้ว กราบถวาย
 บังคมลาขึ้นไปบ้านเมืองก็บังเกิดเจ็บไข้ไ้ ครั้นขึ้นไปถึงเมืองแล้วโรคก็ไม่หายทุเลามา
 ช้านาน ถึงวันขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีฉลูเบญจศก พญาน่านยกกองทัพขึ้นไปตามเสด็จ
 กรมหลวงวงศาธิราชสนิทแม่ทัพหลวง ให้พญาหอหน้าและ ฯข้าฯ ทั้งปวงซึ่งเป็นผู้
 เฒ่าผู้ป่วยให้อยู่รักษาเมือง (พ.ศ. ๒๓๙๗ / ๑๙๕)

พญาน่านเห็นว่าพญาหอหน้าป่วยไข้อยู่จึงไม่เข้าร่วมเดินทางไปราชการด้วย แต่กระนั้นก็ตาม
 อาการของพญาหอหน้าก็ไม่ทุเลาลง ให้หมอมารักษาก็ไม่หายจนถึงแก่กรรมในที่สุด เมื่อพญาหอหน้า
 ถึงแก่กรรมใน พ.ศ. ๒๓๙๖ เมืองน่านส่งใบบอกไปยังเมืองพิชัยเพื่อรายงานต่อสยามในใบบอกกล่าวถึง
 การจัดการเรื่องศพของพระยาหอหน้า ความว่า

ครั้น ณ วัน แรม ๔ ค่ำ เดือน ๔ โรคพญาหอหน้าทรุดหนักลง ฯข้าฯ ทั้งปวง
 ก็ได้หาหมอมาสั่งคะหะรักษาโรคก็หาคลายไม่ อาการก็ทรุดหนักลงทุกวัน ครั้น ณ วัน

อังคาร แรม ๘ ค่ำ เดือน ๔ ปีฉลู เบญจศก เพลาบ่าย พญาหอหน้าถึงแก่นิจกรมไกล
จากพระบรมโพธิสมภารแล้ว ฯข้าฯ ทั้งปวงกับพญาพิชัยพร้อมกันเอาศัพพญาหอหน้า
ใส่หีบไว้ตามอย่างประเพณีบ้านเมืองแล้ว สิ่งประการใด ฯข้าฯ ทั้งปวงจะชอบด้วย
ราชการต่อไป ขอบุญปัญญา ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลาเป็นที่พึงทุกประการ ประณินบัติ
มา ณ วันเสาร์ แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๔ ปีฉลู เบญจศก (พ.ศ. ๒๓๙๗ / ๑๙๕)

เมื่อเจ้าเมืองถึงแก่พิราลัย กรมการเมืองหรือขุนนางถึงแก่กรรมล้านนาต้องรายงานไปยัง
ราชสำนักสยามทุกครั้ง การติดต่อระหว่างสยามและล้านนาคำเนินการถึงกันตลอดจนกระทั่งมีการ
แต่งตั้งเจ้าเมืองหรือกรมการเมืองคนใหม่ เช่น ตำแหน่งพญาหอหน้าที่ว่างลง เจ้าเมืองน่านได้เสนอ
รายชื่อพญาหอหน้าและขุนนางเพื่อรับตำแหน่งใหม่ ได้แก่ ราชวงศ์เมืองเทิงเป็นเจ้าเมืองเทิง ราชบุตร
เมืองน่านเป็นหอหน้าเมืองเทิง นายน้อยมหาพรมเป็นพญาหอหน้า นายหนานสุริยเป็นพญาราชวงศ์
พญาศรีสองเมืองเป็นพญาบุรีรัตน์ พญาเชียงของเก่าเป็นเจ้าเมืองเชียงของ ราชวงศ์เมืองเลนเป็นหอ
หน้าเมืองเลน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่ารายชื่อที่พญาน่านเสนอมานี้มาจากหลาย
เชื้อหลายสาย พระองค์ไม่อาจทรงทราบได้ว่าผู้ใดดีผู้ใดชั่ว แต่พระองค์ตั้งพระราชหฤทัยชุบเลี้ยง
เจ้านายล้านนาและขุนนางอยู่แล้ว และเมื่อพญาน่านทูลเกล้าฯ ขอให้พิจารณาแต่งตั้งยศฐาให้ก็ทรง
ยินดี ดังความว่า

บุตรหลานพญาน่านคนเก่าเนื่องมาจนพญาน่านทุกวันนี้ซบซ้อนกันหลาย
เชื้อสาย ตั้งพระราชหฤทัยจะทรงพระมหากรุณาขอบเกล้าฯ เลี้ยงให้มียศบันดาศักดิ์
สืบสกุลวงศ์ไปโดยลำดับ แต่หาทรงคุ้นเคยรู้จักว่าผู้ใดดีผู้ใดชั่วไม่ ซึ่งพญาน่านขอ นาย
น้อยมหาพรมเป็นพญาหอหน้า นายหนานสุริยเป็นพญาราชวงศ์ พญาศรีสองเมือง
เป็นพญาบุรีรัตน์ ขอรราชวงศ์เมืองเทิงเป็นพญาเดชชัยกรเจ้าเมือง พญาราชบุตรเป็น
พญาหอหน้าเมืองเทิง ขอพญาเชียงของเก่าเป็นพญาคงคาเขื่อนเพชร ขอรราชวงศ์
เมืองเลนเป็นหอหน้าเมืองเลนนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานนามสัญญาบัตรปิด
ตราพระบรมราชโองการแต่งตั้ง (พ.ศ. ๒๓๙๘ / ๒๒)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานเครื่องยศบรรดาศักดิ์ “ให้ตาม
แบบอย่างเมืองประเทศราช” แต่ตำแหน่งที่ไม่ได้มาเข้าเฝ้าในคราวนี้ยังไม่ได้รับการแต่งตั้งได้แก่
ราชวงศ์เมืองเทิงเป็นเจ้าเมืองเทิง ราชบุตรเมืองน่านเป็นหอหน้าเมืองเทิง พญาศรีสองเมืองเป็นพญา
บุรีรัตน์ พญาเชียงของเก่าเป็นเจ้าเมืองเชียงของ ดังข้อความสารตราถึงเมืองน่านกล่าวว่า

แต่พญาศรีสองเมืองผู้จะเป็นพญาบุรีรัตนเมืองน่าน ราชวงษ์เมืองเทิงผู้จะเป็นที่เจ้าเมืองเทิง พญาราชบุตรผู้จะเป็นพญาหอหน้าเมืองเทิง พญาเชียงของเก่าผู้จะเป็นพญาคงคาเขื่อนเพชรหาได้ลงไปเฝ้าทูลละอองไม่ ให้พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงษ์ จัดแจงให้ราชวงษ์เมืองเทิง กับพญาราชบุตรพาครอบครัวเมืองเทิงเดิมขึ้นไปตั้งบ้านเรือนให้เป็นหมวดหมู่ อยู่ที่เมืองทองแลจัดให้ พญาศรีสองเมืองว่าที่พญาบุรีรัตน พญาเชียงของว่าที่พญาคงคาเขื่อนเพชร ไปพลางก่อน ตกเทศกาลแล้งว่างราชการให้พญาน่านพาบุตรหลานผู้เป็นเจ้าเมืองเชียงของ เมืองเทิง ลงไปเฝ้าทูลละอองฯ จะได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นเจ้าเมือง หอหน้า พระราชทานเครื่องยศบันดาศักดิ์ให้กลับขึ้นมารับราชการบ้านเมืองสืบไป (พ.ศ. ๒๓๙๘ / ๒๒)

หัวเมืองที่ขึ้นกับเมืองน่านสยามให้พญาน่านเป็นผู้ควบคุมดูแล แต่การแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองและกรมการเมือง พระมหากษัตริย์สยามเป็นผู้มีสิทธิแต่เพียงผู้เดียว อีกทั้งต้องมาเข้าเฝ้าเพื่อรับการแต่งตั้งให้ถูกต้องตามธรรมเนียมด้วย นอกจากนี้ตำแหน่งพญาหอหน้าเมืองน่านที่ว่างลงซึ่งมีการรายงานมายังราชสำนักแล้วนั้น พญาน่านได้ปรึกษาหารือกับกรมการเมืองและญาติวงศ์แล้ว ได้ทูลเกล้าฯ ว่า “จะเอาคนนอกวงษ์มาตั้งก็เป็นทีลำบากใจ” จึงขอทรงพระกรุณาแต่งตั้งนายหนานมหาพรหมบุตรพญาน่านเป็นที่หอหน้า นายสุริยบุตรพญาน่านเป็นที่พญาราชวงษ์ ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณด้วยพญาน่านสืบไป^{๗๘} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งตำแหน่งพญาหอหน้าและพระราชวงศ์ตามที่พญาน่านทูลเกล้าฯ ขอรับพระราชทาน สิ่งที่สยามเน้นย้ำเสมอในตราตั้งเจ้านายและขุนนางล้านนาคือการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา โดยต้องกระทำเป็นประจำปีละ ๒ ครั้ง ทั้งเจ้านายและขุนนางล้านนากระทำพร้อมกันที่บ้านเมืองของตนหรือจะมาเข้าเฝ้าที่ราชสำนักสยามก็ได้

ถ้าถึงเทศกาลพระราชพิธีตรุษสารทก็ให้เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชญาติไปพร้อมด้วย เจ้านันทวรฤทธิเดช เจ้าหอหน้า เจ้าราชวงษ์ ญาติพี่น้องแสนท้าวพระยาลาว ณ วัดวาอาราม กราบถวายบังคมลงไปต่อใต้ฝ่าละอองฯ กระทำสัตยานุสัต รับ

^{๗๘} “ร่างสารตราถึงเมืองน่าน.” สำนักหอสมุดแห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์ (ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๑๗ เลขที่ ๒๒. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

พระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัจจาปีละสองครั้งตามอย่างทำเนียมเสมอจนทุกปีสืบไป
(พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๒๓)

สารตราฉบับหนึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบันทึกเรื่องพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาของชนชั้นปกครองล้านนาเมืองต่าง ๆ ไม่ได้ระบุปีศักราชไว้แต่ระบุว่าพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาครั้งนี้เพื่อแสดงความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์แห่งรัฐสยามที่มีอำนาจเหนือรัฐล้านนา ความตอนหนึ่งในสารตรากล่าวว่า

ผ้าขาวแซ่ไว้ในขันน้ำ ฉบับหนึ่งเอาใส่ไว้ในขันน้ำด้วยกันบวงสรวงเทพยดาเสร็จแล้ว พระสงฆ์สวดพระพุทธรูปเจ็ดรอบเอากระบี่ หอก ปืน อาวุธซึ่งพระราชทานขึ้นไปจุ่มลงในขันน้ำบาตรน้ำแล้ว พญาเชียงใหม่กราบถวายบังคมต่อใต้ฝ่าละอองฯ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตักน้ำรับพระราชทานก่อน แล้วพญาอุปราช พญาราชวงศ์ พญาบุรีรัตน์ พญาราชบุตร ญาติวงษาแสนท้าวพญาลาวทั้งปวงรับพระราชทานน้ำเป็นลำดับกัน ตามผู้ใหญ่ น้อย กระทำความสัจถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วพญาเชียงใหม่ให้ พญาราชอุปราช พญาราชวงศ์ พญาราชบุรีรัตน์ พญาราชบุตร ญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวผู้ใหญ่ผู้น้อย อ่านคำสาบานให้สัจจจริตต่อพญาเชียงใหม่ ให้รับพระราชทานน้ำอีกครั้งหนึ่ง แลคนที่อยู่ไกลไม่ทันในเพลานั้นรุ่งขึ้นผู้ใดมาถึงก็ให้เจ้าพนักงานพาตัวไปสาบานรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัจจาต่อไปทุกวันจนครบเจ็ดวันจึงจะเลิกการพิธีถือน้ำ (ม.ป.ป / ๑๓๗)

จากการศึกษาสารตราและใบบอกในประเด็นการอนุมัติแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการเมืองล้านนาจากราชสำนักสยามถือเป็นอำนาจสิทธิขาดของราชสำนักสยาม เจ้าเมืองและกรรมการเมืองล้านนาจะได้รับตำแหน่งหรือเลื่อนตำแหน่งไม่ได้หากไม่มีพระบรมราชโองการจากพระมหากษัตริย์แห่งรัฐสยามโปรดเกล้าฯ แต่งตั้ง นอกจากนี้รัฐสยามยังมีอำนาจถอดถอนตำแหน่งและลงโทษหากเจ้าเมืองและกรรมการเมืองกระทำความผิด การปฏิบัติเช่นนี้กระทำไปเพื่อควบคุมชนชั้นปกครองล้านนาให้อยู่ภายใต้อำนาจของราชสำนักหรือเมืองแม่ รัฐสยามมีบทบาทในการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมในการแต่งตั้งยศ กล่าวคือ มีการพิจารณาเลื่อนยศให้เจ้านายล้านนาที่กระทำความดีความชอบและมีผลงานซึ่งเป็นประโยชน์ต่อรัฐสยาม โดยพิจารณาให้เลื่อนยศจาก “พระยา” เป็น “เจ้า” ได้รับเครื่องประกอบยศสูงสุด การมอบยศถาบรรดาศักดิ์ให้เป็น “เจ้า” นี้สันนิษฐานว่าราชสำนักสยามใช้เป็นเครื่องมือจูงใจให้เจ้าเมืองเมืองล้านนาใส่ใจปฏิบัติสนองงานราชสำนักให้เป็นที่พอพระทัยของ

พระมหากษัตริย์แห่งสยามและใช้เป็นเครื่องมือในการพระราชทานรางวัลให้แก่ผู้มีความดีความชอบในการสร้างประโยชน์ให้สยามด้วย นอกจากนี้ในทางพิธีกรรมราชสำนักสยามยังกำหนดให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองล้านนาเข้าร่วมพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาก็เพื่อให้เกิดสำนึกในพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยาม ให้เชื้อสัจย์และจงรักภักดี ปฏิบัติหน้าที่สนองงานราชสำนักสยามให้ดีที่สุด และมีบทบาทเป็นผู้ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทระหว่างเจ้านายล้านนา นั้นเป็นเพราะล้านนามีความยำเกรงต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามที่คอยควบคุมล้านนาในฐานะเมืองประเทศราชและยินยอมปฏิบัติตามบทบาทหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย

๓ การส่งคืนเครื่องประกอบยศ

การแต่งตั้งตำแหน่งต่าง ๆ สยามได้มอบเครื่องประกอบยศเพื่อเป็นเกียรติยศแห่งวงศ์ตระกูลและสร้างความภาคภูมิใจให้กับผู้รับและผู้ได้รับพระราชทานต้องรักษาเครื่องประกอบยศไว้ให้ดี เนื่องจากเมื่อเจ้าเมืองสวรรคตและขุนนางถึงแก่กรรมแล้วบุตรหลานจะต้องนำเครื่องประกอบยศส่งคืนให้ราชสำนัก จากการศึกษาสารตราและใบบอกพบว่าตำแหน่งต่าง ๆ จะได้รับพระราชทานเครื่องประกอบยศแตกต่างกัน โดยก่อนเดินทางจะต้องส่งใบบอกรายงานกำหนดการเดินทางและรายงานรายการเครื่องประกอบยศทั้งหมดส่งให้ราชสำนักก่อน จากนั้นแต่งตั้งให้ผู้นำส่งเครื่องประกอบยศเดินทางไปยังสยาม เมื่อราชสำนักได้รับเครื่องประกอบยศจะมีการตรวจสอบว่าคืนเครื่องประกอบยศครบหรือไม่ เช่น การตรวจสอบจำนวนเครื่องประกอบยศของพญาเชียงใหม่พุทธวงผู้ถึงแก่อนิจกรรมในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังความว่า

เจ้าพนักงานว่าของยังขาดอยู่ ได้แก่ ซองบุหรืทองคำ ๑ แหวนเพชรมณฑป

๑ แหวนโกเมนวง ๑ หอกคู่ทองคำ ๑ เสื้อทรงประภาศ ๑ ของ ๕ สิ่งยังไม่ได้ส่ง

(พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๗)

การตรวจสอบพบว่าไม่ครบตามจำนวนจะมีการพิจารณาว่าให้หามาส่งคืนหรือไม่จากนั้นจะมีสารตราแจ้งกลับไปยังเมืองนั้น ๆ ตัวอย่างเช่น เมืองน่าน

อนึ่ง เครื่องยศบรรดาศักดิ์หอน้ำเมืองน่าน พญาคงคาเชื่อนเพชรเจ้าเมืองเชียงของ พญาพเด็จด้ษกรเจ้าเมืองเทิงซึ่งส่งลงไปนั้น เจ้าพนักงานได้รับไว้แล้วหนังสือมา ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑ ค่ำ เดือน ๓ ปีเถาะ สัปตศก (พ.ศ. ๒๓๙๘ / ๒๒)

เอกสารการติดต่อราชการเรื่องการส่งคืนเครื่องประกอบยศอธิบายไว้ว่า การเดินทางเพื่อส่งคืนนั้นมักจะมีรายการสิ่งของเพื่อนำไปทูลเกล้าฯ ถวายด้วย เป็นสิ่งของที่ผลิตขึ้นในท้องถิ่น เช่น ฝาบাত্র เขิงบাত্র โต้ะไม้ เป็นต้น ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ข้าพเจ้าจึงได้มีหนังสือบอกให้นายพรม นายขนารธรรมปัญญา แสนอุตมะ จเรชั้นท คุมเครื่องยศนายคำเครื่องกับเอา น้ำรัก ๕๐๐ บอ ฝาบাত্র เขิงบাত্র สิ่งละ ๑๐๐ โต้ะไม้ รูปพรรณข้างส่งมาทูลเกล้าฯ แจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ด้วยแล้ว ควรมีควรรแล้วแต่จะโปรด (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)

เมื่อมีขุนนางถึงแก่กรรมหลายคนก็สามารถส่งคืนเครื่องประกอบยศมาพร้อมกัน เพราะการเดินทางไปมาแต่ละครั้งไม่ได้สะดวก ใช้เวลานานกว่าจะถึงสยาม เช่น การรายงานส่งคืนเครื่องประกอบยศของขุนนางเมืองเถิน

พญาน่านบุตรหลานญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาว ขอปรนนิบัติมายัง ฯ พณ ฯ ลูกขุน ณ ศาลาให้ทราบ ด้วยพญาหอหน้า พญาคงคาเขื่อนเพชร พญาพเด็จศักร เจ้าเมืองเถิน ก็ถึงแก่กรรม บัดนี้ ข้าพเจ้าได้อาเครื่องยศพญาหอหน้า พญาคงคาเขื่อนเพชร พญาพเด็จศักร มอบให้นามมหาพรม นายสุริยะ ราชวงเมืองเถิน บุตรหลาน แสนท้าวมีชื่อคุมมาส่ง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๑๓๗)

การเดินทางเพื่อส่งคืนเครื่องประกอบยศส่วนมากทางล้านนาจะมีสิ่งของมาทูลเกล้าฯ ถวาย ทุกครั้งซึ่งเรียกได้ว่าเป็น “ส่วยตามธรรมเนียม” หากเป็นขบวนเดินทางขบวนใหญ่ มีเมืองหลายเมือง ร่วมกันเดินทางมา แต่ละเมืองจะเตรียมของมาถวายแตกต่างกันไปตามแต่ละท้องถิ่นจะผลิตได้ เช่น ขบวนส่งคืนเครื่องยศของพญาราชบุตรเมืองลำปาง และขุนนางตำแหน่งอื่นในขบวนมีเจ้านายหลายเมืองร่วมขบวนด้วย แต่ละเมืองได้นำสิ่งของมาทูลเกล้าฯ ถวาย ดังนี้

เมืองลคอร ของถวาย	หมอนขวาน ๒๐ ใบ
	เสื่อ ๒๐ ผืน
	ผ้าขาว ๒๐๐ ผืน
	น้ำรัก ๒๐๐ ขวด
	ใบเมี่ยง ๑๐ ขวด
เมืองพะเยา ของถวาย	สีผึ้ง ๑ หาบ ๕๐ ชั่ง
	ผ้าขาว ๗๐ ผืน

เมืองลำพูน ของถวาย พระพุทธรูปสัมฤทธิ์ ๑๔ องค์
หมอนขวาน ๒๐ ใบ
น้ำรัก ๒๕๐ ขวด
ข้าว ถัง ๑

เมืองเชียงใหม่ ถวายของรายบุคคล ดังนี้

พญาบุรีรัตน์ ของถวาย หมอนสามเหลี่ยม ๒ ใบ
น้ำรัก ๑๐๐ ขวด
คนโทดินแดงอย่างเงี้ยว ๕
งาช้าง ๕ กิ่ง หนัก ๗๑ ชั่ง
ผ้าลว้า ๕๐ ผืน
ม้าตอนสีเขียวสูง ๒ วา ๑ ศอก ๒ คืบ จำนวน ๒
ม้าตอนสีแดงสูง ๒ วา ๒ คืบ จำนวน ๑
นายน้อยมหาพรม ของถวาย หมอนสามเหลี่ยม ๖ ใบ
หมอนสี่เหลี่ยม ๑ ใบ
เบาะพับกำมะหยี่ผืนแดง ๑
เบาะกลมกำมะหยี่ผืนแดง ๑
น้ำรัก ๑๔๐ ขวด
งาช้างเนียมต้น ๒ กิ่ง หนัก ๒๕ ชั่ง
อุบเจี้ยวลายทอง ๑
อุบเจี้ยวประดับกระจก ๑
นายอินทนน ของถวาย สี่ผึ่งหนัก ๑ ทาบ
ແຂງແກ່ງແກ່ງມາປັກທອງຄູ່ໜຶ່ງ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๒๒)

การนำสิ่งของมาถวายถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของผู้น้อยที่เคารพผู้ใหญ่ เมื่อมีโอกาสได้พบปะจะมีของติดไม้ติดมือไปฝากซึ่งไม่ได้มีการบังคับว่าจะต้องเป็นของประเภทใด แต่เป็นของที่หาได้ในท้องถิ่นของตนเอง เมื่อเข้าเฝ้านำเครื่องประกอบยศส่งคืนเรียบร้อยแล้ว บางครั้งพระมหากษัตริย์ก็พระราชทานสิ่งของกลับมาใช้อุปโภคบริโภคในบ้านเมือง

จึงโปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าพนักงานจัดน้ำตาลทราย ๑ ทาบ ได้มอบสิ่งของให้
นายพรม นายขนานธรรมปัญญา คุมขึ้นมาด้วยแล้ว (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๒๒)

บางคราวหัวเมืองประเทศราชก็ขอรับพระราชทานเครื่องอุปโภคบริโภคที่บ้านเมืองของตน ไม่เพียงพอและไม่ได้มีผลิตในท้องถิ่น จึงขอพระราชทานสิ่งของที่จำเป็นเหล่านี้ ทางราชสำนักสยามได้มอบหมายให้เจ้าหน้าที่เกี่ยวข้องจัดเตรียมสิ่งของให้บรรจุหีบห่อให้พร้อมเพียงสำหรับขบวนเดินทางกลับ และบันทึกรายละเอียดรายการสิ่งของต่าง ๆ ให้ครบถ้วน เพื่อความสะดวกต่อเจ้าหน้าที่จัดเตรียมสิ่งของ และ ความสะดวกต่อผู้รับในการตรวจสอบสิ่งของที่ได้รับพระราชทานเหล่านี้

เมืองเชียงใหม่ขอ พริกไทย ๑๐ ชั่ง ดีปลี ๕ ชั่ง โกฎทั้ง ๕ สิ่งละ ๓ ภารา เทียน
ทั้ง ๕ สิ่งละ ๓ ภารา ลูกจัน ๓ ภารา ดอกจัน ๑ ภารา มหาหิง ๑๐ ภารา ยาตำ ๑
ภารา กานพลู ๑ พารา น้ำตาลทราย ๑ หาบ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)

การต่างให้สิ่งของตอบแทนซึ่งกันและกัน ของเมืองที่มีอำนาจเหนือกว่าและเมืองใต้บังคับบัญชาเป็นการแสดงน้ำใจต่อกัน ทำให้ช่วยผ่อนคลายบรรยากาศของการควบคุมลงได้ แต่กระนั้นก็ตามสิ่งของที่ต่างให้ตอบแทนซึ่งกันและกันโดยเฉพาะจากหัวเมืองประเทศราชไม่ถูกนับรวมว่าเป็นส่วยที่ต้องส่งให้ราชสำนักเป็นประจำ ส่วยที่ราชสำนักเรียกเก็บหัวเมืองจะต้องส่งมาให้ครบตามจำนวน เพราะมีการตรวจสอบโดยละเอียด หากไม่ครบจำนวนจะมีการทวงถามส่วยที่ตกค้างและหัวเมืองประเทศราชก็ต้องส่งไปให้ครบไม่ว่าจะคงค้างปีใดก็ตาม ดังนั้นหน้าที่การส่งส่วยจึงเป็นหน้าที่สำคัญของหัวเมืองประเทศราช

การที่ล้านนาต้องส่งคืนเครื่องประกอบยศของขุนนางและเจ้านายแสดงถึงการปฏิบัติตามคำสั่งควบคุมของราชสำนักสยามที่อาจต้องการให้เห็นถึงความสำคัญของเครื่องประกอบยศที่มอบให้กับขุนนางและเจ้านายเมืองประเทศราช เมื่อผู้รับเสียชีวิตไปแล้วจึงไม่อนุญาตให้ทิ้งขว้างหรือส่งให้ผู้อื่นแต่จะต้องนำกลับมาคืนให้ครบเพราะจะมีการตรวจสอบรายการเครื่องประกอบยศด้วย ราชสำนักต้องการแสดงให้เห็นว่าเครื่องประกอบยศเป็นสิ่งที่ไม่ได้มาโดยง่าย หากขุนนางหรือเจ้านายไม่มีความดีความชอบหรือไม่ทำประโยชน์ต่อราชสำนักก็จะไม่ได้รับการเสนอชื่อเพื่อให้พิจารณาแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์สยามให้ดำรงตำแหน่ง ดังนั้นการกำหนดให้คืนเครื่องประกอบยศจึงเป็นเรื่องสำคัญที่ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของราชสำนักสยาม นอกจากนี้การศึกษาสารตราและใบบอกที่มีไปมาระหว่างล้านนาและราชสำนักสยามทำให้เห็นแง่มุมของการควบคุมจากราชสำนักต่อล้านนาโดยมีการกำหนดหน้าที่หรือภารกิจให้ทำ ดังนี้

๔ การกำหนดหน้าที่ให้ล้านนาปฏิบัติตาม

การปกครองระหว่างรัฐสยามเหนือรัฐล้านนาช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) สยามมีการควบคุมล้านนาโดยกำหนดให้ปฏิบัติตามนโยบายของราชสำนัก กระบวนการควบคุมหัวเมืองประเทศราชจึงมีมาก่อนการปฏิรูปเทศาภิบาลสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ราชสำนักสยามส่งกองทัพและตัวแทนเข้าไปปกครองบงการโดยตรง โดยระยะแรกร่วมมือกับเจ้าท้องถิ่น และอนุโลมให้ปกครองในระบบเดิมของประเทศราชก่อน ลักษณะนี้คือการปกครองแบบประเทศแม่เหนืออาณานิคม คล้ายการปกครองของอังกฤษในอินเดียหรือเนเธอร์แลนด์ในหมู่เกาะอินเดียตะวันออก(อินโดนีเซีย) จากนั้นจึงค่อยตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง(Centralize) เพื่อให้กลายเป็นรัฐชาติที่เป็นผืนแผ่นดินเดียวกัน^{๓๙} การกำหนดนโยบายให้ปฏิบัติตามมีทั้งนโยบายที่แสดงถึงการยอมรับสิทธิ คือ การส่งบรรณาการ นโยบายที่ได้ผลประโยชน์ทางทรัพยากรของล้านนา คือ การกำหนดให้ส่งส่วย นโยบายที่มีผลต่อการกำหนดทิศทางการบริหารราชการแผ่นดิน คือ การให้ล้านนาสืบและรายงานข้อราชการที่เกิดขึ้นในดินแดนล้านนารวมไปถึงดินแดนรัฐไทที่มีเขตแดนติดกับพม่าด้วย โดยรายละเอียดมีดังนี้

๔.๑ การส่งบรรณาการ

การส่งบรรณาการคือการที่รัฐหนึ่งยอมรับอำนาจที่เหนือกว่าของอีกรัฐหนึ่ง เป็นสัญลักษณ์ของการแสดงความสวามิภักดิ์ โดยเมืองที่ยอมรับอำนาจของรัฐสยามจะต้องส่งบรรณาการทุก ๓ ปี รายงานการส่งบรรณาการจากรัฐล้านนาพบรายงานว่าเมืองลำพูน เมืองแพร่ ส่งบรรณาการมายังราชสำนักสยาม พ.ศ. ๒๔๐๐ ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รายงานบรรณาการจากเมืองลำพูนมีทั้งเครื่องบรรณาการและไม้สัก ๓๐๐ ต้น ส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์ในพระบรมมหาราชวัง ไม้สัก ๒๐๐ ต้น และถวายพระราชวังบวรในพระบวรราชวัง ๑๐๐ ต้น ความตอนหนึ่งในใบบอกที่รายงานเรื่องการส่งบรรณาการต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองมีว่า

ได้เบิกเรือสำปันเก้งให้พวกเมืองลำพูนลำหนึ่งแล้ว **ต้นไม้ทอง ๕** ชั้นต้น ๑
 หน้า ๔ ภารา **ต้นไม้เงิน ๕** ชั้นต้น๑ หน้า ๕ ภารา ๒ หาบ รวม ๒ ต้น ดอกไม้ทอง
 ๖๒ ดอก ดอกไม้เงิน ๖๒ ดอก รวม ๑๒๔ ดอก วัน แรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเมีย
 สัมฤทธิศกท่านปลายเชือก ท่านพระราชเสนา นิ่งว่าราชการ ณ ศาลาลูกขุน หาดตัวขุน

^{๓๙} ธงชัย วินิจจะกุล, โฉมหน้าราชาชาตินิยม (นนทบุรี: ฟ้าเดี๋ยวกัน, ๒๕๕๙), ๑๑.

ทิพบันนาการ ทานกำนัน เจ้าพนักงานมารับต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง ขุนทิพ ขุนทาน ให้
ขุนสารวัตมารับต้นไม้เมืองลำพูน ทอง ๑ เงิน ๑ สองต้นที่ศาลาลูกขุนไปแล้วต่อหน้า
หลวงศรีเสนา หลวงเทพน หลวงนิกร นายรัก นายเวรพร้อมกัน (พ.ศ. ๒๔๐๐ /
๑๕๘)

ในปีเดียวกันนี้เมืองแพร่ก็ได้จัดเตรียมเครื่องบรรณาการมาทูลเกล้าฯ ถวายด้วย พร้อมกับ
ถวายผ้าขาวเพลา ๒๐๐ เพลา ในรายงานเครื่องบรรณาการบรรยายไว้โดยละเอียด ความตอนหนึ่ง
กล่าวว่า

พญาแพร่ พญาราชาวงษ์ เมืองแพร่ พระราชบุตรเมืองสอง บอกหนังสือแต่งตั้งให้
พระเมืองราชา นายหนานยะ คุมเอา**ต้นไม้ทอง** ๓ ชั้น สูง ๒ ศอกคืบ ทองหนัก ๒
ภารา มี ๑๑ กิ่ง ใบ ๑๐๖ ใบ ดอก ๓๕ ดอก ต้น ๑ **ต้นไม้เงิน** ๓ ชั้น สูง ๒ ศอกคืบ
หนัก ๒ ภารา ๓ หาบ มี ๑๑ กิ่ง ใบ ๑๐๖ ใบ ดอก ๓๕ ดอก ต้น ๑ รวม ๒ ต้น **ผ้า**
ขาวเพลา ๒๐๐ เพลา ขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย

หลังจากส่งบรรณาการไปใน พ.ศ. ๒๔๐๐ เมืองแพร่ส่งบรรณาการอีกใน พ.ศ. ๒๔๐๔ แต่การ
ส่งครั้งนี้เป็นการส่งเพื่อขอพระราชทานอภัยเรื่องการส่งไม้สักที่มีปัญหาระหว่างทาง คือ ผู้คุมไม้สักเกิด
ป่วยไข้ล้มตาย พวกกันหนี่แตกตื่น ทำให้ไม้สักส่งลงมาไม่ถึงราชสำนัก พญาแพร่จึงเตรียมเครื่อง
บรรณาการมาทูลเกล้าฯ ถวาย เพื่อจะได้ไม่ต้องอาญา ความในใบบอกตอนหนึ่งกล่าวว่า

ข้าพเจ้า พญาแพร่ ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองแพร่ทั้งปวง
ขอพรนับตมมายังท่านนายเวร ขอได้นำเอาบอกข้าพเจ้าขึ้นกราบเรียน ฯ พณ ฯ
ลูกขุน ณ ศาลา ให้ทราบ ด้วยอยู่มาปีวอกโทศก ข้าพเจ้าได้แต่งญาติพี่น้องแสนท้าว
บ่าวไพร่ ตัดไม้ขอนสักชักรากลงทำเป็นพวงแพ้วไว้แล้ว ครั้นถึงเทศกาลจะได้ล่อง
ข้าพเจ้าก็ได้แต่งตั้งให้พระพิชัยราชา แสนท้าวบ่าวไพร่คุมเอาไม้ขอนสักลงมาทูลเกล้าฯ
ถวาย ครั้นล่องลงมาถึงบ้านผารอง แขวงเมืองสวรรคโลก ก็เกิดโรคประจวบขึ้นเจ็บไข้
ตายเป็นอันมาก พระพิไชยราชาแสนบ่าวไพร่พากันแตกตื่นทิ้งไม้เสีย หนีเข้าป่ากลับมา
บ้านบ้าง ที่ตายเรียรายตามทางบ้าง ข้าพเจ้าทั้งปวงก็จนด้วยเกล้าด้วยผม เกรงผิดแล
ชอบเป็นอันมาก ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ทำ**ต้นดอกไม้ทอง**ต้นหนึ่งหนัก ๒ ภารา **ต้นดอกไม้**
เงินต้นหนึ่งหนัก ๓ ภารา ๒ หาบ แลม้า ๘ ม้า เครื่องต่างสำหรับพ่อ กับผ้าขาวเพลา
๒๐๐ เพลา แต่งให้ พญาราชบุตร พญาราชเสนา แสนท้าวถือหนังสือบอกคุณพ่อ ผ้า
ขาวเพลา ลงมาทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว สิ่งใดจะชอบด้วยราชการขอขบขุญปัญญาเป็นที่พึง
ควรมิควรสุดแล้วแต่จะโปรด (พ.ศ. ๒๔๐๔ / ๓๑๗)

เมืองแพร์เป็นเมืองที่ส่งบรรณาการให้ราชสำนักสยามเป็นประจำสม่ำเสมอไม่ขาด ไม่ว่าบ้านเมืองจะประสบปัญหาข้าวยากหมากแพง หรือปัญหาอื่น ๆ เมื่อถึงคราวส่งเครื่องบรรณาการก็จัดส่งมาทุกครั้งทำให้เป็นที่ชื่นชอบของราชสำนักสยาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพอพระทัยมากในเรื่องการจัดเครื่องบรรณาการของพญาแพร์ ทรงตรัสว่า

ที่เมืองแพร์ขาดสนเสียบียงอาหาร พญาแพร์ไม่นั่งนอนใจ บังคับให้ช่างทำ
ต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน ลงไปทูลเกล้าฯ ถวายตามจำนวนปีมิได้ขาดค้ำก็เป็นความชอบ
อยู่แล้ว และซึ่งว่าคิดถึงพระเดชพระคุณจะลงมาเฝ้าทูลละอองฯ นั้นนานหลายปี
พญาแพร์ไม่ได้ลงไป ณ กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงระลึก
ถึงพญาแพร์อยู่เนือง ๆ (พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๔๓)

การส่งบรรณาการเป็นประจำสม่ำเสมอเป็นหน้าที่หนึ่งที่เมืองประเทศราชต้องปฏิบัติ และเป็นสิ่งที่ทำให้ราชสำนักเห็นถึงความจงรักภักดี หัวเมืองทางด้านล้านนาตะวันตก เช่น เมืองลำพูน เชียงใหม่ ก็ส่งบรรณาการด้วยเช่นกัน พ.ศ. ๒๔๐๙ ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรายงานการส่งบรรณาการของเมืองเชียงใหม่มาทูลเกล้าฯ ถวาย โดยพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์นำขบวนการเดินทางครั้งนี้ได้นำตัวเจ้าฟ้าโกสอ แห่งเมืองหมอกใหม่มาเข้าเฝ้าด้วย นอกจากเครื่องบรรณาการแล้ว ได้จัดเตรียมสิ่งของมาถวายทั้งเมืองเชียงใหม่และเมืองหมอกใหม่ มีรายงานรายละเอียดเกี่ยวกับเครื่องบรรณาการความตอนหนึ่งว่า

พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เจ้านครเชียงใหม่ [...] สั่งให้ช่างทำ**ต้นไม้ทองคำ**
ต้นหนึ่ง สูง ๕ ศอก ๑๐ ชั้น ทั้งยอดมีกิ่ง ๔๔ กิ่ง มีใบ ๓๖๓ มีดอก ๑๕๖ ทองคำหนัก
ต้นไม้เงินต้นหนึ่ง เงินหนัก ๑ ภารา สูงแลมีกิ่ง ใบ ดอก เท่าต้นไม้ทอง (พ.ศ. ๒๔๐๙ /
๒๒๘)

เมืองลำพูนส่งบรรณาการอีกครั้งใน พ.ศ. ๒๔๐๘ ตรงกับสมัยเจ้าไชยลังกา รายงานเกี่ยวกับการส่งบรรณาการของเมืองลำพูนกล่าวถึงการถวายช่างรวมอยู่ในรายการเครื่องบรรณาการด้วย โดยรายละเอียดบันทึกไว้ว่า

ข้าพสุทธิเจ้า เจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณ เจ้านครลำพูน เจ้าอุปราช เจ้า
ราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองลำพูน ขอบอกปรนนิบัติมายัง
ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลาได้ทราบ ด้วยข้าพระพุทธเจ้าได้แต่งตั้งให้เจ้าราชบุตร นานหนาน
ทิพย์จักร นายหนานไชยลังกา นายน้อยมหายศ นายสุดใจ บุตรหลานแสนท้าวพญา

ลาวคุมต้นไม้ทองเงิน งามข้างเครื่องราชบรรณาการ **ต้นไม้ทอง** ต้น ๑ สูง ๓ ศอก มี ดอก ๖๖ ใบ ๘๘ สูง ๕ ชั้น ทองหนัก ๓ ภารา ๒ ทาบ **ต้นไม้เงิน** ต้น ๑ สูง ๓ ศอก มี ดอก ๖๖ ใบ ๘๘ สูง ๕ ชั้น เงินหนัก ๕ ทาบ ๒ ภารา (พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๒๔๒)

สัญลักษณ์ของการส่งเครื่องราชบรรณาการคือต้นไม้เงินและต้นไม้ทองที่ของรัฐไทยและรัฐล้านนาทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์สยาม เพื่อแสดงความสวามิภักดิ์และยอมรับในอำนาจที่เหนือกว่าของรัฐสยาม อำนาจที่เหนือกว่านี้สามารถคุ้มครองการรุกรานจากรัฐอื่น ๆ ขณะเดียวกันก็มีอำนาจควบคุมด้วย การที่สยามยินดีรับบรรณาการจากรัฐต่าง ๆ เพราะสยามเล็งเห็นประโยชน์จากการรับเข้ามาอยู่ในอำนาจขอบเขตทสิมา เช่น ประโยชน์จากการเป็นดินแดนป้องกันการรุกรานจากพม่า ประโยชน์ที่ได้ขยายพระราชอาณาเขตหรือขยายดินแดน รวมไปถึงประโยชน์จากทรัพยากรของเมืองต่าง ๆ ในรูปแบบของการส่งส่วย เป็นต้น

๔.๒ การส่งส่วย

ส่วย หมายถึง สิ่งของพื้นเมืองที่เมืองหลวงเรียกเกณฑ์จากหัวเมืองเป็นประจำเพื่อใช้ประโยชน์ในราชการ^{๘๐} บรรดาเมืองต่าง ๆ ในล้านนาที่สวามิภักดิ์ต่อสยามจะต้องส่งส่วยตามที่ได้ทำข้อตกลงกันในแต่ละเมืองซึ่งตรงกับนิยามความหมายข้างต้น แต่จากการศึกษาสารตราและใบบอกพบว่าการส่งส่วยในสารตราและใบบอกที่ส่งให้ราชสำนักสยามมี ๒ ลักษณะ คือ ส่วยที่เรียกเก็บเป็นส่วยประจำปีซึ่งตรงตามนิยามความหมายและส่วยที่ล้านนาส่งให้สยามตามธรรมเนียมปฏิบัติสืบทอดกันมาโดยรายละเอียดมีดังต่อไปนี้

๑) ส่วยตามธรรมเนียม

การส่งส่วยลักษณะนี้ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่ล้านนาส่งให้สยาม เมื่อได้รับพระราชทานยศและเครื่องประกอบยศจากสยาม ได้รับราชการจนกระทั่งถึงแก่กรรม บุตรหลานและญาติพี่น้องจะต้องส่งคืนเครื่องประกอบยศของผู้ตายกลับไปยังราชสำนักสยามและธรรมเนียมปฏิบัตินี้ถือปฏิบัติมาทุกรัชกาล เช่น ส่วยที่ส่งลงไปทูลเกล้าถวายพร้อมคืนเครื่องยศของนายหนานมหาเทพ

^{๘๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔ (กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์ จำกัด, ๒๕๕๔), ๑๑๘๔.

ข้าพเจ้าทั้งปวงจึงได้มีหนังสือบอกราชการทั้งนี้มอบให้นายพิมพ์สารถือและ บุตรหลานแสนท้าวพระยาลาวคุมเอาน้ำรักรกระบอใหญ่ [...] นับเป็นพระนานห้าร้อย สามสิบเจ็ดพระนาน ผ้าขาวเพลลา ๒๐๐ เปลา กับตองชูซึ่งต้องพระราชประสงค์นั้น ผู้ชาย ๑ ผู้หญิง ๑ ชายน้อย ๑ เข้ากัน ๓ คน พ่อ แม่ ลูก เป็นครัวหนึ่ง กับเครื่องยศ คนโท ถาดหมาก เครื่องใน ๗ สิ่ง ซึ่งพระราชทานนายหนานมหาเทพผู้ถึงแก่กรรมนั้น เอาลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายและแจ้งราชการด้วยแล้ว (พ.ศ. ๒๓๘๔ / ๘๔)

นอกจากนี้ส่วยตามธรรมเนียมจะจัดเตรียมส่งในโอกาสการเดินทางมาเข้าเฝ้าอื่น ๆ ด้วย อาทิ เดินทางมาเพื่อปรึกษาข้อราชการ เป็นต้น

๒) ส่วยประจำปี

การส่งส่วยลักษณะนี้เป็นส่วยที่ต้องส่งแต่ทุกปี รายการส่วยที่มีจำนวนมากในแต่ละปี ได้แก่ ไม้สัก ผ้าขาวเพลลา และน้ำรักร โดยราชสำนักสยามจะชี้แจงความจำเป็นต้องใช้ส่วย เช่น ไม้สัก นำไปใช้ในพระราชอาณาจักรมากกว่าสำหรับตลาดต่างประเทศ^{๘๑} ผ้าขาวเพลลานำไปทำผ้าซับในเสื้อ ทหาร น้ำรักรนำไปลงพระพุทธรูป เป็นต้น

พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ คุณลงไปคืนนั้นได้ให้เจ้าพนักงานรับไว้แล้ว แลไม้ขอนสักนั้นเจ้าพนักงานได้จับจ่ายการพระนครแลทำการวัดวาอารามบ้าง ให้พญานานญาติพี่น้องแสนท้าวมีชื่ออนุโมทนาส่วนกุศลด้วยเถิด ถ้าถึงเทศกาล ตัดไม้ขอนสักแล้วก็ให้พญานาน ญาติพี่น้องบุตรหลานท้าวเพี้ยทั้งปวงจัดแจงตัด ไม้ขอนสักที่ใหญ่ยาวครบจำนวน ๔๐๐ ต้น กับผ้าขาวเพลลาให้ได้ ๕๐๐ ถึง ๖๐๐ เพลาลงไปทูลเกล้าฯ ถวายให้ทันเทศกาลน้ำ ปีชาล จัตวาศก ผ้าขาวเพลลานั้น สำหรับจะได้ทำซับในเสื้อพระราชทานทแกล้วทหาร ข้าราชการในกรุงแลหัวเมือง ไม้ขอนสักจะได้ทำการพระนคร แลการวัดวาอารามจะได้เป็นกุศลแลความชอบ กับพญานาน ญาติพี่น้อง บุตรหลานท้าวพญาลาวเก่าใหม่สืบไป(พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๒๐)

^{๘๑} โคะอิสุมิ จุงโกะ, “การแผ่ขยายอำนาจของรัฐสยามในสมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์,” ศิลปวัฒนธรรม ปีที่ ๓๘, ฉบับที่ ๔ (กุมภาพันธ์ ๒๕๖๐): ๙๐-๑๐๙.

ราชสำนักสยามมีเหตุผลในการขอให้ส่งส่วย เช่น ต้องการใช้น้ำรัก เมืองลครลำปางก็ส่งให้ และบางครั้งทูลเกล้าฯ ถวายสิ่งของมากกว่ารายการส่วยประจำปี เช่น ของเพื่อใช้ในการพระศพ เจ้านายเพื่อเป็นการแสดงไมตรีต่อราชสำนักสยามหรือเพื่อต่อเรือรบ เรือกลไฟ และเรือลาดตระเวน ตัวอย่างเช่น

ด้วยมีศุภอักษรโปรดเกล้าฯ ขึ้นไปว่าทรงพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์โบสถ์ วิหาร พระอารามหลวง ณ กรุงเทพฯ เป็นอันมากต้องพระราชประสงค์น้ำรักลง พระพุทธรูปและต้นไม้ ข้าพเจ้าแสนท้าวพญาลาวได้ทราบเกล้าฯ ตามศุภอักษรแล้ว ข้าพเจ้าพร้อมกันปลงใจลงในการพระราชกุศลจัดได้น้ำรัก ๕๐๐ บอก ได้มอบให้พญา มหาเทพคุมลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย กับมีศุภอักษรขึ้นไปว่าพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่น มหเศรษฐีวิลาสสิ้นพระชนม์แล้ว ข้าพเจ้าแสนท้าวพญาลาวจัดได้หมอนขวาน ๒๐ ใบ เสื้อ ๒๐ ผืน ผ้าขาว ๕๐ เฟลา ทูลเกล้าฯ ถวายในการพระศพ(พ.ศ. ๒๔๑๐ / ๑๔๓)

ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ ว่าซึ่งพญาแพร์ ญาติพี่น้องบุตรหลานมีน้ำใจ จัดแจงแต่งให้พญาราชวงศ์ นายน้อยมหาวัน คุมเอาไม้ขนอสัก ผ้าขาวลงไปทูลเกล้าฯ ถวายเสมอทุกปีนั้นชอบอยู่แล้ว แลไม้ขนอสัก ผ้าขาวส่งลงไปนั้นได้ให้เจ้าพนักงาน รับไว้ [...] แล้วนั้น ไม้ขนอสักต้องการทำวัดวาอาราม โปรดให้ต่อเรือรบ เรือกลไฟ เรือลาดตระเวนรักษาขอบขัณฑสีมาและใช้สอยการสำหรับพระนครเป็นอันมาก(พ.ศ. ๒๔๐๒ / ๒๑๐)

การส่งส่วยประจำปีไปยังราชสำนักสยามจะมีเจ้าหน้าที่จากพระคลังมารับส่วย ปรากฏตาม ข้อความในใบบอกว่า “พญาสุริยวงษา พญาไชยสงคราม เข้ามาส่งเจ้าพนักงานพระคลังในขวา ขุนรักษามาตรับไว้ ได้ผ้าขาว ๖๐ เฟลา”^{๘๒} และมีกรตรวจสอบจำนวนส่วยที่ส่งมา ส่วยที่ค้างส่งในปี ก่อน ๆ หากคุณภาพไม่ได้ตามที่ต้องการราชสำนักจะมีการรายงานกลับไปยังหัวเมืองนั้น ๆ เช่น ราชสำนักสยามพบว่าไม้สักที่ส่งมามีขนาดเล็กไป ไม่เหมาะสมกับการนำมาก่อสร้างวัดวาอาราม จึงมี รายงานให้คัดคุณภาพไม้สักไม่ให้ส่งขนาดเล็กมาอีกในคราวต่อไป

^{๘๒} “สำเนาแปลบอกเมืองแพร์ เรื่องส่งไม้ขนอสัก.” สำนักหอสมุดแห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. จ.ศ. ๑๒๒๕ เลขที่ ๒๓๘. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

ไม้ขอนสัก ๔๐๐ ต้น ฝ้าขาวเพลา ๕๐๐ เพลา สีผั่งหนัก ๒ หาบ ลงไป
 ทูลเกล้าถวายนั้น เจ้าพนักงานรับไว้แล้วแต่ไม้ขอนสักนั้นเจ้าพนักงานว่าเป็นไม้เล็ก
 ย่อมไปมากจะใช้เป็นไม้เครื่องบนพระอุโบสถ พระวิหาร ทาได้ไม้ และไม้ขอนสักต้อง
 พระราชประสงค์สำหรับจะใช้ทำการวัดวาอารามและทำการพระนครบ้าง เมืองน่านมี
 ป่าไม้สักหลายตำบล ไม้ใหญ่ยาวมีมาก พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงษ์ พี่น้อง
 แสนท้าวพญาลาวผู้ใหญ่ กำชับว่ากล่าวกับนายกอง นายหมวด ซึ่งคุมไพร่ไปตัดไม้ให้
 เล็กอีก(พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๔)

นอกจากนี้เจ้าพนักงานพระคลังตรวจสอบแล้วพบว่าส่วยรายปีที่ส่งให้ราชสำนักสยามไม่ครบ
 จำนวนและไม่เพียงพอต่อการใช้งานจะมีการทวงถามติดตามส่วยทุกครั้ง

ไม้พระเถินบุรียี่แสนท้าวส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวายครั้งใดก็เป็นแต่ไม้ใช้มีมาก ๆ
 ลงไปทุกครั้ง แต่ไม้ชื่อ ล้ายอง ช่อฟ้า บาน นั้น น้อย ไม่พอใช้การทำวัดวาอารามแล
 การสำหรับพระนครไม่ จึงได้ค้างสะสมอยู่มาก ให้พระเถินบุรี พระไชยราชา ราชวงษ์
 ราชบุตร ปลงใจในราชการเกณฑ์ไพร่ออกตัดฟันซีกลากไม้ชื่อ ล้ายอง ที่ใหญ่ยาววา ส่ง
 ลงไปทูลเกล้าฯ ถวายให้จงมาก(พ.ศ. ๒๔๐๔ / ๓๒๘)

แม้ว่าราชสำนักจะอธิบายถึงความจำเป็นในการใช้ประโยชน์จากส่วย แต่หากหัวเมืองไม่
 สามารถจัดส่งส่วยได้ตามความต้องการของราชสำนักสยามก็จะชี้แจงเป็นลายลักษณ์อักษรถึงเหตุผลที่
 ไม่สามารถส่งส่วยให้ครบตามคุณภาพและจำนวนได้

ด้วยมีท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นมาเกณฑ์ไม้ขอนสัก ชื่อ ๑๐ ต้น
 ล้ายอง ๑๐ ต้น ช่อฟ้า ๕ ต้น บาล ๕ ต้น ไม้ใช้ ๕ ต้น รวม ๕๐ ต้น แต่ครั้งแผ่นดิน
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าพเจ้าพระสกลบุรีนธร ผู้ถึงแก่กรรมก็ได้มา
 กราบเรียนเจ้าคุณครั้งหนึ่งแล้ว ก็เป็นที่อับจนด้วยไม้ ชื่อ ล้ายอง ช่อฟ้า บาน จึงขอ
 รบกวนเจ้าคุณ ข้าพเจ้าทั้งปวงขอส่วยไม้ใช้ปีละ ๑๐๐ ต้น เจ้าคุณจึงสั่งข้าพเจ้าทั้ง
 ปวงว่าไม้ใหญ่ติดมาบ้าง กระผมก็ให้ไม้ใหญ่ติดมาทุกปีมิได้ขาด ขอเจ้าคุณจึงโปรด
 กับข้าพเจ้าทั้งปวงด้วยขัดสนจนใจเป็นอันมาก ด้วยไม้ชื่อล้ายองเป็นไม้ใหญ่
 ข้าพเจ้าทั้งปวงก็ได้จัดซื้อไม้แขวงเมืองลครทำราชการฉลองพระเดชพระคุณ
 ทูลเกล้าฯ ถวาย เขตแดนคับแคบ ไม้ขอนสักขอนซุงก็กันดานเขตแดนเมืองเถินกับ
 เมืองตากชำระกันก็ไม่แล้ว แขวงเมืองเถิน เดิมบิดามารดา เจ้าคุณก็ยอมทราบอยู่แล้ว

ทุกประการ ขอพืงบารมีเจ้าคุณช่วยนำราชวงษ พระบุรีรัตน เรื่องราวกับข้าพเจ้า กราบเรียนเจ้าคุณผู้ใหญ่ได้ทราบ ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดข้าพเจ้าบอกมาณ วัน อังคาร แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ปีฉลู สัปตศก ๑๕ (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๒๔๓)

เหตุผลที่มักถูกนำมาชี้แจงราชสำนักอยู่หลายคราคือภัยธรรมชาติหรือผลกระทบจากฤดูกาล เช่น ฤดูแล้ง น้ำแห้งขุดทำให้ไม่สามารถส่งไม้สักลงลำน้ำลงไปได้ บางคราวก็ส่งส่วยชนิดอื่น ๆ มา แทน เช่น ดินประสิ่ว เป็นต้น

ขอเนาบอกข้าพเจ้ากราบเรียน ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ได้ทราบด้วย ณ วันเดือน ๑๐ ข้างขึ้น ข้าพเจ้าแสนพญาลาวราชภูรไพรบ้านพลเมืองได้พากันทำนอยัง หาหินแล้วไม่ ณ วัน แรม ๗ ค่ำ เดือน ๑๐ ปีเถาะ นพศก น้ำคลองแม่วังขึ้นล้นฝั่ง มากกว่าปีชาร อัฐศก ศก ๔ นี้ว ครั้น ณ วันแรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๑๐ น้ำจึงลด ข้าไว้ใน นาที่ดำไว้ก็ตายเป็นอันมากที่ยังเหลืออยู่ ฝนไม่ตกข้าวกก็ตายแห้งไปประมาณ ๓ ส่วน ได้รับพระราชทานแต่ส่วนหนึ่ง ข้าวเปลือกที่เมืองเงินขยสัด ๆ ๒๕ หนานสามสัดเป็น เงิน ๑บาท ๒ สลึง ราษฎร ก็ทำนาปรังหากล้วยรับประทานมิได้ขาด **ไม้ขอนสักก็ติด ค้างอยู่ที่เมืองเงินลงไม่ได้ ด้วยว่าฝนตกน้ำไม่มี ไม้ขอนสักจึงลงไม่ได้ ข้าพเจ้าจึง แต่งให้พระเมืองราชานายคำวงษาไพร่มีชื่อถือใบบอกจัดได้ดินประสิ่วหนัก ๒ หาบ ลงมาทูลเกล้าถวาย (พ.ศ. ๒๔๑๐ / ๑๔๓)**

หัวเมืองล้านนาและราชสำนักสยามต่างรับทราบร่วมกันว่าฤดูกาลส่งส่วยไม้สักคือฤดูฝนหรือ ฤดูน้ำหลากเนื่องจากสะดวกต่อการส่งส่วยไม้สักลงลำน้ำลงมา แต่หากปีใดฝนแล้งก็จะเป็นอุปสรรค ต่อการส่งส่วยไม้สัก

ข้าพเจ้าพระสกลบุรีนทรเจ้าเมือง บุตรหลานกรมการเมืองเมืองเงินทบุรี ขอ บอก ปณนินัติมายังท่านออกพันนายเวนขอได้นำขึ้นกราบเรียน ฯพณฯ ลูกขุนณ ศาลาให้ทราบด้วยมีตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นไปถึงข้าพเจ้าทั้งปวงว่าถึง **เทศกาลฤดูน้ำให้ตัดไม้ขอนสักส่งลงมาณกรุงเทพฯ** ข้าพเจ้าได้ทราบเกล้าฯ ตามท้อง ตราแล้ว ข้าพเจ้าจึงให้ราชวงษพระบุรีรัตนบุตรหลานคุมแพไม้ขอนสักลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕)

นอกจากนี้การส่งส่วยไม้สักแม้จะเป็นฤดูฝนที่สามารถส่งไม้ลงตามลำน้ำมาได้แต่บางครั้ง หากฝนตกมากน้ำหลากมากไปก็เป็นอุปสรรคทำให้ส่วยไม้สักที่ผูกเชือกไว้ถูกน้ำพัดพาสูญหายได้

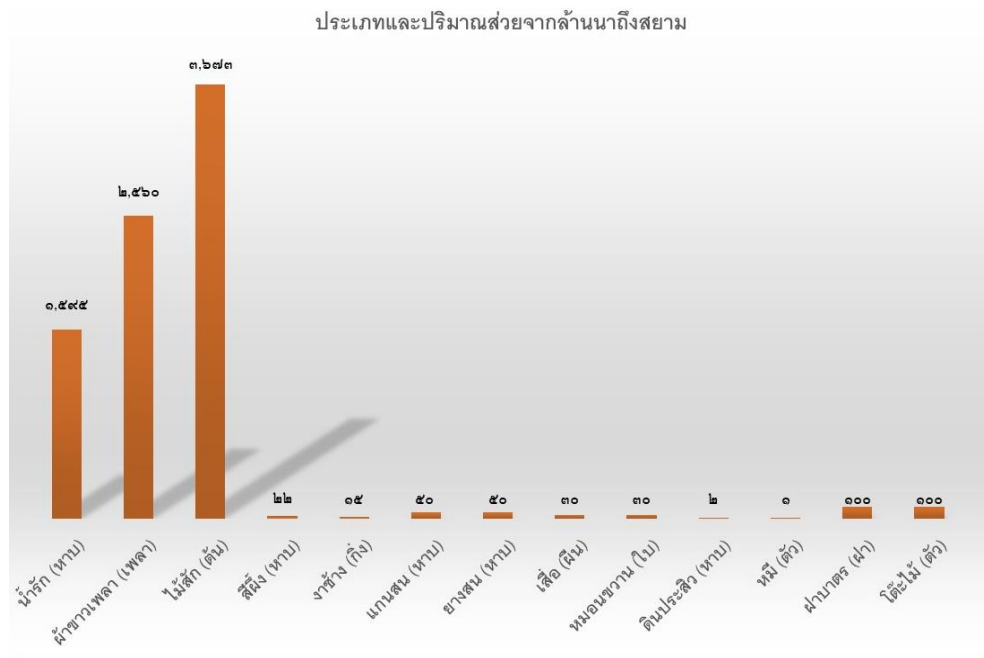
ดังเช่นกรณีเมืองแพร่รายงานราชสำนักว่าทราบว่าเป็นคนตบหนักราชฎาท่านาไม่ได้ผลเท่าที่ควร น้ำท่วมกำแพงเมือง ช้าง ม้า โค กระบือ ผู้คนล้มตายเป็นอันมาก ส่วยไม้สักที่ผูกเชือกเตรียมไว้ก็ถูกน้ำพัดสูญหายไป ดังความว่า

ครั้น ณ เดือน ๑๒ ข้างแรม ฝนตกมากน้ำขึ้นท่วมกำแพงเมืองหลายฟงช้าง ม้า โค กระบือ ผู้คนล้มตายเป็นอันมาก ไม้ขอนสักที่ตัดฟันซกกลากไว้ก็ลอยน้ำไปสิ้น
(๒๔๑๑ / ๑๓)

ส่วยประเภทไม้สักเป็นส่วยที่ราชสำนักต้องการในทุกปี เพื่อใช้สำหรับพระนคร เช่น ซ่อมแซมอาคารและก่อสร้างวัดวาอารามต่าง ๆ ตัวอย่างเช่นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ใช้ไม้สักสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดารามและสร้างเมืองลพบุรีแต่ไม้ไม่พอใช้งานจึงมีพระราชดำรัสสั่งให้เมืองลำปางจัดหาไม้สักจำนวน ๑,๐๐๐ ต้นส่งมายังราชสำนัก

แลไม้ขอนสักซึ่งเจ้านครลำปาง เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร จัดแจงส่งลงไปนั้น พอสมกับที่จะต้องพระราชประสงค์ โปรดเกล้าให้เจ้าพนักงานรับไม้ไว้จัดทำวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระที่นั่งข้างในแล้ว [...] ๒๕๓ ต้น ให้รับไว้แล้ว แลไม้ขอนสักนี้ต้องพระราชประสงค์ขัดสนกว่าแต่ก่อนด้วย เมืองเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองแพร่ เมืองน่านแลจัดหาส่งไปซื้อขายหลายปีแล้ว การทำวัดวาอารามกับพระที่นั่งข้างในยังหาเสร็จไม่ บัดนี้โปรดให้สร้างเมืองลพบุรีขึ้นใหม่อีก ต้องการไม้ขอนสักใช้สอยมาก ได้ทรงพระกรุณาดำรัสเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร ขึ้นมาบอกกับเจ้านครลำปางให้จัดหาไม้ขอนสัก[...] ให้ได้พันต้น (พ.ศ. ๒๓๙๙ / ๖๙)

การส่งส่วยตามธรรมเนียมและส่วยประจำปีเป็นเรื่องที่หัวเมืองล้านนาต้องปฏิบัติในฐานะเมืองประเทศราช การที่หัวเมืองล้านนาส่งส่วยไม้สักพร้อมกับการคืนเครื่องประกอบยศและส่งทุก ๓ ปี ในสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ จากข้อมูลในสารตราและใบบอกที่ติดต่อกันระหว่างล้านนาและราชสำนักสยามพบว่ามี การส่งส่วยไม้สักปริมาณมากที่สุด ในบรรดาส่วยอื่น ๆ รองลงมาเป็นผ้าขาวเพลาและน้ำรัก ประเภทและปริมาณส่วยจากล้านนาถึงราชสำนักสยามแสดงเป็นแผนภูมิดังนี้

ภาพที่ ๕๔ แผนภูมิแสดงประเภทและปริมาณส่วยจากล้านนาถึงสยามสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔

จากแผนภูมิข้างต้นมาจากการรวบรวมข้อมูลส่วยและใบบอกระหว่างสยามและล้านนา สมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔ พบว่าส่วยไม้สักเป็นส่วยที่ส่งมาราชสำนักมากที่สุดและพบว่าเมืองเถิน (ปัจจุบันคืออำเภอเถิน จังหวัดลำปาง) ส่งส่วยไม้สักมากที่สุดรองลงมาเป็น น่าน ลำพูน แพร่ ตามลำดับ สรุปปริมาณส่วยแต่ละประเภทที่ส่งจากล้านนาตามตารางและแผนภูมิดังต่อไปนี้

เมือง	น้ำรัก (หาม)	ผ้าขาวเพลา (เพลา)	ไม้สัก (ตัน)	สีผึ้ง (หาม)	งาช้าง (กึ่ง)	แกนสน (หาม)	ยางสน (หาม)	เสื่อ (ผืน)	หมอน ขวาน (ใบ)	ดิน ประสิว (หาม)	หมี่ (ตัว)	ผ้าบาตร (ผา)	โต๊ะไม้ (ตัว)
เชียงใหม่	๙๙๕	๒๐๐	-	-	-	-	-	-	-	-	-	๑๐๐	๑๐๐
น่าน	-	๑,๗๐๐	๑,๒๐๐	๒๒	๑๕	-	-	-	-	-	-	-	-
แพร่	-	๓๑๐	๓๓๐	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
เถิน	-	๑๐๐	๑,๖๔๓	-	-	๕๐	๕๐	-	-	๒	-	-	-
ลำพูน	๑๐๐	-	๕๐๐	-	-	-	-	๑๐	๑๐	-	๑	-	-
ลำปาง	๕๐๐	๕๐	-	-	-	-	-	๒๐	๒๐	-	-	-	-
รวม	๑,๕๙๕	๒,๕๖๐	๓,๖๗๓	๒๒	๑๕	๕๐	๕๐	๓๐	๓๐	๒	๑	๑๐๐	๑๐๐

ภาพที่ ๕๕ ตารางแสดงปริมาณส่วยของแต่ละหัวเมืองในล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔

จากตารางแสดงปริมาณส่วยที่ส่งจากล้านนามาสยามสรุปได้ว่าแต่ละหัวเมืองส่งส่วย ดังนี้

เมืองเชียงใหม่	ส่งส่วย	น้ำรัก ผ้าขาวเพลา ผาบาตร โตะไม้
เมืองน่าน	ส่งส่วย	ผ้าขาวเพลา ไม้สัก สีผึ้ง งาช้าง
เมืองแพร่	ส่งส่วย	ไม้สัก ผ้าขาวเพลา
เมืองเถิน	ส่งส่วย	ไม้สัก ผ้าขาวเพลา แก่นสน ยางสน ดินประสิ่ว
เมืองลำพูน	ส่งส่วย	น้ำรัก ไม้สัก เสือ หมอนขวาน หมี่
เมืองลำปาง	ส่งส่วย	น้ำรัก ผ้าขาวเพลา เสือ หมอนขวาน

การส่งส่วยไปยังราชสำนักบางครั้งหัวเมืองใกล้เคียงก็ขอพระราชทานุญาตตัดไม้ในหัวเมืองล้านนาเพื่อส่งส่วยแทน เนื่องจากมีป่าไม้สักที่อุดมสมบูรณ์มากกว่า ดังนั้นการจะอนุญาตหรือไม่ ขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของราชสำนักสยาม ดังเช่น กรณีของหัวเมืองพิชัยขอพระราชทานุญาตตัดไม้ที่เมืองน่าน ราชสำนักพิจารณาเห็นว่าสมควรจึงได้แจ้งมายังเมืองน่านว่าขออย่าได้ขัด เนื่องจากเป็นเรื่องที่เป็นประโยชน์เกี่ยวกับราชการเช่นกัน

อนึ่งพญาพิชัยบอกลงไปว่า ไม้จำนวนเกณฑ์เมืองพิชัยเป็นไม้ชื่อ ซ่อฟ้า ล้ายอง บานประตู่ เป็นไม้ใหญ่ยาว ตัดหาไม่ในป่าแขวงเมืองพิชัยเป็นไม้เล็กยอมหาได้ ขนาดไม้ พญาพิชัยจะขอตัดไม้ป่าห้วยทัพ ห้วยสะเทินแขวงเมืองน่าน พอจะได้เอามาใส่ราชการนั้น ป่าไม้เมืองน่านซึ่งพญาน่านจัดแจงตัดทูลเกล้าฯ ถวายนั้นป่าไม้มีมากหลายตำบล ไม้ใหญ่ยาวซุกซุม ป่าไม้แขวงเมืองพิชัยเป็นไม้เล็กยอม ซึ่งพญาพิชัยจะขอตัดไม้ในป่าห้วยทัพ ห้วยสะเทิน บ้างนั้นก็เป็นราชการของสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวเหมือนกัน อย่าให้พญาน่านมีความรังเกียจหวงกันไม้ในป่าไว้เลย (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๒๐)

นอกจากส่วยไม้สักแล้วหากราชสำนักประสงค์อยากให้นำส่งส่วยประเภทอื่นๆ เช่น พลอย หัวเมืองใดที่มีพลอยชนิดที่ต้องตามความประสงค์จะต้องจัดหาแล้วนำส่งให้ราชสำนัก เช่น ให้เมืองน่านจัดหาพลอยตาแล

หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยฯ ที่สมุหนายกมาถึงเจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้าอุปราชา เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตรนครเมืองน่าน ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือฯ สั่งว่าพลอยตาแลที่เมืองน่านพอจะหาได้ต้องพระราชประสงค์ พลอยตาแลทรงทอดพระเนตรตามแต่จะหาได้มากน้อยให้เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้าอุปราชา เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร จัดหาพลอยตาแลมอบให้แสนท้าวพญาลาวคุมลงไปทูลเกล้าฯ

ถวายกรุงเทพฯ ถ้าได้มอบพลอยตาแลให้แสนท้าวคนใดพลอยมากน้อยเท่าใดให้มีหนังสือไปให้แจ้งด้วยหนังสือ (พ.ศ. ๒๔๑๐ / ๒๔๑)

การส่งส่วยมายังราชสำนักไม่ได้ราบรื่นเสมอไป เนื่องจากระยะทางจากหัวเมืองล้านนามายังสยามมีระยะทางไกล อีกทั้งยังต้องพึ่งพาฤดูกาล คือ ฤดูฝน เพื่อให้สะดวกต่อการล่องไม้ตามลำน้ำมาแล้วมาพักตามระยะทางซึ่งบางครั้งมีผู้ร้ายลักขโมยไม้สัก เกิดเป็นคดีความต้องติดตามตัวผู้ร้ายมาดำเนินคดี เช่น เจ้าบุรีรัตน์เมืองน่านส่งส่วยไม้สักมายังราชสำนัก แต่ระหว่างจอดพักไม้ที่เมืองพิชัยมีคนขโมยไม้สักทำให้สยามมีสารตราให้พญาพิชัยเร่งสืบสาวเรื่องราวที่เกิดขึ้นและนำตัวผู้ร้ายมาดำเนินคดีความ

หนังสือเจ้าพญาภูธรภักย์ ที่สมุหนายกมาถึงพญาพิชัย กรมการ ด้วยเจ้าบุรีรัตน์เมืองน่านลงไปเฝ้าทูลละอองฯ ณ กรุงเทพฯ แจ้งความว่าเจ้าบุรีรัตน์ให้นายหนานกันทะไพร่มีชื่อคุมแพไม้ขอนสักลงมาพักไว้ที่แขวงเมืองพิชัย ครั้น ณ เดือน ๔ ปีฉลูสัปตศก มีอ้ายผู้ร้ายประมาณ ๒๐ คน มีเครื่องศาสตราวุธครบมือเข้าตีปล้นนายหนานกันทะคนมีชื่อที่เฝ้าแพไม้ขอนสัก พันแทงมีบาดแผลหลายแห่ง แล้วอ้ายมีชื่อผู้ร้ายเก็บเอาเงินตรา ๒ ชั่ง ๕ ตำลึง กับทรัพย์สินสิ่งของของนายหนานกันทะคนมีชื่อเป็นอันมาก เจ้าบุรีรัตน์ไปแจ้งความต่อพญาพิชัย กรมการสืบจับได้ตัวอ้ายมีชื่อ ๓ คน มาพิจารณาเอาตัวผู้ร้ายพวกเพื่อนผู้ร้ายต่อไป พุนทรัพย์เดิมของนายหนานกันทะคนมีชื่อยังหาได้ไม่นั้น เจ้าบุรีรัตน์เป็นลาวต่างประเทศมาว่ากล่าวทั้งนี้เป็นความเสียหายแผ่นดิน พญาพิชัย กรมการทราบความไม่นิ่งนอนใจ เร่งสืบสาวจับได้ตัวอ้ายผู้ร้ายนั้นสมควรกับเป็นผู้ใหญ่ชอบแล้ว (พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๑๖๒)

ราชสำนักสยามได้ส่งสารตราไปยังหัวเมืองเพื่อไม่ให้ขัดขวางการส่งส่วยไม้ขอนสัก เนื่องจากพบว่ามีผู้ขัดขวางงานราชการเมื่อแสนชัยขวา ชาวเมืองแพร์จะส่งส่วยไม้สักให้ราชสำนักสยาม แต่ถูกขัดขวาง ราชสำนักจึงมีหนังสือชี้แจงและมีการประกาศติดตามหาตัวผู้ขัดขวางทางล่องไม้ให้รับปล่อย

หนังสือพระศรีเสนาราชปลัดบาญชีกรมมหาดไทยมายังพญาแพร์ พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวเมืองแพร์ ด้วยเจ้าคุณพญาราชสุภาวดีจางวางกรมพระสัสดีสั่งว่า แสนชัยขวาเมืองแพร์สมควรมาเป็นบ่าวได้บอกกล่าวกับพญาแพร์แล้วให้คุมไพร่ขึ้นมาตัดไม้ ณ ป่าแขวงเมืองแพร์ แสนชัยขวาได้ไม้เสากระโดงยาว ๑๒ วา [...] ชักลากตกถึงท่า มัดผูกแพจะล่องลงไป ณ กรุงเทพฯ ว่าแสนท้าวนายด่านเมืองแพร์ห้ามปรามไว้ทำให้ล่องไม้ลงไปไม่นั้น **ไม้ขอนสักเสากระโดง**

ต้องการจับจ่ายใช้สอยราชการหลวงอยู่ทุกปี พญาแพร์ก็แจ้งอยู่แล้วและซึ่งแสนท้าวห้ามปรามไม่ให้แสนชัยขวาล่องไม้ลงไปทั้งนี้ เห็นว่าพญาแพร์ พญาหอหน้า ญาติพี่น้องผู้ใหญ่จะหารู้ไม่ จึงให้แสนชัยขวาลือหนังสือกลับขึ้นมาให้ พญาแพร์ พญาหอหน้า ญาติพี่น้องหาตัวแสนท้าวผู้ขัดขวางมาว่ากล่าวให้ปล่อยแพไม้เสากระโดง ไม้ท่อน ให้แสนชัยขวาคุมลงไป ณ กรุงเทพฯ โดยเร็ว อย่าให้หน่วงเหนี่ยวเอาไม่ไว้ให้ค้างคาได้ (พ.ศ. ๒๓๙๒ / ๒๐)

การส่งส่วยให้ราชสำนักสยามมีทั้งส่วยตามธรรมเนียมปฏิบัติและการส่งส่วยประจำทุกปี การส่งส่วยตามธรรมเนียมปฏิบัติกล่าวได้ว่าไม่ใช่การบังคับให้เป็นหน้าที่แต่เป็นการแสดงน้ำใจอีกนัยหนึ่งเป็นการแสดงความคารวะของเจ้าเมืองล้านนาต่อพระมหากษัตริย์สยาม การส่งส่วยประจำทุกปีเป็นการปฏิบัติตามหน้าที่ของหัวเมืองประเทศราชซึ่งการส่งส่วยลักษณะนี้จะถูกราชสำนักสยามเข้มงวดกวดขันมาก หากปีใดขาดส่งจะถูกทวงถามและต้องนำส่งให้ครบในปีถัดไป ส่วยที่ส่งทุกปีและส่งเป็นปริมาณสูงสุดคือ ไม้สัก รองลงมาเป็น ผ้าขาวเพลา น้ำรัก ตามลำดับ นอกจากนี้ยังมี สีสั่ง งาม้าง แก่นสน ยางสน ดินประสิ่ว เป็นต้น

๕. การสืบและรายงานข้อราชการ

การสืบและรายงานข้อราชการเป็นหน้าที่สำคัญที่ราชสำนักสยามมอบหมายให้หัวเมืองประเทศราชล้านนาปฏิบัติ กล่าวได้ว่าเป็นการแลกเปลี่ยนข้อมูลซึ่งกันและกันระหว่างสยามและล้านนา เพื่อการตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูลให้รอบด้าน สยามจึงให้หัวเมืองประเทศราชภูมิภาคอื่น ๆ รวมถึงขุนนาง เจ้าหน้าที่ ที่สยามแต่งตั้งให้ไปสืบและรายงานข้อราชการด้วยเช่นกันและนำข้อมูลที่ได้ส่งให้ทางล้านนารับทราบด้วย การสืบและรายงานข้อราชการจึงเป็นการปฏิบัติงานของทั้งสองทาง รายละเอียดมีดังนี้

๕.๑ สยามแจ้งข้อราชการถึงล้านนา

การสืบราชการของราชสำนักสยามเพื่อกำหนดนโยบายทางการเมืองการปกครองจำเป็นต้องรับทราบข้อมูลข่าวสารที่แม่นยำ และการแจ้งข้อมูลถึงกันเป็นการช่วยตรวจสอบไปด้วยทางหนึ่ง ดังนั้นการสืบข่าวมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการกำหนดนโยบายทางการเมืองการปกครอง ยิ่งการข่าวแม่นยำยิ่งได้เปรียบศัตรู การจะยกทัพไปปราบศัตรูจำต้องรู้เขารู้เรา หรือแม้กระทั่งการพบปะเจรจาทางการทูตกับตัวแทนชาวตะวันตกในยุคล่าอาณานิคมก็ต้องรู้ข่าวสารบ้านเมืองทั้งภายในและภายนอก ดังนั้นสยามจึงมีการตั้งกรมกองสืบข่าวรอบด้าน และเรื่องที่เราเห็นว่าล้านนาสมควรรับรู้ก็

จะแจ้งข่าวคราวให้ทราบด้วยเช่นกัน เช่น สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามแจ้งข่าวเมืองลำปาง เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน ให้ทราบเรื่องพระยาชุมพร จับพม่ามอญทวายได้มอญพม่าให้การว่าเป็นอริกัน สยามส่งคำให้การพม่ามอญที่พระยาชุมพรจับได้ให้เจ้านครลำปาง เจ้าเมืองเชียงใหม่ และเจ้าเมืองลำพูนทราบ ตามความที่ปรากฏใน ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีให้เมืองลำปาง เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูนรายงานข้อราชการทางเมืองพม่า ความว่า

ถ้าสืบรู้ราชการแลคิดอ่านทำการประการใดก็บอกลงมาไปให้แจ้ง บัดนี้ได้ลอกคำให้การอ้ายพม่า มอญ ส่งขึ้นมาให้พญามหาอำมาต พญาวิจิตรณรงค์ เจ้าเมืองกรมการตริกตรองราชการ อนึ่งพระเจ้าลคอร พญาอุปราช พญาราชวงศ์ กราบถวายบังคมขึ้นมาก่อนยังหารู้ราชการเมืองมัตมะเป็นแน่ดังนี้ไม่ ให้พญามหาอำมาตย์เอาถ้อยคำอ้ายพม่าซึ่งส่งขึ้นมาให้พระเจ้าลคอร พญาอุปราช พญาราชวงศ์ เมืองเชียงใหม่จะคิดราชการทำกับอ้ายพม่าทางหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ประการใด ก็สุดแต่พระเจ้าลคอร พญาเชียงใหม่ พญาลำพูน คิดอ่านทำเกิดด้วยการเป็นที่กับอ้ายพม่าอยู่แล้วหนังสือมา ณ วันเสาร์ เดือน ๒ ขึ้น ๖ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอกฉศก (พ.ศ. ๒๓๖๗ / ๑/ก)

ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามแจ้งข่าวเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน เมืองกำแพงเพชร เมืองตาก อีกครั้งเรื่องเมืองอังวะรบกับอังกฤษ สยามได้ให้กองลาดตระเวนไปสืบข่าวได้ข้อมูลอย่างไรก็แจ้งให้ล้านนาทราบด้วย ดังความว่า

ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าโปรดให้มีตราขึ้นมาแต่ก่อนว่าราชการอ้ายพม่าทางเมืองเมะตำเลิมกองกรเวน ณ กรุงเทพฯ สืบได้ความเข้ามาว่า เจ้าอังวะกลับขึ้นไปเมืองอังวะ รู้ข่าวว่าเมืองมิงคลาเกิดศึกติดพันกันอยู่กับหัวเมืองแขกฝ่ายคอร เจ้าอังวะจะยกกลับลงมาเมืองอย่างกึ่งอีก จึงโปรดให้พญาทนุจก กองกระเวนกรุงเทพฯ กลับออกไปเมืองเมะตำเลิมสืบราชการในฤดูฝน ซึ่งโปรดขึ้นไปแต่ก่อนเป็นหลายประการ (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๔)

รายงานที่สยามแจ้งข่าวไปยังล้านนาคือ พ.ศ. ๒๓๘๕ สถานการณ์ทางพม่าขณะนั้น เป็นช่วงก่อนที่อังกฤษทำสงครามกับพม่าครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๙๕) อังกฤษทำสงครามติดพันกับอัฟกานิสถาน พระเจ้าแสรกแมนนำกำลังทหารลงไปยังเมืองย่างกุ้งเพื่อบูชาพระเกศธาตุและเรียกร้องให้อังกฤษคืนเมืองยะไข่และตะนาวศรีให้พม่าแต่ไม่ประสบผลสำเร็จจึงยกกองทัพกลับ อังกฤษได้ดินแดนชายทะเล

ยะไข่และตะนาวศรีซึ่งมีความสำคัญคือ ดินแดนยะไข่เป็นเครื่องประกันว่าพม่าจะไม่ล่วงล้ำเข้าไปใน ดินแดนของอังกฤษแถบเบงกอล ส่วนตะนาวศรีเป็นแหล่งไม้สักที่สำคัญและเป็นอ่าวให้กับกองทัพเรือ ของอังกฤษในการซบเคียวกับกองทัพเรือฝรั่งเศสที่ต่างก็คุมเชิงกันอยู่ในน่านน้ำมหาสมุทรอินเดีย^{๘๓}

การรายงานข่าวต่าง ๆ ที่สยามเห็นว่าล้าชานาสมควรรับรู้มีการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง สมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสยามแจ้งข่าวเมืองแพร่เรื่องอังกฤษยกกองทัพเรือมาตีเมือง เมาะตะมะ เมืองย่างกุ้งได้ สยามส่งเรือกำปั่นออกไปสืบข่าวที่เมืองสิงห์โบรา (สิงคโปร์) เมืองเกาะ หมาก (เกาะปีนัง) ส่งกองลาดตระเวนไปเมืองมะริด ทวาย เมาะตำเลิม ได้ข้อมูลว่าอังกฤษบีบบังคับให้ พม่าจ่ายเงินทุนเสียบึงและค่าจ้างทหารและกำปั่นรบ กำปั่นไฟ ๒๕ ลำ หากไม่ยอมจะยกกองทัพไปให้ ถึงเมืองอังวะ ดังความว่า

**ข้อราชการโปรดว่าอังกฤษกับพม่าเกิดศึกสู้รบกัน ณ กรุงเพทฯ ก็ได้แต่ง
กำปั่นออกไปสืบข้อราชการทางเมืองสิงห์โบรา เมืองเกาะหมาก กับได้แต่งกอง
ลาดตระเวนออกไปสืบราชการทางเมืองมะริด เมืองทวาย เมืองเมาะตำเลิม ได้
ความต้องกันว่า อังกฤษยกกองทัพกำปั่นรบ ๓ ลำ กำปั่นไฟ ๑๘ ลำ รวม ๒๑ ลำ
ทหารรบทางบกหมื่นเศษ อังกฤษตีได้เมืองเมาะตะมะ อย่างกึ่ง แต่ ณ วันเดือน ๕
แล้วอังกฤษมีหนังสือขึ้นไปถึงแม่ทัพพม่าว่า ถ้าพม่ากลัวอังกฤษยกขึ้นไปตีบ้านตี
เมืองต่อไปอีก ให้พม่ายอมใช้เงินทุนเสียบึงกับค่าจ้างทหารแลกำปั่นรบ กำปั่นไฟ
๒๕ ลำ ถ้าพม่าไม่ยอมอังกฤษจะยกขึ้นไปตีให้ถึงเมืองอังวะ ราชการทางเมืองอัง
วะสืบได้ความว่าเจ้าอังวะให้ตางมองผานองเป็นแม่ทัพลงมารบกับอังกฤษ แล้ว
เจ้าอังวะให้เกณฑ์คนอีก ๓ หมื่น จะยกมารบกับอังกฤษ(พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๕)**

รายงานข่าวคราวที่สยามแจ้งล้าชานาครั้งนี้ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๙๕ เป็นช่วงที่อังกฤษทำสงคราม กับพม่าครั้งที่ ๒ สยามเห็นว่าอังกฤษรบกับอังวะครั้งนี้จะยึดเอื้อหัวเมืองขึ้นจะระส่ำระสาย เป็นโอกาส ดีที่สยามอาจจะทำสงครามกับเชียงตุง เพราะช่วงที่พม่ารบกับอังกฤษอาจไม่ได้ส่งกองทัพมาช่วยเหลือ เชียงตุง ทำให้มีโอกาสดำเนินชชนะ การทำสงครามกับเชียงตุงครั้งก่อนพ่ายแพ้เพราะแตกสามัคคีกัน ใน หมู่กองทัพล้าชานา ครั้งนี้จะให้กองทัพสยามไปร่วมทำศึกด้วย

^{๘๓} ชาลววิทย์ เกษตรศิริ, พม่า: ประวัติศาสตร์และการเมือง, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการ ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒), ๓๖.

การซึ่งอังกฤษรบพม่าครั้งนี้เห็นจะไม่แล้วกันง่าย คงจะสู้รบติดพันกันยืดยาว จึงทรงพระราชดำริว่าอังกฤษรบกับพม่าครั้งนี้เห็นไพร่บ้านพลเมืองก็จะสะดุ้งสะเทือน แลหัวเมืองขึ้นก็จะระส่ำระสาย ที่ไหนจะมีกองทัพพม่ายกมาช่วยเหมือนครั้งก่อน การข้างนี้เป็นที่จะกระทำหนักหนา แลเมื่อปีระกา เอกศก พญาเชียงใหม่ให้พญาอุปราช ญาติพี่น้องยกกองทัพไปกระทำกับเมืองเชียงตุง ก็ไม่ปรองดองกันเสียราชการไปครั้งหนึ่ง แล้ว ครั้นจะบังคับมาให้แต่หัวเมืองลวดยกไปกระทำกับเมืองเชียงตุงก็จะไม่พร้อมมูล กัน เสียราชการไปอีก ถึงเทศกาลแล้งที่กรุงเทพฯ ไม่มีการใหญ่สิ่งใดเกิดขึ้นก็จะโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ ถาเสนาบดีผู้ใหญ่ ผู้ใดผู้หนึ่ง คุมกองทัพใหญ่ยกขึ้นมา จัดแจงบ้านเมือง เขตแดนหัวเมืองฝ่ายเหนือเสียให้เรียบร้อย เห็นการที่ควรจะกระทำ กับเมืองเชียงตุงได้ ก็จะได้ยกไปกระทำเอาเขตแดนของพม่าขึ้นกับเมืองประเทศราช ฝ่ายเราเสียให้จงได้(พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๕)

เรื่องราวที่สยามแจ้งให้ล้านนารับทราบจะสัมพันธ์กับแนวนโยบายที่ทางราชสำนักสยาม มุ่งหวังให้ล้านนาปฏิบัติตามในฐานะเมืองประเทศราช การแจ้งข้อมูลถึงกันจึงเป็นการสื่อสารเพื่อให้เกิดการรับรู้และปฏิบัติราชการได้อย่างมีประสิทธิภาพ หลายเรื่องเป็นราชการสงคราม หลายเรื่องเป็นข่าวคราวการสถาปนาเจ้านายล้านนาตลอดจนเรื่องอื่น ๆ ที่สยามเห็นสมควรให้ทราบทั่วกันทุกเมือง ทางล้านนาก็มีข้อปฏิบัติข้อหนึ่งคือการรายงานข้อราชการถึงสยามซึ่งเป็นเรื่องสำคัญยิ่งจะละเลยการปฏิบัติไม่ได้ เพราะล้านนาเป็นหัวเมืองทางเหนือที่สำคัญในการสืบข่าวจากพม่า เช่น เชียงใหม่มีเส้นทางไปมาติดต่อกับดินแดนในอาณาเขตของพม่าได้หลายทาง จึงมีหน้าที่สืบสวนเรื่องราวจากฝ่ายพม่าโดยการส่งกองตระเวนผลัดเปลี่ยนกันออกสืบข่าวหรือคอยจับผู้คนตามชายแดน มาซักถามเหตุการณ์ในบ้านเมืองนั้น^{๘๔} แล้วรายงานกลับไปยังราชสำนักสยาม

^{๘๔} วิไล สุทธิศิริกุล, “เชียงใหม่ ก่อน “เทศาภิบาล”, พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๔๔๒ : การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ” (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), ๓๓.

๕.๒ ล้านนารายงานข้อราชการถึงสยาม

การรายงานข้อราชการจากหัวเมืองประเทศราชล้านนามีเรื่องที่ต้องรายงานราชสำนักสยามหลายเรื่องและเรื่องสำคัญคือการสืบข่าวจากพม่าและรัฐไท เพื่อกำหนดแนวนโยบายบริหารราชการปกครองหัวเมืองล้านนาสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสิ่งหนึ่งที่ราชสำนักสยามต้องการจากล้านนาคือการสืบข่าวคราวจากพม่า เนื่องจากยังมีดินแดนของล้านนาบางเมืองที่ยังตกอยู่ภายใต้อำนาจพม่าเป็นต้นว่าเมืองเชียงแสนซึ่งเป็นภาระให้สยามและล้านนาร่วมมือกันต่อสู้ขับไล่พม่าอยู่เป็นเวลานาน^{๕๕} จึงสามารถขับไล่พม่าออกจากดินแดนล้านนาได้สำเร็จในปี พ.ศ. ๒๓๔๗ สิ่งที่พมามุ่งมั่นมาโดยตลอดคือการไม่ยอมละความพยายามที่จะโจมตีไทย ภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชขึ้นครองราชย์เพียง ๓ ปี พระเจ้าบดุง กษัตริย์พม่าได้ยกกองทัพมาตีไทย ใน พ.ศ. ๒๓๒๘ เรียกสงครามครั้งนี้ว่า “สงครามเก้าทัพ” ทางหัวเมืองล้านนาเอง พม่ายกกองทัพที่ ๓ ในจำนวน ๙ ทัพ มาทางเมืองเชียงแสนซึ่งขณะนั้นอยู่ในอำนาจของพม่าและยึดเป็นฐานที่มั่นแล้วเลื่อนทัพมาตั้งชุมนุมพลที่เมืองเชียงใหม่ที่ขณะนั้นเป็นเมืองร้าง กองทัพพม่ายกลงมาตีหัวเมืองล้านนาเรื่อย ๆ จนถึงเมืองลำปาง กองทัพของพระเจ้ากาวิละก็ได้ต่อสู้และขับไล่พม่ากลับไปยังเมืองเชียงแสนดังเดิม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เกรงว่าพม่าจะยึดเมืองเชียงใหม่จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จขึ้นไปจัดการทดลองตั้งเมืองเชียงใหม่เพื่อให้เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันพม่าทางเหนือและยับยั้งไม่ให้พม่ารุกลงมาได้อีก^{๕๖} การที่สยามและพม่าเป็นศัตรูกันมาช้านาน ทำสงครามแสดงความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรขับเคี่ยวกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาจบจนสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังมีสงครามกันอยู่เนื่อง ๆ ทำให้สยามต้องการสืบข่าวคราวความเคลื่อนไหวของพม่าอยู่ตลอด เพื่อกำหนดทิศทางหรือนโยบายที่มีต่อพม่าจึงเป็นเหตุผลที่มีการออกคำสั่งผ่านสารตราให้ล้านนาสืบข้อราชการต่าง ๆ เกี่ยวกับพม่าแล้วรายงานกลับไปยังราชสำนักสยามเพราะหัวเมืองล้านนามีอาณาเขตติดกับพม่าประกอบกับมีชาวเมืองรัฐไทรายรอบที่รู้ภาษาพม่าซึ่งจะทำให้ได้ข้อมูลสะดวกมากขึ้น

การสืบข้อราชการนี้แม้สยามจะเปลี่ยนผ่านมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสยามยังคงกำหนดบทบาทให้ล้านนาเป็นผู้รายงานข่าวคราวทางพม่าเช่นเดิม ดังปรากฏ

^{๕๕} ปรีศนา ศิรินาม, ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พิษณุโลก: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, ๒๕๕๔), ๖๐.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, ๖๒.

สารตราถึงพระยาเชียงใหม่ พระยานครลำปาง พระยาลำพูน ให้สืบข้อราชการเพิ่มเติมกรณีการสวรรคตของพระเจ้าอังวะ มีความกล่าวว่

หนังสือเจ้าพระยาจักรี มาถึงพระยาเชียงใหม่ พระยานครลำปาง พระยาลำพูน ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าสั่งว่า ซึ่งมีตราโปรดเหนือเกล้าฯ ขึ้นมาแต่ก่อนว่า กองตระเวนออกไปตีค่ายด่านทางเมืองมตะมะจับได้นายด่านกับไพร่ให้การว่าเจ้าเมืองอังวะเก่าตายแล้ว อังแซผู้หลานได้เป็นเจ้าเมืองอังวะให้จับจักขุตะแขง กามะตะแขงฆ่าเสีย ความแจ้งอยู่แล้ว **แต่จะฟังเอาเป็นแม่แบบยังมีได้ ได้ให้กองตระเวนออกไปจับคนมาสืบถามเอาความอีก**(พ.ศ. ๒๓๖๒ / ๑๒)

ท่าทีของสยามเมื่อได้รับข่าวสารจะไม่ปักใจเชื่อในคราวเดียว มีการตรวจสอบข่าวจากแหล่งข่าวอื่น ๆ หรือเมื่อได้ข้อมูลจากแหล่งข่าวอื่น ๆ ก็จะกลับมาสอบทานกับล้านนาเช่นกัน ดังเช่นกรณีรับทราบข่าวการสวรรคตของพระเจ้าอังวะ สยามยังไม่เชื่อข้อมูลที่ได้รับจึงได้จัดกองตระเวนออกไปจับคนมาสืบถาม แล้วสอบถามข้อมูลได้ข้อสรุปว่า “จึงทรงมีพระราชดำริหว่า อ้ายพม่าซึ่งจับมาได้ถึงสองสามครั้ง ให้การใจความยุติต่อกัน และอ้ายพม่าสองคนนี้ก็ลงมาแต่เมืองอังวะ เห็นจะฟังเอาเป็นแน่ได้อยู่แล้ว”^{๘๗} หากสยามมีความคลางแคลงใจในข้อมูล เมื่อมีข้อมูลสืบหน้าจากการข่าวแหล่งอื่น ๆ ก็จะออกสารตรามาแจ้งให้ล้านนาทราบ มีการย้ำเตือนเรื่องไม่ให้ไว้วางใจพม่า และมีการตั้งขุนนางสยามขึ้นมาคอยฟังข่าวที่หัวเมืองว่า

ความซึ่งตะแขงมวงหมูใช้กระหรี่งถือหนังสือมาถึงพระยาเชียงใหม่ นั้น อ้ายพม่าจะคิดอ่านว่ากล่าวประการใด ยังไม่ได้ความ ถึงมาตรว่าอ้ายพม่าจะชวนสนทเป็นทางไมตรีก็ดี อย่าให้พระยาเชียงใหม่ไว้ใจ ด้วยเมืองอังวะเป็นแผ่นดินใหม่ ให้กำขับด่านทางจงกวดขันอย่าประมาทแลซึ่งมีตราขึ้นมาให้ลาดตระเวนจับเอาผู้คนมาสืบถามเอาความจงแน่นั้น จะได้ความประการใดบ้าง อ้ายกระหรี่ง ๔ คน ซึ่งตะแขงมวงหมูใช้มา จะมาถึงแล้วหรือยัง จะเท็จจริงประการใดให้บอกลงไปให้แจ้ง บัดนี้ให้จมีนอินทรามาตย์ปลัดกรมตำรวจขึ้นมาฟังราชการ ณ เมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. ๒๓๖๒ / ๑๒)

^{๘๗} “หนังสือและคำให้การ เรื่องเจ้าอังวะป่วยแลสวรรคต.” สำนักหอสมุดแห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรรดาล). จ.ศ. ๑๑๘๑ เลขที่ ๑๒. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๒, หน้าต้น.

จากสารตราฉบับข้างต้น สะท้อนให้เห็นว่าสยามให้ความสำคัญกับการติดตามสืบข่าวคราว และดูแลความเคลื่อนไหวของล้านนาอยู่ตลอดเวลา เพราะล้านนาเป็นเมืองที่สยามต้องมีไว้ เนื่องจากได้ประโยชน์หลายทาง และหน้าที่ของล้านนาเองก็มีใช้การสืบข่าวและรายงานเพียงแค่เมืองพม่า แต่เมืองที่มีอาณาเขตติดต่อกันก็ต้องรายงานด้วย เช่น เมืองหลวงพระบางโดยรายงานมาทางหัวเมือง ล้านนาตะวันออก เช่น เมืองแพร่ เมืองน่าน ดังตัวอย่างจากใบบอกรายงานเรื่องเมืองน่านได้ติดตามสืบข่าวเมืองหลวงพระบางที่ทำสงครามกับเมืองเชียงรุ่ง

ข้าพเจ้าพระยาศรีสุริยราชาชัยอภัยพิริยพาหุ พระยาพิไชยแลกรมการ
ทั้งหลาย ขอปรนนิบัติมายัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ได้ทราบ [...] พระยาน่านบอก
หนังสือขุด^{๘๘} ลงมาถึงข้าพเจ้าแลกรมการ ใจความว่าพระยาน่านให้ราชบุตรคุมไพร่
ห้าสิบคนขึ้นไปสืบเอาข่าวราชการถึงเมืองเหล่า ว่ากองทัพเมืองหลวงพระบางยกขึ้นไป
ตี มหาวัง ณ เมืองเชียงรุ่ง กองทัพเมืองหลวงพระบางชวนเอาราชบุตรขึ้นไปด้วย(พ.ศ.
๒๓๖๕ / ๕)

เนื้อหาต่อจากนั้นกล่าวถึงการที่เจ้าราชบุตรเมืองน่านได้ช่วยเมืองหลวงพระบางสู้รบ โดยยก
ทัพไปตั้งที่เมืองนูน มหาวังยกกองทัพลงมาปะทะกันที่เมืองนูน ผลคือกองทัพเมืองหลวงพระบางแพ้
เสียนายไพร่เป็นจำนวนมาก เจ้าราชบุตรเมืองน่านถอยทัพมายังเมืองเหล่า ได้นำตัวพระยาเมืองเหล่า
และครอบครัวคนเมืองเหล่าลงมาถึงเมืองบัวหลวง มหาวังนำกองทัพติดตามมาทันได้จับตัวพระยา
เมืองเหล่าและครอบครัวคืนไปได้ประมาณร้อยเศษ ฝ่ายเจ้าราชบุตรเมืองน่านก็ป้องกันผู้คนเมืองเหล่า
ถอยลงมาถึงเมืองท่าของได้ร้อยเศษ พระยาน่านทราบความจึงได้เกณฑ์คนนายไพร่ร้อยคนขึ้นไปช่วย
เจ้าราชบุตรที่เมืองท่าของให้กลับมายังเมืองน่านโดยปลอดภัย เจ้าพระยาศรีสุริยราชาชัยอภัยพิริย
พาหุ พระยาพิชัยได้แจ้งข้อราชการของเมืองน่านไปยัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา เพื่อนำความขึ้นกราบ
ทูลฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทราบ

การสืบข่าวราชการแล้วรายงานไปยังราชสำนักดำเนินมาทุกรัชสมัยภายใต้การควบคุมของ
ราชสำนักสยาม สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามีสารตราทวงถามข่าวคราวทาง
ราชการอยู่เสมอ อาทิ สารตราถึงเมืองเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๒๓๘๗ มีความว่า

^{๘๘} หนังสือขุด คือ หนังสือราชการประเภทหนึ่งถูกเรียกชื่อ ตามลักษณะการม้วนตัวหรือขุดตัวของกระดาษ และเป็นคำเรียกชื่อหนังสือราชการเฉพาะดินแดนล้านนาเท่านั้น

ราชการทางเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน นั้นสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงคอยฟังข่าวราชการอยู่ ถ้าสืบสวนได้ข่าวคราวราชการเป็นแน่ประการใด ให้บอกลงไป ณ กรุงเทพฯ ให้แจ้ง จะได้เอาข้อความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบได้ฝ่าละอองฯ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

การสืบข่าวคราวความเคลื่อนไหวของพม่ามีความสำคัญ สยามไม่อาจวางใจได้ว่าพม่าจะยุติการแทรกแซงหัวเมืองชายแดนที่มีอาณาเขตติดกับพม่า หัวเมืองเหล่านี้จึงต้องรายงานข่าวคราวทางพม่ามาราชสำนักเสมอเพื่อให้สยามเตรียมการทันทั่วทั้งที่หากมีการรุกรานเข้ามาในเขตแดน ตามความกล่าวไว้ว่า

เมืองเชียงราย พะเยา เชียงของ เป็นหัวเมืองชั้นนอกจะได้รักษาเขตแดนลาดตระเวนสืบข่าวราชการข้างอ้ายพม่า รู้ข่าวคราวประการใดจะได้บอกกล่าวถึงกัน จะได้รับบอกข้อราชการลงมาถึงเมืองใหญ่ มีราชการจะได้อุดหนุนช่วยกันทันทั่วทั้งที่ (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๓)

หัวเมืองล้านนา อาทิ เมืองเชียงใหม่ก็ส่งใบบอกได้รายงานข่าวคราวทางเมืองพม่าเสมอ ดังใบบอกรายงานข่าวคราวทางเมืองพม่าของเมืองเชียงใหม่ ส่งไปรายงานราชสำนักพร้อมกับการอธิบายเรื่องให้คนไปสืบข่าวคราวที่เมืองหมอนเหมียง

หนังสือข้าพเจ้าพระยาวิเชียรปราการ พระยาเชียงใหม่ พระยาอุปราชา พระยาราชบุตร พระยารางวงศ์ พระยารัตนเมืองแก้ว บุตรหลานแสนท้าวพระยาลาว ณ เมืองเชียงใหม่ทุกคน ขอกราบเรียนปรนนิบัติมายัง พล หัวเจ้าท่านลูกขุน ณ ศาลาข้าพเจ้าทั้งปวงขอได้ทราบ อยู่ด้วยมา ณ วันอาทิตย์ เดือนอ้ายลาว แรม ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๐๓ ปีฉลูตรีศก ข้าพเจ้าทั้งปวงได้แต่งแสนทนนชัย ขนนานไชยวงศ์ นายไพร่เข้ากันสืบคนออกไปฟังราชการถึงเมืองหมอนเหมียงอังกฤษ เจ้าเมืองหมอนเหมียงมีหนังสือบอกข้อราชการให้แสนทนนชัย ขนนานไชยวงศ์ถือกลับเข้ามาถึงข้าพเจ้าทั้งปวง (พ.ศ. ๒๓๘๔ / ๘๔)

นอกจากนี้ ราชสำนักสยามยังให้สืบราชการภายในหัวเมืองประเทศราชล้านนาด้วยตนเอง เช่น ให้เมืองแพร่สืบข่าวเมืองเชียงใหม่แล้วรายงานข้อราชการไปยังราชสำนักสยาม ดังความในใบบอกรายงานไปยังราชสำนักความว่า

ด้วยแต่งตั้งให้หลวงราชไพบร์มีชื่อถือหนังสือขึ้นมาสืบราชการ ถ้าเมืองแพร์สืบข่าวราชการทางเมืองเชียงใหม่ได้ความประการใดให้มีหนังสือให้หลวงราชถือลงไปให้แจ้งนั้น ข้าพเจ้าทั้งปวงได้แจ้งตามหนังสือทุกประการแล้ว ข้าพเจ้าทั้งปวงไม่ไว้ใจแก่ราชการ ได้แต่งแสนท้าวขึ้นไปสืบราชการทางเมืองเชียงใหม่เนื่อง ๆ มิได้ขาด พญาอุปราชนายภิมสารบุตรหลานแสนท้าวเมืองเชียงใหม่ มีหนังสือบอกข้อราชการให้แสนเทพ ท้าวอินทราชา ถือมา ณ เมืองแพร์ พญาแพร์ได้แต่งตั้งให้พระเมืองแก้วบุตรหลานแสนท้าวถือหนังสือขอเมืองเชียงใหม่ลงไป ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๒๙)

การรายงานข้อราชการหากเป็นเรื่องที่กล่าวถึงหลักฐาน เช่น หนังสือที่มีไปมาระหว่างเมืองเมื่อรายงานไปยังราชสำนักสยามจะต้องแนบหนังสือฉบับที่กล่าวถึงไปด้วยเพื่อเป็นหลักฐานยืนยันว่าข้อราชการที่ได้แจ้งไปนั้นตรงตามข้อเท็จจริงทุกประการ เช่น “พญาแพร์ได้แต่งตั้งให้พระเมืองแก้วบุตรหลานแสนท้าวถือหนังสือขอเมืองเชียงใหม่ลงไป ณ กรุงเทพฯ” จากตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่าเมืองแพร์ได้รายงานข้อราชการของเมืองเชียงใหม่ให้กับราชสำนักสยาม ตามที่ได้รับคำสั่งให้ไปสืบราชการแล้วในเรื่องที่รายงานมีการกล่าวถึงหนังสือราชการที่ติดต่อกันระหว่างเมืองแพร์และเมืองเชียงใหม่ จึงได้แนบหลักฐานคือหนังสือขอหรือใบบอกส่งลงไปสยามด้วย การที่เมืองแพร์สืบราชการในเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปางแล้วรายงานราชสำนักสยาม แสดงให้เห็นว่าราชสำนักสยามต้องการข่าวรอบด้านเพื่อตรวจสอบข้อเท็จจริง นอกจากข่าวจากหัวเมือง นั้น ๆ แล้วยังให้อีกหัวเมืองสืบข่าวเพื่อตรวจสอบอีกด้วย

พญาแพร์แต่งตั้งให้แสนอินทปัญญา แสนหลวงทนนไช ไปสืบราชการ ณ เมืองลครลำปาง พญาอุปราช พญาราชวงษ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร เมืองลคร มีหนังสือมาว่าข่าวราชการสงบอยู่ ข้าพเจ้าทั้งปวงไม่ไว้ใจแก่ราชการจะแต่งทแกล้วทหารไปสืบราชการมิให้ขาด ถ้าได้ความประการใดจะบอกมาให้แจ้งต่อที่หลัง(พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๒๙)

นอกจากนี้ยังให้สืบข่าวราชการในหัวเมืองที่มีอาณาเขตใกล้เคียงกับล้านนา เช่น เมืองหมอกใหม่ เมืองไลค่า ทางล้านนามีสายสืบเป็นพวกเงี้ยวที่ชำนาญเส้นทางและชำนาญทางภาษา ปลอมตัวแฝงเข้าไปสืบข่าวในพื้นที่ เพื่อให้ได้ข้อมูลแต่ละเมืองมากที่สุดจะมีการทำงานโดยกระจายกันไปแต่ละเมืองแล้วสืบข่าวจากคนในพื้นที่ จากนั้นนำข้อมูลที่ได้อามาสอบทานกันเพื่อรายงานเจ้าเมืองและเค้าสนามหลวงเมืองเชียงใหม่

พญาอุปราช พญาราชวงศ์ แต่งเงี้ยวเก่าเมืองเชียงใหม่ชื่อสว่างณะ ๗ คน
 พวกหนึ่ง น้อยลีน ๖ คน พวกหนึ่ง ส่างกุงณะ ๘ คนพวกหนึ่ง เข้ากัน ๓ พวก ปลอดภัย
 เป็นลูกค้าเข้าไปพึ่งราชการทางเมืองเงี้ยว ครั้นอยู่มา ณ วันขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๑๒ พวก
 สว่างณะ กลับเข้ามาถึงแจ้งความว่า สว่างณะกับพวก ๗ คน เข้าไปถึงเมืองหมอกใหม่
 แล้วเลยเข้าไปถึงเมืองไล่คำ [...] ชาวเมืองไล่คำบอกว่าเจ้าอังวะเอาตัวเจ้าเมืองแสนหวี
 ลงไปฆ่าเสีย ญาติวงศ์เจ้าเมืองแสนหวีคิดกบฏยกกองทัพไปรบเมืองแสนหวี [...] น้อย
 ลีนเข้าไปถึงเมืองกันตูลแล้วไปเมืองหมอกใหม่ เมืองนาย เมืองหนอง [...] ส่างกุงณะเข้า
 ไปถึงเมืองกันตูล เมืองหมอกใหม่ เมืองนาย แล้วได้สืบถามชาวเมืองนายได้ความว่า เจ้า
 อังวะจกกันตแคงเสียจิต เจ้าชาวถิซันเป็นเจ้าอังวะก็เสียจิตไป [...] ทุกวันนี้บุตรเจ้าอัง
 วะจกกันตแคงขึ้นเป็นเจ้าอังวะ [...] เจ้าอังวะแต่งจกกายมองเชียงตุง คุณคน ๓,๐๐๐
 คนขึ้นมาห้ามปราม ถ้าเมืองแสนหวีไม่ฟังจะเกณฑ์เอากองทัพเมืองเงี้ยวทั้ง ๙ เมืองไป
 รบเมืองแสนหวี (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๒๙)

การปลอมตัวไปสืบราชการยังพื้นที่ทำให้ทราบข่าวการเมืองภายในของพม่าและหัวเมือง
 ต่าง ๆ ได้แม่นยำเพื่อที่ราชสำนักสยามจะดำเนินการกำหนดนโยบายบริหารราชการต่อไป นอกจากนี้
 เมื่อทราบข่าวว่าหัวเมืองขึ้นของพม่าเกิดการรบพุ่งกันก็จะส่งหนังสือไปเตือนเมืองต่าง ๆ ในล้านนา
 ด้วยกัน เพื่อให้คอยระมัดระวังบ้านเมืองด้วย ตัวอย่าง เมืองเชียงใหม่สืบข่าวว่าเมืองเชียงรุ่งมีสงคราม
 กับเมืองพงจึงมีหนังสือแจ้งไปยังเมืองเชียงรายให้ทราบสถานการณ์ ความในหนังสือมีดังนี้

คนเมืองพงเข้ากันยกกองทัพไปรบกับเมืองเชียงรุ่งความแน่นอน [...] ข้าพเจ้า
 ไม่ไว้ใจแก่ราชการได้แต่งทแกล้วทหารออกลาดตระเวนสืบข่าวราชการทุกตำบล กับได้
 มีหนังสือไปตักเตือนพญารัตนอณาเขตเจ้าเมือง พญาอุปราช พญาราชวงศ์ เมือง
 เชียงราย อย่าให้ไว้ใจแก่ราชการระวังรักษาบ้านเมือง เกณฑ์ทแกล้วทหารลาดตระเวน
 รักษาด่านทางทุกตำบลจงเนื่อง ๆ อย่าได้ขาด (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๒๙)

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจวนกระทั่งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว สยามทำสงครามกับเชียงตุงมาเป็นระยะ ดังนั้นข่าวคราวข้อราชการทางเมืองเชียงตุง เมือง
 เชียงรุ่ง จึงเป็นข้อมูลที่สยามให้ความสำคัญ หัวเมืองใดที่ได้รับหน้าที่สืบข่าว อาทิ เมืองน่าน จะต้อง
 รายงานไปยังราชสำนักโดยละเอียด เช่น สารตราจากสยามถึงพญาน่านให้รายงานข่าวทางเมือง
 เชียงตุง เชียงรุ่งไปราชสำนัก

พญาน่าน ญาติพี่น้องเร่งก่อป้อมกำแพงแลือปูนมั่นคงงามดีให้แล้วโดยเร็ว
กับให้จัดแสนท้าว พญาลาว ผลัดเปลี่ยนกันไปสืบฟังราชการทางเมืองเชียงรุ่ง เชียงตุง
อย่าให้ขาด ถ้าผู้ไปสืบกลับมาได้ข้อราชการประการใดให้บอกหนังสือให้ผู้ไปสืบถือลง
ไป ณ กรุงเทพฯ จงทุกครั้ง (พ.ศ. ๒๓๔๘ / ๒๒)

การควบคุมหัวเมืองประเทศราชล้านนาให้คอยสืบข่าวทางพม่า เมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ่ง
รวมถึงหัวเมืองชายแดนอื่น ๆ เป็นหน้าที่สำคัญที่เมืองประเทศราชต้องปฏิบัติตามแนวนโยบายจาก
ราชสำนัก อีกทั้งการแจ้งข่าวราชการต้องรอบคอบ หากแจ้งข่าวไม่ตรงความจริงเมื่อราชสำนักสืบทราบ
จะถือว่ามีความผิดและได้รับโทษ นอกจากนี้หากหัวเมืองล้านนajibกุมชาวพม่าได้บางครั้งต้องนำตัว
ส่งไปยังราชสำนักเพื่อสอบสวนค่าให้การ ซึ่งจะเป็ประโยชน์ต่อบริหารบ้านเมือง เช่น สมัย
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมืองเชียงใหม่จับกุมตองซู่^{๘๙}ได้ ๗ คนก็ส่ง ใบบอกและนำตัวส่ง
มายังราชสำนัก ดังความในใบบอกพระเจ้าเชียงใหม่ส่งตัวตองซู่ ๗ คนและค่าให้การของตองซู่ลงมา
ยังราชสำนักสยาม ความว่า

วัน เดือน ๕ แรม ๗ ค่ำ ปีมจ สัมฤทธิศก พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่คุมตัว
อ้ายตองซู่ ๗ คน ลงมาส่งท่านเจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือส่งให้ขุนบุรีนธอร งามอ้าย
ตองซู่ให้การว่า [...] ข้าพเจ้าทั้ง ๗ คนนี้พาครอบครัวลงไปนมัสการพระธาตุเมืองย่าง
กุ้ง(พ.ศ. ๒๓๔๑ / ๑)

ราชสำนักสยามสอบสวนตองซู่ทั้ง ๗ คนจึงทราบว่าได้พาครอบครัวหนีมาจากเมืองย่างกุ้ง
ไปทำการค้าขายที่เมืองเชียงใหม่เพราะอังกฤษรบกับพม่า ได้ไปขอหนังสือจากขุนนางผู้ใหญ่ที่เมือง
เมาะด้าเล็งได้แล้วจึงพาครอบครัวมาค้าขายที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อถึงเชียงใหม่ได้เอาแอบ ๖ ใบกับยา
เครื่องเทศกับหนังสือเบิกदानไปให้ขุนนางที่สนามเมืองเชียงใหม่แต่ถูกจับกุมตัวส่งลงมากรุงเทพฯ

กล่าวโดยสรุปได้ว่าหน้าที่สำคัญข้อหนึ่งของหัวเมืองล้านนาคือการรับทราบข้อราชการจาก
ราชสำนักและสืบข่าวคราวต่าง ๆ เพื่อรายงานกลับราชสำนัก การสืบข่าวต้องรอบคอบและรายงาน
ตามข้อเท็จจริงซึ่งราชสำนักจะคอยควบคุมสอบถามเรื่องเมืองชายแดน เรื่องราชการกองทัพ อยู่เสมอ
เพราะหัวเมืองล้านนามีไพร่พลที่รู้ภาษาของผู้คนในเมืองที่อยู่บริเวณชายแดนสามารถเข้าไปสืบข่าว

^{๘๙} ตองซู่ หมายถึง ชาวพม่า

ราชการได้ตีกว่าข้าหลวงจากส่วนกลาง การสืบข่าวแล้วรายงานกลับนี่คือสิ่งที่ราชสำนักต้องการจากหัวเมืองประเทศราชล้านนาซึ่งมีผลต่อการวางนโยบายบริหารราชการตลอดจนบริการเมืองที่อยู่ใต้อำนาจแห่งรัฐสยามด้วย

๖ การปฏิบัติกับชาวต่างชาติ

๖.๑ การให้ความช่วยเหลือ

ราชสำนักสยามมีแนวนโยบายให้หัวเมืองล้านนาปฏิบัติกับชาวต่างชาติ ที่เดินทางมายังดินแดนล้านนาในการปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ โดยมากราชสำนักสยามจะมีสารตราแจ้งให้หัวเมืองทราบล่วงหน้าว่าจะมีชาวต่างชาติเดินทางไปหัวเมืองใด เพื่อปฏิบัติภารกิจอะไรบ้างรวมถึงจะต้องปฏิบัติตนอย่างไรกับชาวต่างชาติและรายงานเข้ามายังราชสำนักทุกครั้ง รายละเอียดเกี่ยวกับแนวปฏิบัติต่าง ๆ มีดังนี้

๑) การอำนวยความสะดวกการเดินทาง

การเดินทางของชาวต่างชาติไม่ว่าจะเป็นรายบุคคลหรือเป็นคณะ เมื่อราชสำนักสยามรับทราบจากสถานกงสุลว่ามีการขอให้ชาวต่างชาติเดินทางไปดินแดนล้านนา สยามจะส่งสารตราไปยังหัวเมืองทุกเมืองที่ชาวต่างชาติจะเดินทางผ่านเพื่อให้อำนวยความสะดวกในการเดินทาง เช่น กรณีของกะปิตันตำบอง เมืองมะริด จะเดินทางไปทำแผนที่เมืองเชียงใหม่ กงสุลอังกฤษแจ้งมายังราชสำนักสยาม ราชสำนักสยามจึงส่งสารตราไปยังเมืองเชียงใหม่ ความว่า

หนังสือพญามหาอำมาตยาธิบตีมาถึงพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ พระเจ้านครเชียงใหม่ ด้วยมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าสั่งว่าเซอร์เบตซอมเปอ กงสุลอังกฤษทำหนังสือเข้ามาทูลเกล้าฯ ทวายเป็นขอใ้กะปิตันตำบองเมืองมะริดขึ้นไปดูบ้านเมืองและทำแผนที่ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่ขึ้นไป(พ.ศ. ๒๔๐๔ / ๑๘๘๘)

ราชสำนักสยามส่งสารตราแจ้งไปยังหัวเมืองรายทางเพื่ออำนวยความสะดวกในการเดินทางให้ชาวต่างชาติที่เข้าพื้นที่ การอำนวยความสะดวกที่ราชสำนักแนะนำในสารตรา เช่น อย่าขัดขวางการเดินทางและคอยคุ้มกันโจรผู้ร้าย เป็นต้น

หนังสือพญามหาอำมาตย์ มาถึงผู้สำเร็จราชการหัวเมืองรายทาง ด้วยเจ้าพญารวิวงษมหาโกษาธิบตีผู้ว่าการต่างประเทศส่งจดหมายเซอร์เบตซอมเปอ กงสุลอังกฤษมาว่ามองโตนอง มองโกสอยเมีย ทวายในบังคับอังกฤษเข้ามา ณ กรุงเทพฯ บัดนี้จะลากลับขึ้นไปเมืองมาเลาเมียจะขอไปทางเมืองเชียงใหม่ นั้น มองโตนอง มองโกสอยเมีย ทวายอยู่ในบังคับอังกฤษ ครั้นจะว่ากล่าวเกลียดกันไม่ให้ขึ้นมาก็จะเสีย

ทางพระราชไมตรีไป จะต้องให้ขึ้นมาตามใจ ถ้ามองโตนอง มองโกสอยเมีย ขึ้นมาถึง บ้านไต ตำบลไต ก็ให้ผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการ ตรวจตราดูแล ให้มองโตนอง มองโกสอยเมีย ได้ไปมาโดยสะดวก แล้วให้ตรวจตราอย่าให้มีโจรผู้ร้ายฉกทรัพย์ สิ่งของพวกทวายไปให้เกิดความเกี่ยวข้องขึ้นแก่บ้านเมืองได้เป็นอันขาดทีเดียว (พ.ศ. ๒๔๐๖ / ๑๑๑)

นอกจากนี้หากชาวต่างชาติประสงค์จะจ้างช่าง เกวียน เป็นพาหนะและสำหรับ บรรทุกสัมภาระต่าง ๆ ก็ให้หัวเมืองรายทางคอยสนับสนุนด้วย อย่าได้ขัดขวาง ด้วยสยามเกรงว่าจะ เกิดผลกระทบในทางพระราชไมตรี

หมอมัดกิลเอเรีย หมอวิลสัน อเมริกันจะขึ้นไปเมืองเชียงใหม่เที่ยวแจกหนังสือ และสอนศาสนา จะไปเรือ ๘ แจวขึ้นเดินบกที่เมืองตากจะขอจ้างช่าง เกวียนขึ้นไป เมืองเชียงใหม่หมอมัดกิลเอเรีย หมอวิลสัน ก็อยู่ในบังคับอังกฤษครั้งจะว่ากล่าว เกลียดกันไม่ให้ขึ้นมา ก็จะเสียทางพระราชไมตรีจะต้องให้ขึ้นไปตามใจ ถ้าหมอมัดกิลเอ รีย หมอวิลสัน ขึ้นมาถึงแล้วจะจ้างช่าง เกวียน ขึ้นไปส่ง ก็ให้ผู้สำเร็จราชการเมือง กรมการ อนุเคราะห์ให้ได้จ้างโดยสะดวก อย่าให้ห้ามปรามเกลียดกันไว้ให้เป็นข้อ ขัดขวางได้ แล้วให้ตรวจตราดูแลให้หมอมัดกิลเอเรีย หมอวิลสัน ได้ไปมาทั้งอย่าให้มี โจรผู้ร้ายฉกทรัพย์ของพวกหมอไปให้เกิดความเกี่ยวข้องขึ้นแก่บ้านเมืองได้เป็นอัน ขาดทีเดียว (พ.ศ. ๒๔๐๖ / ๑๑๑)

จากกรณีข้างต้นหมอมแมคกิลวารี (Dr. Daniel McGilvary) และหมอวิลสัน มิซซันนารีจะขอขึ้นไปเชียงใหม่ ขออนุญาตเดินทาง ณ วัน พุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุนเบญจศก จ.ศ. ๑๒๒๕ ในการเผยแผ่ศาสนาคริสต์ที่เชียงใหม่ ราชสำนักสยามไม่ได้ขัดขวางภารกิจของหมอ แมคกิลวารีและยังสนับสนุนการเดินทางโดยให้หัวเมืองรายทางอำนวยความสะดวกด้วย

การเดินทางของชาวตะวันตกหรือคนในบังคับของชาวตะวันตกไม่ว่าจะเดินทางไป ทำภารกิจใดในดินแดนล้านนาจะได้รับการอำนวยความสะดวกตลอดการเดินทาง ซึ่งการที่ราชสำนัก สยามควบคุมให้หัวเมืองล้านนาปฏิบัติเช่นนี้ก็เพื่อลดความขัดแย้งกับชาติตะวันตก เช่น ให้อำนวย ความสะดวกการเดินทางแก่กัปตันเบอร์ชาวอังกฤษซึ่งจะขึ้นว่าความที่เชียงใหม่

หนังสือพระยามหาอำมาตย์ฯ มาถึงเจ้าเมือง กรมการ กัวเมืองรายทาง ด้วยมี รับสั่งพระเจ้านั่งงญาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท โปรดเกล้าฯ สั่งว่ากัปตันเบอร์

อังกฤษจะพาหม่องส่วยการพม่าคนในบังคับอังกฤษ จะขึ้นไปว่าความที่เมืองเชียงใหม่ พร้อมด้วยนายจ่ารงมหาดเล็กข้าหลวง กัปตันเบอร์อังกฤษขึ้นมาครั้งนี้เป็นคน กัปตันเบอร์ ๑ พม่า ๒ ลูกจ้างแขกกะลาสี ๘ ไพร่ ๒ รวม ๑๓ คน ถ้ากัปตันเบอร์ขึ้นมาถึงบ้านเมืองและด่านตำบลใด ห้ามอย่าให้เจ้าเมือง กรมการ กักขังหน่วงเหนี่ยวไว้ ให้ปล่อยกัปตันเบอร์อังกฤษ นายไพร่ ไปมาโดยสะดวก ถ้ากัปตันเบอร์จะขัดขวางประการใด ถ้าจะจ้างคนไทยเป็นลูกจ้างขึ้นไปส่งถึงเมืองตาก จ้างคนเมืองตากขึ้นไปส่งถึงเมืองเชียงใหม่ ก็อย่าให้เจ้าเมือง กรมการขัดขวางให้ได้จ้างไปส่งตามชอบใจ (๒๔๐๖ / ๑๙๐)

การที่ราชสำนักควบคุมหัวเมืองล้านนาให้อำนวยความสะดวกแก่ชาวต่างประเทศ เป็นผลมาจากการที่สยามทำสนธิสัญญาทางการค้าซึ่งมีข้อตกลงระบุเรื่องการให้ความสะดวกแก่พ่อค้าชาวต่างประเทศด้วย เช่น สนธิสัญญาเบอร์นีที่สยามตกลงทำร่วมกับอังกฤษ ข้อ ๕ ระบุว่า

อังกฤษกับสยามได้ทำสนธิสัญญาด้วยมิตรภาพอย่างสุจริตระหว่างกัน พ่อค้าซึ่งอยู่ในบังคับของอังกฤษที่มีเรือเดินทะเล เรือสำเภาและเรือเล็กจะทำการค้าขายกับบ้านเมืองของสยามมีสินค้ามาก สยามจะช่วยเหลือและคุ้มครองและอนุญาตพ่อค้าเหล่านั้นซื้อขายโดยสะดวก”^{๙๐}

การคุ้มครองของสยามไม่เพียงแค่พ่อค้าเท่านั้นยังคุ้มครองชาวต่างชาติ ตลอดจนคณะเดินทางที่เดินทางมายังหัวเมืองล้านนาเพื่อปฏิบัติภารกิจอื่น ๆ อาทิ เผยแพร่ศาสนา หรือแม้กระทั่งการขึ้นมาเพื่อการเที่ยวพักผ่อน หัวข้อในสารตรามักจะระบุชัดเจน เช่น ร่างตราถึงผู้สำเร็จราชการเมืองรายทาง ด้วยมิสเตอร์ยอนสมิตจะขอขึ้นไปเที่ยวเล่นตามหัวเมืองฝ่ายเหนือ ถึงเมืองเชียงใหม่ให้เจ้าเมืองกรมการคอยระวังอย่าให้เกิดโจรผู้ร้ายได้ มา ณ วัน อาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ หรือร่างตราถึงผู้สำเร็จราชการเมืองรายทาง ด้วยมองอินทะกับพวกจะขอขึ้นไปเที่ยวเมืองแพร่่าน ให้เจ้าเมืองกรมการเมืองรายทาง และเมืองแพร่ เมืองน่าน ระวังอย่าให้เกิดโจรผู้ร้ายได้ มา ณ วันจันทร์

^{๙๐} กรมศิลปากร, เอกสารเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๑), ๖๓.

ขึ้น ๘ คำ เดือน ๕ ปีฉลูสัปตศก^{๑๑} และถึงเจ้าเมืองกรมการ อุปราช ราชวงศ์ราชบุตร หัวเมืองฝายเหนือ ลาวพุงคำ ลาวพุงขาว ด้วยบาทหลวงอ๋อซ้อแลติกแวนาชาวฝรั่งเศสและคณะเดินทางอีก ๖ คน กับ พวกขออนุญาตขึ้นไปเที่ยวหัวเมืองฝายเหนือ ให้เจ้าเมืองกรมการอุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร ต้อนรับ ตามสมควรแก่แขกที่มา จากเมืองที่เป็นไมตรีกัน มา ณ วัน อังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๗ คำ^{๑๒}

การเดินทางของบาทหลวงอ๋อซ้อแลติกแวนา^{๑๓} ชาวฝรั่งเศสและคณะเดินทางครั้งนี้ได้ เดินทางไปยังหัวเมืองล้านนาและหัวเมืองใกล้เคียง ๙ เมือง ได้แก่ เมืองแพร่ เมืองน่าน เมืองลคอร เมืองเชียงใหม่ เมื่อลับแล เมืองลำพูน เมืองตาก เมืองหล่มสัก เมืองเถิน ราชสำนักมีความห่วงใยการ ปฏิบัติตัวตามวัฒนธรรมตะวันตกของบาทหลวงและคณะเดินทางซึ่งอาจทำให้ชาวล้านนาไม่คุ้นเคย และพาลโกรธได้ จึงได้มีสารตราแจ้งให้ทราบเบื้องต้นก่อนการเดินทางของคณะบาทหลวง ความใน สารตรากล่าวว่

หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงเจ้าเมือง กรมการ อุปราช ราชวงศ์ ราช บุตรหัวเมืองฝายเหนือลาวพุงดำ ลาวพุงขาว ด้วยบาทหลวงซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเพทฯ มีหนังสือยื่นยังเจ้าพนักงานกรมท่าให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า บาทหลวงอ๋อซ้อแลติกแวนาพวกฝรั่งเศสจะขอไปเที่ยวชมภูมิล้านบ้านเมืองขอบ ขันทเสมอมา ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ หัวเมืองฝายเหนือ และลาวพุงขาว ลาวพุงดำ แลอเมริกันกับกรุงเทพฯ ก็เป็นทางพระราชไมตรีไป มาค้าขายถึงกันเรียบร้อยดีแล้ว ฝรั่งเศส อังกฤษ แลอเมริกันเข้ามาตั้งห้างค้าขายอยู่ ณ กรุงเทพฯ เป็นหลายทิศพวกฝรั่งเศสจะไปเที่ยวค้าขายแลไปแจกศาสนาทางหัว เมืองทั้งปวงก็ไม่ห้ามปรามปล่อยให้ไปโดยสะดวก และเทศพิไสยแห่งฝรั่ง

^{๑๑} “ร่างสารตรา” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ- หรดาล) จ.ศ. ๑๒๒๖ เลขที่ ๕. หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

^{๑๒} “สารตรา” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ- หรดาล) จ.ศ. ๑๒๒๐ เลขที่ ๔๔. หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

^{๑๓} “สารตราถึงเจ้าเมืองกรมการฝายเหนือ เรื่องบาทหลวงอ๋อซ้อแลติกแวนา” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ- หรดาล) จ.ศ. ๑๒๒๐ เลขที่ ๔๕. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

อังกฤษที่เคยค้ำบักันนั้น เดินเข้าไปจับมือไม่หมอบกราบกราบเหมือนไทลาว ฝ่ายเจ้าเมือง อุปราช ราชวงศ์ ราชบุตรไม่รู้อย่างธรรมเนียมก็มีใจโกรธพวกฝรั่ง อังกฤษ ว่าหยาบคาย พวกฝรั่ง อังกฤษซึ่งมาเที่ยวตามหัวเมืองนั้นก็ได้ เบียดเบียนสิ่งของของหัวเมืองประเทศราช (พ.ศ. ๒๔๐๑ / ๔๔)

สยามปฏิบัติตามข้อตกลงทางการค้าและข้อตกลงทางพระราชไมตรีเรื่องอำนวยความสะดวกด้านการเดินทางกับชาวต่างชาติ การปฏิบัติตามข้อตกลงดังกล่าวทำให้ต้องควบคุมหัวเมืองล้านนาให้ดำเนินการสนับสนุน ทั้งนี้เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งและเพื่อเสริมสร้างไมตรีกับชาวต่างชาติด้วย

๒) การอำนวยความสะดวกเรื่องการอุปโภคบริโภค

การเดินทางมายังดินแดนล้านนาของชาวต่างชาติ หากมีการแจ้งผ่านกงสุลและส่งเอกสารไปยังราชสำนักแล้ว ราชสำนักจะประสานงานไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ที่ชาวต่างชาติประสงค์จะเดินทางไป นอกจากให้อำนวยความสะดวกแก่การเดินทางให้ผ่านด่านโดยง่าย ดูแลความปลอดภัย ป้องกันโจรผู้ร้ายไม่ให้ปล้นตามรายทางแล้ว เรื่องอุปโภคบริโภคบางครั้งก็ต้องอำนวยความสะดวกด้วย ซึ่งอาจจะไม่ใช่ชาวต่างชาติทุกรายทุกคณะ แต่จะเป็นเพียงบางคณะเท่านั้น เช่น คณะของกปีตัน ตำบลอนที่เดินทางขึ้นไปทำแผนที่ เป็นต้น

ถ้ากปีตันตำบลอนจะขัดสนด้วยเสบียงอาหารประการใด ก็ให้ท่านเจ้านคร เชียงใหม่ดูแลเอาใจใส่อย่าให้ออดอยากขัดสนได้ ถ้ากปีตันตำบลอนทำแผนที่แล้ว กะปีตันตำบลอนจะเลยขึ้นไปเหนือที่แห่งตำบลใด ก็ให้พระเจ้ากาวิโลรสทำหนังสือเปิดถามสำหรับตัวกะปีตันตำบลอนไปเป็นสำคัญแล้วก็ให้กำชับกาชาดูแลพิทักษ์รักษา อย่าให้โจรผู้ร้ายฉกชิงวิ่งราวกระทำการก่อกวนก่อกบฏกปีตันตำบลอนแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้เสียทางพระราชไมตรีแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้(พ.ศ. ๒๔๐๔ / ๑๘๘)

นอกจากนี้บางครั้งสยามยังมอบอำนาจในเรื่องการออกหนังสือผ่านทางให้หัวเมืองล้านนาด้วย หากคณะชาวต่างชาติต้องการไปสำรวจเพิ่มเติมจากที่ได้แจ้งกับทางราชสำนักสยามไว้ การจัดเตรียมเสบียงอาหารหากไม่สามารถจัดหาให้คนในบังคับกงสุลหรือคนในบังคับกงสุลมีความประสงค์จะซื้อรับประทานเองก็ให้เจ้าเมือง กรมการเมืองช่วยอำนวยความสะดวกด้วย

ถ้ามองยุทธวยจะจ้างคน ช้าง ตัดไม้ลากลอง ไม้แลซื้อช้าง ม้า แลซื้อเสบียงอาหารประการใด ก็ให้ได้ซื้อหาโดยสะดวก อย่าให้เจ้าเมือง แสนท้าว พระยาลาวขัดขวาง

เบียดเบียนทำกุมเหงแลกกข์มงยุทวายให้มีความเกี่ยวข้องเสียทางพระราชไมตรีไปได้

(พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๒๓๐)

การควบคุมล่านนาในการปฏิบัติตนกับชาวต่างชาติ ราชสำนักสยามมีนโยบายให้ล่านนา อำนวยความสะดวกในการเดินทาง เช่น การผ่านด่านตรวจต่าง ๆ แต่ละเมือง คอยช่วยเหลือด้านการจัดซื้อจัดหาพาหนะในการเดินทาง คุ่มกันโจรผู้ร้าย และการอำนวยความสะดวกเรื่องการอุปโภคบริโภคให้กับชาวต่างชาติบางคน เพราะสยามเกรงเรื่องความขัดแย้งหรือกรณีพิพาทที่เกิดขึ้น ข้อความที่เป็นคำสั่งในสารตราจึงมีกระบุไว้ว่า “อย่าให้เกิดความเกี่ยวข้องขึ้นแก่บ้านเมืองได้เป็นอันขาดทีเดียว” หรือ “อย่าให้เสียทางพระราชไมตรีแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้” ดังนั้นความเคลื่อนไหวของชาวต่างชาติที่เดินทางเข้าไปในหัวเมืองล่านนาจะต้องรายงานราชสำนักทราบทุกครั้ง เช่น กรณีของชาวอังกฤษจำนวน ๒๐ คน เดินทางมาถึงเมืองเถิน มีการรายงานไปยังราชสำนักความว่า

ข้าพเจ้าพระเถิน พระไชยราชา พระราชวงศ์ พระเมืองแก้ว หลวงสุริยะ หลวงเมืองแกน เมืองเถิน บอกมายังเจ้าเมืองกำแพงเพชร หลวงปลัด หลวงยกกระบัตร สัสดี กรมการมหาดไทยเมืองกำแพงเพชรได้แจ้ง ด้วยอยู่ ณ วันเดือน ๖ แรม ๗ ค่ำ อังกฤษกุลาเข้ามาถึงเมืองเถิน ข้าพเจ้าทั้งหลายได้ไต่ถามอังกฤษนายไพร่ ๒๐ คนว่าจะมาค้าขายจะไปบ้านเมืองใด พวกอังกฤษก็หารู้จักภาษาไม่ แล้วข้าพเจ้าแต่งให้แสนธานี ท้าวไชลังกา ท้าวจอมใจย ตีตามอังกฤษขึ้นไปเมืองลคอรฟังข้อราชการอังกฤษ ณ เมืองลคอรกับแสนท้าวเมืองลคอรบอกหนังสือลงมาถึงข้าพเจ้าใจความว่าอังกฤษนั้นจะไปค้าขายแลเที่ยวดูบ้านเมืองจะไปจนเมืองมหาขนาน ๑๒ พันนา ถูจะเท็จจริงประการใดก็ยังไม่แจ้ง จึงบอกลงมายังท่านพญากำแพงเพชร กรมการจะควรบอกลงไป ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๒๐)

การระมัดระวังโดยการควบคุมล่านนาให้สอดคล้องพฤติกรรมชาวต่างชาติ สะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักสยามมีความระมัดระวังและพยายามรักษาความสัมพันธ์อันดีกับต่างประเทศ อาจเป็นเพราะชาติมหาอำนาจในช่วงเวลานั้นน่ายำเกรง ดังมีกรณีตัวอย่างที่หัวเมืองล่านนารายงานข้อราชการมายังราชสำนักสยามอยู่เสมอเกี่ยวกับพม่าที่ถูกรุกรานโดยอังกฤษ แต่กระนั้นก็ตามการติดต่อระหว่างชาวล่านนากับชาวต่างประเทศก็หลีกเลี่ยงกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นระหว่างล่านนากับชาวต่างชาติไม่ได้ ราชสำนักสยามจึงมีบทบาทในการไกล่เกลี่ยข้อพิพาทและคดีความฟ้องร้องต่าง ๆ

๖.๒ การจัดการข้อพิพาท

๑) ข้อพิพาทเรื่องเส้นเขตแดน

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๘๘ กะปิตันแหนรียมาเรียนดูรัน (Mr. Henry Marion Durand) ดำรงตำแหน่ง A British Indian Army officer and colonial administrator มีหนังสือแจ้งมายังราชสำนักสยามกล่าวถึงเมืองอังวะมีหนังสือมาถึงเมืองเมาะตำเลิม เนื้อหากล่าวว่า เมืองเชียงใหม่ไปรุกที่เขตแดนของพม่า ฝ่ายพม่าไม่ได้ทำอะไรกับผู้รุกเขตแดนเพราะ อังกฤษทำหนังสือสัญญาไว้แต่ก่อน พม่าเป็นไมตรีกับอังกฤษและอังกฤษเป็นนมิตรกับกรุงเทพฯ ดังนั้นพม่าก็ต้องเป็นไมตรีด้วย ฝ่ายอังกฤษโดยกะปิตันแหนรียมาเรียนดูรันจึงได้ขอเจรจากับราชสำนักสยามเรื่องเส้นเขต โดยขอนัดหมายให้สยามหรือตัวแทนของสยามไปชี้เขตแดนให้แน่ชัดในเดือนยันณูว่าเร (January) คือเดือนมกราคมหน้าตรงกับเดือนยี่ ดังความในสารตราเรื่องให้ไปพูดจากันเรื่องเขตแดนที่ติดต่อกันกับเขตแดนอังกฤษ ความว่า

ขุนนางอังกฤษ จะขึ้นมาดูเขตแดนฝ่ายเหนือ กะปิตันแหนรียมาเรียนดูรัน จะใคร่พบขุนนางฝ่ายกรุงเทพฯ ที่รู้เขตแดนแน่ ไปที่ปลายเขตแดนพร้อมกันในเดือนยันณู ว่าเรหน้า คิดเป็นเดือนยี่ข้างไทย จะได้ว่ากล่าวด้วยที่เขตแดนชี้แจงกันให้เด็ดขาด (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๔๕)

ราชสำนักสยามชี้แจงในสารตราถึงหัวเมืองที่เกี่ยวข้องว่าเขตแดนหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ติดกับแดนอังกฤษได้มีตราโปรดเกล้าฯ ขึ้นมาให้เจ้าเมืองกรมการคอยรับรองเจรจากับอังกฤษ หัวเมืองเล็กที่ไม่มีข้าหลวงผู้ใหญ่ เช่น เมืองตาก ก็ให้พญากำแพงเพชรเป็นข้าหลวงผู้ใหญ่ไปคอยพูดเจรจากับอังกฤษและให้เจรจากับอังกฤษเฉพาะเขตแดนเมืองตาก สำหรับเขตแดนเมืองเชียงใหม่ให้เจ้าเมืองคอยรับรองในการเจรจากับอังกฤษอย่าให้เสียเปรียบได้ ข้อความสำคัญนี้ปรากฏในสารตราไว้ว่า

แลเขตแดนเมืองเชียงใหม่ นั้น เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองประเทศราชอันใหญ่ เจ้านายญาติพี่น้องบุตรหลานขุนนางท้าวพระยามีสติปัญญาที่มีอยู่มาก พอจะพูดจา การบ้านการเมืองเด็ดขาดได้ โปรดเกล้าฯ ให้เมืองเชียงใหม่คอยรับรองพูดจา กับอังกฤษ ถ้าอังกฤษจะมามากกล่าวด้วยที่เขตแดนต่อกับแดนเมืองเชียงใหม่ประการใด ก็ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชา นายภิมสาร พญาราชวงษ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวปรึกษาหารือกัน เห็นผู้ใดมีสติปัญญาที่

เขตแดนสมควรจะพุดจากกับอังกฤษได้ ไม่เสียรัดเสียเปรียบ ก็ให้ไปคอยพุดจาวากล่าว กับอังกฤษเสียให้ตกลง เขตแดนของเรามาแต่ก่อนเพียงไร ก็ให้ว่าเพียงนั้นอย่าให้ล้ำ เกินเข้าออกไป ฝ่ายข้างอังกฤษจะเอาที่เขตแดนของเราให้ล้ำเกินเข้ามาก็อย่ายอมให้ (พ.ศ. ๒๓๘๘/๔๕)

เมื่อเกิดข้อพิพาทเรื่องเส้นเขตแดนระหว่างสยามและชาวต่างชาติ ราชสำนักสยามจะ ดำเนินการมอบหมายให้เจ้าเมืองและข้าหลวงในพื้นที่หัวเมืองล้านนาดำเนินการชี้เขตแดนที่แน่ชัด เพื่อลดปัญหาที่จะเกิดขึ้นและลดการกระทบกระทั่งกันของผู้เสียผลประโยชน์ เช่น การตัดไม้รุกเข้าไป ใน เขตแดนอื่น เป็นต้น

๒) ข้อพิพาทอื่น ๆ

เมื่อเกิดคดีความหรือข้อพิพาทขึ้นระหว่างชาวต่างชาติหรือคนในบังคับของ ชาวต่างชาติกับชาวสยาม ราชสำนักสยามจะพิจารณาตามสนธิสัญญาที่ได้กระทำไว้ต่อกันว่าเป็น คดีความเกี่ยวกับเรื่องใดซึ่งชาวต่างชาติหรือคนในบังคับของชาวต่างชาติจะได้รับความคุ้มครองโดย สถานกงสุลตามข้อตกลงในสนธิสัญญานั้น จากการศึกษาสารตราและใบบอกพบว่าสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๔๐๘ มีคดีข้อพิพาทระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับ คนในหัวเมืองล้านนาคือเมืองแพร่ ผู้เสียหายได้ร้องเรียนไปยังสถานกงสุลจากนั้นสถานกงสุลส่ง เอกสารการร้องเรียนไปยังราชสำนักสยาม เมื่อได้รับเรื่องร้องเรียนแล้วราชสำนักสยามจึงส่งสารตรา จากเจ้าพญาภูธรมายัง สมุหนายกมาถึงพญาแพร่ชี้แจงเรื่องมิสเตอร์นอก กงสุลอังกฤษส่งหนังสือถึง คณะลูกขุน ณ ศาลา ร้องเรียนข้อพิพาทเกี่ยวกับน้อยเตชะเงี้ยวในบังคับอังกฤษมีคดีความกับเจ้าเมือง แพร่ น้อยเตชะกล่าวว่าน้อยวาระผู้เป็นหลานกับพวก ๔-๕ คนเดินทางไปค้าขายที่เมืองแพร่ ระหว่าง นั้นน้อยวาระป่วยและเสียชีวิตลง มีเงินอยู่ ๗๐๐ รูปี พญาแพร่เป็นผู้เก็บเงินไว้ ผู้ที่เดินทางมาพร้อมกัน ขอเงินคืนแต่พญาแพร่ไม่คืนให้และได้แจ้งว่าหากน้อยเตชะซึ่งเป็นญาติมาขอรับคืนจึงจะให้ได้ แต่ การมาขอคืนช้ากว่ากำหนดพญาแพร่จึงยึดเงินไว้และยังไม่ได้ส่งคืนน้อยเตชะ ราชสำนักสยามทราบจึง มีสารตราถึงพญาแพร่ ความในสารตราแจ้งว่า

ความทั้งนี้จะเท็จจริงประการใดไม่แจ้ง แลกรุงอังกฤษกับกรุงเทพฯ ก็มาทำ หนังสือสัญญาเป็นทางพระราชไมตรีกัน คนในบังคับอังกฤษไปมาค้าขายเกิดความขึ้นที่ บ้านเมือง ก็ต้องเอาเป็นธุระว่ากล่าวให้ตามการที่เป็น ซึ่งกงสุลอังกฤษส่งเรื่องราว

น้อยเตชะมา ครั้นจะไม่ชำระว่ากล่าวให้ก็จะเสียทางพระราชไมตรีไป(พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๖๐)

ราชสำนักสยามประสงค์ให้เจ้าเมืองแพร่แต่งตั้งตัวแทนเดินทางมาชี้แจงข้อเท็จจริง หรือเจ้าเมืองแพร่จะเดินทางมาด้วยตนเองเพื่อไกลเกลี่ยกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นกับคนในบังคับอังกฤษก็ได้ สยามจะได้ชี้แจงธรรมเนียมการปฏิบัติตนกับชาวต่างชาติด้วย

ถ้าพญาแพร่ไม่ได้เอาเงินของน้อยวาระไว้ ความจริงใจอย่างไรก็ให้พญาแพร่แต่งแสนท้าวที่รู้เรื่องความสัคนายหนึ่งสองนายลงไป ณ กรุงเทพฯ พร้อมด้วยน้อยเตชะจะได้ชำระว่ากล่าวให้แล้วแก่กัน ถ้าพญาแพร่นานแล้วไม่ได้ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท จะลงไปแจ้งราชการว่ากล่าวความบันดาที่เกี่ยวข้องเสียสักครั้งหนึ่งก็ยิ่งดี ทั้งจะได้ชี้แจงขนบธรรมเนียมเมืองต่างประเทศให้ทราบเป็นแบบฉบับ (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๖๐)

คดีข้อพิพาทที่เมืองแพร่เป็นตัวอย่างให้เห็นเกี่ยวกับการพิจารณาตัดสินคดีความที่เกิดขึ้นกับคนในบังคับอังกฤษและคนในหัวเมืองล้านนา โดยกระบวนการคือภายหลังจากที่ ราชสำนักทราบเรื่องแล้วจะส่งสารตราแจ้งไปยังหัวเมืองที่เกิดคดีความถึงเจ้าเมืองนั้น ๆ ซึ่งจะต้องดำเนินการตามคำสั่งการในสารตรา เช่น ให้เดินทางมาพิจารณาคดีที่ราชสำนัก หรือส่งตัวแทนมาพิจารณาคดี หรือให้ผู้เสียหายถือเอกสารจากราชสำนักเกี่ยวกับคดีความขึ้นไปยังหัวเมืองแล้วส่งให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองพิจารณาคดี เมื่อดำเนินการพิจารณาคดีเรียบร้อยแล้วให้ส่งใบบอกรายงานผลการพิจารณาคดีกลับมายังราชสำนัก นอกจากนี้เมืองแพร่แล้วยังมีกรณีพิพาทกับชาวต่างชาติเกิดขึ้นในหัวเมืองล้านนาลหลายเมือง เช่น คดีความหรือข้อพิพาทกับชาวต่างชาติเกิดที่เมืองเชียงใหม่ จากการศึกษาสารตราและใบบอกพบว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๙๘ สยามได้ส่งสารตราถึงพญาเชียงใหม่และพญาตาก เรื่องสืบจับผู้ร้ายปล้นทรัพย์ที่เมืองทวายเขตแดนอังกฤษว่าคนร้ายเป็นพวกพม่าหรือพวกล้านนาเข้าไปสร้างความเดือดร้อน ดังความในสารตรากล่าวว่า

เลิกดินนันทกาลันนแซอาสิแปไปกะโล ซึ่งเจ้าอินเตียตั้งให้เป็นสำเร็จราชการตนาสรมและเมืองมตะมะ เมืองมะริด เมืองทวาย เมืองตะนาว [...] มีหนังสือเข้ามายังท่านเสนาบดี ณ กรุงพระมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาฉบับ ๑ ได้ให้ล่ามแปลออกเป็นคำไทยได้ความว่า ผู้ร้ายซึ่งอยู่ในเขตแดนเมืองเชียงใหม่ เมืองตากออกไปทำร้ายกับพวกอังกฤษเนื่อง ๆ อังกฤษจะจับพากันหนีเข้ามาแอบแฝงอยู่ใน

แขวงเมืองไทย อังกฤษได้มีหนังสือมาถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองเชียงใหม่ เมืองตาก ให้
ส่งผู้ร้ายก็หาไม่(พ.ศ.๒๓๙๘ / ๑๖๙)

เรื่องข้อพิพาทกับอังกฤษนี้ราชสำนักสยามได้พยายามติดตามไล่ล่าแต่ไม่ได้รับความร่วมมือจากเมืองเชียงใหม่และเมืองตากเท่าที่ควร จึงนำความขึ้นกราบบังคมทูลต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงทราบ พระองค์มีพระดำรัสความว่า

แต่ก่อนได้ข่าวมาแต่เมืองเมาะตำเลิมว่าพม่าเมืองมตะมะคบพวกเป็นกองโจร
ข้ามแม่น้ำมาตีปล้นราษฎรลูกค้าที่แขวงเมืองเมาะตำเลิมเนื่อง ๆ เดียวนี้เมืองมตะมะ
อังกฤษตีได้เป็นของอังกฤษแล้ว อ้ายผู้ร้ายเหล่านั้นจะหนีรันเข้ามาแอบแฝงอยู่ที่ปลาย
เขตแดนเมืองเมาะตำเลิมต่อกันกับเขตแขวงเมืองเชียงใหม่ เมืองตาก ถ้าจะเป็นคน
เมืองเชียงใหม่ เมืองตากไปทำร้ายกับพวกอังกฤษแล้วหนีมาแอบแฝงอยู่ในแขวงเมือง
เชียงใหม่ เมืองตาก อย่่างไรก็ไม่ทรงทราบและอังกฤษกับกรุงเทพพระมหานครม
รัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาเป็นทางไมตรีไปมาซื้อขายกัน ถ้าแม้มีเหตุการณ์
บ้านเมืองและข่าวคราวสิ่งใด อังกฤษก็มีหนังสือบอกข่าวคราวมาให้รู้ทุกครั้ง (พ.ศ.
๒๓๙๘ / ๑๖๙)

ราชสำนักสยามระมัดระวังเรื่องข้อพิพาทที่จะเกิดขึ้นกับชาวอังกฤษมาก หากทราบ
ว่ามีเหตุอันจะเป็นชนวนทำให้เกิดความวิวาท สยามจะรีบสืบหาข้อเท็จจริงและพยายามไล่ล่า
เพื่อไม่ให้เรื่องบานปลายและการที่เมืองเชียงใหม่ เมืองตากไม่เร่งรีบจัดการเรื่องราวความเดือนร้อนที่
เกิดขึ้นทำให้ราชสำนักสยามต้องมีคำสั่งให้จัดการแก้ไขข้อพิพาทนี้โดยให้ดำเนินการแต่งคนออกไป
สืบสวนและทำการจับกุมผู้ร้ายแต่อย่าได้ลงมือจนทำให้ผู้ร้ายเสียชีวิต ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดผลกระทบที่
บานปลายซึ่งจะกระทบความสัมพันธ์ระหว่างสยามและอังกฤษ ดังความในสารตรามีการกล่าวถึงคดี
ความนี้ต่อไปว่า

เจ้าเมืองเมาะตำเลิมมีหนังสือมาว่าคนซึ่งอยู่ในเขตแขวงเมืองเชียงใหม่ เมือง
ตาก พบพวกไปทำร้ายคนซึ่งอยู่ในบังคับอังกฤษรู้ความแล้วจะพากันนิ่งเสียจะไม่สืบ
สาวให้รู้ว่าเป็นคนฝ่ายเขาฝ่ายเราจะทำให้ทางไมตรีมีวามองไปเพราะอ้ายผู้ร้ายเหล่านี้
เป็นเหตุหาควรไม่ ให้พญาอุปราช พญาบุรียรัตน์ เมืองเชียงใหม่ [...] จัดกรมการ

แสนท้าวพญาลาวคุมไพร่ออกสืบสาวดูอายุผู้ร้ายจะเป็นพวกเมืองไหน พวกพ้องมีมากถ้าน้อยถ้าสืบได้ความว่าเป็นคนฝ่ายเราบ้างก็ให้จับเอาตัวมาไถ่ถามให้รู้ความไว้ ถ้าเป็นคนฝ่ายพม่าอังกฤษมาสมคบกับพวกเมืองเชียงใหม่ เมืองตาก พวกพ้องมีมากก็ให้พญาอุปราช พญาตาก กำชับห้ามปรามกรรมการแสนท้าวพญาลาวผู้ไปสืบ อย่าให้จับกุมเอาตัวให้เกิดวิวาทฆ่าฟันกันขึ้นได้เป็นอันขาด (พ.ศ.๒๓๙๘ / ๑๖๕)

จากคดีข้อพิพาทกับคนในบังคับอังกฤษเกิดที่เมืองเชียงใหม่ข้างต้น เป็นตัวอย่างให้เห็นว่า เมื่อมีคำสั่งเร่งด่วนจากราชสำนักสยาม ทำให้เจ้าเมืองและกรรมการเมืองผู้มีรายชื่อตามคำสั่งการต้องเร่งปฏิบัติตาม โดยให้จัดหาผู้ที่สามารถสื่อสารภาษากับชาวอังกฤษได้เพื่อเจรจา ไกล่เกลี่ยประเด็นปัญหาที่กระทบกระทั่งกันกับคนในบังคับอังกฤษให้เรียบร้อย ความเรื่องคำสั่งการจากสารตรา มีดังนี้

เทศกาลแล้งปีเถาะสัปตศกให้พญาตากจัดพญาสยามสิมานุรักษ์จางวางด่านเมืองเชียงใหม่จะให้พญาอุปราช พญาบุรุษรัตนจัดแสนท้าวพญาลาวที่มีสติปัญญา ถ้อยคำควรพูดจากับอังกฤษได้คุมไพร่ยกออกไปให้พร้อมกับขุนนางอังกฤษบอกกล่าวชี้แจงช่วยกันจับอายุผู้ร้ายเสียให้สิ้น อย่าให้อายุผู้ร้ายคบหาพากันเป็นโจรผู้ร้ายดังว่านี้ (พ.ศ.๒๓๙๘ / ๑๖๕)

ในคดีนี้นอกจากราชสำนักสยามจะมีคำสั่งให้จัดการข้อพิพาทแล้วยังมีคำสั่งให้นำส่งต้นหนังสือของเจ้าเมืองเมาะดำเลิมซึ่งในสารตราระบุไว้ว่า “หนังสืออังกฤษ” ไปยังราชสำนักด้วย การไม่นำส่งต้นหนังสือหรือต้นฉบับถือเป็นข้อบกพร่องที่ล้านนาไม่แจ้งข่าวไปยังราชสำนัก จึงมีคำสั่งให้เร่งติดตามและส่งไปราชสำนักเพื่อจะได้ทราบข้อเท็จจริงมากขึ้น ดังความว่า

อนึ่งหนังสือซึ่งเจ้าเมืองเมาะดำเลิมมีมาถึงเมืองเชียงใหม่ เมืองตากว่าด้วยให้จับผู้ร้ายนั้นได้มีมาถึงถ้าไม่ความในหนังสือจะวากกล่าวประการใด หนังสือจะตกอยู่ที่ไหนให้พญาอุปราช พญาราชา เร่งส่งต้นหนังสือลงไป ณ กรุงเทพฯ โดยเร็ว จะได้พิเคราะห์ดูความที่วามา ถ้าไม่มีหนังสือมาถึงมือก็ให้สืบถามดูว่าหนังสือที่อังกฤษฝากมานั้นหายค้างอยู่ที่ใดถ้าแน่นผู้ไปสืบอายุผู้ร้ายกลับมาได้ความประการใดให้พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาตากกรรมการ บอกหนังสือให้ผู้ไปสืบถือลงไป ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ.๒๓๙๘ / ๑๖๕)

การศึกษาสารตราและใบบอกพบว่ามีคดีความเกิดขึ้นระหว่างคนในบังคับอังกฤษกับ พญาแพร์อีกใน พ.ศ. ๒๔๐๘ เป็นคดีที่เกิดขึ้นระหว่างคนในบังคับอังกฤษด้วยกันเองแต่มีการร้องเรียนว่าพญาแพร์ไม่ชำระคดีความ โดยเรื่องราวของคดีนี้คือ ได้เกิดกรณีพิพาทระหว่างสัปประกิและสุตันคา เป็นแขกมาจากต่างประเทศมีกรณีพิพาทเรื่องเงินระหว่างกันให้พญาแพร์เป็นผู้ตัดสินคดีความ ซึ่งคดีนี้เกิดจากพญาแพร์รับเงินประกันไว้แต่หกเดือนผ่านไปไม่ชำระคดีความ สัปประกิและสุตันคาถูกหน้เดินทางไปร้องเรียนกงสุลอังกฤษที่สยามทำให้กงสุลอังกฤษยื่นหนังสือถึงราชสำนักสยามเพื่อให้จัดการเรื่องราวที่เกิดขึ้น เกี่ยวกับคดีข้อพิพาทนี้ในสารตราระบุไว้ว่า

สารตราเจ้าพระยาจักรีมาถึงพญาแพร์ พระยาหอหน้า พระยาราชวงศ์ พระยาราชบุตร แสนท้าวพญาลาวเมืองแพร์ ด้วยมีศาลาขเตอ ผู้ว่าการแทนกงสุลอังกฤษมีหนังสือมายังลูกขุน ณ ศาลาว่า สุตันคาแขกในบังคับอังกฤษฟ้องกล่าวโทษ พญาแพร์และพระยาราชวงศ์แสนท้าวพญาลาวว่าเดิมสัปประกิแยกไปฟ้องยังพญาแพร์ว่า สุตันคาเป็นหนี้สัปประกิเป็นเงิน ๒๘๓ แถบ กับ ๘ อะนะ พญาแพร์เกาะตัวสุตันคามายังบังคับให้หานายประกัน สุตันคาหาประกันไม่ได้ พญาแพร์ว่าให้เอาเงินมาไว้เป็นประกัน สุตันคาเอาเงิน ๗๑๕ แถบมอมอบให้พญาแพร์แล้วสุตันคาคอยถึง ๖ เดือน พญาแพร์ก็ไม่ชำระความจะขอเอาเงิน ๗๑๕ แถบคืนก็ไม่ให้ จะขอส่งลงไป ณ กรุงเทพฯ ก็ไม่ส่งนั้น ความทั้งนี้จะเท็จจริงประการใดก็ไม่แจ้ง แลสัปประกิเจ้าหน้สุตันคาถูกหน้ก็เป็นแขกมาจากต่างประเทศด้วยกันมิใช่ความเกิดขึ้นที่เมืองแพร์ สัปประกิเจ้าหน้ฟ้องสุตันคาถูกหน้ว่าติดค้างกัน ชอบแต่พญาแพร์ พระยาหอหน้า พระยาราชวงศ์ พระยาราชบุตร แสนท้าวพญาลาวจะบอกส่งความลงไป ณ กรุงเทพฯ จึงจะชอบ (พ.ศ.๒๔๐๘ / ๒๓๙)

จากคดีข้อพิพาทข้างต้นพญาแพร์มีการดำเนินการไกล่เกลี่ยล่าช้าและราชสำนักสยามเห็นว่าพญาแพร์ไม่ปฏิบัติตามเรื่องราวที่กล่าวฟ้องร้องนี้ ราชสำนักสยามจึงเข้ามาจัดการเรื่องนี้ โดยควบคุมให้พญาแพร์เร่งดำเนินการชำระคดีความ โดยมีคำสั่งให้พญาพิชัยนำหนังสือมาแจ้งให้รีบเดินทางพร้อมผู้เสียหายมาชำระคดีความที่ราชสำนักสยาม ดังความในสารตรากล่าวว่

พญาแพร์ก็ไม่ส่งเอาตัวเจ้าหน้มาสองกับสุตันคาเรียกเอาแต่เงินสุตันคาแยกไว้ ครั้น สุตันคาขอเงินคืนแลเดือนพญาแพร์ให้ส่งก็ไม่ส่ง ซึ่งพญาแพร์ทำหาชอบไม่ จึงให้กรมการเมืองพิชัยถือตราพาตัวสุตันคากลับขึ้นมาให้พญาแพร์เร่งส่งตัวสัปประกิโจทก์

กับเงิน ๗๑๕ แลกแต่่งให้แสนท้าวที่รู้เรื่องความลงไป ณ กรุงเทพฯ พร้อมด้วยสุตันคา
ลูกหนี้จะได้ชำระว่ากล่าวให้เป็นแล้วแก่กัน (พ.ศ.๒๔๐๘ / ๒๓๙)

ต่อมา พ.ศ. ๒๔๑๐ เกิดคดีฟ้องร้องจากคนในบังคับอังกฤษซึ่งเกิดเรื่องราวขึ้นที่
เมืองเถินคดีนี้มีการฆาตกรรมตองชูคนในบังคับอังกฤษและมีการขโมยช้างไปขาย เจ้าเมืองเถินได้ส่งใบ
บอกรายงานไปยังราชสำนักว่าได้จัดการดำเนินคดีกับคนร้ายเรียบร้อยแล้ว แต่ราชสำนักพบว่ามีการ
จัดการข้อพิพาทที่ไม่ถูกต้องจึงส่งสารตราจากเจ้าพญาภูธรราชย์ฯ มาถึงพระสกลบุรินทร์และแสนท้าว
พญาลาวเรื่องได้รับทราบที่เกิดกรณีพิพาทขึ้นที่เมืองเถิน รายงานในใบบอกกล่าวว่า อ้ายตันควาย
และอ้ายหนานติด ยิงมอมนันตี ตองชูในบังคับอังกฤษเสียชีวิต พระสกลบุรินทร์ได้นำตัวมาสอบสวน
คนร้ายให้การรับสารภาพ “เอาตัวอ้ายตันควาย อ้ายหนานติด ผู้ร้ายพวกเพื่อนมาถามให้การรับเป็นสัจ
ว่าเอาปืนยิงมอมนันตีตองชูตาย” (พ.ศ. ๒๔๑๐ / ๑๓๘) จึงได้ตัดสินคดีความและลงโทษตามกฎหมาย
และได้นำตัวคนร้ายที่ขโมยช้างของมอมนันตี คือ อ้ายน้อยกำ ผู้แนะนำให้อ้ายน้อยมวม อ้ายน้อยตุและ
อ้ายน้อยแรศ ไปขโมยช้างของมอมนันตี ทั้งหมดทุกคนมารับโทษด้วย โดยให้อ้ายน้อยกำชดใช้เงินค่า
ช้างแต่อ้ายน้อยกำไม่ยอม พระสกลบุรินทร์จึงออกเงินให้แทนเป็นจำนวน ๗๕๐ แลก ให้ผู้เสียหายไป
ก่อนและนำช้างให้หลวงไชยสงครามบุตรเขยพระเถินทบุรีย แต่หลวงไชยสงครามนำเอาช้างไปขายซึ่ง
ได้ห้ามแล้วก็ไม่ฟัง ราชสำนักไม่เห็นด้วยจึงมีคำสั่งให้นำตัวนายน้อยกำมาชำระเงินให้ครบและคืนเงิน
ให้พระสกลบุรินทร์ นอกจากนี้ราชสำนักไม่เห็นด้วยเรื่องหลวงไชยสงครามบุตรเขยพระเถินทบุรีย
นำช้างไปขายแก่พม่า ตองชู จึงมีความผิด ดังความในสารตรากล่าวไว้

หลวงไชยสงครามเอาช้างไปขายแก่พม่า ตองชู ฝ่ายตะวันตกนั้นช้างก็เป็น
กำลังแก่ การณรงสงคราม เมื่อมีราชการมาประการใดจะได้กะเกณฑ์ใช้ราชการ
โดยสะดวก หลวงไชยสงครามเอาช้างไปขายนอกเขตแดน พระสกลบุรินทร์ว่า
กล่าวหาฟังไม่ จะทำให้ไพร่พลเมืองเอาเยี่ยงอย่างดังนี้ หลวงไชยสงครามมีความผิดอยู่
ให้พระสกลบุรินทร์หาตัวหลวงไชยสงครามมาว่ากล่าวห้ามปรามเสียอย่าให้อาซังฟัง
ช้างพลายไปซื้อขายนอกเขตแดนต่อไป ถ้าว่ากล่าวไม่ฟังขึ้นเอาไปขายฝ่ายตะวันตก
นอกเขตแดนอีก ก็ให้เอาตัวหลวงไชยสงครามบอกส่งลงไป ณ กรุงเทพฯ จะได้ทำ
โทษานุโทษอย่าให้ผู้ใดดูเป็นเยี่ยงอย่างต่อไป (๒๔๑๐/ ๒๒๗)

เกี่ยวกับคดีข้อพิพาทข้างต้นนี้ราชสำนักสยามส่งสารตราอีกฉบับหนึ่งให้เมืองลำปาง รับทราบด้วย เนื่องจากเมืองเถินซึ่งเป็นเมืองที่เกิดกรณีพิพาทขึ้นอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเมือง ลำปาง สารตราฉบับนี้ส่งถึงเจ้าวรญาณรังศรี เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร ทราบและติดตามดำเนินการต่อ เรื่องนายน้อยทำให้ชำระเงินคืนพระสกลบูรินทรให้ได้

การศึกษาสารตราและใบบอกทำให้เห็นการควบคุมหัวเมืองล้านนาของราชสำนัก สยามในการจัดการข้อพิพาทและพบว่าเมื่อมีข้อพิพาทเกิดขึ้นกับคนในบังคับอังกฤษและมีเหตุเกิดใน หลายหัวเมือง เมื่อราชสำนักสยามมอบให้เมืองใดก็ตามจัดการสืบสวนคดีความและไกล่เกลี่ยแต่ เจ้าเมืองหรือผู้ที่มอบหมายไม่ดำเนินการหรือดำเนินการล่าช้าจนมีผู้เสียหายไปร้องเรียนอีกครั้ง ราชสำนักสยามจะเร่งดำเนินการติดตามคดีความที่ไม่คืบหน้า ตัวอย่างเช่น พ.ศ. ๒๔๑๑ ราชสำนัก สยามส่งสารตราพระยาภูธรภักย์ฯ ถึงพญาแพร์ พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร แสนท้าวพญาลาวเมือง แพร์ เรื่องให้ส่งเรื่องรายงานน้อยเดชะ คนในบังคับกงสุลอังกฤษกล่าวหาว่าพญาแพร์ เก็บเอาเงินของ น้อยวาระลงไปชำระความที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๘ (เอกสารเลขที่ ๖๐) แต่ไม่ได้ดำเนินการและ ผู้เสียหายร้องเรียนต่อสถานกงสุลอีกครั้ง ราชสำนักจึงส่งสารตราฉบับที่สองเพื่อติดตามข้อพิพาทพ.ศ. ๒๔๑๑ (เอกสารเลขที่ ๒๓๑) จากกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นนี้จะเห็นว่าหากหัวเมืองล้านนาเมืองใดไม่เนนิ การ ราชสำนักจะควบคุมติดตาม ดังเช่น เมืองแพร์ที่มีกรณีพิพาทเกิดขึ้นบ่อยครั้ง แต่ไม่รีบดำเนินการ ราชสำนักได้ตำหนิมาในกรณีข้อพิพาทของมองอินตะ เทวานาลีและกะเหรี่ยงเมืองตากในคดีกู้เงิน แจ้ง ไปยังสถานกงสุลร้องเรียนว่าพญาแพร์ไม่ว่ากล่าวชำระคดีความ ราชสำนักสยามจึงส่งสารตราใน พ.ศ. ๒๔๑๐ (เอกสารเลขที่ ๒๐๑) ให้พญาแพร์ดำเนินการแก้ไขข้อพิพาท แต่พญาแพร์ยังไม่ดำเนินการ ราชสำนักสยามจึงส่งสารตราติดตามใน พ.ศ. ๒๔๑๑ (เอกสารเลขที่ ๒๔๐) และตำหนิที่พญาแพร์ ดำเนินการล่าช้าไม่ชำระความให้มองอินตะแต่ผิดผ่อนมาเรื่อย ๆ จนมองอินตะไปร้องเรียนสถานกงสุล บ่อยครั้ง ทำให้กระทบกับความสัมพันธ์ระหว่างสยามและอังกฤษ ราชสำนักได้ตำหนิพญาแพร์ความ ว่า

พญาแพร์ลงไป ณ กรุงเทพฯ มองอินตะก็ได้ว่ากล่าวกับพญาแพร์ว่ากลับขึ้น มาถึงเมืองแพร์เมื่อใดจะชำระความมองอินตะให้ [...] มองอินตะขึ้นมาถึงเมืองแพร์ พญาแพร์ พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร แสนท้าวพญาลาวก็ผิดเปลี่ยนบิดพลิ้วเสียกต ความมองอินตะ เทวานาลีไว้ให้เนิ่นช้า ต้องกลับไป ขึ้นมา ป่วยการเสียประโยชน์ ต่าง ๆ ดังนี้**หาสมควรกับที่เป็นเจ้าเมืองประเทศราชใหญ่ไม่** บัดนี้มีศอาลบาสเตอร์ ผู้ว่าการแทนกงสุลอังกฤษมีจดหมายตักเตือนส่งเรื่องราวมองอินตะเทวานาลี แยก

กล่าวโทษพญาแพร์ พญาราชบุตร แสนท้าว มีชื่อมาหลายฉบับ ครั้นนำเรื่องราวขึ้น
กราบบังคมทูลก็จะทรงขัดเคืองพญาแพร์ (๒๔๑๑ / ๒๔๐)

ราชสำนักสยามไม่ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลฯ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเพราะเกรงจะทรงกริ้วพญาแพร์แต่ได้จัดการให้พญาพิชัยถือตราขึ้นมาให้พญาแพร์ พญาราช
บุตร จัดการเอาเงินและสิ่งของคืนให้ตามรายการที่บันทึกไว้ ถ้าพญาแพร์เห็นว่าการที่มองอินตะไปร้อง
นั้นนั้นไม่เป็นความจริงก็ให้แต่งแสนท้าวพญาลาวที่รู้ความลงไปว่าความแทน พญาแพร์ พญาราชบุตร
ก็ตามอย่ามีความเพิกเฉยให้คนต่างประเทศว่ากล่าวต่อไปได้อีก กำหนดให้ลงไปถึงกรุงเทพฯ แต่ใน
เดือน ๕ ข้างแรมปีมะโรงยังเป็นนพศกให้ได้

การควบคุมหัวเมืองล้านนาให้จัดการข้อพิพาทนั้นกล่าวโดยสรุปได้ว่าเมื่อใดที่มีกรณี
พิพาทเกิดขึ้นระหว่างชาวต่างชาติหรือคนในบังคับของชาวต่างชาติกับคนในหัวเมืองล้านนาและมีการ
ร้องเรียนผ่านสถานกงสุลมายังราชสำนัก แล้วราชสำนักจะส่งสารตราแจ้งไปยังหัวเมืองล้านนา เช่น
“หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยฯ ว่าที่สมุหนายกถึงพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์เรื่องให้ชำระความมองยักโค
กับงะสวคนในบังคับอังกฤษ”(พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๒๓๒) เป็นต้น โดยราชสำนักสยามจะเป็นผู้มีบทบาท
ในการไกล่เกลี่ยข้อพิพาทและควบคุมเจ้าเมืองในล้านนาให้ดำเนินการสอบสวนกรณีพิพาทที่เกิดขึ้น
ขั้นแรกให้อำนาจในการดำเนินการสอบสวนและพิจารณาคดีความ หากไม่ปฏิบัติตามจะดำเนินการขั้น
ต่อมาคือติดตามคดีความนั้นหากเจ้าเมือง กรมการเมืองดำเนินการพิจารณาคดีความเรียบร้อยก็ถือว่า
ราชสำนักสยามสามารถควบคุมเรื่องการจัดการข้อพิพาทได้สำเร็จ แต่หากคดีใดที่ไม่เรียบร้อยหรือยัง
ไม่ได้รับการพิจารณาตัดสิน ราชสำนักจะให้นำตัวผู้เกี่ยวข้องในคดีเดินทางไปตัดสินคดีที่สยามหรือ
บางครั้งมีคำสั่งให้ส่งตัวแทนไปได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับพิจารณาจากราชสำนัก เพื่อให้ข้อพิพาทหรือคดี
ความคลี่คลายและทุกฝ่ายได้รับความยุติธรรม

การจัดการข้อพิพาทคดีที่ไม่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างประเทศหรือคนในบังคับ
ของต่างประเทศ กล่าวคือเป็นข้อพิพาทระหว่างคนในหัวเมืองล้านนาด้วยกันเอง ราชสำนักสยามจะ
มอบอำนาจให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองดำเนินการพิจารณาคดีความ เช่น กรณี คดีขโมยช้างเมือง
แพร์ (พ.ศ. ๒๔๐๘ (เอกสารเลขที่ ๒๔๓) คดีขโมยช้างเมืองเถิน พ.ศ. ๒๔๐๘ (เอกสารเลขที่ ๒๕๒) คดี
ขโมยช้างเมืองน่าน พ.ศ. ๒๔๑๐ (เอกสารเลขที่ ๒๒๐) เจ้า แต่เมื่อใดที่คดีความไม่คืบหน้าและมี
ผู้เสียหายร้องเรียนไปยังราชสำนัก ราชสำนักจึงจะจัดการสอบถามติดตามให้ชำระคดีความให้

เรียบริ้อย หากเป็นคนที่เกิดขึ้นกับเจ้าเมือง กรมการเมืองเอง หรือคดีความที่ไม่สามารถไกล่เกลี่ยที่หัวเมืองล้านนาได้จะมีคำสั่งให้พิจารณาคดีความที่ราชสำนัก

๗ การสนับสนุนการขยายพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร

เมื่อรัฐล้านนาสวามิภักดิ์ต่อสยามแล้วจะมีภารกิจที่ได้รับมอบจากสยามคือการสนับสนุนการขยายพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร กล่าวคือ การเป็นกองกำลังสนับสนุนการขยายอำนาจและขยายดินแดนของสยามให้แผ่ออกไปยังดินแดนทางเหนือของล้านนาตะวันตกและล้านนาตะวันออก โดยการสนับสนุนสยามนี้ดำเนินการตั้งแต่เตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็ง เริ่มจากการสร้างบ้านแปลงเมืองให้มั่นคงโดยจัดสรรกำลังไพร่พลให้กระจายตัวไปยังเมืองต่าง ๆ ให้เหมาะสม เมื่อมีการยกทัพจากสยามขึ้นมาล้านนาจะเป็นอยู่ข้าวอยู่น้ำในการเลี้ยงดูกองทัพของสยามและของล้านนาเอง นอกจากนี้การขยายดินแดนจะมีกระบวนการโดยเริ่มจากการเจรจาเกลี้ยกล่อมให้เมืองที่หมายปองยอมสวามิภักดิ์ต่อสยาม หากการเจรจาไม่ประสบผลสำเร็จจะดำเนินการตามขั้นตอนที่เข้มงวดขึ้นคือ การทำสงคราม โดยรายละเอียดมีดังนี้

๗.๑ การเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็ง

๑) การจัดสรรกำลังไพร่พล

หัวเมืองประเทศราชล้านนาเป็นเมืองป้อมปราการป้องกันการรุกรานจากพม่า การจะป้องกันการรุกรานของพม่าได้นั้นราชสำนักสยามตระหนักดีว่าความเข้มแข็งของกำลังไพร่พลแต่ละเมืองเป็นเรื่องสำคัญ จึงพยายามสร้างความเข้มแข็งภายในรัฐล้านนาโดยการจัดสรรกำลังไพร่พลให้มีกำลังคนที่เหมาะสม หากเมืองใดมีจำนวนคนน้อยก็ส่งการโยกย้ายคนจากอีกเมืองหนึ่งมาใส่มาเติม โดยเฉพาะเมืองสำคัญที่มีเขตแดนติดกับพม่าจะไม่ปล่อยให้มีกำลังไพร่พลน้อย เพราะกำลังไพร่พลที่เข้มแข็งย่อมส่งผลต่อความเข้มแข็งของเมืองหน้าด่านด้วย

การเริ่มสร้างบ้านแปลงเมืองโดยการจัดสรรกำลังไพร่พล ต้องเสนอให้ราชสำนักสยามพิจารณาความเหมาะสม เช่น สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๓๘๖) พญาลำปางจะขอตั้งเมืองพะเยาโดยนำคนของเมืองลำปางที่ย้ายไปอยู่เชียงรายลงมาใส่เมืองพะเยารวมกับคนของเมืองลำปางเอง และพญาเชียงใหม่จะขอตั้งเมืองเชียงรายโดยนำคนเมืองเชียงใหม่ขึ้นไปใส่เมืองเชียงรายและขอรับพระราชทานการแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าเมือง อุปราช ราชวงศ์ เพื่อดูแลบ้านเมืองจึงได้ส่งใบบอกแจ้งไปยังราชสำนักเพื่อให้พิจารณาโปรดเกล้าฯ ดังความว่า

ฝ่ายพญาลครลำปาง พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ ลงไปเฝ้าทูลละอองฯ พร้อมกัน ณ กรุงเทพฯ ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า เมืองพะเยา เมืองเชียงราย ภูมิฐานบ้านเมืองที่ไร่นาดี ระยะเวลาบ้านเมือง ต่อเนื่องกันขึ้นไปไม่ไกลใกล้กันนัก แล้วเมืองพะเยาเมืองเชียงรายจะไปเมืองเชียงของทาง ๒ คืบ ๓ คืบ พญาลครจะขอตั้งเมืองพะเยาคนเมืองลครที่ไปอยู่แขวงเมืองเชียงรายจะผ่อนเอาลงมาใส่เมืองพะเยา คนที่เมืองพะเยาก็มีอยู่บ้างแล้วจะเอาคนที่เมืองลครเพิ่มเติมขึ้นไปอีก ฝ่ายพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่จะขอตั้งเมืองเชียงรายจะเอาคนเมืองเชียงใหม่ขึ้นไปใส่บ้านใส่เมืองขึ้นจะขอให้ให้มีเจ้าเมือง อุปราช ราชวงศ์รักษาเขตแดน บ้านเมืองจะได้เป็นเมืองขึ้นนอกต่อเนื่องเป็นชั้น ๆ กันออกไป (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๗)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาดำริสว่า การจัดสรรกำลังไพร่พลเหมาะสมดีแล้ว สำหรับเจ้าเมืองใหม่ให้เอาเชื้อญาติวงศ์ของเมืองเชียงใหม่ เมืองลคร เป็นเจ้าเมืองเจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ ดูแลรักษาบ้านเมืองให้แผ่ไพศาลต่อไป การเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็งโดยการจัดสรรกำลังไพร่พลของแต่ละเมืองนั้น รัฐบาลน่าจะรายงานให้ราชสำนักทราบเสมอ เช่น เมื่อน่านได้รายงานเรื่องตั้งเมืองเชียงของให้เป็นเมืองหน้าด่าน แล้วรายงานราชสำนักใน พ.ศ. ๒๓๖๘ ดังความว่า

เมื่อน่านก็ได้จัดแจงตั้งเมืองเชียงของขึ้นแล้ว เมืองเชียงใหม่ เมืองลคร จะจัดแจงตั้งเมืองพะเยา เชียงราย นั้น บ้านเมืองข้างนี้ก็ต่อเนื่องกันอยู่ข้างในเมืองเชียงแสนเข้ามา หัวเมืองอำเภอม้าทางฝ่ายเมืองเชียงแสนทุกวันนี้ก็ยับเยิน รกร้างขาดระยะทาง เสบียงอาหารกองทัพอำเภอม้าห่างไกลอยู่แล้ว โปรดเกล้าให้เมืองเชียงใหม่ เมืองลคร จัดแจงตั้งเมืองพะเยา เมืองเชียงราย ขึ้นให้เอาญาติวงศ์บุตรหลานในเมืองเชียงใหม่ เมืองลคร เป็นเจ้าเมือง อุปราช ราชวงศ์รักษาบ้านเมือง บ้านเมืองจะได้ต่อเนื่องกันแผ่เขตแดนแผ่นดินขอบเขตเสมอให้กว้างขวางออกไป (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๗)

เมืองเชียงใหม่รายงานเรื่องการตั้งเมือง ได้แก่ เมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองงาว โดยรายงานเรื่องการการจัดสรรกำลังไพร่พลในแต่ละเมืองให้มีจำนวนพลเมืองที่เหมาะสม ดังความว่า

ข้าพเจ้าพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมพิสาร พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่ทุกคน ขอกราบเรียนปรณินิบัติมายัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ได้ทราบ ด้วยพญาลคอร พญาอุปราช เมืองเชียงใหม่พาเอาบุตรหลานเมืองลคอร เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน ทั้ง ๓ เมือง ลงมาเฝ้าใต้ฝ่าละอองฯ แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ชุบเลี้ยงตั้งเจ้าเมืองลำพูน เจ้าเมืองเชียงรายได้ เจ้าเมืองพะเยา เจ้าเมืองงาว อุปราชราชวงศ์ขึ้นตามตำแหน่งทุกเมืองแล้วโปรดเกล้าฯ ให้จัดแจงผู้คนขึ้นไปตั้งเมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองงาว แล้วพญาอุปราชกราบถวายบังคมลาเชิญท้องตราพระราชสีห์ขึ้นไปถึงบ้านเมืองข้าพเจ้าทั้งปวง อย่าให้ข้าพเจ้าทั้งปวงมีความประมาทไว้ใจแก่ราชการ แล้วโปรดฯ ให้จัดแจงผู้คนขึ้นไปตั้งเมืองเชียงราย ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ทราบเกล้าฯ ในท้องตราซึ่งโปรดขึ้นไป ข้าพเจ้าได้กราบถวายบังคมลงมาต่อใต้ฝ่าละอองฯ มีความยินดีเป็นที่สุดอยู่แล้ว ครั้นอยู่มา ณ วัน ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๓ ปีเถาะ เบญจศก ข้าพเจ้าได้แต่งให้นายภิมพิสาร นายขนานสุริย นำเอาพญารัตนอนาเขตเจ้าเมืองเชียงราย พญาอุปราช พญาราชวงศ์ นายปุเกียง นายสาม พญาภานกับไพร่จกรรจ์ ๑๕๐๐ คน แต่สำมะโนครัวยังหาได้นับไม่ กับคนเกณฑ์ไปทำเหมือง ๑๐๐๐ คน กับได้นิมนต์พระพุทธรูป พระธรรม กับพระสงฆ์ ๑๐๘ รูป นำหน้า ยกขึ้นไปได้ ๑๓ วัน ณ วันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ ถึงเมืองเชียงราย ได้เที่ยวดูภูมิฐานบ้านเมืองกำแพงรอบเมือง เซึ่งเห็นแก่ชำรุดหักพังเสียเป็นอันมาก ดืออยู่บ้างเล็กน้อยได้ตัดไม้ใหญ่รวม ๒ กำ ๓ กำ ตั้งค้ำสูง ๗ คอก รอบกำแพงเก่าแล้วได้บูชาเทพยดาภิษาศาบ้านเมืองและนิมนต์พระสงฆ์ ๑๐๘ รูป สวดพระพุทธมนต์ทำบุญให้ทาน ๓ วัน ถึงวันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๔ เพลาเข้าบาย ๒ โมง ก็ได้อาราธนาพระพุทธรูป พระธรรม พระสงฆ์ กับเชิญเอาท้องตราพระราชสีห์หน้าหน้าแล้วก็ได้พากันกราบถวายบังคมลงมาต่อใต้ฝ่าละอองฯ ขอเอาเดชบารมีสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัวปกเกล้าฯ ยกเข้าตั้งอยู่ในเมือง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)

นอกจากนี้สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามได้กำชับหัวเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่นี้ให้สืบข่าวเกี่ยวกับพม่าแล้วแจ้งข้อมูลไปยังเมืองใหญ่ อีกทั้งได้แนะนำเรื่องการเพิ่มจำนวนคนในเมืองด้วยการเกลี้ยกล่อมพลเมืองตามชายแดนพม่าให้มาอยู่ในเมืองด้วย บ้านเมืองจะได้มีพลเมืองมากขึ้นและร่วมกันสร้างบ้านแปลงเมืองให้มั่นคงต่อไป

เมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองเชียงทอง เป็นหัวเมืองชั้นนอกจะได้รับรักษาเขตแดนลาดตระเวนสืบข่าวราชการข้างอ้ายพม่า รู้ข่าวคราวประการใดจะได้บอกกล่าวถึงกันจะได้รับบอกข้อราชการลงมาถึงเมืองใหญ่ มีราชการจะได้อุดหนุนช่วยกันให้ทันท่วงที ถึงว่าผู้คนครอบครัวที่ไปตั้งยังน้อยอยู่ พอตั้งเป็นหมู่บ้านภูมิเมืองขึ้นแล้วคิดหาครอบครัวหัวเมืองปลายเขตแดนอ้ายพม่าที่ล่อแหลมออกมาควรจะได้เกลี้ยกล่อมเอาโดยเย็น และจะต้องกระทำเอาโดยร้อน การจะได้ท่วงทีอย่างไรก็ได้คิดเอาครอบครัวปลายเขตแดนอ้ายพม่ามาเพิ่มเติมใส่บ้านเมือง บ้านเมืองก็จะบริบูรณ์มั่งคั่งเป็นเกียรติยศสืบไปภายหน้า (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๗)

เห็นได้ว่ากำลังไพร่พลเป็นเรื่องสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับรัฐ การส่งสมกำลังไพร่พลจะให้ความสำคัญเรื่องจำนวนมากกว่าเชื้อชาติ อีกทั้งสำนึกเรื่องรัฐชาติสมัยนั้นยังไม่ชัดเจนโดยเฉพาะเมืองชายแดนที่ติดต่อไปมาหาสู่กันเสมอ ๆ จนสยามมองว่าผู้คนที่อยู่ตามชายแดนพม่าสามารถเกลี้ยกล่อมให้มาเป็นพวกเดียวกันได้ ความจำเป็นเรื่องกำลังไพร่พลเพื่อสู้ศึกสงครามเป็นเรื่องสำคัญกว่า จึงเห็นว่านอกจากการกระจายกำลังไพร่พลระหว่างเมืองในรัฐล้านนาด้วยกันแล้ว สยามมักมีคำสั่งให้เกลี้ยกล่อมพม่าตามชายแดนเข้ามาช่วยกันสร้างบ้านแปลงเมืองรวมถึงการก่อสร้างป้อมค่ายต่าง ๆ ตามหัวเมืองชายแดน เช่น เมืองเชียงทอง ซึ่งขึ้นกับเมืองน่าน สยามมีคำสั่งในเรื่องนี้ไว้ว่า

พญาน่านให้ไปจัดแจงทำระเนียดเมืองเชียงทอง จะได้เป็นภูมิฐานบ้านเมืองขึ้นนั้นก็ชอบด้วยราชการต้องกับกระแสพระราชดำริอยู่แล้ว ให้จัดแจงตั้งเมืองเชียงทองขึ้นให้ได้ ให้จัดผู้คนครอบครัวในแขวงเมืองน่านขึ้นไปใส่บ้านใส่เมืองให้ควรกับเมืองหน้าด่าน กำชับให้ทำไร่นาเป็นที่ทำมาหากินตั้งให้ติดให้จงได้ ให้คิดอ่านหาผู้คนครอบครัวปลายเขตแดน อ้ายพม่าใส่บ้านใส่เมืองให้บ้านเมืองจะบริบูรณ์มั่งคั่งขึ้นจะได้เป็นเมืองใหญ่โต ชั้นนอกเมืองน่านและให้คิดอ่านตั้งเมืองหน้าด่านต่อออกไป เขตแดนบ้านเมืองจะได้กว้างขวางเป็นเกียรติยศสืบไปภายหน้า (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๗)

การจัดสรรกำลังไพร่พลจะมีการรายงานจำนวนให้ราชสำนักสยามทราบ การรายงานยังรวมถึงการหลบหนีของเลกหรือชายฉกรรจ์ข้ามไปยังเมืองใด เมื่อตรวจสอบพบให้เจ้าเมืองคืนเลกที่หลบหนีกลับคืนเมืองเดิม ซึ่งสยามจะได้รับเรื่องร้องเรียนและเป็นผู้แจ้งข่าวไปยังเมืองนั้น ๆ

ให้ตรวจสอบ เช่น กรณีของเลกเมืองพิชัยหลบหนีไปยังเมืองแพร์ สยามมีหนังสือแจ้งเจ้าเมืองแพร์ให้
รับตรวจสอบและคืนเลกแก่พญาพิชัยสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

หนังสือเจ้าพญาจักรีฯ มาถึงพญาแพร์ พญาราชวงศ์ บุตรหลานแสนท้าวพญา
ลาวเมืองแพร์ ด้วยพญาพิชัยกรมการบอกลงไปว่า เลกเมืองพิชัย เมืองขึ้นกับเมืองพิชัย
เลกกองพระวิเสฏฐุมพลพากันหลบหนีขึ้นไปอยู่ ณ แขวงเมืองแพร์ครั้งก่อน ๑๒๓ คน
ครั้งหลัง ๗๑ คน รวม ๑๙๔ คน พญาพิชัยให้นายหมวดนายกอง เจ้าของเลกขึ้นไปขอ
เอาครอบครัวตัวเลกพญาแพร์ซัดไว้ (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๔๙)

พญาแพร์ยังไม่ได้ตรวจสอบเพราะต้องมาเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว ราชสำนักสยามจึงทวงถามความคืบหน้า พญาแพร์ตอบว่า “ถ้าครอบครัวตัวเลกเมืองพิชัย
หลบหนีขึ้นไปอยู่ ณ เมืองแพร์จริง จะชำระเอาความครอบครัวตัวเลกส่งลงมาตามว่ากล่าวกัน ”
หลังจากนั้นพญาแพร์กลับไปยังบ้านเมือง พญาพิชัยแต่งให้หลวงทุกซ์ราชและขุนศรีณรินขึ้นไปชำระ
ความ พญาแพร์มีหนังสือชี้แจงมาถึงพญาพิชัยว่าพบเพียงเลก ๓ คน เลก ๒ คน เป็นผู้หญิงไม่สมควรใจ
กลับไปเมืองพิชัย พญาแพร์ได้ซื้อตัวไว้ พญาพิชัยนำหนังสือชี้แจงของพญาแพร์ส่งไปยังราชสำนัก
สยาม ในที่ประชุมพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสว่าพญาแพร์คิดเงินค่าตัวว่าพญาพิชัยให้
หลวงทุกซ์ราชนั้นชอบอยู่แล้ว แต่เรื่องเลกจำนวนมากที่หลบหนีนั้นให้ตรวจสอบให้ถ้วนถี่ เพราะธรรมเนียม
ปฏิบัติแต่ก่อนมาไม่ว่าเลกจะหลบหนีไปอยู่บ้านเมืองใดก็จะ “ชำระสืบสาวเอาครอบครัวตัวเลก
ส่งลงไปคงบ้านเมืองทุกเมือง” ราชสำนักสยามจึงมอบ “ทางว่าวรายชื่อครอบครัวตัวเลก” ขึ้นมาให้
พญาแพร์ และให้นำตัวกำนันผู้ใหญ่บ้านมาไล่เลียงสอบถามเอาครอบครัวตัวเลกตามรายทางว่าส่งให้
กรมการเมืองพิชัย คุมลงไปคงบ้านเมืองเสียให้เรียบร้อยอย่าให้เลกเมืองพิชัยตกค้างอยู่เมืองแพร์ได้
ข้อความปรากฏดังนี้

ถ้าชำระได้ครอบครัวตัวเลกส่งให้กรมการเมืองพิชัยกุมลงไปเป็นคนฉกรรจ์
สำมะโนครัวมากน้อยเท่าใดให้บอกลงไปให้แจ้งจะได้กราบทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ
และให้กรมการเมืองพิชัยชำระว่ากล่าวเอาเลกเมืองพิชัย เมืองขึ้น และเลกกองพระ
วิเสฏฐุมพลตามรายทางว่า ห้ามอย่าให้เกาะกุมเอาเลกเจ้าเมือง กรมการเมืองแพร์ว่า
เป็นเลกเมืองพิชัยและกระทำให้ผิดด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๔๙)

จำนวนไพร่พลที่เคลื่อนย้ายไปในแต่ละเมืองสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นล้าหน้าต้องรายงานไปยังราชสำนักเพื่อให้ทราบจำนวนและจัดทำหางว่าวจำนวนคนเก็บไว้สำหรับตรวจสอบหรือไกล่เกลี่ยกรณีมีข้อพิพาทเรื่องจำนวนแลกกันในแต่ละเมือง เช่น กรณีเมืองแพร่กับเมืองพิชัยนี้ การที่ราชสำนักสยามทราบเรื่องจำนวนไพร่พลแต่ละเมืองนั้นมีประโยชน์ในการจัดสรรกำลังคนและกำลังสำหรับกองทัพด้วย การจัดสรรกำลังไพร่พลมีการตรวจสอบความคืบหน้าอยู่ตลอดถึงจำนวนคนและผลของการโยกย้ายคนใส่เมืองนั้น ๆ ว่าสำเร็จแล้วหรือไม่ประการใด ข้อความมีดังนี้

โปรดเกล้าฯ ดำรัสถามพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญารัตนอนาเขตเมืองเชียงรายว่าซึ่งให้พญาเชียงใหม่จัดแจงไพร่พลครอบครัวขึ้นไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ เมืองเชียงรายนั้น พญาเชียงใหม่ส่งขึ้นไปครบตามจำนวนฤาไม่ครบแล้วทรงพระกรุณาตำราฐถามพญาอุปราชเมืองลคอรคนใหม่กับเจ้าเมืองจาว เมืองพะเยา ครบฤาไม่ (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๒)

พญาเชียงใหม่จะต้องรายงานข้อเท็จจริงเพื่อให้ราชสำนักจัดเก็บสถิติหางว่าวจำนวนคนเก็บไว้สำหรับตรวจสอบต่อไป จำนวนไพร่พลนี้หากมีการโยกย้ายเปลี่ยนแปลงอีกก็ต้องแจ้งมายังราชสำนักทุกครั้งเพื่อแก้ไขข้อมูลให้ถูกต้องดังความในสารตราถึงเมืองเชียงใหม่กล่าวว่า

ทรงพระกรุณาตำราฐถามว่าเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร ทุกวันนี้มีไพร่พลมากน้อยเท่าใด พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาอุปราชเมืองลคอร กราบบังคมทูล [...] เข้าบาญชีแล้ว [...] ๓๐๐๐๐ คน เมืองลคอรคนเข้าบาญชีแล้ว ๖๐๐๐ ยังไม่เข้าบาญชี ๒๐๐๐๐ เข้ากัน ๒๖๐๐๐ คน ที่ส่งไปยังไม่ครบจำนวนนั้นจะขอพระราชทานขึ้นมารับรักษาหาฤากับพญาเชียงใหม่ พญาลคอร จัดแจงส่งขึ้นไปให้ครบจงได้ (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๒)

ราชสำนักสยามเป็นผู้ควบคุมผู้สั่งการเรื่องการจัดสรรกำลังไพร่พลในรัฐล้านนาโดยจะเข้มงวดมากเรื่องจำนวนไพร่พลในเมืองหน้าด่านที่มีเขตแดนติดกับพม่า เนื่องจากเกรงว่าหากข้าศึกบุกมายังเมืองชายแดนจะได้ช่วยกันป้องกันได้ แต่หากมีจำนวนคนน้อยจะทำให้ข้าศึกตีเมืองได้ง่ายเมื่อล้านนาเดิมคนเข้าไปยังเมืองหน้าด่านน้อยไปจึงถูกราชสำนักสยามตำหนิว่าไม่เหมาะสม ดังนี้

โปรดเกล้าฯ ดำรัสว่าไพร่พลเมืองเชียงใหม่ เมืองลคร มีเป็นอันมากเหลือใช้
 สอย [...] ทรงทราบว่าจะจัดคนไปแต่เมืองละ ๓๐๐ ๔๐๐ คนดังนี้หาสมกับภูมิจานเมือง
 หน้าด่านไม่ ถ้ามีการศึกสงคราม พญาอุปราช พญาราชวงศ์ ญาติวงศ์ที่ไปรักษา
 บ้านเมืองมีไพร่พลน้อยก็จะพากันทิ้งฐานทิ้งเมืองหนีกลับมาขายได้ฝ่าละอองฯ หาก
 ไร่ และเมืองเชียงราย เมืองงาว เมืองพะเยา แจ้งตั้งแต่งขึ้นแต่ ณ ปีเถาะ เบญจศก
 พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาลครน้อยอิน กับพญาลครคนใหม่ เพิกเฉยเสียไม่
 จัดแจงคนส่งไปให้ครบ บ้านเมืองจึงไม่บริบูรณ์มั่งคั่งขึ้นได้ช้านานมา พระพุทธ
 เจ้าอยู่หัวทรงขัดเคืองเป็นอันมาก (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๒)

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อชนะศึกสงครามราชสำนักจะวางแผน
 และชี้แจงกับหัวเมืองล้านนาให้รับทราบว่าจะนำครัวที่กวาดต้อนมานั้นไปอยู่เมืองใด เช่น ถ้าตีเมือง
 เชียงตุงได้ จะกวาดต้อนผู้คนใส่เมืองเชียงราย พระเยา และงาว^{๙๔} การสร้างบ้านเมืองให้เข้มแข็งต้อง
 อาศัยกำลังคน หากตรวจพบว่ามีคนในบ้านเมืองหลบหนีราชสำนักจะให้ติดตามมาอยู่ในบ้านเมืองให้
 ครบถ้วน ความในสารตรากล่าวถึงตอนนี้ว่า

โปรดเกล้าฯ ว่าครอบครัวตัวเล็กเป็นรื้อพลสำหรับบ้านเมืองสำคัญนัก จะละให้
 นายไพร่ ครอบครัวหลบหนีไปอยู่ต่างบ้านเมืองนั้นหาควรไม่ ให้พญาลครลำปาง
 พญาราชบุตรแต่งเจ้าหมื่นนายหมวดไปขับไล่เอาครอบครัวตัวเล็กกลับมาอยู่บ้านเมืองให้
 สิ้นเชิง ตามท้องตราซึ่งโปรดขึ้นมาแต่ก่อน ถ้าขับไล่ครอบครัวตัวเล็กมาได้ก็ดียังมาไม่
 สิ้นก็ดี ณ วัน เดือน ๘ เดือน ๙ ปีชวดจัตวาศกนี้ก็เข้าเทศกาลฝน ฤดูทำไร่เนา ให้พญา
 ลครลำปาง พญาราชบุตร ญาติพี่น้องประกาศเป่าร้องไพร่บ้านพลเมืองให้มีความอุสา
 หะซึกชวนกันทำนาปีและนาปรังให้ได้ผลเมล็ดข้าวจงมาก จะได้เป็นเสบียงเลี้ยงบุตร
 ภรรยาและทำบุญให้ทานเป็นกำลังราชการบ้านเมืองสืบไป (พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๑๕๓)

^{๙๔} “ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเชียงใหม่เรื่องคนครัวมหาไชยเมืองพงพากันหนีกลับไป”
 สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๑๑ เลขที่ ๒๓.
 หมวดจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

กำลังไพร่พลมีความสำคัญต่อบ้านเมืองมากทั้งในยามทำศึกสงครามและในยามบ้านเมืองสงบ เพราะจะได้ช่วยเหลือกันประกอบอาชีพ สังคมเสถียรอาหารไว้สนับสนุนกิจกรรมของบ้านเมืองต่อไป นอกจากการจัดสรรกำลังไพร่พลในแต่ละพื้นที่ให้ลงตัวแล้วแล้ว เมื่อถึงคราวสงครามหากหัวเมืองล้านนาเมืองใดมีการเปลี่ยนแปลงกำลังไพร่พลหรือแม่ทัพ จะต้องรายงานเหตุผลไปราชสำนักด้วย เช่น กรณีเจ้าเมืองแพร์ไม่สามารถนำทัพไปร่วมรบกับเมืองเชียงใหม่ได้ด้วยตนเองแต่ได้มอบหมายให้พญาหอหน้าและข้าราชการคนอื่นไปปฏิบัติหน้าที่แทน ก็จะต้องรายงานราชสำนัก ดังความปรากฏในใบบอกเมืองแพร์ว่า

พญาแพร์ปรนนิบัติมายังท่านพญาสมบัติบาลให้ทราบด้วย อยู่ ณ วัน เดือน ๕ แรม ๑๒ ค่ำ ขุนรัก ทำวามหายัก เชิญท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมขึ้นมาถึงข้าพเจ้านั้นได้ทราบเกล้าทราบกระหม่อมแล้ว ข้าพเจ้าก็เจ็บร้อนด้วยราชการนัก ข้าพเจ้าพร้อมญาติพี่น้องจะยกไปทีเดียว ข้าพเจ้าให้หอหน้าอยู่รักษาเมือง หอหน้าผู้พี่พระเมืองราชา นายคำถา นายชมภู นายขัติยะ พี่น้องทั้งปวง ขอรับพระราชทานยกไปทำฉลองพระเดชพระคุณ ขอให้ข้าพเจ้าอยู่รักษาเมืองเถิด ครั้นเมื่อข้าพเจ้าจะไม่ฟังคำพี่คำน้องและยกทั้งเมืองเสียนั้นก็กลัวราษฎรบ้านเมืองจะสะดุ้งสะเทือน (พ.ศ. ๒๓๗๐ / ๑๖)

จากตัวอย่างข้างต้นแสดงให้เห็นว่าราชสำนักสยามมีอำนาจควบคุมหัวเมืองในล้านนาให้ร่วมมือกันเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็งโดยจัดสรรเรื่องจำนวนพลเมืองรวมถึงการเตรียมความพร้อมในการทำสงครามเพื่อขยายพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยาม

๒) การจัดเตรียมเสบียงอาหาร

การเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็ง นอกจากจัดสรรไพร่พลให้มีจำนวนเสมอกันในแต่ละเมืองแล้ว การจัดเตรียมเสบียงอาหารก็มีความสำคัญ โดยเฉพาะยามศึกสงครามที่ต้องส่งเสบียงให้กับกองทัพ ความสำคัญในข้อนี้ปรากฏในใบบอกความว่า

การซึ่งจะไปตีเมืองเชียงตุง พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชาเมืองเชียงใหม่ พญาลคอร พญาลำพูน พี่น้องบุตรหลานทั้ง ๓ เมือง ปรีक्षाพร้อม กันคิดไว้จะให้ผู้ใดเป็น

นายทัพ จะเอาทแกล้วทหารรีพลไปมากน้อยเท่าใดจะส่งเสียข้าวเกลือเงี้ยวจากรกองทัพ
ที่แห่งใด (พ.ศ. ๒๓๙๒ / ๒๓)

ข้าวเสียบยงนั้นพญาเชียงใหม่จะเกลี้ยเอาข้าวทั้ง ๓ เมือง บรรทุกโคต่าง
แลช้างไปส่งกองทัพ จะให้กองทัพไปรับพระราชทานข้าวที่เมืองเชียงตุง เมืองยอง
(พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

หัวเมืองล้านนาจะต้องสนับสนุนเสียบยงอาหารเลี้ยงกองทัพ ทั้งกองทัพของล้านนา
เอง และกองทัพที่เดินทางมาจากเมืองหลวงซึ่งมีเสียบยงไม่เพียงพอด้วยระยะทางเดินทางที่ไกล เสียบยง
ที่จัดเตรียมมาเลี้ยงกองทัพก็ร่อยหรอลง กล่าวโดยสรุปว่ารัฐล้านนาภายใต้การควบคุมจากราชสำนัก
สยามจะต้องปฏิบัติตามคำสั่งการเรื่องการเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็ง
ภารกิจนี้ได้แก่ การช่วยสร้างบ้านแปลงเมืองให้มั่นคงโดยจัดสรรกำลังไพร่พลให้กระจายตัวไปยังเมือง
ต่าง ๆ ให้เหมาะสมซึ่งต้องผ่านการพิจารณาจากราชสำนักสยามก่อนจึงจะดำเนินการได้ และการ
ช่วยเหลือด้านเสียบยงอาหารเมื่อมีบ้านเมืองมีศึกสงคราม

๘ การดำเนินการเกลี้ยกล่อมรัฐไทให้สวามิภักดิ์ต่อสยาม

๘.๑ การแทรกแซงทางการเมืองในเชียงรุ่ง สิบสองปันนา

เมืองเชียงรุ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองของสิบสองปันนา ซึ่งเป็นเมืองที่มีความ
วุ่นวายทางการเมือง ต้องพึ่งพาอำนาจจากพม่า จีน และสยามเพื่อให้ตนเองอยู่รอด เมืองสิบสองพัน
นามีโครงสร้างทางการเมืองปกครองแบ่งอย่างกว้าง ๆ ได้เป็น ๒ ส่วน ได้แก่ การปกครองภายในเชียงรุ่ง
และ การปกครองในพินนาอื่น ๆ การปกครองภายในเชียงรุ่ง พระเจ้าแผ่นดินจะเป็นศูนย์กลางในการ
ปกครองและแวดล้อมไปด้วยข้าราชการและขุนนางระดับต่าง ๆ ส่วนการปกครองในพินนาอื่น ๆ
นอกจากเมืองเชียงรุ่ง แต่ละเมืองจะมีเจ้าเมืองที่สืบทอดตามสายโลหิตและเจ้าเมืองใหญ่จะคุมเจ้าเมือง
เล็ก โดยตำแหน่งเจ้าเมืองต้องได้รับการรับรองจากเจ้าแผ่นดินที่เมืองเชียงรุ่งก่อน และการที่พินนาต่าง
ๆ ในสิบสองพันนามีความผูกพันกับเมืองเชียงรุ่งเพราะเชื่อว่ามิบรรพบุรุษเดียวกัน^{๔๕}

^{๔๕} ณ์ชชา เลหาศิรินาถ, สิบสองพันนา : รัฐจาริต (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย,
๒๕๕๑), ๕๓-๕๗.

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองภายในสิบสองพันนารวมกันอยู่แบบ หลวม ๆ ต้องสร้างพันธมิตรกับพันท่านอื่น ๆ และด้วยโครงสร้างทางการเมืองแบบหลวม ๆ นี้ ทำให้การควบคุมพันท่านของเมืองเชียงรุ่งทำได้ไม่เต็มที่ บางเมืองตั้งตนขึ้นมามีอำนาจและไม่ยอมรับอำนาจเมืองเชียงรุ่ง เช่น เมืองพง เป็นเมืองที่มีอำนาจมาก และสิ่งที่ทำให้เมืองเชียงรุ่งมีอำนาจได้คือการยอมรับให้พม่า จีน มีบทบาทในการแต่งตั้งพระเจ้าแผ่นดิน^{๔๖} เมื่อเมืองต่าง ๆ เกิดการแข็งเมืองไม่ยอมรับอำนาจจากเชียงรุ่ง จึงได้มองหาเมืองพันธมิตรใหม่เพื่อพึ่งพา เมืองเหล่านั้นก็ได้เล็งเห็นว่าสยามสามารถให้ความช่วยเหลือได้จึงยอมสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์สยามโดยมีเมืองน่านให้การสนับสนุนตลอดจนการแนะนำอำนาจความสะดวกต่าง ๆ รวมไปถึงการใช้กำลังกองทัพกดดันข่มขู่ในบางคราว การที่สยามยินดีรับเมืองเหล่านี้ให้อยู่ในพระราชอำนาจทำให้สยามเข้าไปมีบทบาททางการเมืองในเชียงรุ่ง สิบสองพันนา ซึ่งมีเมืองน่านมีบทบาทสำคัญในการเกลี้ยกล่อมให้เมืองพง เมืองลา หัวเมืองใน สิบสองพันนาเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อสยาม

การศึกษาสารตราและใบบอกพบว่า เมืองน่านมีบทบาทสำคัญในการเกลี้ยกล่อมเชียงรุ่ง สิบสองพันนาให้มาสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์แห่งสยาม เนื้อหาของสารตราและใบบอกหลายฉบับที่รายงานจากเมืองน่านพบว่ามีข้อมูลเกี่ยวกับการเข้าไปเกลี้ยกล่อมและแทรกแซงทางการเมืองในเชียงรุ่ง สิบสองพันนา หลายภารกิจเป็นคำสั่งจากราชสำนัก โดยสั่งการให้เมืองน่าน เมืองหลวงพระบางซึ่งขณะนั้นเป็นเมืองประเทศราชของสยาม การสืบข่าวข้อราชการ การเกลี้ยกล่อมให้แต่ละเมืองยอมสวามิภักดิ์ต่อสยาม การกวาดต้อนผู้คน กระทั่งการยกทัพเข้าไปโจมตี เมืองเชียงรุ่งและสิบสองพันนานอกจากนี้มีการกล่าวถึงการที่สยามเข้าไปมีส่วนแทรกแซงทางการเมืองในเมืองเชียงรุ่ง สิบสองพันนา โดยการให้ความช่วยเหลือเจ้านายและบุคคลที่มาขอพึ่งพระบารมีของพระมหากษัตริย์สยาม รายงานข้อราชการเกี่ยวกับเมืองเชียงรุ่ง และหัวเมืองอื่น ๆ ในสิบสองพันนาจากเมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง นับแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีการส่งใบบอกรายงานเรื่องกองทัพจากเมืองหลวงพระบางจะยกไปตีกองทัพของมหาวังเมืองเชียงรุ่ง โดยมีกองทัพของราชบุตรเมืองน่านยกขึ้นไปร่วมด้วย ดังความในใบบอกกล่าวว่า

พระยาน่านให้ราชบุตรคุมไพร่ ๕๐ คนขึ้นไปสืบเอาข่าวราชการถึงเมืองล่าว่า
กองทัพเมืองหลวงพระบางยกขึ้นไปตีมหาวัง ณ เมืองเชียงรุ่ง กองทัพเมืองหลวงพระบาง

^{๔๖}เรื่องเดียวกัน, ๘๒-๘๓.

ชวนเอาราชบุตรขึ้นไปด้วย กองทัพเมืองหลวงพระบางกับราชบุตรเมืองน่านยกขึ้นไปตั้งอยู่เมืองนูน แลว่ามหาหวังจึงยกลงมาถึงเมืองนูน กองทัพเมืองหลวงพระบาง ราชบุตรเมืองน่านได้ยกออกต่อรบกับมหาหวังแล้วากองทัพเมืองหลวงพระบางแตกกระจายเสียนายไพร่เป็นอันมาก ครั้นราชบุตรกลับลงมาถึงเมืองหล้า จึงพาตัวพระยาเมืองหล้าแลครอบครัวคนเมืองหล้าลงมาถึงบัวหลวง มหาหวังตามลงมาทันแล้วจับเอาตัวพระยาเมืองหล้าแลครอบครัวคืนไปได้ประมาณร้อยเศษ ราชบุตรป้องกันเอาครอบครัวเมืองหล้าลงมาถึงท่าของได้ร้อยเศษแล้วพระยาน่านจึงได้เกณฑ์คนนายไพร่ร้อยคนยกขึ้นไปตามราชบุตร ณ ท่าของ (พ.ศ. ๒๓๖๕ / ๕)

จากความข้างต้นเป็นการรายงานมายังราชสำนักสมัยพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชว่าเมืองน่านได้ยกกำลังไปช่วยกองทัพเมืองหลวงพระบางที่ยกไปตีเมืองเชียงรุ่งซึ่งฝ่ายแม่ทัพของเมืองเชียงรุ่งคือมหาหวัง เมืองหลวงพระบางและเมืองน่านรบแพ้กำลังกองทัพมหาหวัง การศึกครั้งนี้พญาน่านเป็นท่วงราชบุตรจึงยกกองทัพขึ้นไปช่วยเหลือ จะเห็นว่าในระยะนี้เมืองเชียงรุ่งยังไม่ยินยอมสวามิภักดิ์ต่อสยาม ต่อมาสมัยต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในระยะแรก พ.ศ. ๒๓๘๕ กล่าวถึงการสู้รบทางการเมืองของเมืองเชียงรุ่ง และเชียงตุง ซึ่งเป็นเมืองที่สยามให้ความสนใจโดยเมืองหน้าด่านของสยามที่มีอาณาเขตติดต่อกันคือ เมืองเชียงของ มีรายงานการเกลี้ยกล่อมหัวเมืองของสิบสองพันนา อาทิ เมืองลา เมืองพง และการรายงานว่าราชการ ณ ขณะนั้นยังสงบอยู่

ความว่า

ราชการฝ่ายเมืองเชียงของเป็นเมืองหน้าด่านต่อแดนกับเมืองเชียงรุ่ง เชียงตุงได้แต่งตั้งให้พญาราชบุตรกับพญาเมืองเลน พญาเชียงของ ขึ้นไปฟังข่าวราชการกับให้จัดแจงทำระเนียดเมืองเชียงของด้วยกับว่าได้แต่งตั้งให้ขุนหมื่นคุมไพร่ขึ้นไปฟังราชการอยู่ ณ เมืองหลวงพระบางมิได้ขาด ข้าราชการสงบอยู่ แลว่า ณ วันขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๑๐ ได้แต่งตั้งให้บุตรพญาเมืองหล้ากับแสนท้าวไปสืบข่าวราชการเกลี้ยกล่อมครัวเมืองลา เมืองพง ถ้ากลับมาได้ข่าวราชการประการใดจะบอกลงมาภายหลัง (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๒๐)

การเกลี้ยกล่อมเมืองลา เมืองพง ได้รายงานมาที่ราชสำนักอีกครั้งใน พ.ศ. ๒๓๘๖ โดยราชสำนักสยามได้รับรายงานใบบอกจากเมืองน่านเกี่ยวกับการเกลี้ยกล่อมเมืองลา เมืองพง และการไปสืบราชการที่เมืองหลวงพระบาง การรายงานข้อราชการทางเมืองเชียงรุ่ง และหัวเมืองในสิบสองพันนาเป็นการดำเนินการตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สน

พระทัยขยายพระราชอำนาจของรัฐสยามเข้าไปในเขตเชียงรุ่ง ลิบสองพันนา และใคร่ได้ผู้คน
 ครอบครองเมืองลิบสองพันนามาไว้เป็นกำลังบ้านเมือง^{๑๗} สยามได้ส่งมอบแผนนโยบายนี้ให้เมืองน่าน
 ดำเนินการโดยการตั้งเมืองเชียงของให้เป็นเมืองหน้าด่านและการเกลี้ยกล่อมหัวเมืองในลิบสองพันนา
 ให้มาสวามิภักดิ์ต่อสยาม เช่น เมืองลา เมืองพง โดยเมืองน่านได้ดำเนินการตามพระราชประสงค์
 ดังกล่าวนี การรายงานจากเมืองน่านกล่าวถึงการให้พญาราชบุตร พญาเมืองเลน ขึ้นไปจัดตั้งระเนียดที่
 เมืองเชียงของซึ่งเป็นเมืองหน้าด่าน และได้แต่งตั้งให้พญาเมืองหล้าถือหนังสือไปเกลี้ยกล่อมผู้คนใน
 เมืองลา เมืองพง และภายหลังพญาเมืองลา เมืองพงมีหนังสือตอบกลับว่ายังไม่คิดการสิ่งใดเนื่องจาก
 พม่าและจีนมีการแย่งชิงกันส่งตัวแทนมาครอบครองเมืองเชียงรุ่ง โดยเมืองปักกิ่งส่งตัวบุตรมหาหวังคน
 เก่า ทางพม่าส่งบุตรพี่ชายมหาหวังให้เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งทำให้เกิดการทะเลาะวิวาทกันอยู่ จึงขอ
 การผูกพันกับเมืองใด ๆ ไว้ก่อน ความมีดังนี้

ใจความในหนังสือเมืองลา เมืองพงนั้นว่ายังหาผู้ที่คิดประการใดไม่ ด้วยข้าง
 ฝ่ายเมืองปักกิ่งก็เอาบุตรมหาหวังคนเก่ามาเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งอยู่แล้ว ฝ่ายข้างพม่าก็
 เอาบุตรพี่ชายมหาหวังลงมาว่าจะให้เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งวิวาทกันอยู่ยังหาตกลงกันไม่
 ของดไว้ก่อน (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๒๙)

หนังสือตอบกลับของพญาเมืองลา เมืองพง ทำให้เห็นว่าเมืองเชียงรุ่งมีการเมือง
 ภายใน เป็นเมืองที่ไม่เข้มแข็งพอที่จะดำรงตัวเองอยู่ได้อย่างอิสระ เป็นรัฐที่เรียกว่า “รัฐสองฝ่ายฟ้า”
 คือยอมรับอำนาจทั้งจากจีนและพม่า^{๑๘} ความไม่สงบในเมืองเชียงรุ่งมีอยู่ตลอด ซึ่งสยามได้รับทราบ
 เรื่องราวผ่านการรายงานของเมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง และการรายงานจากหัวเมือง อื่น ๆ เช่น
 เชียงใหม่ เป็นต้น กรณีเรื่องเมืองลา เมืองพง แสดงท่าทีของความสัมพันธ์กับสยามไว้ก่อนเนื่องจาก
 เมืองเชียงรุ่งยังมีการเมืองภายในอยู่นั้น สยามเห็นว่าเมืองลา เมืองพง ส่งคนมาเจรจาเช่นนี้ภายหลัง
 จากที่เมืองน่านแต่งคนไปเจรจาเกลี้ยกล่อมให้เข้าสวามิภักดิ์ต่อสยามนั้น อาจเพราะเกรงกลัวว่าเมือง

^{๑๗} ปรีศนา ศิรินาม, ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองลานนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น (พิษณุโลก: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, ๒๕๕๔), ๑๙๒.

^{๑๘} ณัชชา เลหาศิรินาถ, ลิบสองพันนา: รัฐจารีต (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย,
 ๒๕๕๑), คำนำ.

น่านจะยกทัพไปตี จึงได้ชี้แจงเหตุผลที่มาในการขอผ่อนผันการผูกสัมพันธ์กับสยามไว้ก่อน แต่การผ่อนผันนั้นไม่เป็นผล สยามมอบหมายให้เมืองน่านกระทำการขึ้นรุนแรงมากขึ้นคือการยกกองทัพไปโจมตีกวาดต้อนผู้คนจากเมืองลา เมืองพง มาใส่บ้านเมืองให้ได้ เพราะการเกลี้ยกล่อมเจรจาโดยดีไม่ประสบผลสำเร็จ ดังความตอนหนึ่งในสารตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวกล่าวว่า

พญาน่านแต่งให้ไปเกลี้ยกล่อมเมืองลา เมืองพง พวกเมืองลา เมืองพง แต่งคนเอามากับของมาค้ำับ พูตจาของดไว้ก่อนนั้น เมืองลา เมืองพง แต่งมาพูตจาทั้งนี้ โดยกลักกองทัพฝ่ายเราจะยกไปตีบ้านตีเมือง จึงให้มาค้ำับพูตจาเป็นเยื่อใยไมตรีไว้ พวกเมืองลา เมืองพง ไม่มีความเดือดร้อนที่ไหน จะพาครอบครัวทั้งถิ่นฐานบ้านเมืองมา แต่ทว่าคนเมืองลา เมืองพง ตกมาอยู่เมืองน่าน เป็นเชื้อสายอยู่บ้าง พญาน่านจึงแต่งไป เกลี้ยกล่อมพวกเมืองลา เมืองพง โดยมีเชื้อสายอยู่นั้นก็ชอบอยู่แล้ว เกลือกพวกเมืองลา เมืองพง จะได้ความเดือดร้อนกับอ้ายพม่าประการใด จะเข้ามาเกลี้ยกล่อมบ้างก็จะได้รับเอาครอบครัวมา **ถ้าจะเกลี้ยกล่อมเอาโดยเย็นมิได้จะต้องทำเอาโดยร้อน เมื่อเราได้ท้องที่ก็จะไต่ยกไปหักทหารกวาดเอาครอบครัวเมืองลา เมืองพง มาใส่บ้านใส่เมือง** ให้พญาน่านบุตรหลานแสนท้าวคิดอ่านเกลี้ยกล่อมพวกเมืองลา เมืองพง ดูท้องที่ไปพลางตามคิดอ่านแต่ก่อนได้ท้องที่ประการใด ก็จะได้คิดอ่านต่อไป ตามท้องที่ราชการ (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๗)

นอกจากรายงานเรื่องเมืองลาเมืองพงแล้วเมืองน่านได้รายงานว่าได้แต่งให้นายขนานธรรมสิทธิพร้อมนายไพร่ ๔๐ คนขึ้นไปฟังราชการที่เมืองหลวงพระบาง เมื่อเดือน ๕ ข้างขึ้น ปีชวด จัตวาศก ตามหนังสือที่สยามได้แจ้งไปเรื่องให้หมื่นสีบราชการเมืองหลวงพระบาง เจ้าเมืองหลวงพระบางมีหนังสือแจ้งมายังเมืองน่านว่าได้แต่งให้พญาเมืองหล้า พญาเชียงโตคุมทแกล้วทหาร ๑,๕๐๐ คนยกขึ้นไปตีเมืองแฉง แต่ ณ วัน แรม ๑ ค่ำ เดือน ๕ พวกญวน ลาวทรงดำ ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองแฉงแตกหนีไปสิ้น พญาเมืองขวา พญาเชียงโต จุดเผาบ้านเรือนเมืองแฉงเสียแล้วก็กลับมาเมืองหลวงพระบาง^{๙๙}

^{๙๙} “ใบบอกเมืองน่าน เรื่องแต่งให้พระยาราชนบุตร พระยาเมืองเลนขึ้นไปจัดแจงตั้งระเบียบไว้” สำนักหอสมุดแห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรรดล). จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๒๙. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

การรายงานข้อราชการของเมืองน่านถึงราชสำนักสยามได้ตอบกลับมาว่า “พญาน่านให้พญาราชบุตร พญาเมืองเลน ขึ้นไปทำระเนียดเมืองเชียงของให้เป็นภูมิจานบ้านเมืองขึ้น ให้มันคงนั้นก็ชอบด้วยราชการดีแล้ว”^{๑๐๐} และ “ซึ่งพญาน่านแต่งบุตรหลานคุมไพร่ขึ้นไปฟังราชการอยู่เมืองหลวงพระบางตามท้องตราแต่ก่อนนั้นก็ชอบด้วยราชการ”^{๑๐๑} ขณะที่สยามได้รับรายงานจากเมืองน่านเกี่ยวกับการตั้งเมืองเชียงของให้เป็นเมืองหน้าด่าน การเกลี้ยกล่อมเมืองลา เมืองพง ตลอดจนการสืบราชการที่เมืองหลวงพระบางนั้น ในเมืองเชียงรุ่งก็เผชิญกับปัญหาการเมืองภายในตามที่เจ้าเมืองลา เมืองพงได้รายงานมาก่อนหน้านั้นโดยประเด็นความขัดแย้งคือ การแย่งชิงตำแหน่งเจ้าเมืองเชียงรุ่งตามรายงานจากใบบอกเมืองน่าน พ.ศ. ๒๓๘๗ กล่าวถึงสถานการณ์ว่า

พญาหล้าซึ่งพญาน่านแต่งไปนั้น มีหนังสือลงมาถึงพญาน่าน ใจความว่าฝ่ายเมืองปักกิ่งเอาบุตรมหาหวังคนเก่าขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งแล้ว ฝ่ายพม่าก็นำเอาบุตรพี่ชายมหาหวังชื่อหน่อคำมาแต่เมืองอังวะลงมา พาเอาเงี้ยวแลพวกมหาขานประมาณ ๖๐๐๐ ถึง ๗๐๐๐ เข้ามาเมืองเชียงรุ่ง ฝ่ายพวกปักกิ่งแล ๑๒ ปีณาทั้งปวงไม่สมคร ฝ่ายพม่าก็ไม่ยอมแล้วเกิดวิวาทรบพุ่งกัน ฝ่ายมหาหวังผู้เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่ง ก็อ้างเอาพระเดชเดชาสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวแห่งเรา หลอกหลอนพวกพม่าว่าบัดนี้กองทัพเมืองน่านยกมาตั้งอยู่เมืองเชียงของแลเมืองหลวงภูคาเป็นอันมากจะอุดหนุน ๑๒ ปีณา ฝ่ายปากของตะวันออก พม่าแลหน่อคำเงี้ยวทั้งหลายรู้ความก็แตกตื่นไปอยู่เมืองมหาขานน่าน (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถูกกล่าวอ้างว่าจะทรงยกทัพไปช่วยเหลือมหาหวังเจ้าเมืองเชียงรุ่ง พวกพม่ารู้ความก็พากันแตกตื่นหลบหนีกันไปสิ้น กระทั่งต่อมาเมืองน่านรายงาน ว่า เมืองลา เมืองพง ยอมสวามิภักดิ์ต่อสยามได้ให้คำปฏิญาณว่าจะส่งเครื่องบรรณาการ ต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองมาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

^{๑๐๐} “สารตราเจ้าพระยาจักรีตอบเมืองหนองคายเรื่องส่วยน้ำรักอบเชย ฟองปลาหมึก เนื้อปลาหมึก” สำนักหอสมุดแห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๕ เลขที่ ๔๗. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้าต้น.

ด้วยข้าฯ ทั้งหลายก็ซาพิทักษ์เข้ามาเป็นข้าสมเด็จพะพุทธิเจ้าอยู่หัว ณ กรุงฯ ในครั้งนี้แล้ว จึงพร้อมกันให้สัตบุรุษด้วยกันมั่นคง จึงเขียนหนังสือไว้ด้วยกัน ทั้ง ๒ ฝ่าย จะขอกลับคืนไปจัด**เครื่องบรรณาการดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน** ลงไป ทูลเกล้าฯ ถวายจะให้ทันพญาน่านลงไปเฝ้าใต้ฝ่าละอองฯ สมเด็จพะพุทธิเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพา ในครั้งนี้(พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

การเตรียมเครื่องบรรณาการต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองของเมืองลา เมืองพง ถวาย พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ประสบความสำเร็จ เมื่อน่านเห็นว่าข้าวเจียบหายไปถึงได้ แต่งคนขึ้นไปสืบได้ความว่าติดขัดเรื่องการรับแขกเมืองและการเตรียมการศพของมารตามหาวัง

มารตามหาวังก็มาตายลงในขณะนั้น ซึ่งบรรณาการทั้งหลายก็ยังไม่ได้จัดแจง เหตุว่าถูกระด้วยแขกเมืองและการศพสมทบกันจึงหาได้จัดแจงไม่ (พ.ศ.๒๓๘๗ / ๓๗)

การที่สยามพยายามให้เมืองน่านดำเนินการเกลี้ยกล่อมเมืองลา เมืองพง ในสิบสอง พันทนาให้มาสวามิภักดิ์ต่อสยามนั้นเป็นเพราะสยามอยากตัดช่องทางการส่งเสบียงให้กองทัพพม่า ดัง ปราบกฏการกล่าวถึงเมืองลา เมืองพง ว่า “เมืองลา เมืองพง นี้เห็นจะเป็นทางเสบียงอาหารของอ้าย พม่าข้าศึกอยู่”^{๑๐๒}

เมืองลา เมืองพง นี้เห็นยังจะเป็นทางเสบียงอาหารของอ้ายพม่าข้าศึกอยู่ พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวได้ เกณฑ์กองทัพเตรียมไว้ ๒๕๐๐ ถ้าพวกเมืองลา เมืองพง ไม่ส่งครัวพวกพญามงคล ท้าวฤชณา ลงมา พญาน่าน บุตรหลานแสนท้าวจะยกขึ้นไป ถ้าครัวสำนักอาศัยอยู่ บ้านเมืองใดจะเอามาให้จงได้ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๔)

การเกลี้ยกล่อมเมืองลา เมืองพง สามารถทำได้สำเร็จ ใน พ.ศ. ๒๓๘๗ เมืองลา เมืองพงได้ส่งบรรณาการมาทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จากรายงานเรื่อง

^{๑๐๒} “สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระราชโยธา เรื่องให้ตั้งทำถนนหนทาง” สำนักหอสมุดแห่งชาติ.หนังสือ สมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๔๔. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

การส่งบรรณาการจากเมืองลา เมืองพง สิบสองพันนา พบว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองทั้งสามนี้ได้ส่งบรรณาการมาถวายและพระมหากษัตริย์สยามได้พระราชทานพาหนะและสิ่งของตอบแทนดังความในใบบอกพญาน่านกล่าวไว้ว่า

พญาน่านได้ให้ข้าพเจ้ายกกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ ณ เมืองเชียงรุ่ง ก็ได้ปรึกษา กับท้าวพญา ๑๒ ปันนา เมืองเชียงรุ่ง เมืองลา เมืองพง ตกลงยอมมาเป็นข้าสมเด็จ พระพุทธิเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้าน่านกับข้าพเจ้า ได้นำเอาตัวท้าวพญา ๑๒ ปันนา เมือง เชียงรุ่ง เมืองลา เมืองพง กับ**ดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน** เครื่องราชบรรณาการทูลเกล้าฯ ถวายสมเด็จพระพุทธิเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานช้าง ๔ ช้าง กับทรัพย์สิ่งของให้กลับขึ้นไปอยู่ ณ เมืองเชียงรุ่ง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๒)

สยามเข้าไปมีอิทธิพลต่อเมืองต่าง ๆ ในเชียงรุ่ง สิบสองพันนา จึงพบรายงานการส่ง บรรณาการต่อมาในสมัยพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเมืองต่าง ๆ ในเชียงรุ่ง สิบสองพันนาส่งบรรณาการ มายังเมืองน่านเพื่อให้ส่งต่อไปยังราชสำนักสยามและเมืองน่านได้แจ้งมายังเมืองพิชัยเพื่อดำเนินการ เป็นลำดับต่อไป

เมื่อเดือนยี่ ช้างแรม ปีชวด ฉศก กับว่าราชบุตร มหาไชย แต่งนายพิชวง พญาหลวงอินทปัญญา เมืองพง ให้พญาหลวงพรมเมืองเชียงรุ่ง พญาหลวงอาดเมืองตา แจง พญาอรियะเมืองทิง นายไพร่ ๒๙ คนคุมสิ่งของเครื่องราชบรรณาการมาถึงเมือง น่านเมื่อวันแรม ๔ ค่ำเดือน ๔ **ต้นไม้ทองคำ** ต้นหนึ่ง หนัก ๑ ตำลึง ๑ บาท ๑ เฟื้อง **ต้นไม้เงิน** ต้นหนึ่ง หนัก ๑ ตำลึง ๑ บาท ๑ เฟื้อง **เครื่องม้าทองคำ** สำรับ ๑ เครื่องม้า เงินสำรับ ๑ แพรแดงมีดวง ๓ ไม้ ไม้หนึ่งยาว ๗ วา แพรตัวนสีตากุ้ง ๔ ไม้ ไม้หนึ่งยาว ๔ วา เป็นจำนวนสิ่งของ ขนจามรีสีเหลือง ๔๐ พวง สีขาว ๓๐ พวง สีแดง ๑๐๐ พวง สีเขียว ๑๓๐ พวง รวม ๓๐๐ พวง เจียมแดงไม่มีดวง ๑๘ ฟืน พรม ๑๐ ฟืน [...] ม้า ๘ ม้า (พ.ศ. ๒๓๙๗ / ๑๕)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีคำสั่งจากราชสำนักให้เมืองหลวงพระ บางคุมตัวมารดาและน้องหญิงของเจ้าราชบุตรเมืองเชียงรุ่ง ณ ขณะนั้นเมืองหลวงพระบางอยู่ในความ

ดูแลของเมืองน่าน เงื่อนไขของความสัมพันธ์ของสยาม ลาว คือ ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการให้สยาม ทุก ๓ ปี และช่วยเหลือนยามสงครามคือ เกณฑ์กองทัพ เสบียงอาหารมาช่วย ยามสงบให้ช่วยสืบข่าวราชการเรื่องต่าง ๆ เช่น สืบข่าวชายแดนญวน เป็นต้น^{๑๐๓} โดยปกติแล้วเมืองหลวงพระบางจะรายงานข้อราชการต่าง ๆ ให้เมืองน่านทราบ ข้อมูลในสารตราและใบบอกพบว่ามีหนังสือเจ้าราชบุตรเมืองเชียงรุ่งให้เมืองหลวงพระบางปล่อยตัวอุปราชามารดาและน้องหญิงกลับบ้านเมือง ความในใบบอกกล่าวว่

หนังสือเจ้าราชบุตรเมืองเชียงรุ่งมาถึงเมืองหลวงพระบาง ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งว่าราชบุตรมาจากเมืองอังวะถึงเมืองเชียงรุ่งแต่วัน เดือน ๘ ปีจอโทศก ฉบับหนึ่งว่ากำหนดเมืองหลวงพระบางจะเอาข้างขึ้นไปถวายเจ้าปักกิ่งแล้ว ฮ่อเมืองลาเมืองแมนจึงจะแต่งให้ฮ่อไปด้วย ๒ นาย กับว่าให้เมืองหลวงพระบางปล่อยอุปราชามารดาและน้องหญิงท้าวพญาครอบครัวคืนไปบ้านเมือง ๒ ฉบับนี้ได้บอกลงมากรุงเทพฯ แล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๓)

จากหนังสือฉบับดังกล่าวที่ราชบุตรส่งมาถึงเมืองหลวงพระบาง ๕ ฉบับ เนื้อหากล่าวถึง ราชบุตรเดินทางมาถึงเมืองเชียงรุ่งแล้ว นึกถึงอุปราชามารดาและน้องหญิงจึงได้ฝากเสื้อผ้าลงมาให้และแจ้งข่าวว่าราชบุตรได้เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งแล้ว ราชบุตรจึงได้พึ่งพาฮ่อ เมืองลา เมืองแมน ให้ช่วยขอเอาอุปราชามารดาและน้องหญิงครอบครัวทั้งปวงขึ้นไปเมืองสิบสองปันนา

เจ้าเมืองหลวงพระบางพิทักษ์รักษาเลี้ยงดูอุปราชามารดาและน้องหญิงท้าวพญาครอบครัวทั้งปวงไม่ให้ตกไปแห่งใดตำบลใดนั้น ราชบุตรมีความยินดีบุญคุณเจ้าเมืองหลวงพระบางหาที่สุดมิได้ ถ้าเมืองหลวงพระบางคิดเห็นแก่ทางไมตรีจึงมากขอให้ปล่อยอุปราชามารดาและน้องหญิงท้าวพญาครอบครัวทั้งปวงขึ้นไปบ้านเมืองด้วย (พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๓)

^{๑๐๓} สิริอภิขยา นิธิภัทรธนาธรณ์, “ความสัมพันธ์ไทย-ลาว: อุปสรรคและโอกาสในการสถาปนาความสัมพันธ์เมืองคู่แฝด (น่านกับหลวงพระบาง)” (วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการเมือง คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๙), ๖.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระดำรัสปล่อยตัวมารดาและน้องหญิงของภายหลังจากการส่งราชบรรณาการและการเข้ามาถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตั้งราชสำนักสยามของขุนนางผู้ใหญ่แห่งสิบสองปันนาใน พ.ศ. ๒๓๙๘ โดยส่งมาทางเมืองน่าน และเมืองพิชัยนำเดินทางมายังราชสำนักสยาม ดังความในสารตราจากราชสำนักสยามแจ้งไปยังเมืองน่านภายหลังจากการเข้ามาสวามิภักดิ์ของเมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนาว่า

เจ้าเมืองเชียงรุ่งคิดถึงมารดาอุปราชาน้องหญิง พวกครัวสิบสองปันนาจึงตกมาอยู่ ณ เมือง หลวงพระบาง เมืองน่าน จึงจัดต้นไม้ทองต้นหนึ่งหนัก ๒ ตำลึง ๓ บาท ๓ สลึง ต้นไม้เงินต้นหนึ่งหนัก ๔ ตำลึง ๒ บาท ๑ เฟื้อง เครื่องทองสำหรับ ๑ เครื่องม้าเงินสำหรับ ๑ ม้า ๘ ม้า แพรแดงขนาดใหญ่ ๔ ไม้ แพร่ตอนสีดำ ๔ ไม้ จามรีสีต่างกัน ๓๖๐ พวง เจียมแดง ๖๐ ผืน พรม ๑๐ ผืน เครื่องราชบรรณาการลงมายังเมืองน่าน ขอให้พระยานานแต่งบุตรหลานนำพระพิศวงฯ ท้าวพระยาถือ คุมต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองลงมาถวายบังคมบุญคำพระมหากษัตริย์เจ้าประเทศราชทองในกรุงเทพฯพระมหานครอมรัตนโกสินทร์มหินทรายุทธยาบรมราชธานีเพื่อจะขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้มารดาเจ้าอุปราชาน้องหญิงแลครอบครัวกลับคืนไปยังถิ่นฐานบ้านเมือง (พ.ศ. ๒๓๙๘ / ๒๓)

การเข้ามาสวามิภักดิ์ของเมืองสิบสองปันนาคือ นอกจากจะถวายเครื่องราชบรรณาการแล้ว ตัวแทนจากเมืองสิบสองปันนาก็ต้องทำพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์สยามด้วย ราชสำนักสยามส่งสารตราไปถึงเมืองน่านเพื่อแจ้งเรื่องการเข้าร่วมพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของตัวแทนเมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนาต่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ว่า

พญาน่านจึงแต่งให้นายขนานมหาพรหม นายหนานสุริย ราชวงษเมืองเลน แสนท้าวนายไพร่พานายพิศวงฯ พระยาหลวงพรหมปัญญา ท้าวพระยาพวกถือเมืองเชียงรุ่ง กับต้นหนังสือเจ้าเมืองเชียงรุ่ง หม่อมมหาไชย ลงไปพบพระยาราชวรานุ กุญ กรมมหาดไทย นายขันมหาดเล็ก เจ้าอุปราชที่เมืองพิชัย พระยาราชวรานุ กุญ พานายขนานมหาพรหม นายหนานสุริยกับนายพิศวงฯท้าวพระยาถือลงไปถึงกรุงเทพฯ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีเถาะสัปตศก นั้น ได้ให้ล่ามแปลหนังสือถือออกเป็นคำไทยแล้วได้ให้นายพิศวงฯ ท้าวพระยาถือกระทำสัตยาณ

ลัทธิ พูลเกล้าฯ ถวายต่อใต้ฝ่าละอองฯ รับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแล้ว
จึงนำหนังสือบอกพยานานกับคำแปลหนังสือลือขึ้นกราบทูลแต่พระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาอานันทมหิดลสุทฤษฎีวงศ์วงศ์วชิราวุฒยรัชชัตยราชานิกโรดมจาตุรัน
ตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศบรมธรรมิกราชาธิราชบรมนารถพิตรพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐและได้พานายขนานมหาพรหม นายหนาน
สุริย เจ้าอุปราชา นายพิชวงษ ท้าวพระยา ลือ เมืองเชียงรุ่งเข้าเฝ้าทูลละอองฯ
ทูลเกล้าฯ ถวายดอกไม้ทอง ดอกไม้เงิน เครื่องราชบรรณาการทรงทราบใต้ฝ่าละออง
ฯ แล้ว (พ.ศ. ๒๓๙๘ / ๒๓)

หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงมีพระดำรัสให้เจ้าเมือง
หลวงพระบางจัดเจ้าหน้าที่ไปส่งมารดาอุปราชาและน้องหญิงกลับบ้านเมือง การที่สยามเข้าไป
แทรกแซงทางการเมืองในเชียงรุ่ง สิบสองพันนา จนทำให้ยอมสวามิภักดิ์ต่อสยามในสมัย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นว่าทำให้สยามพยายามรักษาเมืองเชียงรุ่งไว้เป็น
เมืองขึ้นให้ได้แต่ ขณะเดียวกันพม่าก็ไม่ยินยอมเสียเมืองในสิบสองพันนาให้สยามโดยง่าย คำสั่งการ
หลายเรื่องที่ราชสำนักสยามส่งถึงเมืองน่านให้คอยสืบข่าวคราวทางเมืองเชียงรุ่ง สิบสองพันนาแสดงถึง
ความไม่เชื่อมั่นในความจงรักภักดีของเมืองเชียงรุ่ง สิบสองพันนา อีกทั้งการตรวจสอบการสืบข่าวว่า
เมืองเชียงรุ่ง สิบสองพันนาแปรพรรคไปสวามิภักดิ์ต่อพม่าหรือไม่ทำได้ไม่ถนัด เนื่องจากระยะทาง
จากเชียงรุ่ง สิบสองพันนาห่างไกลจากราชสำนักสยามมาก ทำให้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวจึงมีแผนการครอบครองเชียงรุ่งโดยตีเมืองเชียงตุงให้ได้เสียก่อน ทรงเห็นว่าถ้าสามารถตี
เมืองเชียงตุงได้ก็จะครอบครองเมืองเชียงรุ่งได้เช่นกัน ทำให้สยามต้องทำสงครามกับเมืองเชียงตุงถึง
สองครั้ง

๙ การทำสงคราม

๙.๑ ตีเชียงตุงครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒ - ๒๓๙๓): สงครามตัวแทน

การตีเชียงตุงครั้งที่ ๑ เกิดขึ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๙๒ การ
ทำสงครามครั้งนี้เป็นสงครามตัวแทน กล่าวคือ สยามให้ล้านนายกทัพไปตีเชียงตุงโดยสยามเป็นผู้
แนะนำและควบคุมอยู่เบื้องหลังเพราะบริบททางการเมืองช่วงเวลานั้นราชสำนักสยามครองอิทธิพล

เหนือหัวเมืองประเทศราชล้านนาทำให้มีอำนาจสั่งการให้ล้านนากองทัพตีเมืองเชียงตุงได้^{๑๐๔} การได้ครอบครองเมืองเชียงตุงถือเป็นผลดีต่อความสงบของหัวเมืองทางเหนือ ได้แก่ เมืองเชียงราย เชียงแสน และเชียงใหม่ อีกทั้งยังเป็นการลดอันตรายที่อาจเกิดขึ้นต่อไปในภายหน้า เพราะพม่าอาจใช้เมืองเชียงตุงเป็นฐานกำลังเพื่อโจมตีหัวเมืองทางเหนือ^{๑๐๕} ทำให้ราชสำนักสยามสูญเสียอิทธิพลเหนือล้านนาได้

เอกสารราชการประเภทสารตราและใบบอกที่ราชสำนักสยามติดต่อล้านนาเกี่ยวกับการรายงานเรื่องเมืองเชียงตุงและการทำศึกกับเมืองเชียงตุงพบว่ามีจำนวนหลายฉบับ สำหรับศึกเชียงตุงครั้งที่ ๑ พบว่าในช่วง ๕ ปีก่อนการทำศึกกับเชียงตุงสยามและล้านนามีการติดต่อเรื่องการเตรียมความพร้อมในการทำศึกกับเมืองเชียงตุง มีการส่งข่าวที่ล้านนาสืบทราบมาได้ มีการขอคำปรึกษา ตลอดจนรายงานขั้นตอนต่าง ๆ ก่อนการทำศึกกับเมืองเชียงตุง ทางสยามได้ให้คำแนะนำเรื่องที่ว่าล้านนาขอคำปรึกษา ตลอดจนการสืบข่าวที่เกี่ยวข้องกับเมืองเชียงตุงแล้วแจ้งข่าวกลับไปยังล้านนา ในระยะก่อนทำสงครามนี้สยามจำเป็นต้องทราบข้อมูลเกี่ยวกับเมืองเชียงตุงให้มากที่สุดจึงได้ให้ล้านนาจัดเตรียมรายงานนำส่งสยาม เช่น แผนที่เมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง การรายงานเรื่องส่งแผนที่พบในสารตราที่ส่งจากราชสำนักสยาม พ.ศ. ๒๓๘๗ มีเนื้อหาอธิบายว่า สยามได้ติดต่อให้เมืองเชียงใหม่ส่งแผนที่เมืองเชียงตุงเมืองเชียงรุ่งไปยังราชสำนัก เนื้อหาในสารตราไม่ได้อธิบายรายละเอียดของแผนที่ที่มีลักษณะเช่นไร เพียงแค่ระบุว่านำส่งแผนที่เท่านั้น

หนังสือเจ้าพญาจักรีมาถึงพญาวิเชียรปรากฏการ พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่ ด้วยบอกส่งต้นหนังสือมาไชย มีมาถึงพญาเชียงใหม่ ๒ ฉบับ พญาราชวงศ์เมืองเชียงราย ๑ ฉบับ นายน้อยมหาวงศ์ ๑ ฉบับ รวมเป็น ๓ ฉบับ ให้นายไชยภักดีข้าหลวงถือลงไปครั้งหนึ่งแล้ว บอกให้พญาสิทธิวิสุทรมงคลคุมเอาแผนที่เมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง ลงไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

^{๑๐๔} ทิพย์พาพร อินคัม, “สงครามเชียงตุงในประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. ๒๓๙๒-๒๔๘๘” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑), ๒.

^{๑๐๕} ไพศาล จั้วทอง, นครเชียงตุง, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (เชียงใหม่: ศูนย์บริหารงานวิจัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๖๐), ๑๘.

การที่สยามสนใจเรื่องแผนที่เมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง อาจเป็นเพราะกำลังเผชิญกับสถานการณ์ทางการเมืองเพื่อเตรียมการเรื่องสงครามเชียงตุง แต่อีกเหตุผลหนึ่งอาจเป็นเพราะความจำเป็นในการเจรจากับอังกฤษเรื่องเส้นเขตแดน เพราะในช่วงปีแรก ๆ ของสมัยพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวสยามไม่ได้ตกลงเรื่องเขตแดนตามที่อังกฤษร้องขอบ่อยครั้งเพราะเห็นแก่มิตรภาพของทั้งสองฝ่าย แต่ปรากฏว่าในระยะหลังที่ความสัมพันธ์เริ่มแย่งลง สยามไม่พอใจเจ้าหน้าที่อังกฤษที่มีท่าทีแข็งกร้าวขึ้นในช่วง พ.ศ. ๒๓๘๓-๒๓๘๖ สยามจึงมุ่งมั่นตกลงเขตแดนให้เสร็จ แต่ความเข้าใจเรื่องเส้นเขตแดนแบบตะวันตกและแบบที่สยามคิดอาจไม่ใช่สิ่งเดียวกัน^{๑๖} ราชสำนักสยามจึงได้ให้เมืองเชียงใหม่ตรวจสอบและนำส่งแผนที่เมืองเชียงตุงและเชียงรุ่งไปยังราชสำนักเพื่อเตรียมการเจรจาเรื่องเส้นเขตแดนในพื้นที่ต่าง ๆ ตามที่อังกฤษเรียกร้องและเพื่อเตรียมเรื่องการศึกษาสงคราม

การเตรียมความพร้อมก่อนสงครามตีเชียงตุงสยามเน้นให้ล้านนาตั้งเมืองหน้าด่านให้เข้มแข็ง โดยการเกณฑ์คนไปรักษาเมืองเชียงราย การเตรียมสร้างป้อมค่าย เป็นต้น ในระยะแรกที่มีการปรึกษาข้อราชการเรื่องยกทัพไปตีเมืองเชียงตุง สยามยังไม่ได้รับความชัดเจนว่าล้านนาจะให้ใครเป็นแม่ทัพ และเตรียมการกันไว้อย่างไรบ้าง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงตรัสถามถึงการเตรียมความพร้อมเรื่องกองทัพที่จะยกไปตีเมืองเชียงตุงว่าในสามเมือง ได้แก่ เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน จะให้ใครเป็นแม่ทัพ และมีรายงานเบื้องต้นจากล้านนาว่าจะให้พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่เป็นแม่ทัพ

การซึ่งจะไปตีเมืองเชียงตุงพญาเชียงใหม่ พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาลคอร พญาลำพูน พญาอุปราช พี่น้องผู้ใหญ่พูดจาปรึกษากันว่าถ้าโปรดเกล้าฯ ให้ไปกระทำแล้ว พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่จะเป็นแม่ทัพ พญาลคอร พญาลำพูน จะเข้ากองไปด้วย จะเอาไพร่พลไปสัก ๗ พันเศษ จะรวมทัพที่เมืองเชียงรายแล้วจะนัดหมายแยกย้ายไปตีเชียงตุงให้พร้อมกัน (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

สงครามตัวแทนในคราวนี้สยามรับทราบพญาอุปราชเมืองเชียงใหม่จะได้เป็นแม่ทัพ โดยมีเมืองลคอร เมืองลำพูน ร่วมรบด้วยและมีจำนวนไพร่พล ๗,๐๐๐ เศษ มีเมืองเชียงรายเป็นจุดรวมทัพ

^{๑๖} ธงชัย วินิจจะกุล, กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิภคยาของชาติ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๕๖), ๙๖.

พระบาทสมเด็จพระพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยินดีในภาระกิจยกทัพตีเมืองเชียงตุงคราวนี้ของล้านนา พระองค์ตรัสชื่นชมแม่ทัพนายกองของล้านนาว่าเป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องแล้วในฐานะเมืองประเทศราช ดังความที่ปรากฏในสารตรากล่าวว่

พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชา เมืองเชียงใหม่เห็นการได้ท่วงทีจะขอจัดทัพไปตี เมืองเชียงตุงในเทศกาลแล้งปีนี้เป็นแน่ไนโปรดเกล้าว่ พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชา ญาติพี่น้องคิดการทั้งนี้จะให้เป็นความชอบก็สมควรกับที่เป็นเมืองประเทศราชอยู่ แล้ว แต่ทว่พญาเชียงใหม่กราบบังคมทูลพระกรุณาไว้แต่ก่อนว่ เมืองเชียงตุงมีเขาล้อมรอบ ทางที่จะยกกองทัพไปเป็นทางช่องแคบข้ามเขาหลายแห่ง หลายตำบล แล้ว มหาชนานก็แต่งคนมาตั้งด่านจัดแจงการรักษาบ้านเมืองมั่นคงจะไปกระทำการเมือง เชียงตุงได้โดยยาก (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

ในระยะแรกนี้ราชสำนักสยามมีความกังวลเรื่องการตั้งรับศึกของเมืองเชียงตุง ซึ่งในเวลานั้น มหาชนานเป็นผู้ปกครองเมืองเชียงตุง(พ.ศ. ๒๓๕๖-๒๔๐๐)^{๑๐๗} มีการป้องกันเมืองเชียงตุงโดยการบูรณะกำแพงและประตูเมืองในสมัยนี้หลายจุด^{๑๐๘} ประกอบกับสภาพภูมิประเทศเมืองเชียงตุงตั้งอยู่บนที่สูงเป็นที่ราบของกันกระหะมีเทือกเขาล้อมรอบอยู่ระหว่างแม่น้ำสำคัญ ๒ สาย คือ แม่น้ำโขงทางตะวันออกและแม่น้ำสาละวินทางตะวันตก มีแม่น้ำเงินหรือชินไหลผ่าน นอกจากธรรมชาติจะเป็นป้อมปราการป้องกันศัตรูแล้วยังมีกำแพงเมือง ๒ ชั้นคั่นด้วยคูเมืองทำให้ยากต่อการโจมตี^{๑๐๙} จึงได้มีการเตือนล้านนาให้คำนึงถึงบริบทรายรอบเหล่านี้ด้วยซึ่งอาจส่งผลต่อการแพ้หรือชนะศึกเชียงตุงได้เช่นกัน การเตรียมการที่ล้านนารายงานต่อสยามเรื่องการเตรียมทัพมีพญาลาคอร พญาลำพูน จะเข้ากองทัพไปด้วยแล้วรวมทัพที่เชียงรายและนัดหมายไปตีเชียงตุงพร้อมกัน เป็นผลจากที่ทางล้านนา

^{๑๐๗} โพลเกอร์ กราบาวสกี. “ล้านนา สิบสองพันนา และรัฐฉาน ในสายตาของชาวตะวันตก : จดหมายเหตุของ W.C. McLeod และ Dr. Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๓๖/๓๗”. *โลกประวัติศาสตร์*. ปีที่ ๕ ฉบับที่ ๓ กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๔๒, หน้า ๒๕-๒๖.

^{๑๐๘} อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว, *เล่าเรื่องเมืองเชียงตุง เมืองพะยาก และเมืองเลน*, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒), ๑๕.

^{๑๐๙} วุฒิชัย มูลศิลป์, “สงครามคราวตีเชียงตุง (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๙๗),” ใน *ศึกเชียงตุง การแผ่แสนยานุภาพของสยามประเทศยุคเปลี่ยนผ่านเมืองอุดมทิศ สงครามจารีตครั้งสุดท้ายของสยามประเทศ*, (กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชน จำกัด, ๒๕๕๒), ๖๒.

รายงานการดำเนินการตามขั้นตอนเพื่อให้เมืองเชียงตุงเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อสยามตามที่ราชสำนักสยามสั่งการมาแล้วโดยพญาเชียงใหม่รายงานว่าได้เกลี้ยกล่อมเมืองเชียงตุงให้มาสวามิภักดิ์อยู่หลายปีแล้วก็ไม่ประสบผลสำเร็จ เมืองเชียงตุงไม่ยินยอมเข้ามาเป็นเมืองประเทศราชของสยาม

พญาเชียงใหม่ว่าจะคิดเกลี้ยกล่อมเอาโดยตีก็ช้านานหลายปีแล้ว หาได้

ผู้คนครอบครัวมาใส่บ้านเมืองไม่ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

พระบาทสมเด็จพระพระที่นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าถึงคราวต้องทำศึกกับเชียงตุงเพราะขั้นตอนการเจรจาเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงตุงไม่ประสบความสำเร็จ จึงเริ่มดำเนินการโดยสร้างเมืองให้เป็นป้อมปราการสำคัญหรือเมืองหน้าด่าน เช่น เมืองเชียงราย ราชสำนักสยามแนะนำว่าในระยะแรกก่อตั้งเมืองเชียงรายให้ช่วยกันระวางการรุกรานจากพม่าที่จะหาทางขัดขวางเพื่อไม่ให้ตั้งเมืองเชียงรายสำหรับใช้เป็นฐานทัพตีเมืองเชียงตุงให้สำเร็จ ดั่งคำสั่งการจากราชสำนักมีว่า

อ้ายพม่าคิดอ่านจะไม่ให้เราตั้งเมืองเชียงรายกลัวเราจะไปตีเมืองเชียงตุง อ้ายพม่าคิดจะตัดรอนเมืองเชียงรายของเราอยู่ ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีตราขึ้นไปแต่ก่อนว่าเราจัดแจงตั้งเมืองเชียงรายขึ้นครั้งนี้ อ้ายพม่าคงจะหาชอบใจไม่ อ้ายพม่าก็ระวางรักษาเขตแดนบ้านเมืองเหมือนกันกับเรา ฝ่ายเราถ้าพม่าตั้งบ้านเมืองเป็นเสบียงอาหารล่อแหลมออกมา เราก็ต้องยกไปตัดรอนเสีย (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

นอกจากสยามจะแนะนำให้ระมัดระวังพม่าแล้ว หากสืบราชการพบว่าพม่าจัดเตรียมเสบียงอาหารที่เมืองใดก็ให้ยกทัพไปทำลายเพื่อไม่ให้เป็นที่สะสมเสบียงอาหารเลี้ยงกองทัพพม่าได้ การศึกครานี้สยามเชื่อมั่นในศักยภาพของล้านนาในการต่อสู้กับกองทัพพม่าเนื่องจากมีประสบการณ์การทำศึกสงครามแล้วแต่ก็ยังคงกังวลเรื่องความเข้มแข็งของเมืองเชียงรายที่เป็นเมืองหน้าด่าน ข้อความในสารตราแสดงถึงความกังวลเรื่องเมืองหน้าด่านของราชสำนักสยามมีความว่า

เราจัดแจงตั้งเมืองเชียงรายนั้นจะตั้งเป็นบ้านเมืองมีค่ายคูเชิงหินหอรบให้มันคงยึดยาวไปภายนอก ถึงอ้ายพม่าเข้าศึกจะยกจู่โจมมาก็ให้รับรองสู้รบได้ แม้นเจ้าอังวะจะมีใจที่คิดตัดรอนเมืองเชียงราย จะให้ยกเป็นกองทัพใหญ่มาระยะทางไกลก็จะขัดด้วยเสบียงอาหาร แล้วเจ้านายบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวผู้ใหญ่เมืองเชียงใหม่ลคอร ลำพูน ที่เคยทัพศึกก็ยังมีอยู่มากู้ขึ้นเชิงอ้ายพม่าอยู่แต่ก่อนแล้ว ทั้งไพร่พลเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน ทั้ง ๓ เมืองทุกวันนี้ก็มากมายช่วยกันเฝ้าสกัดตัด

เสบียงอาหารสู้รบกระทำกับอ้ายพม่าให้ยับเยินไปอย่างไรก็จะทำได้ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

ความกังวลใจเรื่องความเข้มแข็งของเมืองเชียงรายทำให้ราชสำนักสยามมีคำสั่งให้สืบข่าวทุกด้านและรายงานไปยังล้านนาเพื่อช่วยระมัดระวังความปลอดภัย เช่น กรณีการยกทัพของพม่า สยามเตือนเรื่องให้ระวังทัพพม่าว่าจะต้องยกมาตีเมืองเชียงรายเป็นแน่ และจะย้ายอยู่เสมอเรื่องให้ล้านนาสามัคคีกันเพื่อรวมกำลังให้เข้มแข็งและร่วมมือกันปกป้องเมืองหน้าด่าน ดังความในสารตรากล่าวว่

บัดนี้ได้ข่าวราชการว่าอ้ายพม่ายกกองทัพมาตั้งอยู่เมืองยางแดง ไพร่พลอ้ายพม่ายกขึ้นไปทางข้างเหนือจะมาตีเมืองเชียงรายนั้น เมืองเชียงใหม่ เมืองลคร ลำพูนก็รู้ราชการช้านานอยู่แล้ว ป่านนี้สืบสวนกองทัพพม่าจะมากและน้อย อ้ายพม่าจะคิดราชการประการใดก็เห็นจะรู้ความซัด ถ้าสืบสวนได้ความเป็นประการใดก็ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร พญาลคร พญาลำพูน พญาอุปราช พญาราชวงษ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องลูกหลานแสนท้าวพญาลาวเก่าใหม่ ทั้ง ๓ เมืองปรึกษาหารือคิดราชการให้พร้อมมูลกัน อย่าให้พลาดพลั้งเสียขึ้นเชิงกับอ้ายพม่าเข้าศึกได้ อ้ายพม่าคงจะคิดกระทำกับเมืองเชียงรายของเราครั้งหนึ่งเป็นแน่ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

สยามย้ายเตือนล้านนาอยู่เสมอเรื่องการสืบข่าวของพม่าเพื่อระมัดระวังตนเอง เรื่องการรายงานข้อมูลต่าง ๆ ไปราชสำนักสยาม เรื่องการวางแผนตัดเสบียงอาหารกองทัพพม่า รวมถึงเรื่องการแจ้งข่าวให้หัวเมืองล้านนาทุกเมืองรับทราบโดยทั่วถึงกัน เพราะด้วยระยะทางระหว่างเมืองในล้านนาแต่ละเมืองใกล้กันสามารถสนับสุนนช่วยเหลือกันได้ทันทั่วที่มากกว่าการรอคอยกองทัพจากสยามมาช่วยเหลือ

อย่าให้มีความประมาทให้ระวังไว้ รักษาบ้านเมืองการทางสืบสวนราชการจงกวัดขันทั้งฤดูแล้งฝน อ้ายพม่าจะคิดราชการประการใด ก็ให้รู้เท่าทันทั่วที่อ้ายพม่า ถ้าอ้ายพม่าทำไร่นาและตั้งยุ้งฉางถ่ายเสบียงอาหารออกมาที่แห่งตำบลใด ก็ให้แต่งกองทัพยกไปตัดรอนเสีย อย่าให้อ้ายพม่าตั้งทำไร่นาค่ายเสบียงอาหารออกมาเป็นกำลังศึกสงครามได้ แม้นอ้ายพม่าจะยกกองทัพใหญ่และทัพจู่โจมมากระทำในฤดูแล้งฝน ประการใดก็ดี ก็ให้พร้อมมูลช่วยกันทั้ง ๓ เมือง จัดกองทัพออกเข้าสกัดตัดเสบียง

อาหาร สู้รบเอาชนะกับอ้ายพม่าข้าศึก และให้เร่งบอกไปถึงเมืองแพร่ น่าน หัวเมืองที่ไกลให้รู้ราชการโดยเร็ว จะได้อุดหนุนช่วยกันรบพุ่งกระทำกับอ้ายพม่าให้ยับเยิน ถ้าไพร่พลกองทัพพม่ายกมามาก ก็ให้ช่วยกันต้านทานสู้รบรักษาบ้านเมืองไว้ให้มั่นคงกว่ากองทัพกรุงเทพฯ จะยกขึ้นมาถึงอย่าให้เสียทีกับอ้ายพม่าข้าศึกได้ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวและขุนนางผู้ใหญ่เล็งเห็นว่าพม่าจะยก เชียงตุงให้อังกฤษ อังกฤษสมัยนั้นเป็นประเทศมหาอำนาจและกำลังมีอิทธิพลอย่างมากในภูมิภาค ตะวันออก สยามค่อนข้างยำเกรงในอังกฤษอีกทั้งอังกฤษเป็นผู้เริ่มสร้างความสัมพันธ์ทางการทูตแบบสากลกับสยาม โดยอังกฤษได้ส่งทูตเข้ามาเจรจาขอทำสนธิสัญญามิตรภาพและการค้าสำเร็จในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ ซึ่งเป็นสนธิสัญญาที่สยามทำกับชาติตะวันตกและเป็นสนธิสัญญาฉบับแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ด้วย^{๑๑๐} หากพม่ายกเมืองเชียงตุงให้อังกฤษ สยามกับอังกฤษขณะนั้นเป็นมิตรกัน ล้าหนาในความควบคุมของสยามจะไม่สามารถรบกับเชียงตุงได้ สยามจึงต้องการให้ล้าหนาเร่งรีบทำสงครามกับเมืองเชียงตุงก่อนที่พม่าจะมีแนวคิดยกเมืองเชียงตุงให้กับอังกฤษ ความสำคัญข้อนี้ปรากฏในสารตราความว่า

เมืองเชียงตุงนั้นถ้ายังตั้งเป็นบ้านเมืองอยู่แล้ว เมืองเชียงรายของเราหาเป็นที่วางใจได้ไม่ จะต้องป่วยการไพร่พลระวังรักษาบ้านเมืองอยู่ทุกปี ถ้าแลว่าราชการศึกอ้ายพม่าก็ให้คิดอ่านไปกระทำเอาเมืองเชียงตุงเสียในเร็ว ๆ จะกระทำในปีมะเส็ง สัปตศก ถ้าปีมะเมียก็ให้คิดกระทำเอาเสียให้ได้ ถ้าช้าไปอ้ายพม่าจะรักษาเมืองเชียงตุงมั่นคงจะทำยากอย่างหนึ่ง **อ้ายพม่าจะได้ความคิดยกเมืองเชียงตุงให้ขึ้นกับอังกฤษ เสียด้วย** จะให้เป็นเมืองขึ้นทั้ง ๒ ฝ่าย อ้ายพม่าจะเห็นว่าเรากับอังกฤษเป็นทางไมตรีกัน เราจะไปกระทำกับเมืองเชียงตุงก็จะคิดทางไมตรีอยู่ ให้คิดอ่านตัดความคิดอ้ายพม่าเอาเมืองเชียงตุงเสียให้ได้โดยเร็วก่อน (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

^{๑๑๐} ชาติชยา พณานานนท์, “ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓ : พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๗), ๓.

การที่สยามเล็งเห็นว่าพม่าอาจจะยกเชียงตุงให้ขึ้นกับอังกฤษแล้วส่งผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับอังกฤษหากสยามสนับสนุนให้ล้านนาทำสงครามกับเชียงตุง เห็นได้ว่าสยามมองสถานการณ์รอบด้าน สยามต้องการขยายพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักรแต่ขณะเดียวกันก็กังวลเรื่องความสัมพันธ์กับอังกฤษด้วย จึงแนะนำให้เจ้านายล้านนารับจัดเตรียมทัพทำศึกกับเชียงตุงให้เร็วไว ถ้าเจรจาเกลี้ยกล่อมได้จะเป็นการดี ถ้าเกลี้ยกล่อมไม่ได้ก็ต้องทำศึกจะได้เป็นการขยายขอบเขตอาณาเขตต่อไปซึ่งการเจรจาเกลี้ยกล่อมนั้นเมืองเชียงใหม่ได้พิจารณาแล้วว่าไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากเมืองเชียงตุงสมัครใจฝักใฝ่กับพม่าและไม่ได้แสดงท่าทีจะยินยอมสวามิภักดิ์ต่อสยามทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนล้านนาในการทำศึกกับเมืองเชียงตุงจึงมีคำสั่งให้สยามทำศึกกับเมืองเชียงตุง

ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมसार พญาลาคอร พญาลำพูน พญาอุปราช พญาราชวง พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าว พญาลาวเก่าใหม่ทั้ง ๓ เมืองปรึกษาหารือให้พร้อมมูลกัน การซึ่งจะคิดเอาเมืองเชียงตุงนั้นถ้าจะคิดเอาได้ด้วยสติปัญญาเกลี้ยกล่อมให้คิดเกลี้ยกล่อมเอาเจ้านายไพร่พลครอบครัวเมืองเชียงตุงให้เลิกถอนมาเสียให้สิ้น ถ้าจะคิดเอาโดยเย็นได้ดีมาก ทั้งไม่หนักแรงไพร่พลแล้วเมืองเชียงตุงคราวนี้ก็หวาดหวั่นอยู่ด้วยเราตั้งเมืองเชียงรายออกไป ถ้าจะเกลี้ยกล่อมเห็นจะคล้อยง่ายกว่าแต่ก่อน **ถ้าจะเกลี้ยกล่อมเอาโดยตีเห็นจะไม่ได้แล้ว จะต้องยกกองทัพไปตีก็ให้สืบสวนดูท่วงทีให้แน่นอน แล้วจึงยกกองทัพไปตีกวาดเอาครอบครัวเมืองเชียงตุงมาให้สิ้นเชิง** อย่าให้เมืองเชียงตุงตั้งอยู่เป็นทางเข้าศึกได้ ถ้าเราตีเมืองเชียงตุงแล้ว เมืองเชียงรายก็จะตั้งมั่นบ้านเมืองของเราก็จะอยู่เย็นเป็นสุข จะได้คิดแผ่เขตแดนบ้านเมืองให้กว้างขวางต่อออกไปอีก (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

การเตรียมความพร้อมเมืองหน้าด่านช่วงก่อนทำสงครามกับเชียงตุง นอกจากเสริมกำลังไพร่พลในเมืองเชียงรายให้พร้อมและสร้างป้อมค่ายให้มั่นคงแล้ว การสืบข่าวทางเมืองเชียงตุงก็มีความสำคัญ ราชสำนักสยามได้รับรายงานว่ามหาขานานเมืองเชียงตุงก็มาลาดตระเวนเพื่อสืบข่าวบริเวณชายแดนเพื่อนำข่าวไปรายงานพม่า มีการเจรจากันกับมหาขานานเมืองเชียงตุงได้ความเช่นไรก็รายงานให้สยามทราบตลอดจนการสืบข่าวคราวต่อไปถึงเมืองอังวะหลังจากที่มหาขานานได้ยกพลกลับไปรายงานพม่า

อยู่มาเมื่อ ณ ปีเถาะ เบญจศก โปรตเกล้าฯ ให้ยกขึ้นไปตั้งเมืองเชียงราย นาย
 ภิมสารแต่งให้พญาจ่าเมืองคุมไพร่ ๕๐ คน ไปรักษาด่าน ณ เมืองโคหัวโปง **มหาขนาน**
เมืองเชียงตุงก็แต่งกองกระเวนมาลาดกระเวน พบกับพวกกองกระเวนเมือง
เชียงใหม่ พุดจากันว่า บัดนี้สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เมืองเชียงใหม่ขึ้น
 ไปตั้งเมืองเชียงราย พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชาจึงให้นายภิมสารคุมไพร่ขึ้นมาตั้งทำ
 เมืองเชียงรายหมื่นคนให้อยู่เมืองเชียงรายหมื่นคน เข้ากัน ๒ หมื่นคน **ถ้ามหาขนานจะ**
มารบกันก็มา ถ้ากลัวจะเป็นเวรกรรมไม่รบกันจะไปมาค้าขายก็ให้มา ไม่ทำอะไรกัน
 (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)

กองลาดตระเวนกลับไปรายงานข่าวมหาขนาน มหาขนานจึงมีหนังสือแจ้งให้เมืองอังวะทราบ
 เจ้าอังวะมีความเห็นว่า “เมืองเชียงใหม่ยกมาตั้งเมืองเชียงรายก็ตามที่เขา เขาไม่ทำร้ายกับเรา เราอย่า
 ทำร้ายกับเขา”^{๑๑๑} และอย่าให้ประมาทให้คอยระวังรักษาเขตแดนบ้านเมืองไว้ ให้ป่าวร้องราษฎร
 จัดเตรียมข้าวเสบียงเข้าไว้ในเมืองให้มาก เตรียมกระสุนดินดำเครื่องศาสตราวุธปืนใหญ่น้อยให้
 พร้อมสรรพ ถ้ามีข้าศึกยกมาล้อมเมืองก็ให้รักษาไว้สัก ๓ เดือน จะได้เกณฑ์กองทัพเมืองอังวะยกลงมา
 ช่วย^{๑๑๒} พม่าให้ความช่วยเหลือมหาขนานเมืองเชียงตุงหากเกิดสงคราม มหาขนานจึงมีใจฝักใฝ่กับเจ้า
 อังวะมาก ด้วยเหตุนี้เมื่อมีความเคลื่อนไหวใด ๆ จะรายงานเจ้าอังวะเสมอ เช่น กรณีเกี่ยวกับการเมือง
 ของสิบสองปันนาที่หนีมาพึ่งพามหาขนาน เมืองเชียงตุงก็รายงานเมืองอังวะ ความมีว่า

อนึ่งหม่อมราชบุตร หม่อมมหาไชย กับหม่อมหน่อคำเกิดวิวาทรบพุ่งกัน
 หม่อมหน่อคำหนีมาพึ่งมหาขนานเมืองเชียงตุง ๆ ส่งหม่อมหน่อคำไปเมืองอังวะเจ้าอัง
 วะแต่งตั้งให้เนมะโยนอรทาไปคนหนึ่ง จันทบุรีโยคนหนึ่ง มองปันดูไปคนหนึ่ง คุณคน ๓
 พัน พาหม่อมหน่อคำขึ้นไปเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งอยู่ได้ ๙ วัน หม่อมราชบุตร หม่อมมหา
 ไชยให้สินบนกับไปพม่าแล้ว หม่อมราชบุตร หม่อมมหาไชย รบกับหน่อคำ ๆ หนีมาพึ่ง

^{๑๑๑} “ใบบอกพระยาเชียงใหม่ เรื่องตั้งเมืองเชียงราย เมืองพะเยา เมืองจ้าว” สำนักหอสมุดแห่งชาติ .
 หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอด-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๖ เลขที่ ๕๗. หมวดจดหมายเหตุ
 รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

^{๑๑๒} เรื่องเดิม, หน้าต้น.

มหาขานานเมืองเชียงตุง มหาขานานส่งตัวหน่อคำลงไปเมืองอังวะ เจ้าอังวะแต่งให้มองซิ
งทุกโปขึ้นไปเอาตัวเนมะโยนอรทาโป จันทบุรีโยโป มองปันตูโป ซึ่งพาหน่อคำขึ้นไปนั้น
เอาไปฆ่าเสียที่เมืองนาย ทุกวันนี้หน่อคำยังอยู่ที่เมืองอังวะ อ้ายตา อ้ายทิพ อ้ายดำ ให้
การกับข้าพเจ้าทั้งปวงดังนี้ จะส่งตัวอ้ายมีชื่อ ๓ คน ลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ
อ้าย ๓ คนป่วยเสีย ข้าพเจ้าจึงได้มีหนังสือบอก (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)

ก่อนทำสงครามกับเชียงตุง หัวเมืองล้านนามีการรายงานเกี่ยวกับการเผ่าระวังชายแดนที่ติด
กับเมืองเชียงตุง เมืองพม่าโดยเฉพาะเมืองเชียงราย เนื่องจากเป็นเมืองหน้าด่านที่สยามให้ความสำคัญ
มาก ราชสำนักสยามได้มีการส่งสารตราแจ้งเตือนอยู่บ่อยครั้งเรื่องให้ระวังพม่ายกมาทำศึกและให้
ป้องกันเมืองเชียงรายไว้รวมไปถึงการเตรียมกองทัพและศาสตราวุธให้พร้อมสำหรับการทำสงคราม
ด้วย ดังความว่า

อนึ่งเมืองเชียงรายก็เป็นทีใกล้กับเมืองเชียงตุงอย่าให้ประมาทไว้ใจแก่ราชการ
ตระเตรียมกองทัพแลเครื่องศาสตราวุธถูกระสุนดินดำสำหรับไว้ให้พร้อม เกลือกว่าอ้าย
พม่าคิดอ่านยกกองทัพเข้ามารบตีเมืองเชียงรายในฤดูแล้งฤดูฝน ในปีมะเส็งสัปดาห์
เมื่อใดก็ตีให้ยกกองทัพขึ้นไปตีเอากองทัพอ้ายพม่าให้แตกยับเยินไปให้จงได้ อย่าให้
อ้ายพม่ายกกองทัพเข้ามาจู่โจมเอาเมืองเชียงรายได้ อย่าให้เสียท่วงทีแก่อ้ายพม่าเข้าศึก
ให้ลาดตระเวนรักษาเมืองเชียงรายไว้ให้มั่นคง อย่าให้ประมาทกับราชการโปรดเกล้า
ขึ้นมาดังนี้ ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ทราบเกล้าฯ ทุกประการแล้ว (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๙)

การสืบข่าวทางเมืองเชียงตุงก็สำคัญ มีการสืบข่าวทั้งทางเมืองเชียงตุงเอง รวมถึงการที่
หัวเมืองแต่ละเมืองมีบทบาทในการร่วมมือกันสืบข่าวคราวจากเมืองเชียงตุงด้วย ระยะนี้สยามจะได้รับ
รายงานเรื่องเมืองเชียงตุงจากหัวเมืองต่าง ๆ อยู่เสมอ เช่น ไบบอกจากเมืองเชียงใหม่ รายงานว่า
ราชการเมืองเชียงตุงและเมืองเชียงรายยังสงบอยู่

ฝ่ายทางเมืองเชียงตุง ท้าวพญาขุนควมเมืองเชียงรายกลับเข้ามาแจ้งว่า
ราชการทางเมืองเชียงรายสงบอยู่ ข้าพเจ้าทั้งปวงไม่ไว้ใจแก่ราชการได้แต่งให้ท้าว
ทหารไปสืบราชการทุกทางยังไม่กลับมา ถ้าพวกกองตระเวนกลับเข้ามาแล้วได้ข่าว
ราชการเป็นประการใดข้าพเจ้าจึงจะมีหนังสือบอกไปทุกหัวเมือง (พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๒๙)

ใบบอกจากเมืองลำพูน รายงานเรื่องการให้ทหารไปสืบราชการเมืองเชียงตุงและเมืองยอง และได้ให้ทหารไปลาดตระเวนรักษาเมืองเชียงรายเนื่องจากไม่วางใจเกรงพม่าจะยกทัพมาโจมตีเมืองเชียงราย และรายงานมายังราชสำนักสยามว่าหากได้ทราบข่าวประการใดจะแจ้งมาให้ทราบภายหลัง

ด้วยมีหนังสือให้หลวงราชถือขึ้นไปสืบข่าวราชการ ณ เมืองลำพูนนั้น ได้แจ้งตามหนังสือแล้ว และทางมหาขานเมืองเชียงตุงและเมืองยอง ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ให้ท้าวท้าวทหารขึ้นไปลาดตระเวนยังหาผู้ราชการเป็นประการใดไม่ ข้าพเจ้าทั้งปวงไม่ไวใจแก่ราชการได้ให้พญาไชยเสนาคุมไพร่ ๕๐ เศษ ยกขึ้นไปรักษาด่านเมืองเชียงราย แต่ ณ วันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๓ ถ้าได้ข่าวราชการประการใดจะบอกมาให้แจ้งต่อที่หลัง (พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๒๙)

จากการที่สยามสั่งการให้ล้านนาเร่งโจมตีเมืองเชียงตุง ทางเมืองน่านเมื่อได้รับคำสั่งให้ไปทำศึกกับเมืองเชียงตุงจึงไปปรึกษากับเมืองเชียงใหม่เกี่ยวกับเรื่องนี้ เมื่อเดินทางไปถึงเมืองเชียงใหม่ได้รับทราบว่า พญาเชียงใหม่ให้ท้าวสิทธิมงคลไปเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงตุงอีกครั้งแต่ยังไม่กลับมา อีกทั้งเจ้าเมืองเชียงใหม่ถึงแก่พิราลัยยังไม่ได้ปลงศพจึงไม่มีความคืบหน้าซึ่งเป็นข้อมูลที่ตรงกับใบบอกจากเมืองเชียงใหม่รายงานไปยังราชสำนักสยาม การยกทัพไปตีบ้านเมืองอื่นคงระยะนี้ยังไม่ดำเนินการเนื่องจากยังไม่ได้ปลงศพเจ้าเมืองเชียงใหม่ส่วนเมืองน่านก็ไม่ได้นิ่งนอนใจในราชการหากมีความคืบหน้าจะรายงานข้อราชการไปยังราชสำนักสยาม ดังนี้

ข้าทั้งหลายได้แต่งให้พญาเมืองเลน นายขานนอริย นายน้อยอัญญา แลแสนท้าวเมืองน่าน ขึ้นไปปรึกษากับเมืองเชียงใหม่ ตามท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นมาว่าให้ไปกำจัดเมืองเชียงตุง เมืองยอง เสีย เมืองเชียงใหม่ว่าได้ให้ท้าวสิทธิมงคลซึ่งให้ขึ้นไปเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงตุงยังไม่กลับมา แล้วได้แต่งให้นายพรมเข้าไปตามท้าวสิทธิมงคลเกลี้ยกล่อมมหาขานนอริก ก็ยังไม่รู้ข่าวราชการประการใด ให้พญาราชวงศ์ลงไปเฝ้าทูลละอองฯ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวแจจเราทั้งปวง ก็ยังไม่กลับมา ถ้าพญาราชวงศ์ นายพรม ท้าวสิทธิมงคลกลับมาถึงบ้านเมืองแล้ว จะมีหนังสือบอกมาถึงเมืองน่านให้แจ้งต่อที่หลัง ข้าทั้งหลายคอยทำอยู่ก็ไม่ได้รู้ราชการใด ข้าทั้งหลายมีใจเจ็บร้อนด้วยราชการนี้ (พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๒๙)

จากการรายงานเข้ามายังราชสำนักถึงเรื่องเจ้าเมืองเชียงใหม่ถึงแก่พิราลัยยังไม่ได้ปลงศพทำให้ไม่สามารถยกทัพไปตีเมืองเชียงตุงได้นั้น ในปีต่อมา พ.ศ. ๒๓๙๘ หัวเมืองประเทศราชล้านนาได้รายงานความคืบหน้าเรื่องเมืองเชียงตุงเข้ามายังราชสำนักว่า เมืองเชียงตุงได้ส่งหนังสือมาเพื่อขอเป็นไมตรีกับเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย โดยส่งหนังสือมา ๒ ฉบับ และมีจดหมายของนายพรมที่เจรจากลี้ยกล่อมมหาชนในคราวก่อนแนบมาด้วย เมืองเชียงใหม่แจ้งว่าได้ปรึกษาข้าราชการเรื่องนี้กับข้าหลวงที่เชิญท้องตราพระราชสีห์คุมโกศพระราชทานขึ้นไปใส่ศพเจ้าเมืองเชียงใหม่ คือ หลวงพิทักษ์สุเทพ หลวงพิมารไพโรช และนายเปรมมหาดเล็ก เกี่ยวกับท่าทีของเมืองเชียงตุงในการขอเป็นไมตรี ครานี้และได้มอบต้นหนังสือขอเป็นไมตรีของเมืองเชียงตุงรวมถึงจดหมายมาพร้อมกับข้าหลวงเพื่อส่งต่อไปยังราชสำนักสยามด้วย^{๑๓๓} เพื่อขอคำปรึกษาในท่าทีของเมืองเชียงตุงในการเข้ามาเพื่อขอเป็นไมตรี

หัวเมืองล้านนารอฟังข่าวราชการเรื่องเมืองเชียงตุงจากราชสำนักสยาม ทางด้านเมืองแพร่ได้รายงานข่าวเรื่องเมืองเชียงตุงไปยังราชสำนักสยามเช่นกัน โดยอ้างถึงการติดต่อกับเมืองเชียงใหม่ผ่านหนังสือราชการและการสืบข่าว สยามกล่าวชื่นชมเจ้าเมืองแพร่ว่า “พญาแพร่แต่งให้แสนเทพไปสืบราชการทางเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงรายนั้น พญาแพร่เอาในใส่เจ็บร้อนด้วยราชการแผ่นดินระวังสืบความบ้านเมืองดังนี้ชอบอยู่แล้ว”^{๑๓๔} เมืองแพร่แจ้งว่าเมืองเชียงใหม่แจ้งข่าวเรื่องแต่งคนไปเกลี้ยกล่อมมหาชนเมืองเชียงตุง มหาชนขอให้ที่บ้านที่เมืองน่องกัน ราชสำนักสยามได้ให้คำปรึกษาต่อล้านนาว่าไม่วางใจในท่าทีของมหาชนในการขอเป็นไมตรีกับล้านนาและยังคงเดินทาง ได้สั่งการให้เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เตรียมความพร้อมเพื่อทำศึกกับเชียงตุง ขณะที่เมืองเชียงใหม่รายงานว่าจะเสียบอาหารที่เมืองเชียงรายยังไม่พร้อม สยามจึงให้ตระเตรียมเสียบให้พร้อมก่อน ดังความในสารตรากล่าวว่

^{๑๓๓} “คัดบอกเมืองเชียงใหม่ เรื่องนายพรมป่วยจึงให้นายสุริยะกับพระยาเกียรติพานานพรมมา” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๔๐. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

^{๑๓๔} “สารตราถึงเมืองแพร่ เรื่องตอบรับไม้ขอนสักและผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าฯ ถวายฯ” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๔๑. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

การซึ่งจะไปกระทำกับเมืองเชียงตุงนั้น เมืองเชียงใหม่ว่าเมืองเชียงราย ยังขัดด้วยเสบียงอาหารจะของตรอดูท่วงทิมหาขนานก่อน ได้มีตราโปรดเกล้าฯ ตอบขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ว่า ซึ่งมหาขนานพูดกับนายพรมขอให้**เป็นบ้านพี่เมืองน้องกันเป็นคำปลื้มใจให้เมืองเชียงใหม่มีความประมาทจะเชื่อฟังถ้อยคำหาขนานเป็นแน่ไม่ได้** ให้เมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย จัดแจงทำไร่นารวบรวมเสบียงอาหารไว้ให้ได้จงมาก สืบสวนราชการได้ท่วงที่เมื่อใดก็ให้คิดอ่านไปกำจัดเมืองเชียงตุงเสียให้จงได้ กับให้แต่งกองไปลาดกระเวนทุกด้านทุกทาง ระวังรักษาบ้านเมืองฟังข่าวคราวอายพม่าข้าศึกอย่ามีความประมาท (พ.ศ. ๒๓๘๙/ ๔๑)

ราชสำนักสยามมีคำสั่งให้เมืองแพร์ “แต่งแสนท้าวผลัดเปลี่ยนกันไปฟังราชการ ณ เมืองเชียงใหม่จงเนือง ๆ จะได้ว่ารู้ข่าวฝ่ายอายพม่าทางด้านเมืองเชียงใหม่ ถ้ามีราชการทัพศึกมาเป็นประการใด กองทัพเมืองแพร์จะได้ยกไปช่วยกันให้ทันท่วงที่ ถ้าสืบสวนได้ข้อราชการทางเมืองเชียงใหม่ประการใด ให้บอกลงไป ณ กรุงเทพฯ จะได้นำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ”^{๑๑๕} ทางเมืองแพร์ก็เกณฑ์ไพร่พลไปช่วยเหลือเมืองเชียงใหม่ เชียงราย และแต่งคนไปสืบราชการไม่ได้ขาดและได้ทราบข่าวว่าเมืองเชียงใหม่แต่งคนขึ้นไปเกลี้ยกล่อมมหาขนานให้มาสวามิภักดิ์ด้วย ซึ่งเป็นการรายงานที่ตรงกับหัวเมืองล้านนาอื่น ๆ ที่ได้รายงานมาก่อนหน้านี้แล้ว ดังความว่า

ข้าพเจ้าทั้งปวงได้แต่งให้นายพรมคุมคนขึ้นไปเกลี้ยกล่อมมหาขนานเมืองเชียงตุง นายพรมขึ้นไปตั้งอยู่หัวโพงแขวงเมืองเชียงแสนแล้วมีหนังสือใช้คนถือขึ้นไปถึงมหาขนานเกลี้ยกล่อมเป็นทางไมตรี มหาขนานก็ออกมาพูกากัน มหาขนานยอมมาเป็นข้าสมเด็จเจ้าพระพุทธิเจ้าอยู่หัวแห่งเราไม่ มหาขนานว่าถ้าจะเป็นบ้านพี่เมืองน้องกันก็สุดแต่เจ้าอังวะจะโปรด มหาขนานอ้างเอาเจ้าอังวะ นายพรมก็อ้างสมเด็จเจ้าพระพุทธิเจ้าอยู่หัวแห่งเราเป็นคำล่อลวงกันไปมา จะได้เป็นคำมั่นคงฉันทิไม่มี มหาขนานก็ส่ง

^{๑๑๕} “สารตราถึงเมืองแพร์ เรื่องตอบรับไม้ขอนสักและผ้าขาวซึ่งทูลเกล้าฯ ถวายฯ” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอด-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๘ เลขที่ ๔๑. หมวดจดหมาย เหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

ท้าวสิทธิกับบ่าวไพร่ซึ่งถลาเข้าไปเมืองเชียงตุงแต่ก่อนคืนให้นายพรมกลับมาถึงบ้านเมือง แต่ ณ วัน แรม ๘ ค่ำเดือน ๘ แล้ว นายพรมป่วยจะล่องลงมาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ หาได้ไม่ให้นายหนานสุริย พญาเกียรติหนังสือบอกนายนานพรมพญาเทพ ซึ่งไปกับนายพรมและท้าวสิทธิล่องลงไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๔๑)

สถานการณ์ก่อนสงครามครั้งนี้จะเห็นว่าสยามได้สอบถามเรื่องเมืองเชียงตุงไปยังทุกหัวเมืองล้านนาถึงสถานการณ์ต่าง ๆ และได้รับการรายงานกลับมาว่ายังเกลี้ยกล่อมเมืองเชียงตุงให้มาสวามิภักดิ์ไม่สำเร็จ จึงได้ให้เตรียมทำศึกกับเมืองเชียงตุงขณะที่ล้านนาก็แสดงท่าทีว่ายังไม่พร้อมหลายประการ เช่น ยังไม่ได้ปลงศพเจ้าเมืองเชียงใหม่ และขัดสนด้วยเสบียงอาหาร สยามได้แนะนำให้รีบเร่งเพราะเกรงเรื่องพม่าจะยกเมืองเชียงตุงให้อังกฤษแล้วจะไม่สามารถยกทัพไปตีเมืองเชียงตุงได้ด้วยเกรงจะกระทบถึงความสัมพันธ์ของประเทศมหาอำนาจอังกฤษ ก่อนสงครามยกทัพปราบเชียงตุงครั้งที่ ๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒ - ๒๓๙๓) เป็นเวลา ๒ ปี (พ.ศ. ๒๓๙๐)เมืองเชียงใหม่ได้รายงานมายังราชสำนักเรื่องจับตัวคนล้านนาที่หนีไปเมืองเชียงตุง ๔ คน ได้แก่ อ้ายกาวิน อ้ายบุญตัน อ้ายสำอางและอ้ายสุนันตะ แล้วหนีกลับมา ๒ คน คือ อ้ายกาวิน อ้ายบุญตัน ซึ่งเมืองเชียงตุงจับตัวไว้ได้ จากนั้นส่งตัวให้เจ้าเมืองเชียงใหม่มีการสอบถามทราบว่าอ้ายกาวิน อ้ายบุญตัน อ้ายสำอางและอ้ายสุนันตะ พวกนี้หนีไปเมืองเชียงตุง มหามานานจับได้ ทั้งหมดถูกส่งไปยังเมืองอังวะแล้วส่งกลับมา

อ้ายกาวิน อ้ายบุญตันให้การว่าพบเห็นญวน ๕๐ คนเดินทางไปเมืองอังวะ สืบทราบว่ามีภารกิจทำให้พ่ายทัพมาตีเชียงตุง เชียงใหม่ ส่วนญวนจะยกมาตีสยาม และพม่าได้ส่งหนังสือมาถึงมหามานเมืองเชียงตุงว่าเดือน ๔ ปลายปีมะเมีย เดือน ๕ ปีมะแมนพศก พม่าสามหมื่นจะยกทัพมาที่ศรีสะเกโปง เมืองเชียงใหม่สอบถามได้ความดังนั้นก็ให้พญาอุปราช นายภิมสาร เกณฑ์ทแกล้วทหารออกไปลาดตระเวนตรวจสอบและรักษาด่านทางทุกตำบล และมอบหมายให้นายน้อยมหาพรม นายน้อยมหาวงศ์คุมตัวอ้ายบุญตัน อ้ายกาวิน ลงมาแจ้งราชการที่ราชสำนักสยาม การเดินทางมายังราชสำนักครั้งนี้พญาลครพร้อมเดินทางมาเข้าเฝ้าด้วย ได้สอบถามอ้ายบุญตัน อ้ายกาวินได้ความแปลกออกไปว่า ทั้งสี่คนหนีไปพบทิพปนอรธา กองกระเวนพม่าที่เมืองเชียงตุงกับมหามานาน ทั้งสองได้ไต่ถามความบ้านเมืองล้านนาแล้วให้เงินกับเสื้อผ้าเป็นสิ่งตอบแทน ทิพป นอรธาให้ปืนกับอ้ายกาวินหนึ่ง กระบอก อ้ายบุญตัน กับอ้ายกาวินพากันหนีมา และอ้ายกาวินให้การว่าจักกายเมืองจะให้อ้ายสำอาง อ้ายสุนันตะมาขโมยช้างเมืองเชียงตุง ได้นำเอาหนังสือบอกกับคำให้การอ้ายกาวิน อ้ายบุญตัน ขึ้นกราบทูลพระกรุณาพยานายน้อยมหาพรม นายน้อยมหาวงศ์ เข้าเฝ้า

สยามทราบข้อมูลของอ้ายกาวิน อ้ายบุญตัน เรื่องพม่าจะยกมาตีเมืองเชียงราย เมืองเชียงใหม่ โดยยกทัพมาที่ศรีสะเกโปง ๓๐,๐๐๐ คนนั้น ทางราชสำนักสยามได้แต่งตั้งให้สมิงพิตตะ พญาพรหมจักร รมัญกองตระเวนไปสืบราชการทางเมืองเกาะตำเลิม และให้กองตระเวนทางเมืองทวายสืบราชการ พม่าได้ความต้องกันว่า เมืองอังวะเผชิญกับการเมืองภายใน “เมืองอังวะเกิดวิบัติ เจ้านายเสียจิตเป็น บ้าแล้วป่วยเจ็บล้มตายลงใน ๒ - ๓ เดือน ถึง ๔ คน ตองตเวียงจงเป็นเจ้าขึ้นใหม่ ญาติพี่น้องคนใด กระด้างกระเดื่องก็จับกุมฆ่าฟันเสีย เห็นว่าเชื้อสายเจ้านายผู้ใหญ่ที่จะช่วยรักษาการบ้านเมืองจะหา มิได้”^{๑๑๖} การปล่อยตัวให้อ้ายกาวิน อ้ายบุญตัน กลับมารายงานข่าวนี้เห็นจะเป็นกลอุบายหลอกล่อเพื่อไม่ให้ล้านนายกทัพเข้าโจมตีเมืองเชียงตุง

อ้ายพม่ากับมหาขนานล้วนกลัวฝ่ายเราจะไปกระทำกับเมืองเชียงตุง เขตแดน บ้านเมืองของมัน อ้ายพม่าได้อ้ายกาวิน อ้ายบุญตัน อ้ายทรงไฉยและอ้ายสุนันตะ คน เมืองเชียงรายไปไถ่ถามเห็นจะรู้ความคิดฝ่ายเรา มันจึงใช้อุบายพูดจาเป็นการทัพศึก ต่าง ๆ ให้ได้ยินแล้วจะปล่อยให้กลับมาจะได้เอาความมาบอกกับเจ้านายเมือง เชียงใหม่ เชียงราย แต่พอให้คิดระวังรักษาตัวรอพึ่งราชการจะไม่ได้ไปกระทำกับ เมืองเชียงตุงในเร็ว ๆ นี้ ข้าราชการซึ่งอ้ายกาวิน อ้ายบุญตันมาว่ากล้วนนั้นเห็นจะเป็น ค้ายหม่องสวยเนบุดทิพปะนอรธาพญาชูลอกชูลอง ความจะหาจริงไม่ [...] ถ้าเมือง เชียงใหม่สืบสวนข่าวราชการข้างพม่า การได้ท่วงที่จะกระทำได้เมื่อก็ให้พร้อมกันคิด อ่านไปทำลายล้างเมืองเชียงตุงเสียให้จงได้ ตามท้องตราซึ่งโปรดเกล้าฯ ขึ้นมาแต่ก่อน ถ้าตัดรอนเมืองเชียงตุงเสียได้แล้ว เมืองเชียงราย เชียงใหม่ สิ้นการทัพศึกก็จะมีแต่ ความสุขสบายไปช้านาน (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๓)

ราชสำนักสยามได้ชี้แจงเรื่องการสืบข่าวราชการให้ล้านนาทราบและมีคำแนะนำให้รีบทำศึก กับเชียงตุง สำหรับอ้ายกาวินและอ้ายบุญตัน สยามกล่าวว่าเจ้านายไม่เล็งดูให้ดีทำให้ต้องหนีไปทาง เมืองเชียงตุง พวกพม่าและมหาขนานเมืองเชียงตุงจึงเล็งดู ให้เงิน ให้เสื้อผ้า สิ่งของ ไม่ได้กักขังตัว

^{๑๑๖} “สารตราตอบได้รับข่าวว่าพม่ายกทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ เชียงราย” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือ สมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๑๓. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

อ้ายบุญตัน อ้ายกาวิน เชื่อใจได้ว่าเป็นคนของเราเพราะหนีกลับมาแต่จะไวใจยังไม่ได้ เกรงจะเป็นอุบายของมหาขนานใช้มาพูดจาชักจูงยุยงให้ผู้คนเมืองเชียงรายหลบหนีและให้นำตัวไว้ที่เมืองเชียงใหม่ จะได้ไม่คิดหลบหนีไปไหนอีก ความในสารตราจากสยามมีว่า

อ้ายสำอาง อ้ายกาวิน อ้ายสุนันตะ อ้ายบุญตัน หนีไปนั้นก็เป็นบ่าวทาสของ นายภูเคียงพญามโน ท้าวพญาเมืองเชียงรายใช้สอยอยู่กับบ้านเรือนมูลนายไม่เอาใจใส่ตรวจตราดู แลมันก็หนีไป [...] อ้ายพม่ากับมหาขนานชอบใจจึงให้เสื้อผ้าสิ่งของกิน อยู่เลี้ยงดูหากักขังไว้ไม่ อ้ายบุญตัน อ้ายน้อยกาวิน นั้นจะเชื่อถือว่าเป็นคนของเรา มันจำใจไปมันจึงหนีกลับมาจะไวใจยังมีได้ เกลือกมหาขนานจะใช้มันมาพญาชวยง ชักชวนผู้คนครอบครัวเมืองเชียงรายให้หลบหนีต่อไปประการใดก็ยังไม่รู้ ถ้าเห็นไวใจ ไม่ได้ก็คิดเอาตัวมันไว้ที่เชียงใหม่มันจึงจะไม่ได้หนีไปหนีมา (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๓)

ราชสำนักสยามมีความเห็นว่าคนไม่ซื่อสัตย์ เช่น อ้ายกาวิน อ้ายสำอาง อ้ายสุนันตะและอ้ายบุญตันนี้มีอีกหลายคน และพม่ากับมหาขนานได้ตัวอ้ายสำอาง อ้ายสุนันตะ ให้กลับมาขโมยช้างเมืองเชียงรายนั้นจะถือโอกาสชักชวนครอบครัวเมืองเชียงรายก็เป็นได้ หากประมาทปล่อยให้ผู้คนหลบหนีไปเนื่อง ๆ “การบ้านเมืองที่คิดไว้ประการใด พม่ากับมหาขนานก็จะรู้ความสิ้น” และได้แนะนำให้พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์เมืองเชียงใหม่ มีหนังสือกำชับว่ากล่าวตักเตือนพญารัตถอนาเขต พญาอุปราช พญาราชวงศ์ เมืองเชียงรายให้ตรึตรองราชการบ้านเมืองให้รอบคอบ อย่าได้ประมาทเสีย ชื่นเชิงแก่พม่าและมหาขนาน

เรื่องญวนกับพม่าร่วมมือกันเพื่อทำศึกกับเชียงใหม่และสยามนั้นไม่น่าจะเป็นเรื่องจริง เนื่องจากได้แต่งกำปั่นออกไปสืบข่าวจากญวน และจับญวนมาให้การ และสืบข่าวจากเรือขนส่งสินค้าจากไหหลำมาแฉะที่ญวนก่อนมาสยามนั้นได้ความว่าญวนไม่คิดจะทำศึกกับสยาม “อ้ายญวนจัดแจงแต่จะรักษาบ้านเมือง หาได้คิดเป็นการทัพศึกจะไปตีบ้านใดเมืองใดไม่ ถึงมาตว่าอ้ายญวนกับพม่าจะเข้ามือกันคิดการจริงดังว่า กรุงฯ ก็จัดแจงทแกล้วทหาร รั้พลปืนใหญ่น้อยกระสุนดินดำเครื่องศาสตราวุธเรือรบเรือไล่ไว้เป็นอันมาก กำปั่นใหญ่เป็นหลายลำสู้รบทั้งทางบกทางเรือก็หากลัวเกรงอ้ายญวนอ้ายพม่าเข้าศึกไม่”^{๑๑๗} เมื่อสยามได้รับข้อมูลเกี่ยวกับพม่าและเมืองเชียงตุงก็ทำการตรวจสอบสืบสวน

^{๑๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าต้น.

และรายงานกลับไปยังล้านนาเพื่อให้มั่นใจได้ว่าสยามไม่ฉ้อฉลใจสืบหาข้อเท็จจริงอีกทางหนึ่งซึ่งเป็นการสอบทานข้อมูลระหว่างกันเพื่อให้ได้ความจริงมากที่สุด และสยามยังคงประเมินสถานการณ์ว่าเมืองเชียงตุงไม่มีท่าทีจะสวามิภักดิ์ต่อสยามอีกทั้งยังฝักใฝ่ใกล้ชิดเจ้าอังวะมากขึ้น

การประเมินสถานการณ์ของสยามเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของเชียงตุงและพม่าที่มีความใกล้ชิดอีกทั้งเมืองเชียงตุงยังฝักใฝ่พม่ามากกว่าสยามนั้นสอดคล้องกับการรายงานของเมืองเชียงใหม่เรื่องความสัมพันธ์ของเมืองเชียงตุงและเมืองเชียงรุ่งซึ่งเกี่ยวดองกันด้วยการแต่งงานของธิดามหาชนานกับเจ้าเมืองเชียงรุ่งที่ได้รับแต่งตั้งจากเจ้าเมืองอังวะ

เมืองเชียงใหม่รายงานว่าเมืองเชียงรุ่งได้แต่งตั้งคนไปสืบข่าวเกี่ยวกับงานแต่งงานครั้งนี้มีพิธีเนื่องจากพบศพคนลอยน้ำมาติดอยู่แห่งละ ๔-๖ คนหลายแห่ง รวมกันได้ประมาณ ๕๐ คน พญาอุปราช พญาราชวงศ์จึงแต่งท้าวคำไปสืบราชการที่เมืองไทรย่ ท้าวคำได้สอบถามพญาคำวังเมืองไทรย่ถึงศพที่ลอยน้ำล่องไปจำนวนมาก พญาคำวังแจ้งว่าศพเหล่านี้เกิดจากการทะเลาะกันของเมืองเชียงรุ่งกับเมืองพง กล่าวคือเจ้าอังวะได้ตั้งอุปราชขึ้นเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่งแล้วผูกสัมพันธ์บรรณาการกับเมืองเชียงตุงโดยการขอธิดาของมหาชนานเมืองเชียงตุงแต่งงาน วันแต่งงานมีการเลี้ยงแขกได้เชิญหัวเมืองขึ้นกับเมืองเชียงรุ่งมาร่วมงานรวมถึงมหาไชเจ้าเมืองพงด้วย แต่มหาไชไม่มาได้มอบให้ขุนนาง ๕๐ คนมาแทน ในวันนั้นเจ้าเมืองเชียงรุ่งบังคับให้ฆ่าขุนนางเมืองพงตายประมาณ ๕๐ คนแล้วเอาศพทิ้งลอยน้ำ มหาไชรู้ข่าวจึงยกครอบครัวหลบหนีจากเมืองพงไปอยู่เมืองลา^{๑๑๘} เจ้าเมืองเชียงรุ่งก็พาธิดามหาชนานเมืองเชียงตุงผู้เป็นภรรยาและครอบครัวลงมาอยู่เมืองฮน จะเห็นว่ามหาชนานและเจ้าเมืองอังวะเป็นมิตรต่อกันโดยสร้างความผูกพันทางเครือญาติระหว่างเชียงรุ่งกับเชียงตุง พยายามกำจัดศัตรูให้พ้นทาง พระยาเชียงใหม่ ส่งไปบอก^{๑๑๙} ชี้แจงเรื่องการจับกองทัพยกไปตีเมืองเชียงตุงรวมถึงแผนการเดินทัพเมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๓ โดยรายละเอียดกล่าวไว้ว่า

^{๑๑๘} “ไปบอกพระยาเชียงใหม่เรื่องกระบือและช้างสีประหลาดและเรื่องเจ้าอังวะตั้งอุปราช” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๙ เลขที่ ๒๙. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

^{๑๑๙} “คัดบอกพระยาเชียงใหม่ชี้แจงรายการที่นายทัพนายกองยกไปตีเมืองเชียงตุง” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๑๒ เลขที่ ๖. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

เมืองเชียงใหม่มีจำนวนคนในกองทัพ ๕,๐๐๐ คน เมืองลำพูน ๑,๕๐๐ คน เมืองลคร ๔,๐๐๐ รวมทั้งหมด ๑๐,๕๐๐ คน แต่เดิมพญาเชียงใหม่จะเป็นแม่ทัพ แต่พญาอุปราชอาสาขอไปแทน ราชการทัพคราวนี้ได้ปรึกษากันว่าจะยกไปทางเมืองเชียงดาว โดยแบ่งกองทัพ ดังนี้

ทัพที่ ๑ เมืองเชียงใหม่ ได้แก่ พญาอุปราช พญารัตนเมืองแก้ว นายธรรมปัญญา นายอินทนนท์ นายน้อยดาวเรือง คุม ๕ กองทัพ จำนวน ๒,๕๐๐ คน ยกทัพไปทางเมืองเชียงรายและศรีสะเกโปงทางตะวันออก

ทัพที่ ๒ เมืองเชียงใหม่ ได้แก่ พญาราชบุตร นายน้อยมหาวงศ์ นายน้อยมหาพรม เมืองลำพูน ได้แก่ พญาอุปราช พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร คุม ๖ กองทัพ จำนวน ๑,๗๐๐ คน ยกทัพไปเมืองญะเพียงทางตะวันตก

ทัพที่ ๓ นายพรม (น้องพญาเชียงตุง) นายหนานสุริยวงศ์และนายน้อยเทพวงศ์ บุตรพญาเชียงใหม่ คุม ๒ กอง จำนวน ๑,๓๐๐ คน ให้ยกเข้าทางเมืองกรอบคูเหย ทางคลอง

กองทัพจะมาจาก ๓ ทาง จำนวนทั้งคนในกองทัพหมด ๕,๕๐๐ คน และกำหนดไว้ว่าวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๔ ให้เข้าตีเมืองเชียงตุง ณ วัน ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๓ ให้ยกทัพออกจากเมืองเชียงใหม่ ระยะเวลา ๓ ค่ำถึงเมืองเชียงดาว

การนำกองทัพเข้าโจมตีเมืองเชียงตุงวางแผนไว้ว่า ให้ เมืองเชียงใหม่ ได้แก่ พญาอุปราช พญาราชบุตร นายพรม(น้องพญาเชียงตุง) นายน้อยมหาวงศ์ นายน้อยมหาพรม นายหนานสุริยวงศ์ นายน้อยเทพวงศ์ เมืองลำพูน ได้แก่ พญาอุปราช พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร เกณฑ์ ๘ กองทัพ จำนวน ๔,๐๐๐ คน ให้เข้าตีเมืองสาก ถ้าตีเมืองสากได้แล้วให้แยกทัพที่เมืองสากออกเป็น ๒ ทาง โดยทางแรกให้เมืองเชียงใหม่ ได้แก่ พญาราชบุตร นายน้อยมหาวงศ์ นายน้อยมหาพรม และเมืองลำพูน ได้แก่ พญาอุปราช พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร นายพรม คุม ๖ กองทัพ ๒,๗๐๐ เข้าตีทางเมืองท่าล่อ เมืองบาง เมืองผุ เมืองเพียง เมืองแลง ด้านตะวันตก

ทางที่สองให้เมืองเชียงใหม่ ได้แก่ นายหนานสุริยวงศ์ นายน้อยเทพวงศ์ คุม ๒ กองไพร่ ๑,๓๐๐ เข้าตีทางเมืองกรอบคูเหย ทางคลอง

พญาอุปราช พญารัตนเมืองแก้ว แห่งเมืองเชียงใหม่คุม ๕ กองทัพ ๑,๕๐๐ คนขึ้นทางศรีสะเกโปง แต่นายธรรมปัญญา นายอินทนนท์ นายน้อยดาวเรือง แห่งเมืองลำพูนยกกองทัพเข้าทางเมืองโรย ด้านตะวันออก

สำหรับทัพพญาราชบุตร นายน้อยมหาวงศ์ นายน้อยมหาพรม แห่งเมืองเชียงใหม่ ยกไปถึงเมืองสากวันแรม ๙ ค่ำ เดือน ๓ เข้าทางตะวันตก

พญาอุปราช พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร แห่งเมืองลำพูน ไปรบที่ปางชราน ครั้งหนึ่ง
 นาโปงครั้งหนึ่ง ปางเปาครั้งหนึ่ง นาเลาครั้งหนึ่ง เมืองเวียงครั้งหนึ่ง เมืองเชียงครั้งหนึ่ง ซ่าพม่าตาย
 ๕๐ เศษ แล้วเผา ๔ ตำบล เผาฉางข้าวที่เมืองผุ ๒ ฉาง เมืองเพียง ๑ ฉาง แล้วยกทัพไปถึงเชียงตุงวัน
 แรม ๑๐ ค่ำ เดือน ๔ สุริบ ๑๑ วัน วันขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๕ ถอยมา
 ทัพนายพรม (น้องพญาเชียงตุง) นายหนานสุริยวงศ์ นายน้อยเทพวงศ์ (บุตรพญาเชียงใหม่) ยกไปแต่
 เมืองสาก ๗ คืบ ถึงเมืองกกได้รับตามรายทาง ๑๑ ครั้ง ถึงเมืองกกแล้วได้รับครั้งหนึ่ง ทัพพญาราช
 บุตรถอย นายพรมก็ถอยตามมา

ทัพพญาอุปราชแยกจากเชียงดาวไปทางเมืองฝาง แล้วออกมาทางตะวันออกมาเมืองเพ็ญไร
 แล้วกลับคืนไปเมืองเชียงรายจึงขึ้นไปศรีสะเกโปงให้พญารัตนเมืองแก้วเข้าตีเมืองพยาก นายธรรมปัญญา
 เข้าตีเมืองเลน พญาอุปราชเข้าตีเมืองไทรแล้วจะบรรจบที่สบยม

พญารัตนเมืองแก้วยกไปตีถึงเมืองพยากได้รับครั้งหนึ่ง นายธรรมปัญญาเข้าตีเมืองเลน แต่
 เมืองเลนไม่สู้ พญาอุปราชให้กวาดครัวเมืองเลน ๒๐๐ ครัว ไปเมืองยวง ครั้นไปถึงเมืองยวงให้เมือง
 ยวง เมืองยุ เมืองลอย เมืองเชียงแขง เมืองวะ ๑๑๒ คน ถือน้ำแลตัดผมเป็นไทยทั้งนายและไพร่ พญา
 อุปราช พญายวง พญาลอย จัดผู้หญิงเมืองละคนมาเมือง มีรายละเอียดเกี่ยวกับอาวุธในกองทัพ มีการ
 กล่าวถึงความช่วยเหลือจากเมืองเชียงรายว่าไม่ร่วมกันรบกับเมืองเชียงตุง

พญารัตนเมืองแก้วกับพญาอุปราชเชียงราย พญาอุปราชก็หาช่วยไม่
 กลับไปใช้คนไปบอกให้ถอยมาเสีย พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่มาเสียก่อน
 พญารัตนเมืองแก้ว พญาอุปราชเชียงรายตามมาทันพญาอุปราชเชียงใหม่ที่เมือง
 ยวง กลับลงมาถึงศรีสะเกโปงพบนายน้อยมหาพรหม นายน้อยมหาวงษ์ บอกพญา
 อุปราชว่าใช้คนไปเอากระสุนดินดำปืนใหญ่มาแล้ว จะยกเข้าตีเมืองเชียงตุงอีก
 พญาอุปราชก็หาไปไม่ (พ.ศ. ๒๓๙๓ / ๖)

ศึกเชียงตุงครั้งที่ ๑ สยามเป็นฝ่ายแพ้ เพราะล้านนาขาดความสามัคคี ขณะเดียวกัน
 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตจึงได้ยุติการทำศึกกับเมืองเชียงตุง แต่ภารกิจนี้ถูก
 สานต่อในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์พยายามทำภารกิจที่ค้างค้างในรัชกาล
 ก่อน แต่ศึกครั้งที่ ๒ นี้สยามไม่ได้ให้ล้านนาเป็นตัวแทนแต่เพียงผู้เดียว สยามแต่งตั้งแม่ทัพใหญ่และยก
 ทัพมาจากเมืองหลวงเพื่อทำศึกกับเมืองเชียงตุงด้วย

๙.๒ คีตกษัตริย์ครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๙๕ - ๒๓๙๗): สงครามจารีตสุดท้าย

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีภารกิจตักค้ำจากสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือการตีเมืองเชียงตุง พระองค์ได้แต่งตั้งแม่ทัพใหญ่ คือ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทและเจ้าพระยามรราช ร่วมเป็นแม่ทัพ ยกทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง โดยการศึกครั้งนี้ทรงมุ่งหวังว่าสยามจะเป็นฝ่ายชนะจึงอยากให้แต่ละฝ่ายปรองดองกันโดยมีการกล่าวถึงการทำศึกเชียงตุงครั้งที่ ๑ หลังจากแพ้ต่อเชียงตุงว่าเป็นเพราะหัวเมืองล้านนาไม่ปรองดองกัน ครั้นนี้หากยกทัพไปอีกแต่ไม่ปรองดองกันก็จะเสียราชการไปอีก

อังกฤษรบกับพม่าครั้งนี้เห็นไพร่บ้านพลเมืองก็จะสะดุ้งสะเทือน แลหัวเมืองขึ้นก็จะระส่ำระสาย ที่ไหนจะมีกองทัพพม่ายกมาช่วยเหมือนครั้งก่อน การข้างนี้เป็นที่ที่จะกระทำหนักหนา แลเมื่อ ณ ปีระกา เอกศก พญาเชียงใหม่ให้พญาอุปราชาญาติพี่น้องยกกองทัพไปกระทำกับเมืองเชียงตุงก็ไม่ปรองดองกันเสียราชการไปครั้งหนึ่งแล้ว ครั้นจะบังคับมาให้แต่หัวเมืองลาวยกไปกระทำกับเมืองเชียงตุงก็จะไม่พร้อมมูลกัน เสียราชการไปอีก (พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๕)

การทำศึกเชียงตุงครั้งนี้จะให้ข้าราชการผู้ใหญ่ขึ้นมาจัดแจงหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพื่อเตรียมความพร้อมในการทำศึกเชียงตุง

ถึงเทศกาลแล้งที่กรุงเทพฯ ไม่มีการใหญ่สิ่งใดเกิดขึ้นก็จะโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์เสนาบดีผู้ใหญ่ผู้ใดผู้หนึ่งคุมกองทัพยกขึ้นมามาจัดแจงการบ้านเมืองเขตแดนหัวเมืองฝ่ายเหนือเสียให้เรียบร้อย เห็นการที่จะกระทำกับเมืองเชียงตุงได้ก็จะได้ยกไปกระทำเอาเขตแดนของพม่าขึ้นกับเมืองประเทศราชฝ่ายเราเสียให้จงได้ (พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๕)

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ หนึ่งปี ก่อนยกทัพตีเชียงตุงครั้งที่ ๒ ราชสำนักสยามให้สืบข่าวคราวทางเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง ทางเมืองศรีสะเกโปง เมืองไซ แล้วให้แจ้งข่าวกลับไปเพื่อประโยชน์ในการวางแผนเกี่ยวกับเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง ต่อไป

แลซึ่งพญาลครลำปางไม่ไว้ใจแก่ราชการได้แต่งแสนทางพญาลาวออกลาดตระเวน รักษาทางสืบสวนฟังข้อราชการทางเมืองศรีสะเกโปงนั้นชอบด้วยราชการอยู่แล้ว [...] ให้แต่งแสนท้าวพญาลาวคุมไพร่ออกประจำรักษาตามทางลาดตระเวนสืบสวนฟังข่าวราชการทางเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง อยู่อย่าให้ขาด ถ้าสืบได้ข่าวคราว

ประการใดให้อาหมายไปแจ้งความกับพญาเชียงใหม่ พญาอุปราชจงทุกครั้งแล้วจึงให้
บอกลงไป ณ กรุงเทพฯ จะได้ทรงพระราชดำริข้อราชการต่อไป (พ.ศ. ๒๓๙๔ / ๔๓)

ระยะนี้มีรายงานเข้ามาเรื่องราษฎรทำนาไม่ได้ผลเท่าที่ควรจนกระทั่งเข้าสู่ปีแรกของการทำสงคราม
พ.ศ. ๒๓๙๕ มีรายงานใบบอกของพระยาศรีหราชฤทธิไกร^{๒๐} บอกลงมาราชสำนักสยามว่าเจ้าพระยา
ยมราชจะเดินทางมาถึงค่ายท่าอิฐ(เมืองตาก) แล้วจะคุมกองทัพยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ เมื่อวันแรม
๖ ค่ำ เดือน ๑ ถึงเมืองเชียงใหม่ ณ วันขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๒ ได้ปรึกษาพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช
พญาบุรีรัตน์ พญาราชบุตร เรื่องยกทัพไปตีเชียงตุง พญาเชียงใหม่แจ้งว่าได้เกณฑ์ไพร่พลไว้
๑๐,๕๐๐ คน ประกอบด้วย เมืองเชียงใหม่ ๕,๐๐๐ เมืองลคอร ๔,๐๐๐ คน เมืองลำพูน ๑,๕๐๐ คน
พร้อมสาตราวุธแต่ฝนแล้งราษฎรทำนาไม่ได้ผล ข้าวเก่าก็มีน้อย หากจะยกทัพเกรงว่าจะขัดสนเรื่อง
อาหาร

ที่นาของราษฎรในเขตแดนเมืองเชียงใหม่ก็เสียแล้งไปหาได้ผลเมล็ดข้าวเต็ม
ภูมิภาค ข้าวเก่าของราษฎรบางคนก็มีบางที่ไม่มีข้าวเก่าก็ขัดสนอดอยากเป็นอันมาก จะ
ยกกองทัพหลวง กองทัพหัวเมือง ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงเห็นจะขัดด้วยเสบียงอาหาร หา
มีแจกจ่ายรับประทานไม่ แต่พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช จะจัดแจงเอาเสบียงอาหารที่
เมืองเชียงใหม่ไปจ่ายกองทัพหลวง ณ เมืองเชียงแสนได้สัก ๑๕ วัน (พ.ศ. ๒๓๙๔ /
๑๗)

จากข้อความในใบบอกจะเห็นว่าในเบื้องต้นนั้นพญาเชียงใหม่ พญาอุปราชจะจัดแจงเรื่อง
เสบียงอาหารจากเมืองเชียงใหม่ไปแจกจ่ายกองทัพหลวง ณ เมืองเชียงแสนให้พอเพียงได้ราว ๑๕ วัน
เจ้าพระยายมราชไม่ไว้วางใจเรื่องนี้จึงให้นายทัพนายกองออกสืบถามราษฎรเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร
เมืองลำพูน ก็ได้ความจริงตรงกันทุกประการ ดังความว่า

เจ้าพญา ยมราชไม่ไว้วางใจราชการ จึงแต่งให้นายทัพ นายกอง ออกสืบ
ถามราษฎร เมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน ได้ความจริงถูกต้องกันทั้ง ๓

^{๒๐} “คัตบอกระยาสิทธิราชฤทธิไกร” สำนักหอสมุดแห่งชาติ.หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย.
เส้นดินสอ. จ.ศ. ๑๒๑๔ เลขที่ ๑๗. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

เมือง เจ้าพญามราชจึงให้...องภักดี นายหนานธรรมปัญญาเฝ้ากรมหลวง
วงษาราชสนิท(พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๑๗)

เจ้าพญามราชไม่ไว้ใจเรื่องในเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน รายงานข้อราชการ ใน
เรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไม่ทรงพอพระทัยเช่นกัน ทรงต่อว่าพญาอุปราชเมือง
เชียงใหม่เรื่องไม่เขียนใบบอกรายงานเกี่ยวกับการยกทัพตีเชียงตุงส่งมาแต่เรื่องเสปียงไม่เพียงพอและ
แต่งคนมารายงานราชการก็สับสนไม่รู้เรื่อง ที่เป็นดังนี้เป็นเพราะเมืองเชียงใหม่มีใจตลึงทางกองทัพ
สยามยกไปตีเชียงตุงหรือไม่ จึงอ้างเรื่องเสปียงไม่เพียงพอตั้งความว่า

พญาอุปราชจะปรึกษาพญาเชียงใหม่คิดอ่านตกลงประการใด จะเกณฑ์ไพร่
พลทหารเตรียมไว้เท่าใด การที่เป็นข้อสำคัญควรจะบอกก็หาใส่ลงหนังสือบอกไม่
เป็นแต่บอกว่าขัดสนเสปียงอาหารลงไปอย่างเดียว [...] การที่บอกขัดเสปียงทั้งนี้จะมี
เชื่อว่าเป็นจริง [...] เจ้าพญามราชยกไปถึงที่ตั้งอยู่นอกเมืองเชียงใหม่ จะให้หาแสน
ท้าวพญาลาวผู้ใหญ่ออกมาคิดราชการ [...] ถ้าพญาเชียงใหม่ พญาลครลำปาง พญา
ลำพูน พญาอุปราช ปรึกษาการงานไว้แต่ก่อนอย่างไร ก็จะคิดกระด้างกระเดื่อง ไม่
ออกมาหาเจ้าพญามราชจะให้แต่ผู้น้อยออกมาคิดการงานก็ไม่สำเร็จ
(พ.ศ. ๒๓๙๕ / ๓๓)

การจัดเตรียมเสปียงอาหารให้เพียงพอสำหรับกองทัพเป็นเรื่องสำคัญ หัวเมืองล้านนามีหน้าที่
จัดเตรียมให้เพียงพอ หากผลผลิตที่ได้ในปีนั้น ๆ น้อยไปจะต้องรีบรายงานเพื่อที่ราชสำนักจะได้เตรียม
วางแผนสำหรับแก้ไขปัญหาได้ทันการณ์ นอกจากนี้การบริหารจัดการเรื่องกองทัพที่ยกไปตีเชียงตุง
เจ้าพระยามราชได้ขอให้ทางราชสำนักจัดหาพลแมนเพิ่มขึ้นไปด้วย “การที่จะทำกับเมืองเชียงตุงนั้น
จะขอคนที่ยิงกระสุนแตกได้ขึ้นไปทั้ง ๒ คน”^{๑๒๑} จากนั้นเจ้าพระยามราชให้ท้าวเชื่อนแก้วไปสืบ
ราชการทางเมืองเชียงใหม่ถือหนังสือพระเจ้าเชียงใหม่ลงมาว่า ได้แต่งให้แสนท้าวเมืองเชียงรายไป
ลาดตระเวนถึงศรีสะเกโปง ให้เมืองพยากแต่งกันไปสืบถึงลำน้ำโขงปากตะวันตกแจ้งว่าราชการทางเมือง

^{๑๒๑} “คัดบอกข้อราชการทัพเมืองเชียงตุง” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย.
ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๑๕ เลขที่ ๓. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

เชียงตุงสงบอยู่ จากนั้นรายงานเรื่องเสบียงอาหารของกองทัพ คือ เรื่องข้าว ซึ่งข้าวเก่าไม่เพียงพอแต่ปีนี้ข้าวใหม่มีผลผลิตเป็นที่น่าพอใจ

ขุนเทพอาสาว่าที่เมืองแพร่ เมืองน่าน ข้าวเก่าขัดสน แต่ข้าวใหม่ปีนี้ฝนตกทำ
ได้มากเต็มภาคภูมิ ถ้ามทางเขื่อนแก้วถึงข้าวเมืองเชียงใหม่ เมืองลคร เมืองลำพูน ว่า
ข้าวเปลือกซึ่งขายกันเกวียนละ ๒ ตำลึง ๒ บาท ที่เมืองลครนั้นตกน้อย ที่เมืองเชียงใหม่
เมืองลำพูน ฝนตกชุก เจ้าพระยายมราชได้ถามข้าวกองเมืองอุตรดิตถ์มีแต่ข้าวกรมหลวง
ให้ซื้อไว้ ข้าวเปลือก ๘ เกวียน ข้าวสาร ๓,๘๐๐ ถึง รับสั่งให้คนมาขนไม่ขาด แต่ข้าวกอง
หามีไม่ พระยาอุตรดิตถ์กราธินาถว่า จะซื้อจ่ายได้แต่เดือนหนึ่งครบเดือนแล้วหามีที่ซื้อไม่
เจ้าพระยายมราชให้เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองอุตรดิตถ์
เมืองพิจิตร เบิกเงินมาจัดซื้อข้าวขึ้นฉางไว้ (พ.ศ. ๒๓๙๖ / ๓)

การศึกษาเชียงตุงครั้งที่ ๒ นี้สยามได้เตรียมอาวุธยุทโธปกรณ์เพิ่มและทันสมัยมากขึ้น มีการ
เกณฑ์กองกำลังจากทุกหัวเมืองเพื่อร่วมกองทัพ สารตราระบุ ว่า พ.ศ. ๒๓๙๖ ราชสำนักสยามมีคำสั่ง
ให้เตรียมระดมพล โดยออกสารตราคำสั่งจากราชสำนักถึงหัวเมืองต่าง ๆ เกณฑ์เข้ากระบวนทัพ ถ้าไม่
เข้าร่วมทัพจะถูกทำโทษตามอาญาศึกของบ้านเมือง

การทัพครั้งนี้จะต้องทำเป็นทัพใหญ่บ้างจะให้แยกย้ายไปหลายทาง โปรด
เกล้าฯ ให้เกณฑ์เจ้าเมือง กรรมการ ตามเกณฑ์เดิม ไพร่ขึ้นอีกเมืองนั้นเป็นคนเกณฑ์
เดิมเท่านั้น เกณฑ์เพิ่มขึ้นอีกเท่านั้น ให้เจ้าเมืองกรรมการปลงใจลงในราชการแผ่นดิน
เร่งรัดเกณฑ์ไพร่ เครื่องสาตราวุธ บรรจบทัพหลวงให้ถึงเมืองอุตรดิตถ์ แต่ในเดือน
๑๒ ค่ำปีฉลู เบญจศก [...] ถ้าคนซึ่งยกไปครั้งก่อนกลับมาตายป่วยเจ็บ คนและช้าง
ม้าคตต่างขาดจำนวนเท่าใดก็ให้หาเพิ่มเติมให้ครบ [...] ช่วยกันยกไประดมตีเมือง
เชียงตุงให้สำเร็จจงได้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ผู้ว่าที่สมุหพระกลาโหม
คุมปืนใหญ่คาบศิลา เครื่องสาตราวุธต่าง ๆ กับเชิญกระแสดพระราชมารชิ่งขึ้นไป
ปรึกษาหารือพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ณ เมืองอุตรดิตถ์ กำหนด
จะยกทัพขึ้นไปจากกรุงเทพฯ ณ วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ จะขึ้นไปถึงเมืองอุตรดิตถ์
ณ วันขึ้น ๕ ค่ำ เดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศก เป็นแน่ [...] ถ้าเมืองใดคุมนาย คุมไพร่ รีบ
ไปไม่ทันกำหนดคนขาดไม่ครบตามเกณฑ์จะให้ทำโทษตามอาญาศึก (พ.ศ. ๒๓๙๖
/ ๑๕)

กองทัพจากสยามยกมาร่วมกับกองทัพที่เกณฑ์จากหัวเมืองต่าง ๆ นำกองกำลังและอาวุธ ยุทโธปกรณ์ ศาสตราวุธที่ทันสมัยพร้อมสรรพรวมทั้งพลแม่นปืนและเตรียมการสู้รบเหมือนอย่าง ตะวันตก ดังความในหนังสือกล่าวว่า

บัดนี้กองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นมามีคนสามหมื่นทหารอังกฤษพันหนึ่งกับ เครื่องมือสำหรับรบอย่างอังกฤษมีมาเชียงตุงทุกอย่างเป็นอันมาก กองทัพเมืองแพร์ เมืองนครลำปาง เมืองลำพูน เมืองเชียงใหม่สองหมื่น เมืองน่าน เมืองหลวงพระบาง หมื่นหนึ่ง ออกจากเมืองพร้อมกันในวันเดือนยี่ข้างแรม ทุกหัวเมืองแล้วจะขึ้นทางเมือง กาย เมืองงอม แล้วจะฝ่าตีเชียงตุงให้สำเร็จ (พ.ศ. ๒๓๙๖ / ๑๒)

แต่ด้วยเส้นทางเดินทัพมีระยะทางไกล และทุรกันดาร และไม่ชำนาญเส้นทาง ระหว่าง เดินทางไปทำศึกเชียงตุงไพร่พลในกองทัพจึงเกิดล้มป่วยเป็นอันมาก กองทัพของกรมหลวงวงษาธิราช สนิทจึงไม่สามารถตีเมืองเชียงตุงได้สำเร็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งว่า

หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงเมือง กรรมการ ด้วยมีพระบรมราชโองการ ตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่ามีตราโปรดเกล้าฯ ขึ้นมาก่อนให้เกณฑ์เจ้าเมือง กรรมการ พระ หลวงกอนอก กองสอย คุมไพร่ พลช้างม้าโคต่าง เครื่องศาตราวุธเข้ากระบวนทัพ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิทและกองทัพเจ้าพระยายมราชยกขึ้นไปตี เมืองเชียงตุงและคิดราชการทางเมืองเชียงรุ่ง [...] พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิ ราชสนิทกับเจ้าพระยายมราชและเจ้าเมือง กรรมการ ได้คุมไพร่พลกองทัพยกเข้าตี เมืองเชียงตุงไม่สำเร็จพากันเลิกทัพกลับมานั้น โปรดเกล้าฯ ว่า นิสัยการทัพศึกได้ที่ เสียที่เป็นธรรมดา การได้จับทำเข้าแล้วก็จะต้องทำการเสียให้สำเร็จ ครั้นจะยก กองทัพติดพันเข้าสู้รบอีกก็เป็นฤดูฝน ไพร่พลจะบอบช้ำเสียด้วยการป่วยเจ็บ แล้วจะ ป่วยการทำนาหาข้าวปลาอาหารด้วย จึงงดทัพฟังราชการอยู่ ณ เมืองน่าน (พ.ศ. ๒๓๙๖ / ๑๙)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งถึงพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวงษาธิราช สนิทว่าให้เสด็จยกทัพกลับเพราะเป็นช่วงฤดูฝน ไพร่พลในกองทัพบาดเจ็บจำนวนมาก

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทัพกรมหลวงวงศาธิราชสนิทตั้งกลับลงไปเฝ้า
 ทูลละอองฯ นั้น มีรับสั่งว่าในระหว่างนี้เป็นฤดูฝน ไพร่พลในกองทัพป่วยเจ็บมาก ถ้า
 จะให้ลงไปปราบราชการ ณ กรุงเทพฯ แล้วขอท่านผู้ใหญ่ขึ้นไปเปลี่ยนจึงจะไม่เสีย
 ราชการ ด้วยราชการยังติดพันอยู่ ถ้ากองทัพใหญ่กลับมาเสียแล้วจะให้แต่พระยาสี
 หราชฤทธิไกรบัญชาการเห็นจะไม่ได้ ถ้าฝนหายลงแล้วจำให้พระยาสีหราชฤทธิไกรไป
 คิดราชการทางเมืองเชียงใหม่ต่อไป (พ.ศ. ๒๓๙๖ / ๓)

พ.ศ. ๒๓๙๗ กองทัพหลวงสู้กับทัพเมืองเชียงตุงไม่สำเร็จ พ่ายแพ้สงครามและถอยร่นลงมา
 เรื่อย ๆ ยกถอยมาตั้งที่เมืองเชียงราย และมีกำหนดกลับไปถึงราชสำนักสยามในเดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ

กองทัพหลวงยกเข้าไปถึงเมืองเชียงตุง เดือน ๖ ขึ้น ๒ ค่ำ สู้รบ ๑๔ วัน
 พม่า เชน ยกมามากจะสู้รบไปกลัวจะเสียที ณ วัน เดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ทัพหลวงลง
 มาถึงเชียงราย เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ จะเสด็จไปถึงเชียงใหม่ เดือน ๗ แรม ๖ ค่ำ
 กำหนดมาให้ถึงพิไชย เดือน ๘ แรม [...] ถึงกรุงเดือน ๘ ขึ้น ๑๐ ค่ำ (พ.ศ. ๒๓๙๗ /
 ๖๙)

ศึกเชียงตุงครั้งที่ ๒ สยามเป็นฝ่ายแพ้อีกครั้งเพราะความไม่ชำนาญของแม่ทัพและการไม่ให้
 ความสนับสนุนเท่าที่ควรจากล้านนาอีกทั้งเส้นทางเดินทางทัพก็รุกรันดาร ประกอบกับเสบียงอาหารก็
 ขาดแคลน สงครามกับเชียงตุงครั้งนี้เป็นสงครามจารีตครั้งสุดท้ายที่สยามทำศึกสงครามเพื่อขยาย
 พระราชอาณาจักร

กล่าวโดยสรุปได้ว่าสารสงครามและใบบอกเพื่อติดต่อขอราชการระหว่างสยามกับล้านนา
 มีเนื้อหาด้านการเมืองการปกครองจำนวนมากที่สุด จากการศึกษาพบว่าราชสำนักสยามส่งสารตราซึ่ง
 เป็นคำสั่งจากราชสำนักในการควบคุมล้านนาในฐานะเมืองประเทศราชซึ่งเป็นลักษณะของการ
 ปกครองรัฐเหนือรัฐ กล่าวคือในสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ราชสำนักสยามยังให้อำนาจบริหารจัดการ
 บ้านเมืองแก่เจ้าเมืองในล้านนาแต่มีการส่งตัวแทนเข้าไปควบคุมขุนนางและเจ้านายล้านนาให้
 ประพฤติปฏิบัติตามนโยบายราชสำนัก ซึ่งการประพฤตินี้มีผลต่อการแต่งตั้งเพื่อดำรงตำแหน่ง
 สำคัญ ๆ อาทิ เจ้าเมืองและกรมการเมือง จะเห็นได้ว่าเมื่อใดที่เจ้าเมือง กรมการเมืองประพฤตินั้นไม่
 เหมาะสม ราชสำนักสยามสามารถใช้อำนาจถอดถอนออกจากตำแหน่งได้ซึ่งจากข้อมูลในสารตราและ

ใบบอกทำให้ทราบว่าเป็นหมู่เจ้านายล้านนาต่างก็มีการชิงดีชิงเด่นกัน แต่การจะได้ครองตำแหน่งนั้นไม่สามารถทำได้หากไม่ได้รับการอนุมัติแต่งตั้งจากพระมหากษัตริย์จากรัฐสยาม เมื่อได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสำคัญแล้วราชสำนักได้มอบเครื่องประกอบยศให้และหากเจ้านายล้านนาพระองค์ใดสนองงานราชสำนัก มีความดีความชอบมากก็ได้เลื่อนยศจาก “พระยา” เป็น “เจ้า” และเมื่อสวรรคตก็ต้องคืนเครื่องประกอบยศเหล่านี้ให้ราชสำนัก ไม่สามารถเก็บไว้ครอบครองหรือส่งมอบให้ผู้อื่นได้

เมื่อล้านนาอยู่ภายใต้อำนาจควบคุมโดยราชสำนักสยามในฐานะเมืองประเทศราช โดยธรรมเนียมปฏิบัติจะต้องส่งบรรณาการทุก ๓ ปี และต้องส่งส่วยให้กับราชสำนักให้ครบตามจำนวนในข้อตกลงของตวันไม่ได้ หากส่งไม่ครบราชสำนักจะมีการทวงถามติดตามให้ส่งไปครบจำนวน นอกจากนี้ การราชสำนักสยามยังจะมอบหมายหน้าที่ให้ปฏิบัติในเรื่องการสืบและรายงานข้อราชการ โดยสยามมีการแจ้งข้อมูลที่ล้านนาพึงทราบและล้านนาต้องรายงานการสืบข่าวคราวต่าง ๆ ที่เป็นคำสั่งจากราชสำนัก นอกจากนี้เมื่อมีชาวต่างชาติเดินทางเข้าไปในพื้นที่ของหัวเมืองล้านนา ต้องคอยติดตามและให้ความช่วยเหลือตามข้อตกลงที่ปรากฏในสนธิสัญญาระหว่างประเทศ กล่าวคือ การอำนวยความสะดวกเรื่องการเดินทางและอำนวยความสะดวกเรื่องการอุปโภคบริโภคให้กับชาวต่างชาติตามคำสั่งที่ปรากฏในสารตรา ซึ่งจะส่งมาจากราชสำนักให้รับทราบก่อนการเดินทางมาของชาวต่างชาติ นอกจากนี้หากมีกรณีข้อพิพาทเกิดขึ้นจะต้องรายงานไปยังราชสำนักและดำเนินการสืบสวนคดีความข้อพิพาทนั้น แต่หากไม่ดำเนินการราชสำนักจะติดตามสอบถามแล้วมีคำสั่งการให้ดำเนินการโดยเร็ว หากเป็นคดีข้อพิพาทที่สามารถตัดสินที่หัวเมืองล้านนาได้ลงเรียบริ้อยให้รายงานผลไปยังราชสำนัก แต่หากเป็นคดีพิพาทที่ราชสำนักเห็นว่าต้องเดินทางมาตัดสินคดีความที่สยามผู้เกี่ยวข้องในคดีจะต้องเดินทางมาตามคำสั่งควบคุมให้เดินทางมาสยามโดยไม่สามารถบ่ายเบี่ยงได้

นอกจากนี้ ยังต้องสนับสนุนการขยายพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร โดยเป็นฝ่ายสนับสนุนเรื่องการเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็ง ดำเนินการจัดสรรกำลังไพร่พลในแต่ละหัวเมืองให้เหมาะสมและจัดเตรียมเสบียงอาหารเพื่อช่วยเหลือกองทัพเมื่อมีศึกสงคราม ดำเนินการเกลี้ยกล่อมรัฐไทให้มาสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์สยามมีกระบวนการแรกคือเกลี้ยกล่อมให้หัวเมืองในรัฐไทย อาทิ เมืองเชียงรุ่ง เมืองเชียงตุง เมืองลา เมืองพง ให้มาสวามิภักดิ์แต่หากไม่ประสบผลสำเร็จ ราชสำนักจะมีคำสั่งให้ยกกองทัพไปปราบปรามแล้วดำเนินการเทศรว นำผู้คนมาไว้ในพระราชอาณาจักร เห็นได้จากการทำศึกเชียงตุงครั้งที่ ๑ และ ๒ ซึ่งเป็นความพยายามของสยามในควบคุมล้านนาให้ร่วมทำศึกเพื่อขยายพระราชอาณาจักรแต่จะเห็นว่าไม่ประสบผลสำเร็จเนื่องจากปัจจัยหลายอย่างที่ไม่เอื้ออำนวย

๔.๑.๒ ด้านเศรษฐกิจ

รายงานข้อมูลในใบบอกที่ส่งไปยังราชสำนักสยาม ข้อมูลที่เกี่ยวข้องด้วยเศรษฐกิจพบว่ามีการรายงานเรื่องเศรษฐกิจตกต่ำเนื่องจากสภาพดินฟ้าอากาศที่ไม่ปกติส่งผลต่อการประกอบอาชีพของราษฎรทำให้ได้รับความลำบาก ทำให้ราษฎรทำนาไม่ได้ผลเท่าที่ควร ข้าวที่ชาวล้านนาปลูกบริโภคเป็นหลักคือข้าวเหนียว^{๑๒๒} การรายงานไปยังราชสำนักไม่ได้ระบุชัดว่าเป็นข้าวประเภทใด แต่มีการรายงานเกี่ยวกับสภาพดินฟ้าอากาศที่ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ผลผลิตของข้าวจึงมีน้อยอีกทั้งยังได้รับผลกระทบจากแมลงซึ่งเป็นศัตรูพืชด้วย

ณ เดือน ๙ เดือน ๑๐ ปีฉลู ตรีนศก ฝนหาคไม่ เดือน ๑๑ จึงได้ตกกล้าที่นา น้ำท่าได้ทำบ้าง ที่ท้องนาที่ฝนทำได้ส่วนหนึ่งไม่ได้ ๒ ส่วน บังเกิด ปู หนู เพี้ยกัดต้นข้าว เสียบ้าง ได้ผลเม็ดข้าวส่วน ๑ เสียส่วน ๑ ช้างเมืองลคอรฝนก็หาคไม่ ราษฎรได้ทำนาน้อย ที่ไม่ได้ทำนาพาบุตรภรรยาไปขอเช่ากิน ณ เมืองเชียงใหม่ เป็นที่ขัดสน จึงได้เป่าร้องให้ราษฎรทำนาปรังทำไร่ทุกตำบลยังหาแล้วไม่ จึงได้บอกขอราชการให้นายภิมสารบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวมีชื่อลงมาแจ้งราชการนั้นได้นำเอาหนังสือบอกขึ้นกราบบังคมทูล พระกรุณานายภิมสารบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเข้าเฝ้าทูลละอองฯ (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

ราชสำนักสยามเมื่อได้รับใบบอกรายงานปัญหาของสภาพดินฟ้าอากาศและการทำไร่นาของราษฎรแล้วก็รับรู้ถึงปัญหาเพราะไม่ได้เป็นเฉพาะที่หัวเมืองล้านนาแห่งเดียว ราชสำนักยังได้รับรายงานจากเมืองอื่น ๆ รวมถึงเมืองในประเทศที่ประสบปัญหาด้วยเช่นกัน จึงได้ชี้แจงไปยังหัวเมืองล้านนารับทราบ ดังความว่า

แลซึ่งว่า ณ ปีฉลู ตรีนศก ฝนตกไม่ปกติ ราษฎรเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร ทำไร่นาได้ผลส่วนหนึ่งเสียไปส่วนหนึ่งนั้น ณ ปีฉลูตรีนศกฝนน้อยแล้งทั่วกันไปทุกบ้านเมืองในแคว้นขอบขัณฑสีมากรุงเทพฯ ที่เป็นน้ำฝนต้นข้าวเสียไปมาก ได้ผลน้อย ที่น้ำท่าเข้าถึงต้นข้าวได้ผลเม็ดข้าวสามส่วน สี่ส่วน เสียส่วนหนึ่งแลเมืองต่างประเทศออกไปนอกจากแคว้นกรุงเทพฯ ลูกค้าพาณิชย์ไปมาค้าขายก็พูดจาวว่า

^{๑๒๒} Penth, Hans. *A Brief History Of Lan Na* (Chiang Mai: Chiang Mai City Arts & Cultural Center and Chiang Mai Municipality, 2004), 94.

ในปีฉลูฝนน้อยแล้งไปเหมือน ๆ กัน เหตุการณ์ฟ้าฝนเป็นไปทั้งนี้ก็โดยกุศลแลอกุศล แห่งสัตว์ (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

ถึงกระนั้นก็ตามแม้จะมีการรายงานสภาพดินฟ้าอากาศที่ไม่ปรกติมายังราชสำนักสยาม ราษฎรทำไร่นาไม่ได้ผลผลิตที่ดีพอ อีกทั้งยังถูกศัตรูพืชทำลายทำให้ผลผลิตที่ได้ไม่เพียงพอต่อการยังชีพ ราชสำนักสยามรับทราบข้อมูลแต่ไม่ปรากฏการอธิบายถึงการให้ความช่วยเหลือ มีเพียงนโยบายให้ทำไร่นาอย่างขยันแข็งต่อไปหากสภาพดินฟ้าอากาศเป็นปรกติและเอื้ออำนวยต่อการเพาะปลูกแล้ว

แต่ปีขารจัตวาศกนี้ฝนตกแต่เดือน ๖ เดือน ๗ ตกเป็นปรกติมาแต่ต้นมือ หัวเมืองไทยฝ่ายเหนือ เมืองลาวเขมรฝ่ายตะวันออกแลหัวเมืองปากใต้บอกอาการฝน ราชการราษฎรทำไร่นาเข้าไป ณ กรุงเทพฯ ว่าฝนตกบริบูรณ์ราษฎรได้จับทำนาไถ หว่านต้นกล้า ปักดำอยู่แล้ว แล ณ เมืองเชียงใหม่ เมืองลพบุรี เมืองลำพูน เห็นฝนก็จะตกบริบูรณ์เหมือนกัน ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชา พญาราชวงศ์ ญาติพี่น้อง บุตรหลานทั้งปวงว่ากล่าวตักเตือนไพร่บ้านพลเมืองให้อุสหาะ ทำไร่นาให้เต็มภูมิ ฐานจงทุกบ้านทุกตำบล ให้ได้ผลเม็ดข้าวส่งมาจะได้เป็นกำลังราชการสำหรับ บ้านเมืองแลทำบุญให้ทานบ้านเมืองจะได้อยู่เย็นเป็นสุข (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

การรายงานเรื่องสภาพดินฟ้าอากาศซึ่งส่งผลกระทบต่อการทำไร่นาพบข้อมูลในใบบอก รายงานเข้ามายังราชสำนักอยู่เสมอ เพราะเป็นข้อมูลสำคัญที่ล้านนาจำต้องชี้แจงให้สยามได้รับทราบสถานการณ์ความเดือดร้อน เนื่องจากส่งผลต่อการส่งส่วย หากสยามรับทราบข้อมูลปัจจัยต่าง ๆ ที่ส่งผลกระทบต่อเศรษฐกิจของอาณาจักรอยุธยาจะได้นำไปพิจารณาผ่อนผันการส่งส่วยได้

อนึ่งในปีขารจัตวาศก ณ เดือน ๘ เดือน ๙ เดือน ๑๐ ฝนตกมาก ข้าฯ ทั้งปวงแล อนุาประชาราษฎรได้ทำไร่นาเต็มภูมิฐานทุกแห่ง ตำบล อยู่มา ณ เดือน ๑๑ เดือน ๑๒ เดือน ฝนแล้ง ที่นาดอนน้ำแห้งต้นข้าวตายสิ้น ที่นาลุ่มมีน้ำขังพอข้าวออกรวงบุงแมงก็กัดรวงข้าวเสียเป็นอันมาก ที่ข้าวตั้งท้องอยู่อกมามีเม็ดครึ่งหนึ่งบุงที่ลง กัดต้นข้าวนั้นตัวดำสีระแแดง ต้นข้าวที่มีท้องถอนมาแกะดูมีตัวบุงต้นละ ๒ ตัว ๓ ตัว ทั้งนี้เหลือสติปัญญาที่จะทำ ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ทำบุญให้ทานตั้งพิธีก็ไม่หาย ข้าวที่เกี่ยวข้องไว้บุงที่ตัวดำสีระแแดงนั้น เพลากลางคืนออกกัดรวงข้าวที่เกี่ยวข้องไว้เสียไปและนาที่

เมืองละครลำปางนั้นประมาณ ๓ ส่วน เสีย ๒ ส่วน คงจะได้รับพระราชทานส่วน ๑ จะ
 เจือจากรก็ไม่ว่ากัน (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๕)

ความเดือดร้อนของราษฎรที่รายงานไปยังราชสำนักนั้นค่อนข้างลำบาก “ในปีฉลู ตรีนิศก ชัด
 ด้วยเสบียงอาหารต้องหามันกลอยรับพระราชทาน ราคาข้าวเปลือก ๔ ถึงต่อบาทหามีผู้ใดขายไม่ แล
 ณ ปีขาร จัตวาศกนี้ จะได้รับพระราชทานสองส่วน เสียส่วนหนึ่ง”^{๑๒๓}

ด้วยบอกหนังสือแต่งตั้งให้นายขุนารธรรมลังกาบุตรพระเถิน แสนสรียสุภา ถือ
 ลงไปแจ้งราชการว่า ณ เดือน ๕ เดือน ๖ เดือน ๗ เดือน ๘ ปีเถาะเบญจศกนี้ฝนขาด
 ไม่ ต่อถึง ณ วันเดือน ๙ ข้างขึ้น ฝนจึงตก อนุาประชาราษฎรได้ตกกล้าลงบ้างแล้ว ฝน
 เว้นไปจนถึงเดือน ๑๑ ราษฎรปักดำทำนาได้ประมาณ ๒ ส่วน ทำไม่ได้ประมาณส่วน
 หนึ่ง น้ำทำปีเถาะเบญจศกน้อยกว่าน้ำปีขารจัตวาศก ๒ ศอก ราคาข้าวราษฎรซื้อขาย
 แก่กันสามสัดต่อ ๑ หาบ ไพร่บ้านพลเมืองต้องหามันกลอยรับพระราชทาน (พ.ศ.
 ๒๓๘๖ / ๕๙)

การรายงานสภาพดินฟ้าอากาศไปยังราชสำนักสยามสะท้อนให้เห็นว่าสังคมล้านนาส่วนมาก
 เป็นสังคมเกษตรกรรม ผลผลิตที่ได้จากการเพาะปลูกขึ้นอยู่กับสภาพดินฟ้าอากาศในแต่ละฤดูกาล
 นอกจากการทำเกษตรกรรมแล้ว ข้อมูลที่รายงานไปยังราชสำนักพบว่ามีรายงานเรื่องการค้าขายและ
 การประกอบกิจการป่าไม้ด้วย รายละเอียดดังนี้

๑ การค้า

การค้าของหัวเมืองล้านนาหลักฐานจากสารตราและใบบอกอธิบายในช่วงที่ราชสำนักสยาม
 เข้าไปมีบทบาทในการจัดการควบคุม จัดการข้อพิพาทต่าง ๆ เมื่อราชสำนักเผชิญกับการเข้ามาของ
 ลัทธิล่าอาณานิคม ณ ช่วงเวลาดังกล่าวล้านนาอยู่ในฐานะตลาดการค้าสำคัญ มีเครือข่ายการค้าเชื่อม

^{๑๒๓} “ใบบอกพระเถิน พระไชยราชา เรื่องให้นายขนานคำพินกับท้าวจิมโนคุมไม้ขอนสักลงมาส่ง.”
 สำนักหอสมุดแห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอ-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๔ เลขที่ ๘๘.
 หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

กับเมืองทางตอนในหลายแห่งทั้งทางตอนใต้ของจีน พม่า รัฐฉาน ลาวตอนเหนือ^{๑๒๔} ภายหลังจากทำสนธิสัญญาทางการค้าระหว่างสยามและอังกฤษฉบับแรกสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ สนธิสัญญาเบอร์นี (Burney Treaty) วันที่ลงนามทำสนธิสัญญาคือ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๖๙ สนธิสัญญาฉบับนี้ประกอบด้วยสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและสนธิสัญญาทางพาณิชย์ ๑๔ ข้อ ที่เกี่ยวกับการค้า ได้แก่ ข้อ ๕ ให้สิทธิพ่อค้าทั้งสองฝ่ายค้าขายตามเมืองต่าง ๆ ของอีกฝ่ายหนึ่งได้อย่างเสรีตาม ข้อ ๖ ให้พ่อค้าทั้งสองฝ่ายเสียค่าธรรมเนียมของอีกฝ่าย และข้อ ๗ ให้สิทธิแก่พ่อค้าจะขอตั้งห้าง เรือน และเช่าที่โรงเรือนเก็บสินค้าในประเทศอีกฝ่ายหนึ่งได้ขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของกรมการเมือง^{๑๒๕}

เมื่อมีการทำสนธิสัญญาทางการค้าระหว่างสยามกับอังกฤษในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้พ่อค้าชาวอังกฤษเดินทางไปค้าขายยังหัวเมืองต่าง ๆ ของอาณาจักรสยามได้สะดวกมากขึ้นรวมไปถึงหัวเมืองล้านนา พ่อค้าอังกฤษได้ทำการค้ากับล้านนาในหลายเมือง อาทิ เมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน และในการทำการค้าขายระหว่างพ่อค้าอังกฤษและพ่อค้าล้านนาก็ประสบปัญหาอยู่บ้าง เมื่อราชสำนักทราบเรื่องจึงทำการควบคุมสินค้าบางประเภทมิให้พ่อค้าล้านนาขายให้กับพ่อค้าอังกฤษ ดังข้อมูลในสารตราชี้แจงถึงการที่ราชสำนักสยามห้ามมิให้พ่อค้าชาวล้านนาขายโคกระบือให้พ่อค้าอังกฤษ

ถ้ามีศฤงคารพุดจาขอซื้อช้าง โค กระบือก็ให้บอกความกับมีศฤงคารขอ
อังกฤษว่าท่านเสนาบดี ณ กรุงเทพฯ ก็ได้สั่งความขึ้นมาถึงเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร
เมืองลำพูน แล้วท่านเสนาบดีสั่งขึ้นมาว่าอังกฤษกับกรุงเป็นทางไมตรีกัน มีศฤงคารขอ
รถือหนังสือเจ้าเมืองมังกลาเข้ามาจำเริญทางไมตรี ณ กรุงเทพฯ มีศฤงคารพุดจาขอ
ซื้อช้าง ณ เมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน **ช้างโคกระบือเป็นของสำหรับ
บ้านเมืองเป็นอย่างธรรมเนียมห้ามมิให้ขายไปนอกประเทศแต่มีศฤงคารขอได้มา
พุดจาขอซื้อช้างแล้วก็ให้จัดแจงผ่อนปรนขายให้สัก ๒ ช้าง ๓ ช้าง อย่าให้เสียทางไมตรี
ที่อังกฤษกับกรุงเทพฯ เป็นไมตรีกัน (พ.ศ. ๒๓๘๑ / ๑๙)**

^{๑๒๔} วราภรณ์ เรืองศรี, กาดก่อเมือง: ชาติพันธุ์และคาราวานการค้าล้านนา (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๖๔), ๙.

^{๑๒๕} กรมศิลปากร, เอกสารهنรี เบอร์นี เล่ม ๓ (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๑), ๖๓-๖๕.

ราชสำนักสยามอนุญาตให้ซื้อชายข้าง โคน กระบือ ได้เพียงเล็กน้อยหากพ่อค้าชาวอังกฤษยังติดต่อกับซื้ออีกให้ชี้แจงเหตุผลไปว่าข้าง โคน กระบือ เป็นพาหนะที่จำเป็นในการศึกสงคราม ใช้สำหรับบรรทุกเสบียงอาหารและเป็นกำลังสำคัญในการทำเกษตรกรรม มิใช่สินค้าสำหรับซื้อขายกันโดยทั่วไป

ให้พญาเชียงใหม่ พญาลคอร พญาลำพูน พญาอุปราชา นายพินสาร ญาติพี่น้องแสนท้าวพุดจากับอังกฤษให้เป็นธรรมดาอย่างธรรมเนียมบ้านเมืองว่า ข้าง โคน กระบือ เป็นของสำหรับบ้าน เมือง มีการศึกสงครามและเกณฑ์กองทัพขึ้นไปแต่กรุงเทพฯ ให้ยกไปทำการรบพุ่งข้าง โคน กระบือเป็นของบรรทุกเสบียงอาหาร กระบือเป็นกำลังทำไร่ทำนาอย่างธรรมเนียมห้าม แต่อังกฤษเป็นไมตรีกันแล้วจึงได้ผ่อนปรนให้ราษฎรเจ้าของซื้อขายให้โดยเห็นกับไมตรี ทุกวันนี้ข้าง โคน กระบือก็น้อยเบาบางไม่มีมากเหมือนแต่ก่อน ข้าง โคน กระบือ เป็นของสำหรับบ้านเมืองที่จะซื้อหาเอาเหมือนสินค้านั้น ข้าง โคน กระบือ หาเป็นของสินค้าไม่ (พ.ศ. ๒๓๘๑ / ๑๙)

เมื่อพ่อค้าอังกฤษเจรจาขอซื้อข้าง โคน กระบือให้พุดจากับพ่อค้าอังกฤษ “คล้ายคลึงกับถ้อยคำเสนาบดีพุดจากับมีศฤงฆอร ณ กรุงเทพฯ”^{๑๒๖} แต่หากพ่อค้าอังกฤษยังติดต่อกับซื้ออีกก็ไม่อนุญาตให้ขาย “แต่ถ้อยคำพุดจา ให้พุดจาโต้ตอบฉันทเมืองเป็นไมตรีกันด้วย อังกฤษได้เข้ามาเป็นไมตรีกับกรุงเทพฯ นานหลายปีแล้ว อังกฤษก็รักษาทางไมตรีหามีความร้าวฉานไม่ ข้างฝ่ายเราก็จะต้องรักษาทางไมตรีไว้ก่อน การยังไม่ควรจะให้ทางไมตรีมีหมอง”^{๑๒๗} การสั่งห้ามไม่ให้ซื้อขายโค กระบือกับพ่อค้าอังกฤษของราชสำนักสยามทำให้เกิดกรณีพิพาทระหว่างพ่อค้าล้านนาและพ่อค้าอังกฤษ กล่าวคือ มีการตกลงทำการซื้อขายกันแต่พ่อค้าอังกฤษร้องเรียนมายังราชสำนักสยามว่าชำระเงินเรียบร้อยแล้วแต่ยังไม่ได้โคกระบือ ราชสำนักสยามได้ไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นโดยให้พญาสุเรนราชเสนาและนายพลภัยมหาดเล็กถือสารตราขึ้นมาถึงพญาเชียงใหม่ พญาลคอร พญาลำพูน ดังความว่า

^{๑๒๖} “สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่เรื่องห้ามขายข้าง โคน กระบือ ให้พ่อค้าอังกฤษ.” สำนักหอสมุดแห่งชาติ .หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอด-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๐๐ เลขที่ ๑๙. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓, หน้าต้น.

^{๑๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้าต้น.

ให้พญาเชียงใหม่ พญาลคร พญาลำพูน พญาอุปราชา นายภิมसार ญาติบุตร
หลานแสนท้าวทั้งปวงตรวจตราไถ่ถามผู้ได้รับเอาเงินค่าโคกระบือของลูกค้ำพวก
อังกฤษไว้ ลูกค้ำไม่ได้โคกระบือไป เงินของลูกค้ำพวกอังกฤษตกค้างเท่าใด ให้ชำระเอา
เงินค่าโคกระบือคืนให้ลูกค้ำพวกอังกฤษเจ้าของเงินให้ครบ (พ.ศ. ๒๓๘๑ / ๑๙)

เรื่องกรณีพิพาทนี้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเรื่องราวค่อนข้างใหญ่โต เนื่องจากเป็นกรณีพิพาท
กับพ่อค้าชาวต่างชาติ ซึ่งสยามเกรงว่าจะกระทบกับความสัมพันธ์ทางการทูตและทางการค้าจึงได้ไกล่
เกลี่ยกรณีพิพาทนี้เพื่อ “จัดแจงผ่อนปรนตามฉันทันบ้านเมืองเป็นไมตรีจะได้ยืดยาวสืบต่อไป ถ้าได้ว่า
กล่าวจัดแจงความรายโคกระบือทั้งนี้เสร็จกันแล้วก็ให้บอกลงไปให้แจ้งจะได้นำเอาข้อความขึ้นกราบ
บังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองฯ”^{๑๒๘}

เมื่อพิจารณาบริบททางการเมืองแล้วประเทศสยาม ณ เวลานั้นให้ความระมัดระวังเรื่อง
ความสัมพันธ์กับอังกฤษมากเนื่องจากจักรวรรดิอังกฤษได้เคลื่อนมาประชิดพรมแดนทางด้าน
ตะวันตกและใต้ของสยาม ผนวกกับความพ่ายแพ้ของพม่าต่ออังกฤษทำให้สยามหันมายุติข้อโต้แย้ง
ทางการเมืองกับอังกฤษ อีกทั้งตามข้อตกลงในสนธิสัญญาเบอร์นี สยามเป็นฝ่ายได้เปรียบจากการ
เก็บภาษีขาเข้าที่เรียกว่า “ค่าปากเรือ” หรือ “ค่าธรรมเนียมสลุกบ้าน”^{๑๒๙} ในข้อต่อรองทางการค้า
ถือว่าสยามไม่เสียประโยชน์มากนัก ข้อตกลงอยู่ในเกณฑ์ที่เหมาะสม^{๑๓๐} ดังนั้นข้อพิพาทที่จะเกิดขึ้น
ในการค้าระหว่างพ่อค้าอังกฤษและพ่อค้าในหัวเมืองต่าง ๆ สยามจึงพยายามเลี่ยงประเด็นปัญหา
ไม่ให้เกิดกระทบกระทั่งกันจนเป็นเรื่องใหญ่โต

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีสินค้าต้องห้ามซื้อขายชนิดหนึ่งคือ “ฝิ่น”
พระองค์ทรงต่อต้านการแพร่ขยายตัวของฝิ่นในพระราชอาณาจักรอย่างมาก มีการปราบปรามฝิ่นครั้ง
ใหญ่รวมถึงการกวาดล้างการค้าขายฝิ่นทั้งในสยามและหัวเมืองต่าง ๆ ให้รวบรวมฝิ่นที่จับมาได้แล้ว

^{๑๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้าต้น.

^{๑๒๙} กุลลดา เกษบุญชู มีต, **ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ วิวัฒนาการรัฐไทย** (นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, ๒๕๕๑), ๕๑.

^{๑๓๐} Walter F. Vella, **Siam Under Rama III**, (New York: J.J. Augustine Incorporated, 1957), 120.

นำมาเผาที่ทุ่งพระเมรุ^{๑๓๑} ราชสำนักสยามมีการออกประกาศไม่ให้ซื้อขายฝิ่นอย่างเป็นทางการหัวเมือง
ล้านนาก็สนองนโยบายราชสำนัก ข้อมูลจากสารตราฉบับหนึ่งรายงานเรื่องการพบฝิ่นที่เมืองน่าน
กล่าวไว้ว่า

อนึ่งบอกหนังสือให้แสนท้าวคุมเอาฝิ่นลงไปตามพญาราชบุตร พญาเมืองเลน
พญาภูคา พระอินทราชา ใจความในหนังสือบอกว่า จีนของจิมเอาฝิ่นหนัก ๓ ชั่ง จีน
มาแจ้งความว่า ฮ้อลูกค้าเป็นหนี้อาฝิ่นมาตีไว้ให้ต่อ ปีหน้าฮ้อจึงจะเอาเงินมาถ่ายเอา
ฝิ่นไป พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ ญาติพี่น้องแสนท้าวทั้งปวงเห็นว่าฝิ่น
เป็นของต้องห้ามจะเอาไว้กับบ้านเมืองมิได้ ส่งฝิ่นหนัก ๓ ชั่ง จีนลงไป ณ
กรุงเทพฯ นั้น สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาดำรัสว่าฝิ่นเป็นของชั่ว มีอยู่
บ้าน เมือง ได้คนคบหาพากันสูบฝิ่นกินฝิ่นก็จะเกิดโรคผู้ร้ายเป็นเสี้ยนหนามกับ
บ้านเมือง บ้านเมืองจะไม่อยู่เย็นเป็นสุข หากควรจะให้มียู่ในบ้านเมืองไม่ ซึ่งพญาน่าน
พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ ญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวไม่ให้ฝิ่นตกค้างอยู่กับ
บ้านเมือง ส่งฝิ่นลงไปนั้นเป็นความชอบต้องกับพระราชดำริ (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๗)

ราชสำนักสยามเน้นย้ำนโยบายห้ามซื้อขายฝิ่นทั่วพระราชอาณาจักร ให้สืบเสาะหาให้ได้ว่า
มีผู้ใดค้าขายฝิ่นหรือไม่ ถ้าจับได้ให้นำฝิ่นส่งลงไปยังราชสำนักสยาม

ให้พญาน่าน ญาติพี่น้อง แสนท้าวพญาลาวทั้งปวงกำชับกำชาลูกค้ายาณิชย์
ไพร่บ้านพลเมืองอย่าให้ซื้อขายฝิ่น อย่าให้เอาฝิ่นไว้กับบ้านเมืองเป็นอันขาด ให้สืบ
สาวให้ทั่ว ผู้ใดมีฝิ่นปกปิดไว้ก็ให้ชำระเอาฝิ่นส่งลงไป ณ กรุงเทพฯ ให้สิ้นเชิง อย่า
ให้มีฝิ่นอยู่กับบ้านเมืองได้ และลูกค้าฮ้อ ลูกค้าต่างประเทศ จะมาค้าขายในแขวงเมือง
น่านหัวเมืองขึ้นกับเมืองน่านให้ห้ามปรามเสียให้เด็ดขาด อย่าให้เอาฝิ่นมาซื้อขายใน
แขวงจังหวัดบ้านเมือง ถ้าห้ามปรามแล้วลูกค้าต่างเมืองมีพึงลอบลักเอาฝิ่นมาซื้อขายก็

^{๑๓๑} สุภาภรณ์ จรัสพัฒน, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๖๘”
(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), ๒๒.

ให้จับเอาฝิ่นเสียเปล่าส่งฝิ่นลงไป ณ กรุงเทพฯ ตามท้องตราซึ่งโปรดเกล้าฯ ขึ้นมาแต่
ก่อน (พ.ศ. ๒๓๘๖ / ๔๗)

พ่อค้าฮ่อที่เดินทางมาจากมณฑลยูนนาน ลักลอบนำฝิ่นมาขายซึ่งปลุกกันมากเป็น
สินค้าออก^{๑๓๒}แถบมณฑลยูนนานตอนใต้และชายแดนติดต่อกับพม่า ฝิ่นเป็นสินค้าต้องห้ามที่จีน
เช่นเดียวกับสยาม แต่กระนั้นก็ตามพ่อค้าฮ่อยังลักลอบนำฝิ่นมาขายซึ่งมีขบวนการวางหลายร้อยคน
มีพาหนะเดินทางคือม้า พ่อ มีอาวุธ พร้อมเดินทางคุ้มกัน และเดินทางมาช่วงฤดูหนาวราวเดือน
มกราคมถึงกุมภาพันธ์ของทุกปี^{๑๓๓} พ่อค้าฮ่อกว้านซื้อฝิ่นมาขายชายแดนสยาม หัวเมืองต่าง ๆ ใน
ล้านนา บางครั้งชาวล้านนาไม่กล้าทักท้วงเนื่องจากกำลังอาวุธของพ่อค้าฮ่อมีมากกว่า^{๑๓๔} การลักลอบ
ซื้อขายยังคงมีไปพร้อมกับการปราบปรามจากราชสำนัก การเข้มงวดปราบปรามฝิ่นของราชสำนัก
สยามกระจายไปทุกหัวเมือง สารตราที่ส่งถึงเมืองแพร่ก็มีการระบุเรื่องห้ามซื้อขายฝิ่นเช่นกัน

อนึ่งฝิ่นเป็นของต้องห้าม ถ้าฮ่อลูกค้าจะเอาฝิ่น ก้อนฝิ่นล้นกระป๋องมาซื้อขาย
ที่เมืองแพร่ ก็ให้พญาแพร่ห้ามปรามญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวไพร่บ้านพลเมืองและ
พวกจีนลูกค้าอย่าให้รับซื้อฝิ่นเงินฮ่อไว้ซื้อขายเป็นอันขาด (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

นโยบายปราบปรามฝิ่นเข้มงวดมากในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังพบ
การลักลอบซื้อขายฝิ่นตลอดรัชสมัย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์
ในปีแรกของรัชกาล (พ.ศ. ๒๓๙๔) พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงนโยบายเกี่ยวกับฝิ่น กล่าวคือทรง
อนุญาตให้มีการค้าฝิ่นอย่างถูกต้องตามกฎหมายแต่จำกัดอยู่เฉพาะในหมู่ชาวจีน โดยให้จัดการเก็บ
ภาษีเพราะทรงเล็งเห็นว่าเมื่อปราบปรามให้เด็ดขาดไม่ได้ก็เก็บภาษีสร้างรายได้เข้าสู่พระคลังจึงทรง

^{๑๓๒} Forbes, Andrew and Henley, David, **The Haw: trader of the Golden Triangle** (Bangkok: Teak House Press, 1997), 75-77.

^{๑๓๓} Hallett S. Hallett, **A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States** (London: William Blackwood and Son, 1890), 213.

^{๑๓๔} ศิริวัฒน์ โอสถานุเคราะห์, “ฝิ่นกับปัญหาสังคมในประเทศไทย” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาสังคมวิทยา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๓), ๖.

ยอมให้เจ้าภาษีประมุขภาษีฝิ่นเป็นครั้งแรก การสูบฝิ่นแพร่หลายในหมู่ชาวจีนสำหรับชาวไทยผู้ใฝ่
 อยากรู้อยากเห็นก็มีการเลี้ยงกฎหมายโดยไว้ผมเปียแบบชาวจีนและเสี้ยค่าผูกปี้แพงกว่าชาวจีนทั่วไป^{๑๓๕}
 การค้าขายของชาวต่างชาติสำหรับสินค้าที่ไม่ใช่สินค้าต้องห้ามนั้น สามารถค้าขายกันในหัวเมือง
 ล้านนาได้โดยอิสระ เช่น พ่อค้าชาวอังกฤษจากเมืองมังกลามาสินค้าผ้าแพร ผ้าขาว มาขายที่เมือง
 เมาะดำเลิม เมืองละคอน เมืองแพร่ เมืองน่าน

นายไพร่ ๑๑ คน มาแต่เมืองมังกลามาเมาะดำเลิม มาถึงเมืองละคอน เมืองล
 คอนส่งมาถึงเมืองแพร่ เมืองแพร่ส่งมาถึงเมืองน่าน แต่ ณ วันขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๘ มี
 สินค้าของชายผ้าแพร ผ้าขาวมาเป็นอันมาก (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

ราชสำนักสยามให้หัวเมืองล้านนาระมัดระวังเรื่องการติดต่อกับพ่อค้าต่างชาติแม้ว่าจะ
 สามารถค้าขายกันโดยเสรี เมื่อมีการติดต่อกันจึงต้องรายงานให้ราชสำนักทราบ เพื่อที่ราช
 สำนักจะมีข้อมูลในการประเมินพฤติกรรมของพ่อค้า ในหลายครั้งจะเห็นว่าหัวเมืองล้านนาเองก็ยังมี
 ความสับสนในการปฏิบัติต่อพ่อค้าอังกฤษ เช่น ราชสำนักเคยมีนโยบายห้ามขายช้าง โค กระบือ ให้
 พ่อค้าอังกฤษ แต่ถ้าปฏิเสธไม่ได้ก็ให้แบ่งขายเพียงเล็กน้อยเพื่อไม่ให้กระทบความสัมพันธ์ทางการค้า
 ทั้งนี้การจะส่งไปบอกรายงานปรึกษามายังราชสำนักสยามแล้วได้รับคำตอบอาจใช้เวลานานจึงรายงาน
 ไปยังราชสำนักว่าจะขอไปสืบราชการและขอปรึกษาหัวเมืองล้านนาใกล้ ๆ กันจะได้คำตอบที่รวดเร็ว
 ทันการณ์มากกว่า เช่น กรณีของพญาน่าน

พญาน่านว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ว่าอย่า
 ให้คบหาศุลกาอังกฤษ อนึ่งอย่าให้ขายช้างและโคกระบือให้แก่เขา โปรดเกล้าฯ ดังนี้เรา
 ทั้งหลายเมื่อจะไม่เลี้ยงดูเขาก็มีบังควร ครั้นจะเลี้ยงดูเขาก็เกรงผิดแลชอบในสมเด็จพระ
 พระพุทธเจ้าอยู่หัว พญาน่านปรึกษาหารือกันจะแต่งให้ไปสืบดูเมืองแพร่ เมืองลคอนว่า

^{๑๓๕} สุภาภรณ์ จรัสพัฒน์, “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๖๘”
 (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓), ๓๓-
 ๓๔.

เจ้าเมืองแพร่ เมืองลคร เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เขาทั้งหลายได้รู้ว่าคุณลาอังกษ
เป็นพระราชไมตรีกับกรุงเทพฯ ฤาประการใดให้แจ้ง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

กล่าวได้ว่าหากมีกรณีของพ่อค้าชาวต่างชาติเดินทางมาค้าขายในดินแดนล้านนาหัวเมืองใดก็ตาม จะต้องเฝ้าดูพฤติกรรมและระมัดระวังในการติดต่อสื่อสาร เพื่อเลี่ยงกรณีพิพาทที่ขัดต่อนโยบายของราชสำนักสยามและรายงานไปยังราชสำนักทุกครั้ง

พวกอังกษว่าจะไปเมืองหลวงพระบาง ณ วัน ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑ ข้า
ทั้งหลายจึงได้มีหนังสือแต่งให้หลวงรามโยธา ไพร่มีชื่อถือมาถึงกรมการทั้งปวงได้แจ้ง
ก่อน บัดนี้คุณลาอังกษพวกนี้ ข้าทั้งหลายก็คอยดูอยู่ทุกวัน ก็ไม่เห็นจะกระทำกับ
บ้านเมืองให้เป็นเหตุการณ์ประการใด ถ้าพวกอังกษจะทำคุมเหงบ้านเมืองสิ่งใดสิ่ง
หนึ่งนั้น ข้าทั้งหลายจะมีหนังสือใช้คนให้แจ้งครั้งหลัง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

นอกจากนี้ข้อมูลที่น่าสนใจในเรื่องการค้าในดินแดนล้านนาและล้านนากับหัวเมืองอื่น ๆ คือ
เส้นทางการค้า หากพ่อค้าล้านนาไปทำการค้ากับหัวเมืองใดจะต้องรายงานราชสำนักทราบ การ
รายงานเส้นทางการค้าอธิบายไว้ว่าเมืองแต่ละเมืองที่ได้เดินทางไปนั้นหน่วยนับไมโซกิโละเมตรเหมือน
ในปัจจุบันนี้แต่จะนับระยะทางห่างแต่ละเมืองว่าห่างกันกี่คืน

ฝั่งตะวันตก แต่เมืองน่านไปเมืองฉเลา ๕ คืน แต่เมืองฉเลาไปเมืองเชียงแลง
คืนหนึ่ง แต่เมืองเชียงแลงถึงเมืองเชียงของ ๕ คืน เข้ากันแต่เมืองน่านถึงเมืองเชียงของ
๑๑ คืน แต่เมืองเชียงของจะไปเมืองหลวงภูคาในแผนที่หาไม่มี แต่หลวงรามว่าได้ถาม
พญาธรรมคุณ แสนหลวงเทพฤาไช แสนศุภอักษร เมื่อน่านบอกว่าแต่เมืองเชียงของ
มาถึงเมืองหลวงภูคาทาง ๘ คืน แต่ทางเมืองหลวงภูคาไปเมืองพงทาง ๓ คืน แต่เมือง
พงจะไปเมืองเชียงรุ่งทาง ๗ คืน ตั้งแต่เมืองเชียงของไปถึงเมืองเชียงรุ่ง ๑๘ คืน ทาง
หนึ่งฝั่งข้างตะวันตก แต่เมืองเชียงของ ๓ คืน ถึงเมืองเชียงราย แต่เมืองเชียงรายถึง
เมืองเชียงแสน ๓ คืน แต่เมืองเชียงแสนถึงเมืองเชียงตุง ๔ คืน แต่เมืองเชียงตุงถึงเมือง
พยาก ๒ คืน แต่เมืองพยากถึงเมืองยองคืนหนึ่ง แต่เมืองยองถึงเมืองเชียงรุ่ง ๖ คืน เข้า
กันแต่เมืองเชียงรายถึงเมืองเชียงรุ่ง ๑๗ คืน ทางหนึ่ง แต่เมืองนายถึงเมืองเชียงทอง ๖
คืน แต่เมืองเชียงทองถึงเมืองเชียงคำ ๔ คืน แต่เมืองเชียงคำถึงเมืองเชียงตุง ๑๐ คืน

แต่เมืองเชียงตุงมาเชียงรุ่ง ๖ คืบ เข้ากันแต่เมืองนายถึงเมืองเชียงรุ่ง ๒๖ คืบ ทางหนึ่ง
แต่เมืองเชียงตุงมาถึงเมืองไผ่เมืองเชียงตุงตั้ง ๘ คืบ แต่เมืองไผ่ถึงเมืองเชียงราย ๗ คืบ
ทางหนึ่ง แต่เมืองไผ่ถึงเมืองเชียงแสน ๔ คืบ ทางหนึ่ง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

ข้อมูลข้างต้นกล่าวถึงแผนที่ซึ่งน่าจะสนใจว่าในสมัยนั้นมีการบันทึกแผนที่แล้วเพียงแต่หน่วยนับ
ยังเป็นแบบสยามไม่ใช่เป็นกิโลเมตรแบบตะวันตก การบันทึกแผนที่โดยอธิบายระยะห่างเป็น “คืบ”
นั้นทำให้ทราบระยะทางที่ห่างระหว่างเมืองคร่าว ๆ ได้ แต่คงไม่แม่นยำเท่าใดนัก สำหรับบรรยากาศ
การค้าขายแต่ละเมืองมีการบรรยายไว้ด้วยเช่นกัน ดังที่สำนักสยามมีสารตราถึงเมืองแพร่ได้กล่าวถึง
การค้าขายในเมืองแพร่สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่าปัจจุบันนี้บ้านเมืองแพร่มีความ
อุดมสมบูรณ์มั่งคั่งขึ้นกว่าแต่ก่อนทั้งจีน ฮ่อ ลู๊กค้า เหาสินค้าบรรทุกต่างม้า ลา มาขายที่เมืองแพร่

เมืองแพร่เป็นเมืองประเทศราชทุกวันนี้ไพร่บ้านพลเมืองมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน
เป็นหลายส่วนแล้วบ้านเมืองก็บริบูรณ์มั่งคั่ง จีนฮ่อลู๊กค้าก็เอาสินค้าบรรทุกต่าง
ม้า ลา มาค้าขายที่เมืองแพร่เสมอทุกปีมิได้ขาด (พ.ศ. ๒๓๙๑ / ๒๐)

ฮ่อ คือพ่อค้าจีนจากมณฑลยูนนาน คนกลุ่มนี้ค้าขายทางไกลและทำการค้าเป็นหลัก^{๓๖}
เดินทางมาค้าขายผ่านหลายหัวเมือง ใช้ม้าและพ่อบรรทุกของเป็นหลัก มักนำกองคาราวานหมุนเวียน
กันตระเวนค้าขายในปีหนึ่ง ๆ ราวสิบกว่าเที่ยว สินค้าที่พ่อค้าฮ่อนำเข้ามาแลกเปลี่ยนกับชาวล้านนามี
หลายประเภทจากที่ต่าง ๆ ตามระยะทางที่ผ่าน และมีการลักลอบนำสินค้าต้องห้าม เช่น ฝิ่น เข้ามา
ค้าขายด้วยโดยเส้นทางการค้าเดินทางเข้ามายังล้านนาหลายทาง จากทางตอนบนคือทางเชียงแสน
เชียงของ น่าน ผาง เป็นต้น^{๓๗} ข้อมูลในสารตราทำให้ทราบว่าพ่อค้าฮ่อเดินทางมาค้าขายถึงเมือง

^{๓๖} วราภรณ์ เรื่องศรี, “การค้ากับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ในล้านนาก่อนการสถาปนาระบบเทศาภิบาล” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), ๕.

^{๓๗} ชูวิศา ศิริ, “การค้าของอาณาจักรล้านนา ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐), ๑๒๓.

แพรวด้วย แสดงให้เห็นถึง “บ้านเมืองก็บริบูรณ์มั่งคั่ง” ตามที่ราชสำนักสยามกล่าวถึงไว้และได้ให้คำแนะนำเรื่องการค้าขายหรือการค้าเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งกับฮ่อว่าอย่าได้มีข้อพิพาทเกิดขึ้น เนื่องจากจะกระทบความสัมพันธ์กับเมืองจีน ดังความในสารตราที่สยามส่งถึงเมืองน่านกล่าวถึงประเด็นนี้ว่า

หัวเมืองที่ขึ้นกับฮ่อแลขึ้นกับฮ่อมาเป็นสองฝายนั้นอย่าไปกระทำให้มี ความเกี่ยวข้องเลย ด้วยกรุงปักกิ่งกับกรุงเทพฯ เป็นทางพระราชไมตรีสนิทสืบมาแต่โบราณ ราชประเพณีช้านานแล้ว เมื่อครั้งก่อนพญาน่านไปกระทำกับเมืองสิบสองพินนา กรุงปักกิ่งก็มีพระราชสาส์นเข้ามาขอให้ห้ามปรามเสีย พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ ญาติพี่น้องบุตรหลานรู้ความอยู่แล้ว ถ้าครั้งนี้ไปกระทำกับครอบครัวหัวเมือง ซึ่งขึ้นกับฮ่ออีก กรุงปักกิ่งรู้ก็จะมีคายน้อยใจ ให้พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร ญาติพี่น้องแสนท้าวพญาลาวคิดอ่านตริกรองเลียงหลีกให้ตี อย่าให้มีความเกี่ยวข้องกับฮ่อแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๔๖)

นอกจากนี้สิ่งที่น่าสนใจเกี่ยวกับการเดินทางค้าขายของพ่อค้าต่างชาติที่เข้ามายังดินแดนสยามและหัวเมืองประเทศราชจะต้องมีคือ “หนังสือเบิกด่าน” พกไว้ตลอดการเดินทาง เพื่อแสดงต่อนายด่านประจำเมืองนั้น ๆ จะได้ผ่านด่านเข้าไปทำการค้าขายในเมืองได้ มีบันทึกเรื่องหนังสือเบิกด่านในสารตราฉบับหนึ่ง ข้อความกล่าวไว้ว่า

หนังสือ นายรัตนตรวจพล นายเวรมหาไทย์ มาถึงข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการหัวเมืองรายทาง ด้วย ๆ พลฯ สมุหนายกมีพระประสาทสั่งว่าเจ้าเมืองมังกลามิหนังสือแต่งตั้งให้มีศฤงคารถือหนังสือเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ณ กรุงเทพฯ มีศฤงคารกับรามัญ นาน ไพร่จะขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน ทางบก เป็น คนอังกฤษ นาย ๑ คน ไพร่ ๑๙ คน รวม ๒๐ คน คนมอญ มีพระสงฆ์ ๒ รูป สามเณร ๑ รูป รวมเป็น ๓ รูป นายไพร่ผู้หญิง ๓๖ คน รวมทั้งหมด ๖๐ คน มีปืนคาบศิลา ๒๑ กระบอก หอก ๓ เล่ม ดาบ ๑๐ เล่ม แลน ๖ เล่ม ช้างพระราชทาน ๔ เชือก ช้างเดิมเขามา ๕ เชือก รวมเป็น ๙ เชือก ม้า ๑ ตัว มีศฤงคารขึ้นมาถึงด่านแขวงเมืองใดก็ให้ข้าหลวงเจ้าเมืองกรมการด่านด้วยทุกตำบลตรวจตราดูแลผู้คนแปลกปลอมสิ่งของต้องห้ามตามธรรมเนียม ถ้าจำนวนคน ช้าง ม้า เครื่องศาสตราวุธต้องกับหนังสือนี้แล้ว ก็ให้มีศฤงคารกับรามัญมีชื่อไปโดยสะดวก

ถ้ามีศฤงคารชำรุดสนด้วยข้าวปลาอาหารก็ให้เจ้าเมืองกรมการจัดแจงให้เป็นเสบียงไปตาม
ทางโดยสมควร(พ.ศ. ๒๓๘๑ / ๑๙)

หนังสือเบิกด่าน เป็นเอกสารสำคัญ พ่อค้ามีอิสระในการเดินทางไปแต่ละเมืองหากได้รับ
หนังสือเบิกด่านเรียบร้อยแล้ว และหากเมืองใดพบพ่อค้าชาวต่างชาติก็ต้องแจ้งมายังราชสำนักสยาม
ทราบด้วย เช่น กรณีของพ่อค้าชาวอังกฤษจากเมืองมังกลา(อินเดีย) เดินทางมาค้าขายเมืองเกาะตำ
เลิม เมือง ลคอร เมืองแพร์ และเมืองน่าน หัวเมืองประเทศราชเหล่านี้จะต้องรายงานราชสำนักเพื่อให้
ทราบความเคลื่อนไหวของพ่อค้าต่างชาติด้วย

อนึ่ง ณ ปีมะโรง ๑๑๓๓ นี้มีอังกฤษพวกหนึ่ง นาย ๓ เสมียน ๑ เข้ากัน ๔ คน
นายหนึ่งชื่อว่าฤทธแสง นายหนึ่งชื่อกรุงเมณีต นายหนึ่งชื่อบัวมัน เสมียนชื่อศรีเยตหัว
เซง นายไพร่ ๑๑ คน มาแต่เมืองมังกลามามาเกาะตำเลิม มาถึงเมืองลคอร เมืองลคอรส่ง
มาถึงเมืองแพร์ เมืองแพร์ส่งมาถึงเมืองน่าน แต่ ณ วัน ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๘ มีสินค้า
ของชายผ้าแพร ผ้าขาวม้าเป็นอันมาก แสนทั่วเมืองน่านได้ไถ่ถามดูว่าจะมาธุระสิ่งใด
พวกอังกฤษให้การว่าเจ้าเมืองมังกลาใช้ให้มาดูแลบ้านเมืองฝ่ายตะวันออก ครั้นถึงเมือง
น่านแล้วจะไปเมืองหลวงพระบาง แต่อังกฤษชื่อบัวมันนั้นป่วยไข้มาตามทาง ครั้น ณ
วัน ขึ้น ๑๓ ค่ำเดือน ๘ อังกฤษชื่อบัวมันตาย ครั้น ณ วัน แรม ๗ ค่ำ เดือน ๘ กุงเมณีต
ตายอีกคนหนึ่ง (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๓๗)

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สยามได้ทำสนธิสัญญาทางการค้าฉบับใหม่กับ
อังกฤษ คือ สนธิสัญญาเบาว์ริง (Bowring Treaty) ลงนามเมื่อวันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘ โดย
เซอร์จอห์นเบาว์ริง (Sir John Bowring) ราชทูตอังกฤษได้เชิญพระราชสาส์นของสมเด็จพระนาง
เจ้าวิกตอเรียแห่งประเทศอังกฤษเข้ามาเจรจาทำสนธิสัญญาเพื่อเจริญทางพระราชไมตรีและการค้า

**กรุงวิศตอเรียอังกฤษกับกรุงเทพฯ ก็เข้ามาทำหนังสือสัญญาเปิดทาง
ค้าขายเป็นไมตรีต่อกัน ครั้นจะห้ามปรามคนตองซูในบังคับอังกฤษไม่ให้ขึ้นมา
เที่ยวดูสินค้าในเขตแขวงบ้านเมืองก็จะเสียทางพระราชไมตรีไป (พ.ศ. ๒๔๐๘ /
๔๙)**

สนธิสัญญาเบาว์ริง มีสาระสำคัญทางการค้าสรุปได้ ดังนี้

๑. คนในบังคับอังกฤษจะอยู่ภายใต้อำนาจของกงสุลอังกฤษ แสดงถึงการยินยอมให้ชาวต่างชาติมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขต (Extraterritoriality)
๒. คนในบังคับอังกฤษได้รับสิทธิค้าขายโดยเสรีในเมืองท่าทุกแห่งของสยาม
๓. ยกเลิกการเก็บภาษีขาเข้าตามความกว้างปากเรือและกำหนดพิกัดภาษีขาเข้าและขาออกไว้ตายตัว
๔. พ่อค้าอังกฤษได้รับอนุญาตให้ค้าขายกับราษฎรได้โดยตรงโดยไม่มีการแทรกแซงจากบุคคลที่สาม แสดงถึงการยกเลิกระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า

นับตั้งแต่การลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงระหว่างสยามและอังกฤษใน พ.ศ. ๒๓๙๘ ระบบเศรษฐกิจของสยามก็เคลื่อนไปในทิศทางของระบบเศรษฐกิจที่ปราศจากการผูกขาดโดยพระคลังสินค้า และกลายเป็นทิศทางของทุนนิยมภายใต้อิทธิพลของตะวันตก^{๑๓๘} สนธิสัญญาฉบับใหม่นี้แม้จะยกเลิกระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า พ่อค้าอังกฤษสามารถเจรจาซื้อขายต่อรองราคากับราษฎรได้โดยตรง แต่กระนั้นก็ตามราชสำนักสยามยังคงให้พ่อค้าและคนในบังคับอังกฤษขอหนังสือเบิกด่านเพื่อมาทำการค้ายังหัวเมืองล้านนา เมื่อจะเดินทางมาค้าขายจะต้องแจ้งเรื่องไปยังกงสุลอังกฤษและกงสุลอังกฤษจะมีหนังสือแจ้งมายังราชสำนักสยาม เมื่อราชสำนักทราบจะส่งสารตราไปหัวเมืองที่พ่อค้าอังกฤษเดินทางผ่าน เช่น กรณีของคนในบังคับอังกฤษจะเดินทางไปค้าขายที่เมืองตาก เมืองเชียงใหม่ เมืองแพร่ เมืองน่าน ก็ปฏิบัติตามระเบียบคือแจ้งกงสุลให้ทราบ

หนังสือพยามหาอำมาตย์ฯ มาถึงเจ้าเมือง แสนท้าว พญาลาว หัวเมืองรายทาง
 มิเตอร์นอกกงสุลอังกฤษส่งจดหมายมายังกรมมหาดไทยว่าด้วย [...] คนในบังคับ
 อังกฤษ ๑๘ คน เข้ามาค้าขายสิ่งของแลเยี่ยมเยือนกงสุลอังกฤษ ณ กรุงเทพฯ บัดนี้

^{๑๓๘} อติศร หมวกพิมาย, “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๙๘” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑), ๓๒๔.

ต้องซุมี่ชื่อจะกลับออกไปเมืองมอเรน เดินทางเมืองตากขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ดูสินค้าแล้ว
จะเลยออกไปเมืองมอเรน^{๓๓๙} (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๙๔)

ราชสำนักสยามมักจะชี้แจงไปยังหัวเมืองว่าได้ทำสัญญาทางการค้าระหว่างสยามและอังกฤษ
แล้ว การจะปฏิเสธไม่ให้เดินทางเข้ามาค้าขายยังราชอาณาจักรจะทำให้ผิดต่อสัญญาที่กระทำไว้ต่อกัน
ได้ การแจ้งกงสุลให้ทราบเพื่อราชสำนักสยามจะได้ออกหนังสือผ่านด่านให้พ่อค้าคนในบังคับอังกฤษ
ได้ประโยชน์และความคุ้มครองหลายประการทั้งการเดินทางที่สะดวก ข้าวปลาอาหารไม่ขัดสน เพราะ
มีคำสั่งจากราชสำนักเด็ดขาด “ห้ามอย่าให้ผู้สำเร็จราชการ เมืองแสนท้าวพญาลาวกักขังตองซู ๑๘
คนไว้ กดขี่ข่มเหงลงเอาพัสดุดอกเงิน ให้มีความเกิดขึ้นกับเขตแขวงบ้านเมืองได้เป็นอันขาด
ทีเดียว”^{๓๔๐} หากผู้ที่เกี่ยวข้องไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของราชสำนักแล้วจะถูกพิจารณาโทษ การจะเดินทาง
ขึ้นไปหัวเมืองล้านนาของพ่อค้าคนในบังคับอังกฤษจะต้องแจ้งกงสุลและราชสำนักสยามโดยละเอียด
ว่ามีใครร่วมขบวนเดินทางบ้าง มีอาวุธอะไรบ้างที่พกพาติดตัวไป เนื่องจากด่านแต่ละด่านจะตรวจตรา
โดยละเอียด หากไม่แจ้งให้ทราบตามข้อเท็จจริงการเดินทางอาจจะไม่ราบรื่นได้ เนื่องจากหัวเมืองจะ
ไม่ยอมให้ผ่านด่านแล้วรายงานกลับมายังราชสำนักอีกครั้ง ทำให้การเดินทางค้าขายของพ่อค้าล่าช้าไป

หนังสือพยามหาอำมาตย์ฯ มาถึงเจ้าเมืองกรมการ บุตรหลานแสนท้าวพญา
ลาวหัวเมืองรายทาง ด้วยมีศตอร์นอกอังกฤษส่งจดหมายมายังท่านเจ้าพญาภูธรราชย์ฯ
ที่สมุหนายกว่ามอญนายกับตองซุมี่ชื่อ ๘ คน เป็นคนในบังคับอังกฤษจะขอคุมเอา
สิ่งของขึ้นไปค้าขาย ณ เมืองแพร่ เมืองน่านตามอย่างธรรมเนียมแต่ก่อนนั้น กรุงเทพฯ
กับอังกฤษก็ได้ทำหนังสือสัญญาเปิดทางพระราชไมตรีค้าขายไปมาถึงกัน คนไทยแลคน
ในบังคับอังกฤษไม่ให้ขึ้นมาค้าขายก็จะเสียทางพระราชไมตรีต่อไป จึงให้ขึ้นมาค้าขาย
รายเป็นคน มอญนาย ๑ ตังแก ๑ อทอย ๑ อะภี ๑ อะทิด ๑ อะฉ ๑ นันดา ๑ อิน
คา ๑ ยิมะ ๑ รวม ๙ คน มีอาวุธสำหรับตัว ปืน ๘ บอก ดาบ ๖ เล่ม ขึ้นไปค้าขาย ณ
เมืองแพร่ น่าน ถ้ามอญนาย ตองซุมี่ชื่อขึ้นมาถึงเขตแขวงบ้านเมืองใด แลเมืองแพร่ เมือง

^{๓๓๙} มอเรน, มรแมน, มรเมียน หรือ เมาลแมน คือ เมืองมะละแหม่ง

^{๓๔๐} “ร่างตราเนื่องถึงผู้สำเร็จราชการกรมการรายทาง ฝรั่งขึ้นไปจะออกไปเมืองเมาลแมน.”

สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นรงค์(ดินสอด-หรดาล). จ.ศ. ๑๒๒๗ เลขที่ ๙๔.
หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

น่าน ก็ห้ามอย่าให้เจ้าเมือง ผู้สำเร็จราชการ บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเกาะกุม
กระทำข่มเหงมอญิน ต้องซุมิซื้อให้ความกับบ้านเมืองได้ ปล่อยให้มอญิน ต้องซุมิซื้อ
ได้มาค้าขายโดยสะดวก (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๙๔)

คนในบังคับอังกฤษจะขึ้นมาค้าขายและติดต่อขอซื้อพาหนะสำหรับเดินทางไปยังหัว
เมืองต่าง ๆ เพื่อลดข้อพิพาทจึงได้ให้หาพยานในการทำการซื้อขายพาหนะสำหรับเดินทาง

ซื้อช้าง ม้า ครั้นจะห้ามปรามมิให้ขึ้นมาค้าขายก็จะผิดกับข้อหนังสือสัญญาเสียทาง
พระราชไมตรีไปประการหนึ่งเห็นว่าผลประโยชน์ก็จะมีแก่บ้านเมืองด้วย [...] ถ้าจะซื้อ
ช้าง ม้า ก็ให้เจ้าของช้าง ม้า นำเอาช้าง ม้า มาขายกันต่อหน้าเจ้าเมือง แสนท้าวให้
จดหมายรูปพรรณไว้เป็นพยานสำคัญ จะได้ไม่มีความวิวาทหุ่มเถียงกันได้(พ.ศ. ๒๔๐๙
/ ๒๓๐)

นอกจากการเดินทางขึ้นมาค้าขายของคนในบังคับต่างชาติแล้ว ข้อมูลในสารตราและใบบอก
ยังบรรยายถึงบรรยากาศของการค้าขายในหัวเมืองล้านนากับเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองมะละแหม่ง ใน
เอกสารมักเขียนว่า “เมืองมรเมียน”

คนในบังคับอังกฤษขึ้นมาค้าขายทำมาหากินอยู่ในแขวงเมืองเชียงใหม่ คน
เมืองเชียงใหม่ลงไปค้าขายที่เมืองมรเมียน ถ้อยที่มีประโยชน์แก่ไพร่บ้านพลเมืองทั้ง ๒
ฝ่าย ซึ่งคนมีชื่อมาค้าขายทำมาหากินอยู่ในแขวงเมืองเชียงใหม่(พ.ศ. ๒๔๑๑ / ๑๒๔)

เมืองมะละแหม่ง หรือ เมืองมรเมียน เป็นเมืองในเส้นทางการค้ามายังหัวเมืองล้านนาเมือง
หนึ่ง เรียกว่าเส้นทางสายทองคำหรือเส้นทางการค้าสายเหนือ เส้นทางการค้าเริ่มต้นที่คุนหมิง - เชียงรุ่ง -
เชียงตุง - เชียงแสน - เชียงราย - พะเยา - เชียงใหม่ - ลำพูน - ตาก - มะละแหม่ง เส้นทางการค้า
สายนี้เป็นเส้นทางที่กองคาราวานพ่อค้าจีนและพ่อค้าเงี้ยว(ไทใหญ่) รวมถึงพ่อค้าพม่าใช้เส้นทางนี้
เดินทางมาค้าขายยังดินแดนล้านนา^{๑๔๑} ดังที่ปรากฏการกล่าวถึงในสารตราเกี่ยวกับการเดินทางค้าขาย

^{๑๔๑} สหภัต อินทรีย์, “ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเชียงตุงกับล้านนา พ.ศ. ๒๑๐๑-๒๓๑๗”
(วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชีย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ,
๒๕๕๕), ๗๘.

ของพ่อค้าเมืองมะละแหม่งและพ่อค้าเมืองเชียงใหม่เดินทางไปมาค้าขายกันอยู่เสมอ สินค้าที่คนใน
 บังคับอังกฤษสนใจนอกจากไม้สักแล้ว สินค้าของป่าเกี่ยวกับนอสัตว์ งามสัตว์ ก็สนใจเสาะหาเช่นกันดัง
 ปรากฏในหนังสือพญามหาอำมาตย์ มาถึงเจ้าเมือง กรมการเมือง ท้าวเพี้ยหัวเมืองฝ่ายเหนือ กล่าวถึง
 คนในบังคับอังกฤษแจ้งไปยังกงสุลอังกฤษเรื่องขอเดินทางมาซื้อนอสัตว์ งามสัตว์ ตามหัวเมืองไทย ลาว
 กงสุลอังกฤษแจ้งเรื่องราวนี้ไปยังราชสำนัก ดังความว่า

หนังสือพญามหาอำมาตย์ มาถึงเจ้าเมือง กรมการเมือง ท้าวเพี้ย หัวเมืองฝ่ายเหนือ
 ด้วย ฯ พลณ ฯ สมุหนายกมีพะประสาหลังว่า มีศตวรรษนอกกงสุลอังกฤษมีจดหมายมายัง
 ลูกขุน ณ ศาลาว่า นายรอยปอจา ต้องซื้อชื่อ รวม ๒๑ คน ในบังคับอังกฤษลงมา ณ
 กรุงเทพ ฯ **บัดนี้จะได้พากันกลับขึ้นไปค้าขายตามหัวเมืองไทย ลาว ฝ่ายเหนือ เทียวซื้อ
 นอ ซื้องา มีเครื่องศาสตราวุธปืน ดาบ สำหรับตัวทุกคน (พ.ศ. ๒๔๑๑ / ๑๒๔)**

การควบคุมทางการค้าของราชสำนักสยามต่อหัวเมืองล้านนายึดโยงอยู่กับนโยบายทางการค้า
 ของราชสำนักสยามโดยถือปฏิบัติให้สอดคล้องกับสนธิสัญญาทางพระราชไมตรีและการค้าในแต่ละ
 รัชสมัย สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวลงนามทำสนธิสัญญาเบอร์นีกับอังกฤษ การค้า
 ผูกขาดโดยพระคลังสินค้า ราชสำนักสยามสามารถห้ามไม่ให้ค้าขายพาหนะต้องห้าม เช่น ช้าง โค
 กระบือ เพราะมีความสำคัญสำหรับบรรทุกเสบียงอาหาร อาวุธยุทโธปกรณ์ยามศึกสงคราม ห้ามไม่ให้
 ขายฝิ่นโดยมีการปราบปรามฝิ่นทั่วพระราชอาณาจักร มีการส่งสารตราไปยังหัวเมืองต่าง ๆ ให้เข้มงวด
 เรื่องการควบคุมผู้ลักลอบซื้อขายและสูบฝิ่น มีใบบอกจากล้านนาส่งไปรายงานยังราชสำนักเมื่อพบ
 ผู้กระทำผิดตลอดจนยึดฝิ่นแล้วนำส่งราชสำนักสยามเพื่อทำลาย

การควบคุมล้านนาด้านการค้าสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีกรอบของ
 สนธิสัญญาเบอร์นีเป็นที่ตั้ง กล่าวคือ จะต้องไม่กระทำการที่ผิดแผกจากข้อตกลงในสนธิสัญญา ราช
 สำนักสยามพยายามควบคุมพ่อค้าในหัวเมืองล้านนาไม่ให้กระทบกระทั่งกับพ่อค้าอังกฤษจนเกิดกรณี
 พิพาทขึ้น กระทั่งสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเจรจาตกลงทำสนธิสัญญาขึ้นใหม่
 คือ สนธิสัญญาเบาว์ริง สนธิสัญญาฉบับนี้มีผลให้ระบบการค้าจากการค้าแบบผูกขาดเปลี่ยนเป็น
 การค้าเสรี พ่อค้าอังกฤษสามารถเจรจาซื้อขายสินค้ากับราษฎรได้โดยตรงแต่กระนั้นก็ตามยังต้อง
 ปฏิบัติตามระเบียบการเดินทางเข้ามาค้าขาย คือ การแจ้งจุดประสงค์ไปยังสถานกงสุล ราชสำนักมี
 การออกหนังสือเบิกด่านให้สำหรับเดินทาง แล้วออกหนังสือสารตราแจ้งไปยังหัวเมืองที่พ่อค้าอังกฤษ
 จะเดินทางไปให้รับทราบ ขณะเดียวกันพ่อค้าตามหัวเมืองล้านนาก็ต้องมีหน้าที่สอดส่องพฤติกรรมของ

พ่อค้าอังกฤษและรายงานกลับมายังราชสำนักด้วย นอกจากนี้ข้อมูลในสารตราและใบบอกที่ติดต่อกันระหว่างสยามและล้านนา ยังกล่าวถึงบรรยากาศของการค้าขายในหัวเมือง มีพ่อค้าฮ่อจากมณฑลยูนนานเดินทางมาค้าขาย มีเมืองมะละแหม่งเป็นเมืองสำคัญบนเส้นทางการค้าของหัวเมืองล้านนา นอกจากนี้ข้อมูลเกี่ยวกับการค้าไม้สักซึ่งเป็นสินค้าสำคัญที่พ่อค้าอังกฤษสนใจ เดินทางมาเจรจาขอซื้อขาย รวมไปถึงประเด็นข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นพบว่ามีการรายงานติดต่อกันระหว่างสยามและล้านนาผ่านสารตราและใบบอก เกี่ยวกับประเด็นนี้มีรายละเอียดดังนี้

๒ การค้าไม้สัก

๒.๑ กิจการการค้าไม้สัก

ราชสำนักสยามให้กิจการการค้าไม้สักของหัวเมืองล้านนาขึ้นอยู่กับเจ้าเมือง อำนาจในการซื้อ การขาย หรือจะให้ผู้ได้รับสัมปทานไม้สักก็ให้อยู่ในดุลยพินิจของเจ้าเมืองเท่านั้น สารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงการให้อำนาจในการพิจารณาการค้าไม้สักแก่เจ้าเมืองว่า

พญาทูลจุกบอคมอญพม่าว่าเมืองตาก เมืองเชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน หัวเมืองลาว ซึ่งขึ้นกับกรุงเทพฯ เป็นเมืองประเทศราชป่าเขตแดนแขวงอำเภอก็เป็นเขตแดนกรุงเทพฯ แต่ของอันใดที่เป็นผลเป็นประโยชน์เกิดขึ้นในป่าเขตแดนเมืองไรก็โปรดพระราชทานไว้ให้สำหรับใช้สอยจับจ่ายราชการบ้านเมืองเมืองนั้น เป็นอย่างธรรมเนียมเมืองประเทศราชสืบมา ป่าเขตแดนเมืองไรเกิดผลประโยชน์ก็สิทธิขาดอยู่กับเจ้าเมือง ซึ่งมอญพม่าจะไปขอตัดไม้ตามปลายเขตแดนเมืองใด ก็ให้ไปว่ากล่าวกับเจ้าเมืองแลผู้รักษาตำบลเมืองนั้น เจ้าเมืองยอมให้ก็ได้ ไม่ยอมให้ก็ได้ จะขายไม้ ต่อไม้ กันประการใดสุดแต่เจ้าบ้านเจ้าเมือง

(พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๔)

ด้วยสภาพภูมิประเทศหัวเมืองล้านนาเป็นเขามิไม้สักจำนวนมาก กิจการการค้าไม้จึงนับว่ารุ่งเรือง มีทั้งพ่อค้าต่างประเทศมาติดต่อทำการซื้อขายไม้รวมไปถึงการเดินทางมาซื้อไม้สักของพ่อค้าชาวจีนที่เป็นตัวแทนของราชสำนักสยามด้วย ดังพบว่ามีหนังสือเจ้าพระยานิกรบดินทร์มาถึงพระอัครดิถีบาล แจ้งเรื่องการเดินทางมาซื้อไม้สักที่เมืองลคอรของชาวจีนในบังคับให้อำนวยความสะดวกในการจัดหาพาหนะเดินทาง

หนังสือเจ้าพระยานิกรบดินทร์ฯ มาถึงพระอัครดิถีบาลผู้สำเร็จราชการ ด้วยพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นนรจกทรานุภาพจะต้องประสงค์ไม้

ขอนสักทำวัง โปรตให้เงินบันล้าย เงินแจ เงินเปีย เงินเกือบ คุมเงินขึ้นไปจัดซื้อ
ไม้ขอนสักที่แขวงเมืองลคอรลำปาง เมืองแพร่ ได้มีตราขึ้นไปยังเจ้าญาณรังสี
พญาพรแพร่ ให้รับเงินช่วยจัดซื้อไม้ความแจ้อยู่แล้ว ถ้าเงินบันล้าย คุมเงิน
ขึ้นมาถึงเมืองอุตรดิตถ์วันใด จะจ้างช่าง เกวียนขึ้นไป ณ เมืองลคอร เมือง
แพร่ ให้พระอุตรดิถีบาลกรมการจาดแจงให้ได้จ้างช่าง เกวียน ขึ้นไป
โดยสะดวก (พ.ศ. ๒๔๐๕ / ๓๐๔)

เจ้าพระยานิกรบดินทร์ได้ส่งสารตราไปยังหัวเมืองลำปาง หัวเมืองแพร่ ให้ทราบถึงการ
เดินทางมาซื้อไม้สักครั้งนี้ของเงินบันล้าย เงินแจ เงินเปีย เงินเกือบ เพื่อนำไปให้พระเจ้าน้อยยาเธอกรม
หมื่นนรจักรธานุภาพใช้สร้างวัง

หนังสือเจ้าพระยานิกรบดินทร์ฯ มายังเจ้าญาณรังสี เจ้าอุปราช
เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองลำปาง พญา
แพร่ พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ แสนท้าวพญาลาวเมืองแพร่ ด้วยพระเจ้า
น้อยยาเธอกรมหมื่นนรจักรธานุภาพโปรดเกล้าฯ ว่า ท้องพระโรงแลพระ
ตำหนักที่ประทับที่แถวหน้าวังข้างวังซำรุดยับเย็นมาก มีพระบรมราชโองการ
โปรดเกล้าฯ ดำรัสสั่งให้ทำขึ้นใหม่ ซัดด้วยไม้ขอนสักให้เที่ยวจัดซื้อไม้ลูกค้า
ราคาก็แพง แลไม้ขอนสักที่แขวงเมืองลคอร เมืองแพร่ มีชุกชุมพอจะจัดซื้อ
หาได้ (พ.ศ. ๒๔๐๕ / ๓๐๔)

เจ้าพระยานิกรบดินทร์มีคำสั่งให้เจ้าญาณรังสี พญาแพร่ เป็นธุระจัดหาซื้อไม้สักให้และดูแล
เรื่องการขนลากไม้ล่องแม่น้ำลงมา หากชาวเงินในบังคับขัดข้องสิ่งใดก็ขอให้ช่วยเหลือดำเนินการให้มี
ความสะดวกทั้งการจัดซื้อไม้สักและการจัดหาช่างพาหนะขนไม้ให้มีความสะดวก

ให้เงินบันล้าย เงินแจ เงินเปีย เงินเกือบ คุมเงินในกรมขึ้นมา ให้เจ้า
ญาณรังสี พญาแพร่ รับเอาเงินจากเงินบันล้าย เงินแจ เงินเปีย เงินเกือบ ตก
ทอดไปแก่แสนท้าวพญาลาว บันดาที่ตัดไม้ขอนสักตามราคาราชฎรซื้อขาย
แก่กันให้สิ้นจำนวนเงินกับเงินบันล้าย เงินแจ เงินเปีย เงินเกือบ จะขอซื้อฝ้าย
ลูกค้าเมือง ลคอร เมืองแพร่ ลงไปจำหน่าย ณ กรุงเทพฯ พอเป็นกำลัง
ราชการด้วย ถ้าเจ้าญาณรังสี พญาแพร่ รับเงินจัดซื้อไม้ ได้ไม้ขอนสักมาก
น้อยเท่าใดให้มอบไม้ให้เงินบันล้าย เงินแจ เงินมีชื่อ คุมลงไป ณ กรุงเทพฯ แต่

ในเทศกาลปีกุน เบญจกจงได้ ถ้าเงินบันลาย เงินแจ เงินเปีย เงินเกือบจะซื้อ
 ล่องไม้แลซื้อฝ้าย [...] ถ้าขัดสนด้วยช่างที่จะลากเชิญ ก็ให้เจ้าญาณรังศรี
 พญาแพร์บัญชาให้แสนท้าวว่าจ้างช่างราษฎรในแขวงบ้านเมืองลากไม้ขัดไม้
 แลเกวียนบรรทุกฝ้ายลงไปส่งให้ถึงเมืองสวรรคโลกจงได้ เงินบันลาย เงินแจ
 จะเกี่ยวข้องแลขัดขวางด้วยเหตุการณ์อื่น ๆ อย่างไม่ให้ช่วยสมเคราะห์ด้วย
 (พ.ศ. ๒๔๐๕ / ๓๐๔)

พระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นวรจักรทรานุกาพได้มอบสิ่งของเพื่อแทนความช่วยเหลือของเจ้า
 ญาณรังศรี และพญาแพร์ในครั้งนี้ คือ ฝ้ายแพรญี่ปุ่น เสื้อญี่ปุ่น เป็นต้น

อนึ่งพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นวรจักรทรานุกาพจัดซื้อผ้า เจ้า
 ญาณรังศรีมองเงินหน้าเก็บฝืน ๑ เสื้อญี่ปุ่นอย่างดีตัว ๑ เจ้าอุปราช เจ้าราช
 วงษ์ เจ้าราชบุตร เจ้าบุรีรัตนะ มองเงินคนละฝืน เสื้อแพรญี่ปุ่นคนละตัว ได้
 มอบเสื้อ ฝ้าย ให้เงินฝากมาให้ พญาแพร์ ม่วงเงินหน้าเก็บ ฝืน ๑ เสื้อญี่ปุ่น
 อย่างดีตัว ๑ พญาหอหน้า ม่วงเงินคนละฝืน พญาราชวงศ์ เสื้อแพรญี่ปุ่นคนละ
 ตัว บันลวยเงินแจเงินเปียคุมขึ้นมาให้เจ้าญาณรังศรี พญาแพร์ ญาติพี่น้องรับ
 ไว้ใช้สอยเป็นสวัสดิมงคลเถิด (พ.ศ. ๒๔๐๕ / ๓๐๔)

สารตราฉบับนี้แสดงให้เห็นว่าราชสำนักสยามอนุญาตให้พ่อค้าชาวจีนเป็นตัวแทนเจรจาซื้อขาย
 ไม้สัก ช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นการค้าไม้สักภายในประเทศอยู่ในมือของพ่อค้าชาวจีนและชาวพม่า
 เป็นส่วนใหญ่ เพราะพ่อค้าชาวจีนมีความรู้ ความชำนาญในการทำไม้และซื้อขายไม้สัก การแปรรูปไม้
 รวมถึงนำไม้สักมาต่อเรือ^{๑๖๒} การที่ราชสำนักมีหนังสือราชการแจ้งเพื่อขอความคุ้มครองให้พ่อค้าจีน
 ยังมีส่วนทำให้พ่อค้าชาวจีนที่เป็นตัวแทนราชสำนักเดินทางมาซื้อไม้สักเพิ่มขึ้นเพราะมีความปลอดภัย
 ความสะดวกได้รับความคุ้มครองจากคนในท้องถิ่นและจากราชสำนักตามสนธิสัญญาทางการค้า

^{๑๖๒} มรกต อารียะ, “การค้าไม้สักในดินแดนล้านนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรี
 นครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๕), ๑๐.

พ่อค้าชาวจีนส่วนหนึ่งอพยพมาตั้งบ้านเมืองบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา^{๑๔๓} กระทั่งรับราชการโดยได้รับแต่งตั้งจากราชสำนักให้เป็นขุนนาง เดินทางมาซื้อไม้สักเพื่อใช้ในราชการ ไม้สักเป็นสินค้าส่งออกประเภทหนึ่งของการค้าสำเภากลางซึ่งเติบโตอย่างรวดเร็วในต้นรัตนโกสินทร์ นับตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็นต้นมาพบว่าอุตสาหกรรมต่อเรือสำเภาของจีนเกิดขึ้นมากริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา อุตสาหกรรมนี้เป็นของคนจีนและใช้ช่างจีนทั้งสิ้น ขุนนางเชื้อสายจีนรับราชการให้ราชสำนักสยามบางคนทำความดีความชอบมากจนได้รับแต่งตั้งเป็นถึงเจ้าพระยาพระคลัง^{๑๔๔} บางคนประกอบกิจการการค้าส่วนตัว เช่น การค้าไม้สัก นอกจากนี้การเพิ่มปริมาณของเรือสำเภาที่ต่อขึ้นส่งผลให้อุตสาหกรรมป่าไม้เติบโตกันอย่างรวดเร็ว มีการซื้อไม้สักล่องแพไม้จากหัวเมืองเหนือมาจำหน่ายที่สยาม อีกทั้งราชสำนักสยามก็มีความจำเป็นต้องใช้ไม้สักจำนวนมากเกินกว่าที่ได้รับจากระบบส่วยจึงได้ให้ขุนนางจีนจัดซื้อไม้จากราชรัฐจำนวนมากทุกปี^{๑๔๕} เช่น กรณีของขุนวิจารณ์จรรย์ ขุนนางที่ราชสำนักส่งให้ไปซื้อไม้สักที่เมืองนครลำปาง เมืองเถิน เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ราชสำนักขอให้เจ้าเมืองและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องดูแลอำนวยความสะดวกแก่ขุนวิจารณ์จรรย์

หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยมาถึงเจ้ายานรังศรีเจ้านครลำปาง พระยาสวรรคโลก พระยาสุโขทัย พระเถินทบุรี ด้วยขุนวิจารณ์จรรย์เจ้าภาษีพวกมกาวเข้าเฝ้าทูลละอองฯ กราบถวายบังคมลาจะขอขึ้นไปซื้อไม้ขอนสักแก่ราชรัฐลูกค้าตามราคา ราชรัฐซื้อขายแก่กัน ณ แขวงเมืองนครลำปาง เมืองเถิน เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย ลงมาจำหน่าย ณ กรุงเทพฯ ถือเป็นกำลังทำราชการฉลองพระเดช พระคุณต่อไป จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ว่าขุนวิจารณ์จรรย์เป็นจีนต่างประเทศชาติพิทักษ์สมัครเข้ามาทำราชการอยู่ ณ กรุงเทพฯยังไม่รู้ธรรมเนียมประเทศสยามแล้วเจ้าเมืองกรมการยังไม่คุ้นเคยรู้จักจะไปเกิดโจรผู้ร้ายแลถูกฉ้อฉลจะได้ความลำบากให้ขอตราเจ้าพนักงานขึ้นไปเป็นสำคัญ บัดนี้ให้ขุนวิจารณ์จรรย์กับนายพัดถือตราขึ้นมา

^{๑๔๓} Charnvit Kasetisi, *The Rise of Ayudhaya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* (Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1976), 81.

^{๑๔๔} Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit : Sino – Siamese Trade, 1652-1853* (Cambridge: Havard U. Press, 1977), 47.

^{๑๔๕} นิธิ เอียวศรีวงศ์, *ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์* (นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, ๒๕๕๕), ๑๐๙.

ถ้ามาถึงนครลำปาง เถิน สุโขทัย สวรรคโลก ขุนวิจารณ์จรรยาซื้อไม้ขอนสัก แล้วผู้ใดจะมา
 รับเงินต่อขุนวิจารณ์ไปซื้อไม้มากน้อยเท่าใด เกลือกผู้รับเงินจะบิดเบือนฉ้อยักย้ายก็ให้
 เจ้าเมืองกรมการสมเคราะห์เอาใจใส่ดูแลให้ขุนวิจารณ์ได้ซื้อไม้ส่งไม้ขอนสักโดยสะดวก
 แล้วให้ตรวจตรากำชับกรมการราษฎรอย่าให้ผู้ใดทำข่มเหงฉ้อขุนวิจารณ์พวกขุนวิจารณ์ให้
 ได้ความเดือดร้อนแลต้องโจรผู้ร้ายฉกฉกทรัพย์สิ่งของขุนวิจารณ์ในแขวงบ้านเมืองได้ ถ้า
 ขุนวิจารณ์จะเกี่ยวข้องขัดขวางในการซื้อ ส่งไม้ ก็ให้ช่วยซื้อไม้แลจ้างช่าง คนให้พอกุม
 ไม้ลงไปส่งให้ถึงกรุงเทพฯ ให้ทันระดุน้ำฤาว่าขุนวิจารณ์เอาเงิน ตกทอดไปแก่ลูกค้าไม่ได้
 ไม้อย่างไร จะขัดข้องสิ่งหนึ่งสิ่งใดก็ให้เจ้าเมือง กรมการเอาเป็นธุระช่วยขุนวิจารณ์ตาม
 การที่เป็นจงทุกประการ (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๘๑)

ขุนวิจารณ์จรรยา ชาวจีนที่มารับราชการให้ราชสำนักสยามเดินทางมาหัวเมืองล้านนาหลายครั้ง
 และทุกครั้งจะมีหนังสือราชการแจ้งไปยังเจ้าเมืองและครั้งนี้ประสงค์จะขอพระราชทานพระราชานุ
 ญาติขึ้นไปซื้อไม้สักที่เมืองนครลำปาง เมืองเถิน เพื่อนำมาจำหน่ายจึงขอพระราชทานญาติไปซื้อไม้สัก
 จากราชากรด้วย และพ่อค้าที่ได้รับพระราชานุญาตจากราชสำนักให้เดินทางมาค้าไม้สักนั้น จะได้รับ
 ความคุ้มครอง ช่วยเหลือในการเดินทางขึ้นมาทำการค้าไม้สัก ไปบอกฉบับหนึ่งของพระสถลบุรินทร์
 เจ้าเมืองเถินรายงานเรื่องของขุนวิจารณ์จรรยาไปยังราชสำนักมีความว่า

ข้าพเจ้าพระสถลบุรินทร์ เจ้าเมืองบุตรหลานกรมการแสนท้าวเมืองเถินทูลเรียนขอ
 บอกรับปฏิบัติมายังท่านออกพันนายเวร ขอได้นำขึ้นกราบ ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ได้ทราบ
 ด้วย วันจันทร์ขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๑๐ ปีฉลูศัปก ขุนวิจารณ์จรรยาจับนายพืดถือท้องตราพระ
 ราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นมาถึงข้าพเจ้าแจ้งความว่าขุนวิจารณ์จรรยาเจ้าภาษีพวก มกาว เข้าเฝ้า
 ทูลละอองฯ กราบถวายบังคมลาจะขอขึ้นไปซื้อไม้ขอนสักแก่ราษฎรลูกค้าตามราคาราษฎร
 ซื้อขายแก่กัน ณ แขวงเมือง ลคอรลำปาง เถิน สวรรคโลก สุโขทัย ลงไปจำหน่าย ณ
 กรุงเทพฯ ข้าพเจ้าทั้งปวงทราบเกล้าฯ ทุกประการ ขุนวิจารณ์จรรยาพูดกับข้าพเจ้าว่าไม่ลูกค้า
 ในแขวงนี้ขุนวิจารณ์จะเอาให้หมด (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕)

การเจรจาขอซื้อไม้สักของขุนวิจารณ์ครั้งนี้ประสบปัญหา พระสถลบุรินทร์เจ้าเมืองเถิน จึงต้อง
 รายงานให้ราชสำนักรับทราบโดยแจ้งว่าขุนวิจารณ์จรรยาเจรจาขอซื้อไม้เมืองเถินให้หมด แต่ยังไม่ให้ลอง
 แปะไม้ลงไปเนื่องจากจะเอาตราไปวางที่เมืองลคอรก่อนแล้วจะรีบกลับมา พระสถลบุรินทร์จึงเกณฑ์คน

ไปส่งที่เมืองลคอร เสร็จธุระแล้วขุนวิจารณ์จึงกลับมาตีตราไม้ พระสถลบุรินทร์แจ้งว่าให้เจรจาต่อรองราคากับคนขายไม้ก่อนตีตราแต่ขุนวิจารณ์จึงไม่รับฟัง ความในใบบอกกล่าวว่า

ขุนวิจารณ์จึงมาตักเตือนข้าพเจ้าว่าขอให้กรมการนำไปตีตราไม้ ข้าพเจ้าจึงว่าให้ต่อราคาตกลงแล้วจึงค่อยไปตี ไม้ลูกค้าเหล่านี้ก็หาใช่ไม้เมืองเถิน ลูกค้าขึ้นไปซื้อแต่เมืองลคอร ขุนวิจารณ์จึงตีตราไม้แล้วจึงต่อราคาไม้วางเงินด้วยกัน ข้าพเจ้าห้ามไม่ให้ตีตราขุนวิจารณ์ก็ไม่ฟัง ขุนวิจารณ์เอาแสนท้าวนำทางไปตีตราไม้ พวกขุนวิจารณ์ก็เอาตรารูปช้างไปตีไม้ขอนสักเมืองเถิน เมืองลคอร เมืองตากแลไม้หลวง ตีตราเอาตามอำเภอใจห้ามก็มีฟัง (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕)

หลังจากที่ตีตราไม้เรียบร้อยแล้วขุนวิจารณ์จึงได้ต่อรองราคาไม้สัก เจ้าของไม้ตอบว่าซื้อมาต้นละ ๑๔-๑๘ แถบ^{๑๔๖} จะขาย ๒๒ แถบ ขุนวิจารณ์บอกว่าราคาแพงไปจะซื้อเพียง ๑๐-๑๔ แถบ เจ้าของไม้แจ้งว่าราคานี้ขายให้ไม่ได้ ขุนวิจารณ์ไม่ยอมซื้อในราคานี้และแจ้งกับพระสถลบุรินทร์ว่าจะรีบไปเมืองสวรรคโลก แต่เวลานั้นน้ำหลากไม่สามารถเดินทางได้อีกทั้งเกณฑ์ช้างไปส่งไม่ทันขุนวิจารณ์ไม่ยอมฟังและทำโทษพระสถลบุรินทร์และพวกขุนวิจารณ์ว่าจะรีบไปเมืองสวรรคโลกขณะที่น้ำยังหลากไม่สามารถเดินทางไปได้ ขุนวิจารณ์ก็ไม่ฟังจะรีบไปให้ได้ พระสถลบุรินทร์เกณฑ์ช้างไม่ทันถึงถูกขุนวิจารณ์เขียนตี^{๑๔๗}

การเดินทางของขุนวิจารณ์ไปเมืองสวรรคโลกก็ประสบอุบัติเหตุระหว่างทาง เนื่องจากน้ำขึ้นมากเดินทางต่อไม่ได้ ความอึดใจของขุนวิจารณ์แต่ก่อนแต่ขุนวิจารณ์ฯ ไม่อนุญาต พวกขุนวิจารณ์ซึ่งช้างลงน้ำเดินทางไปต่อช้างจมน้ำ ช้างของไหลไปตามน้ำเสียหาย ขุนวิจารณ์ฯเดินทางต่อไปถึงเมืองสวรรคโลกได้ฟ้องร้องต่อเจ้าเมืองสวรรคโลก เจ้าเมืองสวรรคโลกจึงมีหนังสือแจ้งพระสถลบุรินทร์มาว่าความให้เรียบร้อยแต่ขุนวิจารณ์ฯไม่ยอมอยู่ชำระความและเดินทางกลับสยาม พระสถลบุรินทร์จึงนำเรื่องราวกราบทูลราชสำนักให้พิจารณาคดีความนี้ พระสถลบุรินทร์กล่าวว่า “ขุนวิจารณ์ฯทำทั้งนี้ผิดแลชอบประการใด

^{๑๔๖} แถบ คือ เงินแถบหรือเงินรูปของอินเดียถูกนำเข้ามาซื้อขายในล้านนา ก่อนที่ราชสำนักสยามจะเข้าไปเปลี่ยนแปลงสกุลเงินแถบมาเป็นการใช้เงินที่ผลิตโดยรัฐบาลสยามแทน

^{๑๔๗} “สำเนาแปลจดหมายเจ้าเมืองเถิน.” สำนักหอสมุดแห่งชาติ. หนังสือสมุดไทย. อักษรไทย. ภาษาไทย. เส้นดินสอ. จ.ศ. ๑๒๒๗ เลขที่ ๕. หมวดจดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๔, หน้าต้น.

ขอพระบารมีเป็นที่พึ่ง ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด” คดีความขัดแย้งระหว่างผู้ซื้อผู้ขายไม้สักรวมถึงสินค้าประเภทอื่นมีอยู่เสมอ หากเจรจาไกล่เกลี่ยกันได้ก็ส่งผลดีต่อทั้งสองฝ่าย แต่หากไม่ได้จะต้องเดินทางไปราชสำนักสยามเพื่อให้เป็นผู้สืบสวน ตัดสินคดีความ

ประเทศคู่ค้าของสยามที่สำคัญตลอดสมัยรัตนโกสินทร์คือประเทศจีน ในแต่ละปีมีสำเภารวมระวางได้ประมาณ ๓๐,๐๐๐ ตันถูกส่งจากสยามไปยังจีน^{๑๔๘} และมีใช้เพียงพ่อค้าจีนเท่านั้นที่สนใจด้านการค้าไม้สักในหัวเมืองล้านนา พ่อค้าอังกฤษก็ให้ความสนใจพื้นที่ป่าไม้ในแถบนั้นด้วย^{๑๔๙} กิจการค้าของชาวอังกฤษกับพ่อค้าไม้ล้านนาขยายตัวในช่วงหลังจากที่อังกฤษทำสงครามชนะพม่า สามารถยึดครองท่าเมืองมอญได้ใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ตรงกับสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการตั้งโรงเลื่อยไม้ที่เมืองมะละแหม่งเพื่อเลื่อยไม้สักส่งขายยุโรป^{๑๕๐} การค้าไม้สักเป็นปัจจัยหนึ่งที่ส่งเสริมให้คนในบังคับอังกฤษเข้ามายังหัวเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือ^{๑๕๑} การที่สยามและอังกฤษทำสนธิสัญญาทางการค้าต่อกันทำให้พ่อค้าที่เป็นคนในบังคับอังกฤษได้รับการปฏิบัติ ดูแลจากราชสำนักสยามตามข้อตกลงที่มีในสนธิสัญญา และรายละเอียดต่าง ๆ เหล่านี้ราชสำนักจะชี้แจงไปยังหัวเมืองล้านนาให้ทราบหากพ่อค้าชาวอังกฤษประสงค์จะเดินทางไปค้าขายยังหัวเมืองล้านนา เช่น สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพ่อค้าชาวอังกฤษชื่อมิสเปนโพล ประสงค์จะเดินทางไปซื้อไม้สักมาขายราชสำนักสยามส่งสารตราชี้แจงวัตถุประสงค์การเดินทางและสนธิสัญญาทางการค้าที่สยามได้ทำไว้กับอังกฤษรวมถึงการให้อำนวยความสะดวกแก่พ่อค้าชาวอังกฤษรายนี้ด้วย

สารตราเจ้าพญาจักรีมายังพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เจ้านครเชียงใหม่ เจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณเจ้าลครลำพูน เจ้ายาฉะรังศรี เจ้านครลำปาง พระยา

^{๑๔๘} นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ (นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน, ๒๕๕๕), ๗๑.

^{๑๔๙} D.J.M Tate, *The Making of South East Asia Vol. I : Burma* (Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1971), 410.

^{๑๕๐} Nigel J. Brailey, “ *The Origin of The Siamese Forward Movement in Western Laos,1850-1892*” (Ph.D.Thesis, History, University of London, 1969), 122.

^{๑๕๑} ขวลิย์ ณ ถลาง, *ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๑), ๑๒๑.

ตาก ด้วยนายฮ้างบอร์เนียวกุ่มปนี มีหนังสือมายื่นยังเจ้าพญารวิงษ์มหาโกษาธิบดี ผู้ว่าการต่างประเทศว่าจะขอแต่งให้มิศเปนโพลอังกฤษ ขึ้นไปตัดไม้ซื้อไม้ขนอสัก ๓ ป่าแขวงเมืองลคอรลำปาง เมืองลำพูน ลงมาจำหน่าย ณ กรุงเทพฯ มิศเปนโพลจะเสียเงินค่าไม้ให้แก่เจ้าของไม้ตามราคาจะเสียค่าตัวให้เจ้าเมือง กรมการตามธรรมเนียมบ้านเมือง แล้วจะเสียภาษีให้แก่เจ้าภาษีตามพิกัดนั้น ท่านเสนาบดีทั้งปวงปรึกษาร่วมกันเห็นว่าอังกฤษกับไทยได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีด้วยกันแล้ว หนังสือสัญญาข้อหนึ่งมีความว่าแต่บรรดาคนซึ่งอยู่ในบังคับอังกฤษซึ่งเข้ามาอยู่ ณ กรุงเทพฯ ท่านเสนาบดีฝ่ายไทยจะช่วยบำรุงรักษาให้อยู่เป็นสุข และให้ได้ค้าขายโดยสะดวก มิให้ผู้หนึ่งผู้ใดฝ่ายไทยข่มเหงเบียดเบียน แต่บรรดาคนที่อยู่ในบังคับไทยจะไปอยู่ในแดนอังกฤษขุนนางอังกฤษก็จะช่วยบำรุงรักษาให้อยู่เป็นสุขสบาย ให้ได้ค้าขายโดยสะดวก มิให้ผู้ใดผู้หนึ่งฝ่ายอังกฤษข่มเหงเบียดเบียนมีความดังนี้ ซึ่งบอร์เนียวกุ่มปนีมาว่าจะขอให้มิศเปนโพลขึ้นมาตัดซื้อไม้ขนอสัก ครั้นจะห้ามไม้ให้มาก็จะผิดข้อสัญญาเสียทางไมตรีไปจึงให้มิศเปนโพลอังกฤษขึ้นมาถึงแล้วจะซื้อไม้ตัดไม้ขนอสักที่ป่าตำบลใดก็ให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ เจ้ายาฉะรังศรี เจ้าไชยลังกาพระยาตาก หาตัวเจ้าของป่าและเจ้าของไม้ขนอสักมาพุดจาวาราคาค่าต้น ต่อ ตามพิกัดสำหรับบ้านเมืองตกลงกันแล้วให้มีสัญญาต่อกันไว้ให้แน่นอนอย่าพุดแต่ปากเปล่าให้เป็นความทู่เถียงกันได้แล้วให้เจ้าของป่านำมิศเปนโพลอังกฤษไปตัดไม้ขนอสักซื้อไม้ขนอสักตามว่ากล่าวกัน ถ้ามิศเปนโพลอังกฤษจะจ้างช่าง คน ลากไม้ตัดไม้ ล่องไม้แลซื้อเสบียงอาหารประการใดอย่าให้เจ้าเมือง แสนท้าว พระยาลาว ขัดขวางเป็นที่มัวหมองในทางพระราชไมตรีไปได้ แล้วให้กำชับกำชาไพร่บ้านพลเมืองอย่าให้มาล่อเลียนอังกฤษและคบหากันเป็นโจรผู้ร้ายมาลักเงินทองสิ่งของมิศเปนโพลอังกฤษไปให้มีคดีความเกิดขึ้นแก่บ้านเมืองได้ (พ.ศ. ๒๔๐๗ / ๖๐)

สารตราฉบับนี้กล่าวถึง “ห้างบอร์เนียวกุ่มปนี” หมายถึงบริษัทบอร์เนียว เป็นบริษัทแรกที่เข้ามาดำเนินกิจการค้ากับไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๘๙ รัชชื้อสินค้านำออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ รวมถึงไม้สักด้วย บริษัทบอร์เนียวเข้ามาประกอบธุรกิจค้าไม้สักใน พ.ศ. ๒๔๓๙ ผู้จัดการบริษัทสมัยนั้นคือ มิสเตอร์หลุยส์ ที ลีโอโนเวนส์ (Mr. Louis T. Leonewens) เป็นผู้จัดการทั่วไป ภายหลังได้แยกมาตั้ง

บริษัทของตนเองชื่อ บริษัทแอล. ที. เลียวโนเวนส์ ดำเนินธุรกิจค้าไม้สัก^{๑๕๒} โดยบริษัทบอร์เนียวแจ้งความประสงค์เพื่อขอตัดไม้สักไปยังราชสำนักสยาม ราชสำนักให้อำนาจการตัดสินใจซื้อขายกับเจ้าเมือง แต่บางครั้งประสบปัญหาคือมีการทำผิดสัญญาซื้อขาย ส่งไม้ไม่ครบและได้เสียค่าปรับไหมตามข้อตกลงในสัญญาที่ทำไว้ เช่น กรณีของมิศเปโนโพลจากบริษัทบอร์เนียว ขอซื้อไม้สักจากเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าเมืองเชียงใหม่ แต่เมื่อถึงคราวกำหนดส่งมอบไม้กลับได้ไม่ครบตามจำนวน ตามความกล่าวไว้ว่า

หนังสือเจ้าพญาภูธรราชา ที่สมุหนายกมายังเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้านครเชียงใหม่ ด้วยมีพระบรมราชโองการพระบัณพูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้าสั่งว่า มิศเคนพิเลนห้างบอร์เนียวคณปนี มีหนังสือเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายถึงกรุงเทพฯ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๙ ค่ำ เดือน ๒ ปีชวดฉศก มีความว่า มิศเปโนโพลกลับมาจากป่าไม้เมืองเชียงใหม่ถึงเมืองสิงคโปร์แจ้งว่า มิศเปโนโพลขึ้นไปซื้อไม้ขอนสักเมืองเหนือช้านานก็ไม่ได้ มิศเปโนโพลได้ทำหนังสือสัญญาถวายแก่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ จะซื้อไม้ขอนสักถึงกำหนดก็ไม่มีไม้จะให้ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ได้ใช้เงินให้มิศเปโนโพลเป็นเงินปรับไหมตามหนังสือสัญญาตั้งนี้ เป็นการเรียบบ้อย มิศเคนพิเลนนายห้างบอร์เนียวคณปนี มีความยินดีมาก แล้วได้สั่งกำชับมิศเปโนโพลว่าถ้าปีหน้าพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เอาไม้ขอนสักให้ตามหนังสือสัญญาที่ได้ทำไว้ก็ให้มิศเปโนโพลคืนเงินปรับไหมให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ที่ได้รับไปครั้งก่อน (พ.ศ. ๒๔๐๗ / ๗๐)

การเจรจาทำสัญญาซื้อขายไม้สักต้องมีความรอบคอบ ต้องคำนึงถึงการขนส่งไม้ด้วย เพราะไม้สักมีขนาดใหญ่ น้ำหนักมาก การทำสัญญาซื้อขายต้องตกลงกันให้แน่ชัดว่าฝ่ายใดจะเป็นผู้ชักลากไม้ และต้องเสียภาษีให้ถูกต้องตามธรรมเนียมบ้านเมือง อย่าให้มีการทะเลาะวิวาทบาดหมางกันจะส่งผลกระทบต่อบ้านเมืองได้ ดังความว่า

มิศเคนพิเลนต้องการไม้ขอนสักแต่ให้มิศเปโนโพลคณเงินขึ้นไปซื้อไม้ ณ แขวงเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ ให้แสนท้าวคืนเงินแล้วทำสัญญาเอาไม้มาส่ง

^{๑๕๒} มรกต อารียะ, “การค้าไม้สักในดินแดนล้านนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๕), ๑๗-๑๘.

ไม่ได้ตามสัญญาคืนเงินเดิมและคิดค่าป่วยการให้แก่คนชาวประเทศยุโรปไม่ให้ความ
 เกี่ยวข้องแก่บ้านเมืองนั้น สมควรเป็นเจ้าประเทศใหญ่ชอบแล้วและไม่ขონสัก ณ ป่า
 แขวงเมืองเชียงใหม่มีมาก จะตัดลากข้ามเขาล่องลงไปซื้อขายก็ได้ ตัดลากได้เท่าใด
 อยู่ไกลบ้านเมือง ล่องลงมาซื้อขาย ณ กรุงเทพฯ ก็น้อย ตัดลากได้เท่าใด อังกฤษจะ
 เสียค่าต้นตอและเสียภาษีให้ตามพิกัด อังกฤษว่ากล่าวเห็นการเรียบริยจะต้องผ่อน
 พรนให้ได้ซื้อขายไม่ได้โดยสะดวก ถ้าแผ่นดินเปนโพลและอังกฤษลูกค้าจะขึ้นมาซื้อตัด
 ไม้ขอนสัก ณ ป่าแขวงเมืองเชียงใหม่ต่อไปอีกก็ให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์เอา
 เป็นธุระว่ากล่าวให้แสนท้าวเจ้าของป่าตัดซื้อขายตามราคา ถ้าอังกฤษจะตัดลาก
 เองก็ให้พูดจาทำสัญญาให้ตกลงตรวจราคากำขบกำขาแสนท้าวพญาลาวเจ้าของป่า
 อย่าให้ก่อการวิวาทแก่ชาวประเทศยุโรปให้เป็นข้อบาดหมางเสียทางพระราชไมตรี
 ไปได้ ไม้ป่าได้ขายได้มากก็เป็นผลประโยชน์เกิดในบ้านเมืองทั้งสิ้น (พ.ศ. ๒๔๐๗ /
 ๗๐)

การค้าไม้สักสร้างความร่ำรวยให้เจ้าเมืองล้านนา อีกทั้งป่าไม้สักหัวเมืองล้านนามีจำนวนมาก
 สามารถตัดขายได้ บริษัทบอร์เนียวเจรจาขอซื้อไม้สักจากหลายเมือง อาทิ เจ้าเมืองเชียงใหม่ และเจ้า
 ไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณ เจ้าเมืองลำพูน โดยมีนายห้างบริษัทบอร์เนียวชื่อ มิศเคนพิเลน เจรจาขอ
 ทำสัญญาการค้าไม้สัก แต่เจ้าเมืองลำพูนยังคงยำเกรงต่อราชสำนักสยามจึงได้แจ้งต่อนายห้างบริษัท
 บอร์เนียวว่าให้ไปเข้าเฝ้าทูลละอองฯ ที่สยามก่อนจึงจะยินยอมทำสัญญาการค้า ราชสำนักสยามได้ให้
 คำรับรองว่ามีศเคนพิเลนมีความประพฤติดี การได้รับคำรับรองจากราชสำนักช่วยให้การตัดสินใจ
 ซื้อขายไม้สักของเจ้าเมืองลำพูนสะดวกขึ้น ความปรากฏในสารตรากล่าวไว้ว่า

มิศเคนโพลได้สัญญาไว้ต่อเจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณ เจ้านครลำพูนว่า
 จะขอรับไม้ขอนสักที่แขวงเมืองลำพูน เจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณก็ยอมแล้ว แต่ยังไม่
 ยอมทำหนังสือสัญญาต่อกัน เจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณบอกมิศเคนโพลว่าลง
 มาเฝ้าทูลละอองฯ กราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าละอองฯ แล้วจึงจำหนังสือ
 สัญญาได้ มีความดั่งนั้นนั้น มิศเคนพิเลนนายห้างบอร์เนียวคนนี้เป็นคน
 เรียบริย ทรงคั้นเคยมานานได้ใช้สอยทรงงานก็มาก [...] ป่าไม้ขอนสักของเมือง
 ลำพูนนั้นได้มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งเจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณขึ้นมาชี้ถอน
 ความแจ้งมาแก่เจ้าไชยลังกาพิสารโสภาคย์คุณทุกประการแล้ว (พ.ศ. ๒๔๐๗ / ๗๐)

เมื่อราชสำนักสยามสนับสนุนการค้าไม้สักกับบริษัทต่างชาติหรือคนในบังคับกงสุล จะมีการออกหนังสือโดยพระยามหาอำมาตย์ส่งถึงเจ้าเมืองและกรมการหัวเมืองรายทางรวม ๑๒ ฉบับ เรื่องให้อำนวยความสะดวก และความปลอดภัยแก่คนในบังคับกงสุล ซึ่งจะขึ้นไปซื้อขายไม้สักและสิ่งของตามหัวเมืองต่าง ๆ เช่น สารตราแจ้งให้อำนวยความสะดวกต่อพ่อค้าคนในบังคับกงสุลอังกฤษความว่า

หนังสือพระยามหาอำมาตย์มายังเจ้านครเมืองน่าน เจ้านครลำปาง พระยาแพร์ พระยาหอหน้า พระยาราชบุตรเมืองแพร์ ฯพณฯ สมุหนายกมีพระประสาทสั่งว่า เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดีส่งจดหมายมิสเตอร์นอกกงสุลอังกฤษมายังลูกขุน ณ ศาลาว่า มองยูทะวายในบังคับอังกฤษเข้ามา ณ กรุงเทพฯ **จะขอขึ้นไปตัดซื้อไม้ขอนสัก** ณ แขวงเมืองลคอรลำปาง เมืองน่าน เมืองแพร์ ลงมาจำหน่าย ณ กรุงเทพฯ [...] การควรจะตัดไม้ถ้าจะซื้อที่สุดแต่เจ้านครลำปาง เจ้านครเมืองน่าน พระยาแพร์ แสนท้าวพระยาลาวให้มองยูทะวายได้ตัดซื้อ (พ.ศ. ๒๔๐๙ / ๒๓๐)

ราชสำนักสยามให้เจ้าเมืองมีอำนาจในการซื้อขายไม้สัก กระนั้นก็ตามการทำกิจการการค้าไม้สักมีข้อพิพาทต่าง ๆ เกิดขึ้น ซึ่งราชสำนักสยามจะมีบทบาทสำคัญในการแก้ไขไกล่เกลี่ยข้อพิพาทเหล่านี้ พบข้อมูลที่ปรากฏในสารตราและใบบอกอธิบายเกี่ยวกับการติดต่อประสานงานเมื่อมีกรณีพิพาทเกิดขึ้นรายละเอียดมีดังนี้

๒.๒ ข้อพิพาทด้านการค้าไม้สัก

๑.) การผิดสัญญาซื้อขาย

การค้าไม้สักมักมีการทำสัญญาทางการค้าระหว่างผู้ซื้อและผู้ขาย มีข้อตกลงเรื่องราคา จำนวนไม้และกำหนดวันเวลาในการส่งสินค้า หลายครั้งที่มีการกระทำผิดสัญญาซื้อขายเกิดขึ้น มีการร้องเรียนไปยังลูกขุน ณ ศาลา กระทั่งเรื่องราวที่ร้องเรียนถูกนำไปพิจารณาในที่ประชุมราชสำนักสยามเพื่อพิจารณาไกล่เกลี่ยประเด็นข้อพิพาทที่เกิดขึ้น หนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกมีเนื้อหากล่าวถึงกรณีพิพาทด้านการผิดสัญญาซื้อขายหลากหลายครา โดยรายละเอียดมีดังนี้

สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีกรณีพิพาทที่เกิดขึ้นคือมอญพม่าได้ชำระเงินค่าตัดไม้สักแล้ว แต่ยังไม่ตัดไม้ พญาทณูจักรนำเงินค่าไม้ของมอญ พม่าส่งไปยังราชสำนักสยาม ซึ่งไม่ถูกต้องตามธรรมเนียมปฏิบัติ เนื่องจากราชสำนักสยามให้สิทธิขาดแก่เจ้าเมืองในการค้าขายกิจการไม้สัก จึงถูกราชสำนักตำหนิในการกระทำดังกล่าว ดังข้อความว่า

มอญพม่าขอให้เงินกับพญาทนต์จักร พญาทนต์จักรรับเงินค่าไม้ส่งเข้าไป ณ กรุงเทพฯ นั้น พญาทนต์จักรเบาแค้นความไม่ต้องด้วยอย่างธรรมเนียม อย่าให้พญาทนต์จักรรับพญาด้วยข้อความรายไม้สืบต่อไป เงินค่าไม้ก็อย่าให้เกี่ยวข้องอยู่ในตัวพญาทนต์จักร หลวงปลัดเมืองทองภาภูมิสมิงสิริยาราชาได้ถือหนังสือคุมเงินเรียนกลับออกไปจากกรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๔)

จากกรณีพิพาทเรื่องค่าไม้สัก เห็นได้ว่าราชสำนักสยามให้เจ้าเมืองเป็นผู้มีอำนาจตัดสินใจค้าขายไม้สักได้โดยอิสระและกำชับไม่ให้พ่อค้าชาวล้านนามีกรณีพิพาทกับพ่อค้าชาวต่างชาติ ในกรณีส่งเงินค่าไม้เข้าไปยังราชสำนักนี้ สยามได้ส่งสารตราชี้แจงข้อผิดพลาดที่เกิดขึ้นของพญาทนต์จักรไปทุกหัวเมือง อาทิ เมืองเชียงใหม่ เมืองลพบุรีปาง เมืองลำพูน เมืองตากบ้านระแหง เป็นต้น

ให้รู้ความเกลือกวามอญ พม่า จะมาว่ากล่าวด้วยการที่จะตัดไม้ในป่า มอญพม่าจะพูดจาว่าเงินค่าไม้ได้มอบให้พญาทนต์จักรส่งเข้าไป ณ กรุงเทพฯ แล้ว จะตัดเอาแต่ไม้ไป เจ้าเมืองกรมการชาวด่านจะได้พูดจาว่ากล่าวกับมอญพม่า ว่าเงินค่าไม้ที่พญาทนต์จักรรับส่งเข้าไป ณ กรุงเทพฯ นั้น ท่านเสนาบดีตีติเตียน พญาทนต์จักรว่ารับเงินเข้าไปผิดด้วยอย่างธรรมเนียม ท่านเสนาบดีได้ให้เอาเงิน ๕๐๐ เหรียญ ออกมาให้พญาทนต์จักร ณ เมืองเมาะตำเลิมคืนให้กับเจ้าของเงินแล้ว จะได้พูดจาว่ากล่าวกับมอญพม่า ชาวเมืองเมาะตำเลิม ตามกระแสพระราชดำริในท้องตราซึ่งโปรดขึ้นมาเร่งรีบขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ เมืองลพบุรี เมืองลำพูน โดยเร็ว เกลือกมอญ พม่า จะมาตัดไม้ในรูดู่น้ำนี้ก็จะวิวาทกันอยู่ด้วยยังไม่รู้ความ เจ้าเมืองกรมการชาวด่านรู้กระแสท้องตราแล้วจะได้พูดจาว่ากล่าวตามท้องตราซึ่งโปรดเกล้าฯ ขึ้นมาจะไม่ได้เป็นอริวิวาทแก่กัน (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๔)

การซื้อขายไม้สักให้อำนาจตัดสินใจและพิจารณาเลือกพ่อค้าตามแต่เจ้าของป่าไม้สักจะพึงพอใจ ราชสำนักสยามเห็นว่าป่าไม้สักที่ปลายเขตแดนมีปริมาณไม่มาก และได้กำชับเรื่องอย่าได้มีข้อพิพาทกันเกิดขึ้น

มอญพม่าพวกอังกฤษเคยมาซื้อไม้ปลายเขตแดนเป็นไม้จะเอามาใช้ราชการ บ้านการเมือง เจ้าเมือง กรมการเขาควรได้ขายไม้กับมอญพม่าอังกฤษแต่ก่อนอย่างไร จะขายให้มอญพม่าและไม่ควรจะขายให้ประการใดก็ตามแต่เจ้าของเขตแดนบ้านเมือง

เคยพูดจาซื้อขายกันมาแต่ก่อน การจะวิวาทก็อย่าให้มีความเกี่ยวข้องกับอริยวิวาทกับ
มอญพม่าพวกอังกฤษ ด้วยไม้ปลายเขตแดนเล็กน้อยหาต้องการไม่ (พ.ศ. ๒๓๘๕ /
๑๕)

ราชสำนักสยามจะเป็นผู้ไกล่เกลี่ยข้อพิพาท และมีการติดตามให้รายงานผลการ
เจรจาไกล่เกลี่ยด้วย ข้อความในใบบอกมีดังนี้

หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัย มายังเจ้าลครลำปาง เจ้าอุปราชา เจ้าราชวงศ์
ด้วย หลวงกำแหงพลาน ปลัดเมืองชัยนาทมาแจ้งความว่าเจ้าชัยสงครามเมืองลคร
ลำปาง ทำหนังสือสัญญาขายไม้ขอนสักให้ไว้แก่หลวงกำแหงพลานเป็นไม้ ๑๒๐ ต้น
สัญญาราคา ๒ พิกัด เจ้าชัยสงครามรับเอาเงินไปก่อนเป็นเงิน ๑,๘๐๐ แลบ กำหนด
เอาไม้ขอนสักมาส่งบ้านระแหงแขวงเมืองตาก เดือนสิบปีฉลู สัปดาห์ ถ้าถึงกำหนด
ไม่ได้เอาไม้มาส่งให้ปรับเจ้าชัยสงครามเป็นเงิน ๓,๖๐๐ แลบ หลวงกำแหงพลานด้วย
ไม้ขอนสักอยู่หลายเดือน เจ้าชัยสงครามก็ไม่เอาก็ไม่เอาตามสัญญานั้น ความจะเท็จ
จริงอันใดก็เป็นการวิมุติสงสัยอยู่จึงให้เรียกเอาหนังสือสัญญามาตรวจดูก็มีชดว่าเจ้า
ชัยสงครามรับเงินไป สัญญาจะนำไม้มาส่งบ้านระแหงในเดือนสิบ ถ้าไม่ได้เอาไม้มาส่ง
ให้หลวงกำแหงพลานปรับกำหนด ให้ปรับเจ้าชัยสงครามเป็น ๓,๖๐๐ แลบนั้น เจ้าชัย
สงครามก็เป็นเจ้าประเทศราชมีชื่อเสียงปรากฏอยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ถ้าทำ
หนังสือสัญญาไว้ให้แก่หลวงกำแหงพลานจริง ก็ควรจะต้องเสียเงินให้หลวงกำแหง
พลานหนึ่งเป็น ๒ เป็นเงิน ๓,๖๐๐ แลบ บัดนี้หลวงกำแหงพลานก็ขึ้นมาราชการทาง
เมืองเชียงใหม่ จะมาเมืองลครลำปาง ขอให้เจ้าลครลำปาง เจ้าอุปราชา เห็นแก่พญา
เก่าผู้ถึงแก่กรรม หาตัวเจ้าชัยสงครามมาชำระเอาเงินตามสัญญาไว้ให้แก่หลวงกำแหง
พลานจงครบ อย่ามีความบิดพลิ้วให้เกี่ยวข้องต่อไปได้ ถ้าเจ้าลครลำปาง เจ้าอุปราชา
ชำระเงินส่งให้หลวงกำแหงพลานมากน้อยเท่าใด เจ้าชัยสงครามจะว่ากล่าวผ่อนปรน
กับหลวงกำแหงฉันท ขอให้มีหนังสือลงไปให้ทราบด้วย (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๒๓๘)

สยามให้เจ้าเมืองเชียงใหม่มีอำนาจในการทำสัญญาตกลงซื้อขายป่าไม้ในอาณาเขต
ของตนกับพ่อค้าได้ โดยที่การทำการค้าแต่ละครั้งจะมีการทำสัญญาซื้อขายกัน ซึ่งกรณีนี้เจ้าเมือง
เชียงใหม่ถูกกล่าวหาเรื่องผิดสัญญาซื้อขายในสัมปทานการตัดไม้ที่อนุญาตให้ชาวพม่าซึ่งเป็นคนใน
บังคับอังกฤษตัดไม้ได้ในเขตพื้นที่ป่าไม้สักของตน แต่เมื่อถึงคราวกำหนดตัดไม้กลับไม่อนุญาตทำให้ถูก
ร้องเรียนถึงราชสำนักสยาม ตามความดังนี้

หนังสือเจ้าพญาภูธรราชฯ ว่าที่สมุหนายกซึ่งได้บังคับการ ณ หัวเมืองฝ่ายเหนือ ตลอดไปถึงเมืองลาวพุงดำ พุงขาว ขอแจ้งความมายังท่านมิสเตอร์เฟา ผู้เป็นหลวง สยามา นุเคราะห์ห่งสกุลสยามเมืองอย่างกึ่งได้ทราบ ด้วยมิสเตอร์นอกกงสุลอังกฤษ เมืองอย่างกึ่ง ได้ ทราบด้วยมิสเตอร์นอกกงสุลอังกฤษซึ่งอยู่ ณ กรุงสยามมีจดหมายมายืนยันว่ากับต้นเบอนอยู่ที่ เมืองเชียงใหม่มีหนังสือมายังมิสเตอร์นอกว่า เดิมพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ เจ้านคร เชียงใหม่ลงมาว่าความกับกับต้นเบอน แลหม่อมสวยกานรายป่าไม้ขอนแก่นที่กรุงสยาม เจ้า เชียงใหม่ยอมให้กับต้นเบอน หม่อมสวยกานทำการป่าไม้ขอนแก่นของเจ้าราชบุตรของเจ้า เชียงใหม่ ได้ทำหนังสือสัญญาไว้ต่อเซอร์เบตเตอร์กงสุลอังกฤษ พร้อมด้วยพระเจ้าน้อยยา เเธกรมหลวงวงษาธิราชสนิทเป็นมั่นคง ครั้นเจ้าเชียงใหม่กลับขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ แล้วกับต้นเบอนมองสวยกานไปหาจะทำไม่ เจ้าเชียงใหม่หาให้ทำไม่ มีความดังนี้ข้าพเจ้า ได้นำข้อความขึ้นกราบบังคมทูลแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามทราบฝ่า ละอองฯ แล้ว (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕๕)

พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ถูกกล่าวหาเรื่องไม่อนุญาตให้ตัดไม้สักแม่จะทำ สัญญาซื้อขายกับพ่อค้าชาวพม่าเรียบร้อยแล้วโดยมีการให้สัมปทานไม้ซ้ากัน

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือฯ สั่งให้ข้าพเจ้ามีหนังสือแจ้งความ มายังท่านว่า เมืองมรแมนกับเมืองเชียงใหม่เขตแดนติดกัน ลูกค้าไปมาค้าขายถึงกันทั้งสอง ฝ่าย แต่ลาวเป็นป่าเถื่อนไม่รู้กฎหมายอย่างธรรมเนียม พม่าต้องชุกคนไม่สุขเขตอังกฤษขึ้นไป ซื้อไม้ตัดไม้ขอนแก่น ณ แขวงเมืองเชียงใหม่ต่อราคากับเจ้าของไม้ตกลงกันแล้วให้เงินบ้าง ค้างไว้บ้าง ไม้ที่ซื้อก็เอาไปไม่สิ้นทิ้งไว้ในกลางป่า พม่า ต้องชุก ลูกค้าอื่นมาลาวก็ขายทับไป อีก ครั้นลูกค้าซื้อเดิมมาเขาก็ไม่ได้แล้ว ยุ่ยให้เกิดความร้องฟ้องกันเนื่อง ๆ จะหาตัวผู้ซื้อ ผู้ขายมาชำระสืบพยานก็เป็นระยะทางไกล ยากที่จะได้ความจริง พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้ากรุงสยามตั้งพระราชกฏ ไพร่จะให้ลูกค้าใดไปมาค้าขายเกิดผลประโยชน์ด้วยกันทั้ง สองฝ่ายแลโล่พม่า ต้องชุก ก็เป็นเถื่อนคล้ายลาวเหมือนกัน จะให้ไปประกาศเสียบ้างก็มักจะ มีความขึ้นเนื่อง ๆ (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕๕)

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมอบหมายให้หลวงสยามานุเคราะห์ กงสุล ใหญ่เมืองอย่างกึ่งเป็นผู้แทนการเจรจาไกลเกลี้ยกรณีพิพาทนี้ ด้วยทรงเห็นว่าเป็นข้อพิพาทระหว่างชาว

พม่าและเจ้าเมืองเชียงใหม่ อีกทั้งกงสุลใหญ่เมืองย่างกุ้งก็เป็นตัวแทนราชสำนักสยามที่เหมาะสมแล้ว
ทรงพระราชทานข้อนำดังนี้

ทรงพระราชดำริเห็นว่าท่านหลวงสยามมานุเคราะห์ก็เป็นกงสุลอยู่ที่เมือง
ย่างกุ้ง ได้ตรวจตราการตลอดมาถึงเมืองมรแมน แล้วมิสเตอร์ปรัมที่ส่งผู้ว่าการแทน
ก่อนแนนเฟดกอมมิสแนเมืองมรแมนกับท่านก็ชอบอธยาศัยกันขอให้ท่านว่ากล่าวให้
มิสเตอร์ปรัมประกาศพม่า ต้องชู ลูกค้าบรรดาที่อยู่ในสุบยกอังกฤษจะขึ้นไปซื้อไม้
ตกไม้ขอนสักที่แขวงเมืองเชียงใหม่ เมืองตาก ครึ่งใดให้ผู้ซื้อกับผู้ขายพุดจาให้ตกลง
แล้วให้ทำหนังสือสัญญาไว้ต่อกันให้มั่นคง(พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕๕)

เมื่อมีการซื้อขายเกิดขึ้น ให้ทำสัญญาไว้แล้วส่งหนังสือสัญญามาแจ้งกับผู้ว่าราชการ
เมืองมรแมนให้ทราบ หากมีการทำหนังสือสัญญาชำระจะได้ทราบ และกำชับให้ผู้ว่าราชการเมืองมรแมน
เอาใจใส่ดูแลด้วย สำหรับกรณีเจ้าเมืองเชียงใหม่ไม่ยอมให้ตัดไม้จะทำหนังสือบังคับขึ้นไปแจ้งให้เจ้า
เมืองเชียงใหม่กระทำตามสัญญาที่ไว้ต่อกองสุลอังกฤษ

ขอให้ผู้ครองเมืองมรแมนเอาใจใส่ดูแลด้วย ลาวและเหียงเหล่านี้เป็นใจป่า
เถื่อน ต้นบอนมองสวยการที่เจ้าเชียงใหม่มักจะกระทำการผิดแลเรื่อยๆ ๑ ๑
อยู่ แต่ความรายไม่ยอมให้ตัดไม้ นั้น ข้าพเจ้าได้มีหนังสือบังคับขึ้นไปให้เจ้าเชียงใหม่
ประการใดให้ต้องตามสัญญาซึ่งไว้ต่อกองสุลอังกฤษกรุงสยามแล้ว ให้เจ้าเชียงใหม่กำ
แสนทำวราชฎที่รักษาป่าไม่ให้ขายกับพม่า ต้องชู โดยชื่อกรง อย่าประพฤติกการให้ผิด
เหมือนแต่หลัง ให้มีคติความขึ้นอีกได้ ถ้าแมนเจ้าเชียงใหม่ไม่ยอมให้ป่าไม้กับต้นบอน
มองสวยการทำสัญญาจะให้ข้าราชการในกรมมหาดไทยที่เป็นผู้ใหญ่ขึ้นไปจัดการใน
เมืองเชียงใหม่ให้เรียบร้อยครั้งหลัง (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๕๕)

กรณีการทำผิดสัญญาซื้อขายเมื่อมีผู้เสียหายร้องเรียนไปยังราชสำนัก ราชสำนักมี
หนังสือมอบให้ตัวกลางไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท บางครั้งมอบอำนาจให้สอบสวน ตัดสินข้อพิพาทนั้น ๆ
แล้วรายงานกลับไปยังราชสำนัก เช่น กรณีของ หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยฯ ถึงเจ้าวรญาณรังสี เจ้า
เมืองนครลำปาง เรื่องให้ชำระความรายเงินหนี้สินไม้ขอนสักระหว่างพระสุนทรบริรักษ์กับพระยาไชย
สงคราม

หนังสือเจ้าพระยาภูธราภัยฯ ที่สมุหนายกมายังเจ้าญาณรังสี เจ้าเมืองลคร ลำปาง เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร เมืองลครลำปาง ด้วยพระสุนทรบริรักษ์ ผู้ช่วยราชการเมืองตาก ทำเรื่องรាយยื่นยังลูกขุน ณ ศาลาว่า เมื่อ ณ เดือน อ้ายปีชวด ฉศก นายอินยคผู้เป็นที่พระยาไชยสงครามกับนายหนานมหาเทพ น้องพระยาไชยสงคราม เมืองลครลำปาง มาทำหนังสือสัญญารับเงินตรา ๒๕ ๕ ของพระสุนทรบริรักษ์ไป พระยาไชยสงคราม นายหนานมหาเทพว่าจะเอาไม้ขนสักยาว ๔-๕ วาใหญ่ ๙-๑๔ กำ ๘๐ ต้น ลงมาส่งพระสุนทรบริรักษ์ ณ เมืองตาก แต่ ณ เดือน ๘ ปีฉลู สัปตศก การก็ล่วงมาถึงเดือน ๓ แล้ว พระยาไชยสงครามกับนายหนานมหาเทพ ก็หาเอาไม้มาให้พระสุนทรบริรักษ์ในฤดูน้ำไม่ พระสุนทรบริรักษ์มาว่ากล่าวตักเตือนให้จริง ประการใดไม่แจ้ง พิเคราะห์เหตุเรื่องราวพระสุนทรบริรักษ์มาว่ากล่าวก็มีหนังสือสัญญาต่อกันมั่นคงอยู่ ครั้นจะให้ส่งตัวพระยาไชยสงคราม นายหนานมหาเทพลงไปชำระว่ากล่าว ณ กรุงเทพฯ ก็เห็นว่าเจ้าลครลำปางก็เป็นเจ้าประเทศราชใหญ่ควรจะว่ากล่าวแล้วกันได้ จึงให้พระสุนทรบริรักษ์ถือตรากับหนังสือสัญญาขึ้นมาให้เจ้าลครลำปาง เจ้าราชวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชบุตร ทาตัวพระยาไชยสงคราม นายหนานมหาเทพมาชำระไล่เรื่องไต่ถามตามหนังสือสัญญา พญาไชยสงครามนายหนานมหาเทพรับก็ให้เร่งเอาไม้ตามรับส่งให้พระสุนทรบริรักษ์ให้ครบ ถ้าพญาไชยสงคราม นายหนานมหาเทพให้การไม่รับก็ให้พิเคราะห์ดูหนังสือสัญญาแลสืบพยานให้ได้ความจริงทั้งสองฝ่าย การควรจะว่ากล่าวให้แล้วกันได้อย่างไรก็ให้เร่งว่ากล่าวเสียให้แล้วสุดแต่อย่าให้มีความเกี่ยวข้องกันต่อไปได้อีก (พ.ศ. ๒๔๐๘ / ๒๓๙)

คดีความที่เกิดขึ้นในหัวเมืองล้านนาหลายคดีที่ราชสำนักสยามส่งสารตราให้เจ้าเมืองเป็นผู้สืบสวนคดีความ เนื่องจากการเดินทางมายังราชสำนักใช้เวลานาน ใช้กำลังคนแบกหามสัมภาระ และเครื่องอุปโภคบริโภค ดังนั้นการตัดสินคดีความทั่วไปที่ไม่ใช่คดีใหญ่หรือเป็นเรื่องเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์กับต่างประเทศโดยตรง ราชสำนักจะให้อำนาจเจ้าเมืองนั้น ๆ เป็นผู้พิจารณาตัดสินคดีความแล้วรายงานผลไปยังราชสำนักให้ทราบ เช่น คดีการกักขังเงินของพ่อค้าชาวพม่าแล้วไม่ได้รับเงินคืน เจ้าของเงินกู้ได้ซื้อไม้สักและไม่รับไม้ไม่ครบจำนวน ราชสำนักสยามมอบอำนาจให้เจ้ากาวิโลรส เจ้าเมืองเชียงใหม่เป็นผู้ตัดสินคดีความนี้

ด้วยมิสเตอร์นอกกงสุลอังกฤษมีจดหมายนำเรื่องรายน้องโพโน ๓ ฉบับ หม่องเยอง ๑ ฉบับ ทวายในบังคับอังกฤษมายังลูกขุน ณ ศาลาว่าผู้มีชื่ออยู่เมือง

เชียงใหม่มากู้เงินหม่องโพนและหม่องยอง ไปบ้าง หม่องโพนและหม่องยอง ซื่อไม่
 ขอนสักตกค้างอยู่หลายราย มีหนังสือสัญญากรมทันทัญญาไว้ต่อกันมั่นคง แจ้งอยู่ใน
 เรื่องแล้วนั้น ความทั้งนี้จะเท็จจริงประการใดไม่ทราบ [...] ซึ่งคนมีชื่อมาค้าขายทำมา
 หากินอยู่ในแขวงเมืองเชียงใหม่ กู้ รับ เงินมองโพน หม่องยอง มีหนังสือสัญญาสาร
 กรมทันทัญญาไว้ต่อกัน ฝ่ายกงสุลอังกฤษก็มีจดหมายมาขอให้ชำระว่ากล่าวให้ก็ควรจะหา
 ตัวผู้มีชื่อลูกหนี้มาชำระเอาเงินให้แก่หม่องโพนและหม่องยอง เจ้าหนี้เป็นอันแล้วแก่
 กัน อย่าให้เสียทางพระราชไมตรีได้ จึงให้หม่องโพนและหม่องยองถือตรากับเรื่องราว
 ขึ้นมาให้พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ เจ้าบุรีรัตน์ เจ้าราชภาติไน แสนท้าวพญาลาวหาตัว
 ผู้มีชื่อลูกหนี้ซึ่งมีในเรื่องราวมาชำระว่ากล่าวกับหม่องโพนและหม่องยองให้ได้ความ
 [...] ถ้าลูกหนี้ไม่รับ ควรจะชำระสืบสารประการใดก็สุดแต่พระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์จะ
 ชำระตัดสินให้แล้วแก่กัน อย่าให้มีความแก่บ้านเมืองได้จึงจะชอบ (พ.ศ. ๒๔๑๑ /
 ๑๒๔)

๒) การตัดไม้รุกกล้าเขตแดนและการตัดไม้ของหลวง

ข้อพิพาทที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยการค้าไม้สักหลายประเด็นมาจากเส้นเขตแดนของแต่ละ
 เมืองที่ไม่แน่ชัด การตัดไม้สักรุกกล้าไปยังอีกเมืองจึงมีข้อพิพาทเกิดขึ้น เช่น เมืองเถินส่งใบบอกรายงาน
 เข้ามายังราชสำนักสยามถึงกรณีข้อพิพาทของแสนหลวงพินิจกับพระศักดาเรื่องฤทธิ์ เมืองตากถูก
 กล่าวหาว่าคบคิดกันตัดไม้ขนสักของหลวงเอาไปซื้อขายเป็นประโยชน์ของตนเอง อีกทั้งไม้สักที่ตัดอยู่
 ในอาณาเขตของเมืองเถิน จึงถือเป็นการรุกกล้าอาณาเขตด้วย ดังความในใบบอกกล่าวว่า

แสนหลวงพินิจกับพระศักดาเรื่องฤทธิ์คบคิดกันตัดฟันชักลากเอาไม้ขนสัก
 ไปซื้อขายเป็นอนาประโยชน์จนสิ้น ข้าพระพุทธิเจ้าห้ามก็ไม่ฟังสั่งไม่คลอแม่พริกแล้ว
 ข้อหนึ่งเล่าฝ่ายตะวันออก ข้าพระพุทธิเจ้าก็เกณฑ์ขุนหมื่นบ่าวไพร่ไปตัดไม้ขนสักไว้
 ในเขตแดนแขวงเมืองเถินสำหรับราชการแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัว แสนหลวงพินิจ พระ
 ศักดาเรื่องฤทธิ์ ก็คบคิดกันไปตัดชักลากเอาเสีย ข้าพระพุทธิเจ้าได้มีหนังสือไปห้ามก็ไม่
 ฟัง ข้อหนึ่งพระศักดาเรื่องฤทธิ์ แสนหลวงพินิจ มีหนังสือทอมว่าแม่พริกเป็นแขวงเมือง
 ตาก ฝ่ายแม่วังฟากตะวันตกตัวเข้ามาเป็นแขวงเมืองตาก พระศักดาเรื่องฤทธิ์ แสน
 หลวงพินิจ ปักเขตแดนล่วงเข้ามาแขวงเมืองเถิน พระศักดาเรื่องฤทธิ์ แสนหลวงพินิจ
 คุมเหงข้าพเจ้าทั้งปวงเป็นอันมาก เหตุว่าข้าพระพุทธิเจ้ามีหนังสือลงไปถึงพญาตาก

ครั้งหนึ่งว่าให้แสนหลวงพินิจขึ้นมาชำระความกันที่เมืองเถิน แสนหลวงพินิจก็หาขึ้นมา
ไม่เข้าพระพุทธานุเจ้าจึงมีใบบอกลงมากราบเรียน ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา ให้ทราบ
เข้าพระพุทธานุเจ้าขอเชิญท่านข้าหลวงขึ้นไปชำระให้เห็นเท็จแลจริงผิดแลชอบสุดแล้วแต่
จะโปรด (พ.ศ. ๒๔๐๓ / ๒๕๙)

กรณีนี้ทั้งรุกกล้าเขตแดนเมืองเถินโดยแสนหลวงพินิจกับพระศักดาเรื่องฤทธิ์ เมือง
ตากและตัดไม้สักของหลวงนำไปขาย ทำให้สยามต้องส่งเจ้าหน้าที่มา ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทที่เกิดขึ้น จะ
เห็นว่าสยามยังคงมีบทบาทสำคัญเหนือหัวเมืองประเทศราช นำมาซึ่งการเจรจาไกล่เกลี่ยเรื่องเส้นเขต
แดน ดังเช่นสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงวงษาธิราชสนิทให้ข้าราชการไป
เจรจาไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทเรื่องเส้นเขตแดน ความมีว่า

มีรับสั่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทโปรดเกล้าฯ ว่าให้พระ
สถนบุรินทร์ แสนท้าวเมือง มาพร้อมกับพระยาดาก กรมการปรึกษาชำระเขตแดน
แขวงเมืองเถินกับเมืองตากให้เด็ดขาดด้วยกันนั้น ข้าพเจ้าได้ทราบเกล้าฯ ทุกประการ
แล้ว (พ.ศ. ๒๔๐๖ / ๑๖๓)

กรณีข้อพิพาทเรื่องเขตแดนที่ไม่ชัดเจน ส่งผลถึงฝ่ายหนึ่งกล่าวอ้างเรื่องการตัดไม้
ข้ามเขต อีกฝ่ายหนึ่งกล่าวว่ายู่ในเขตบ้านเมืองของตนแล้ว เกิดขึ้นโดยตลอดทั้งกับข้าราชการสยาม
ด้วยกันเองและกับพ่อค้าชาวต่างชาติ

๓) การขโมยไม้สัก

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาภูธราภัย สมุหนายก มี
สารตราถึงเจ้าเมืองแพร่โดยชี้แจงเรื่องราวที่ก่งสุลอังกฤษมีหนังสือรายงานถึงราชสำนักสยามเรื่องเจ้า
เมืองแพร่ให้ลูกน้องขโมยไม้สักของมอญและมอญยาณะ พ่อค้าชาวพม่าซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ
หนังสือฉบับนี้กล่าวถึงพ่อค้าชาวพม่าได้สัมปทานไม้สักจากเจ้าเมืองลครพินที่ตั้งแต่ป่าแม่เงาถึงป่าแม่
โป่งและป่าแม่ลม มอญยาณะรายงานไปยังก่งสุลอังกฤษว่าได้ตัดไม้ ๑,๐๐๐ ต้น แต่พญาแพร่ให้บ่าวมา
ขโมยไม้ ๓๗๗ ต้นและขโมยช้างไปด้วย มอญยาณะติดตามไปจนถึงเมืองแพร่พบช้าง และได้เจรจา
ขอช้างคืนกลับถูกปฏิเสธ เจ้าพระยาภูธราภัยให้เจ้าเมืองแพร่สอบสวนความจริง ถ้าตัดสินไม่ได้ทั้ง
โจทก์และจำเลยให้นำตัวส่งลงไปยังราชสำนักสยาม ผลการตัดสินคดีความเป็นอย่างไรให้ส่งใบบอก
รายงานไปยังราชสำนักทราบด้วย

ความในเรื่องราวมองคุณะ มองยามะ เป็นหลายประการ ความจะเท็จจริง ประการใดไม่แจ้งและมองคุณะ มองยามะ ก็เป็นคนอยู่ในบังคับอังกฤษซึ่งมองคุณะ มองยามะว่าพญาแพร์ใช้ให้บ่าวไปลักตัดไม้ของมองคุณะที่การไว้แล้วว่าข้างของมอง ยามะมีอ้ายผู้ร้ายลักเอาไปพบข้างที่แสนสีขวา ๆ ไม่ให้ ถ้าความจริงเหมือนคำมอง คุณะ มองยามะ มาว่ากล่าวดังนี้ก็เป็นข้อมัวหมองอยู่กับบ้านเมือง บัดนี้ให้มองคุณะ มองยามะถือตรากับเรื่องราวมองคุณะ ๑ มองยามะ ๑ ขึ้นมาให้พญาแพร์ พญา ราชวงศ์ พญาราชาบุตร เร่งชำระสืบสวนดูให้ได้ความจงแน่นอน ถ้าบ่าวพญาแพร์ไปลัก ตัดเอาไม้ขอนสักที่มองคุณะการไว้ ๓๗๗ ต้นไปจริง ก็ให้พญาแพร์ใช้ไม้ให้มองคุณะให้ ครบ ถ้าไม่ได้ไม้ก็ให้คืนเงินค่าไม้ตามราคา อย่าให้มีความเกี่ยวข้องต่อไปกับให้เอาตัว แสนสีขวามาชำระว่ากล่าวกับมองยามะเรื่องความข้าง ถ้าแสนสีขวาได้ข้างของมอง ยามะมาไว้ก็ให้คืนข้างให้แก่มองยามะเจ้าของไป แล้วให้คิดค่าป่วยการข้างให้กับมอง ยามะตามสมควร ความเป็นเลิกแล้วแก่กัน ถ้าความสองเรื่องนี้ชำระว่ากล่าวไม่ตกลงก็ ให้ส่งตัวโจทย์ จำเลยลงไป ณ กรุงเทพฯ จะได้ส่งให้กระลาการชำระว่ากล่าวให้แล้วแก่ กันตามกฎหมาย ถ้าชำระแล้วแก่กันได้ที่เมืองแพร์ประการใด ก็ให้มีใบบอกลงไปให้ แจ้งด้วย (พ.ศ. ๒๔๑๑ / ๑๓)

การชำระตัดสินคดีความจะต้องมีการชำระค่าธรรมเนียมด้วย เช่น กรณีข้อพิพาท ระหว่างมองใหญ่ฝ่ายโจทย์และมองส่วยยานฝ่ายจำเลย คดีนี้ตัดสินว่าความกันที่เมืองเชียงใหม่โดยเจ้า นครเชียงใหม่ มีหนังสือกราบบังคมทูลฯ กรมหลวงวงษาธิราชสนิทและถึง ฯพณฯ สมุหนายก เรื่อง ตัดสินความมองใหญ่กับมองส่วยยาน คดีความเกี่ยวกับค่าปรับไม้ขอนสัก คดีนี้มองใหญ่แพ้คดีจึงต้อง เสียค่าปรับให้มองส่วยยาน

เมื่อมองใหญ่ไปกล่าวโทษมองส่วยยานนั้น ได้เสียเงินสินไหมให้แก่มองส่วยยาน เป็นเงิน ๖๑๐ แลบ มองใหญ่ปรับเอาหนึ่งเป็นสองเป็นเงิน ๒,๒๒๐ [...] **เงินรายนี้** กระลาการชักเอาเป็นค่าธรรมเนียมเป็นเงิน ๑,๓๔๔ แลบ (พ.ศ. ๒๔๑๑ / ๑๓)

การศึกษาสารตราและใบบอกในประเด็นการควบคุมล้าหน้าทางด้านเศรษฐกิจสมัย รัชกาลที่ ๑ - ๔ พบว่า ราชสำนักสยามค้ำนึ่งถึงสนธิสัญญาทางการค้า มีการควบคุมไม่ให้จำหน่าย สิ้นค้าบางประเภท อาทิ ฝิ่น และควบคุมไม่ให้จำหน่ายช้าง ม้า โคกระบือซึ่งเป็นพาหนะที่จำเป็นใน

การศึกสงคราม แต่การประกอบกิจการของเจ้าเมืองหรือพ่อค้าที่ทำการค้าขายสินค้าประเภทอื่น ๆ เช่น ไม้สัก ราชสำนักสยามให้อำนาจการพิจารณาทำการค้าขายแก่เจ้าเมือง หากมีการเดินทางของขุนนางเงินที่ไปค้าขายทางล้านนา หรือที่เป็นตัวแทนของราชสำนัก รวมถึงชาวต่างชาติที่เดินทางไปเจรจาขอซื้อไม้สัก ให้ล้านนาอำนวยความสะดวกด้วย และเมื่อมีกรณีพิพาททางการค้าให้ล้านนารายงานมายังราชสำนักเพื่อดำเนินการไกล่เกลี่ยประเด็นข้อพิพาทที่เกิดขึ้น

๔.๑.๓ ด้านสังคมและวัฒนธรรม

๑ การศาสนา

๑.๑. การสังคายนาพระไตรปิฎก

สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงปฏิรูปการปกครองพระสงฆ์ซึ่งเป็นพระราชกรณียกิจแรก ๆ ที่ทรงกระทำ เหตุผลหนึ่งอาจเป็นเพราะพระพุทธศาสนามีส่วนนำไปสู่เหตุการณ์สิ้นสุดของรัชสมัยพระเจ้าตากสินมหาราช กล่าวคือ พระสงฆ์ประพฤติตนหย่อนยานในพระธรรมวินัยอย่างร้ายแรง ไม่ใส่ใจศึกษาพระธรรมและละเมียดศีลธรรม ประพฤติตนกริธา พระสงฆ์หลายรูปได้สนับสนุนการอวดอุตริของพระเจ้าตากสิน ในขณะที่พระสงฆ์ที่มีความรู้พระปริยัติและพระราชาคณะกลับถูกถอดยศและถูกลงโทษ ดังนั้น ในเดือนแรกทรงออก “กฎพระสงฆ์” มี ๑๐ ฉบับ รวมอยู่ในกฎหมายตราสามดวง กฎพระสงฆ์มีไว้เพื่อฟื้นฟูวินัยพระสงฆ์และทรงสนับสนุนให้มีการดำเนินงานเพื่อสร้างความสามัคคีในหมู่คณะสงฆ์นอกจากนี้ยังทรงตั้งคณะกรรมการสงฆ์สังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. ๒๓๓๑-๒๓๓๒ เพื่อสร้างพระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับหลวง เรียกว่า “ฉบับทองใหญ่”^{๑๕๓} ในบรรยากาศของการรวบรวมและสังคายนาพระไตรปิฎกเมื่อต้นรัชกาลเช่นนี้ ราชสำนักสยามได้ส่งสารตราไปยังเมืองเชียงใหม่ ดังความว่า

หนังสือเจ้าพระยาจักรีฯ มาถึงพระยาเชียงใหม่ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าทรงพระราชศรัทธาให้สร้างหนังสือพระไตรปิฎกขึ้นไว้สำหรับพระศาสนา ครั้งนี้เป็นอันมาก หนังสือพระไตรปิฎก ณ กรุงฯ ยังขาดอยู่เป็นหลายพระคัมภีร์และพระยาดากลงไปเฝ้าทูลละอองฯ กราบทูลพระกรุณาว่า หนังสือพระไตรปิฎกมีอยู่ที่

^{๑๕๓} เดวิด เค. วัลยาจ, **ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป** (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๖๔), ๒๓๔.

บ้านแม่แสงเป็นอันมากให้พระยาตากขึ้นมเอาหนังสือพระไตรปิฎกที่บ้านแม่แสงให้
สิ้น ให้เอาลงไปส่งให้ถึงกรุงแต่ในเดือนยี่ปีเถาะสัปดาห์ศก (พ.ศ. ๒๓๒๙ / ๓)

นอกจากนี้ยังได้กล่าวถึงบุคคลหนึ่งชื่อน้อยธรรมกราบทูลพระกรุณาฯ ว่าหนังสือ
พระไตรปิฎกที่เมืองญอม ชาวบ้านได้สร้างไว้ต่อ ๆ กันมา จนถึงรุ่นบิดาของน้อยธรรมเก็บเอาใส่ในหีบ
นำไปเก็บที่ถ้ำห้วยกองอ้อใต้ เมืองญอม เหนือบ้านเขาผา ประมาณ ๑๔ - ๑๕ หีบ จึงได้ให้พระเจ้า
เชียงใหม่นำตัวน้อยธรรมไปสืบหาพระไตรปิฎกและนำพระไตรปิฎกส่งมายังราชสำนักสยาม หากขัด
สนไม่สามารถนำมาถึงสยามได้ก็ให้แต่งคนคุมเอาหนังสือพระไตรปิฎกส่งให้พระยาตาก ณ บ้านระแหง
ให้พระยาตากรับเอาหนังสือพระไตรปิฎกส่งไปให้ถึงราชสำนักสยาม และหากคัดจำลองหนังสือ
พระไตรปิฎกเรียบร้อยแล้วจะส่งคืนพระเจ้าเชียงใหม่ให้พระสงฆ์ล้านนาได้ศึกษาต่อไป ความใน
สารตรากล่าวว่

อนึ่งน้อยธรรมกราบทูลพระกรุณาฯ ว่าหนังสือพระไตรปิฎกที่เมืองญอม
ชาวบ้านชาวเมืองแต่ก่อนสร้างไว้ต่อ ๆ กันมา จนบิดาน้อยธรรมเอาใส่หีบเข้าไว้ใน
ถ้ำห้วยกองอ้อที่เมืองญอม เหนือบ้านเขาผาประมาณ ๑๔ หีบ ๑๕ หีบ และบ่าว
น้อยธรรมที่มาอยู่บ้านป่าซางเมืองเชียงใหม่ [...] ให้พระยาเชียงใหม่แต่งแสนท้าว
พระยาลาวคุมไพร่ให้สมควรให้เอาตัวบ่าวน้อยธรรม ซึ่งรู้แห่งถ้ำเก็บหนังสือไว้ นั้น ให้
นำไปเอาหนังสือพระไตรปิฎกไปส่งถึงกรุงเทพฯ ขัดสนอยู่ที่ให้พระยาเชียงใหม่แต่ง
คนคุมเอาหนังสือพระไตรปิฎกส่งให้พระยาตาก จะคัดจำลองไว้ ถ้าพระสงฆ์ลาวจะ
เล่าเรียนสืบไปอยู่จะส่งฉบับคืนขึ้นมาให้พระยาเชียงใหม่ (พ.ศ. ๒๓๒๙ / ๓)

ข้อมูลในสารตราข้างต้นแสดงให้เห็นว่าการชำระพระไตรปิฎกสมัยพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าฯ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมพระไตรปิฎกจากหลายที่รวมถึงจากล้านนาด้วย

๑.๒. การเดินทางเพื่อสืบทอดศาสนา

การเดินทางเข้ามาในพระราชอาณาจักรสยามเพื่อสืบทอดศาสนานั้นเป็นเรื่องที่ราช
สำนักไม่ได้ปฏิเสธ ไม่ว่าจะเป็นการเผยแพร่ศาสนาคริสต์ หรือการเดินทางเข้ามาสืบทอด
พระพุทธศาสนาของพระสงฆ์หรือบุคคลจากเมืองอื่น เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีบุคคลที่ได้รับแต่งตั้งจากราชสำนักมาประสงค์เดินทางมาถวายสิ่งของแด่สมเด็จพระ
สังฆราชและสืบทอดพระพุทธศาสนาในเขตพระราชอาณาจักรสยาม ราชสำนักไม่ได้ปฏิเสธแต่จะ

ควบคุมหัวเมืองล้านนาให้สงบและระมัดระวังเนื่องจากเกรงว่าจะเป็นการปลอมตัวมาของชาวพม่าเดินทางมาเพื่อสืบข่าว ดังความในสารตราที่ราชสำนักส่งถึงเมืองลำปาง ความว่า

หนังสือเจ้าพญาจักรีมาถึงพญาลคอรลำปาง บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมือง ลคอรลำปาง ด้วยมีพระบรมราชโองการตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าขุนนางพม่าเมืองอังวะมีหนังสือให้เมลจจันฉรินกับงะชวยชิ งะชวยมอง งะกาลา งะทวยรวมกัน ๕ คน คุมสิ่งของเข้ามาถวายสมเด็จพระสังฆราชแลมาสืบพระศาสนา ณ กรุงเทพฯ นั้นแต่ก่อนพม่าล่วงเลยเข้ามาในเขตแดนฝ่ายเราครั้งใด กลัวเกลือกจะมาสืบสวนฟังเหตุการณ์บ้านเมือง จึงให้จับตัวกักขังไว้ในครั้งนี้ กรุงเทพมหานครก็สมบูรณ์ไปด้วยแม่ทัพนายกอง ไพร่พลทหารข้า ม้า เรือรบ เรือไล่ เครื่องศาสตราวุธต่าง ๆ ถึงพม่าจะยกกองทัพมาตีเขตแดนบ้านเมืองฝ่ายเราก็ไม่มีความว่าควรครั้นคร้าม เพราะฉะนั้นจึงไม่กักขังเอาพม่า ๕ คนไว้ แต่พม่ามาทางไหนจะต้องให้ออกไปทางนั้น (พ.ศ. ๒๔๐๐ / ๑)

ราชสำนักสยามยังคงไม่ไว้วางใจพม่าจึงได้สั่งการให้เมืองลำปางคอยติดตามคณะบุคคลทั้ง ๕ ที่มาจากเมืองพม่าและคอยดูแลอำนวยความสะดวกตามความเหมาะสม อาทิ เรื่องเสบียงอาหาร หากมีความคับหน้าในเรื่องนี้ประการใด ให้เมืองลำปางส่งไปบอกรายงานไปยังราชสำนักด้วย

ถ้าเมลจจันฉรินพม่านายไพร่มาถึงเมืองลคอรลำปางให้พญาลคอรลำปางเจ้าอุปราชา เจ้าราชวงศ์ ดูแลจัดแจงส่งพม่า ๕ คนออกไปให้พ้นเขตแดน พม่านายไพร่จะขัดสนด้วยเสบียงอาหารประการใด ก็ให้จัดแจงจ่ายให้ตามสมควร กำชับกำชาแสนท้าวแลไพร่บ้านพลเมืองอย่าให้แย่งชิงสิ่งของพม่า ๕ คนไว้ให้เป็นทีเสียมเสียพระเกียรติยศไปแต่สิ่งหนึ่งใด ถ้าได้ส่งพม่าไปพ้นเขตแดนกลับมาสู่ราชการสิ่งใดให้บอกลงไปให้แจ้งด้วย (พ.ศ. ๒๔๐๐ / ๑)

กล่าวได้ว่าสยามรู้ทันเล่ห์เหลี่ยมของพม่าที่อาจจะเข้ามาสืบราชการและข่าวคราวในเมืองสยาม จึงต้องพยายามสอดส่องพฤติกรรมของชาวพม่าโดยควบคุมให้ล้านนาดำเนินการต่อ เมื่อคณะเดินทางได้มาถึงหัวเมืองล้านนา นอกจากนี้การใช้เหตุผลเกี่ยวกับการศาสนาเพื่อขอเดินทางเข้ามาในพื้นที่ทำให้ราชสำนักปฏิเสธไม่ได้ หากเป็นการเดินทางเพื่อแอบแฝงหรือหวังผลประโยชน์ในการ

สืบข่าวราชการในเมืองสยามนั้นนับว่าเป็นการใช้กลอุบายของพม่าที่แยบยลเช่นกัน อย่างไรก็ตาม ล้านนาในฐานะเมืองประเทศราชจะไม่สามารถละเลยคำสั่งจากราชสำนักได้เลย หัวเมืองที่รับคำสั่ง จะต้องปฏิบัติตามและรายงานข้อมูลกลับไปยังราชสำนัก

๒ การถวายช่างมงคล

การศึกษาเนื้อหาของสารตราและใบบอกพบข้อมูลในการติดต่อราชการระหว่างสยามและ ล้านนามีประเด็นหนึ่งที่น่าสนใจคือการรายงานเรื่องช่างมงคลเข้ามายังราชสำนักสยาม การรายงาน เรื่องช่างมงคลนี้ทำให้ทราบถึงกระบวนการต่าง ๆ ในการถวายช่างของหัวเมืองประเทศราชล้านนา มายังราชสำนัก รวมถึงการตอบรับของราชสำนัก ตลอดจนการสั่งการให้เจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง ดำเนินการนำช่างมาทูลเกล้าฯ ถวาย

การจัดหาช่างเป็นงานสำคัญของราชสำนัก เนื่องด้วยช่างเป็นทรัพยากรที่สำคัญของแผ่นดิน ช่างเป็นพาหนะในการเดินทาง ใช้ในการสงคราม โดยถูกฝึกให้ออกศึกและงานอื่น ๆ เช่น ลากไม้ใน ป่า^{๑๕๔} และช่างที่ต้องลักษณะมงคลตามตำราคชลักษณ์ยังเป็นช่างที่มีความสำคัญต่อราชสำนักมาก เช่น ช่างเผือก^{๑๕๕} เนื่องจากเป็นเครื่องแสดงถึงบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ กล่าวคือสอดคล้องกับ แนวคิดที่ว่าพระมหากษัตริย์ที่ได้ครอบครองช่างเผือกมากจะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยบุญญาภิหารบารมี มาก ด้วยเหตุเช่นนี้หัวเมืองต่าง ๆ หากพบช่างเผือก ๓ ชนิด คือ ช่างเผือกเอก ช่างเผือกโท ช่างเผือกตรี ตามลักษณะที่เป็นมงคลของสีต่างกันหรือช่างที่มีลักษณะดีแต่ไม่สมบูรณ์ด้วยตำราคชลักษณ์ คือ มี อวัยวะส่วน ต่าง ๆ ดีเป็นส่วนมาก^{๑๕๖} ก็จัดเป็นช่างสำคัญซึ่งจะรวมทั้งช่างสีประหลาด^{๑๕๗} และช่าง เนียมหรือช่างสีดอ^{๑๕๘}ด้วย จะต้องรายงานมายังราชสำนักเพื่อนำมาถวายแด่พระมหากษัตริย์เพื่อแสดง ความสวามิภักดิ์และจงรักภักดี ในบางกรณีที่เกิดความไม่มั่นใจว่าเป็นช่างที่ต้องตามลักษณะช่างมงคล ตามตำราคชลักษณ์ก็ต้องแจ้งให้เจ้าหน้าที่กรมช่างหรือกรมคชบาลขึ้นมาตรวจสอบลักษณะ การ

^{๑๕๔} ณีฎฐภัทร จันทวิช, **ช่างราชพาหนะ** (กรุงเทพฯ : โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย, ๒๕๔๒), ๒๔

^{๑๕๕} ช่างเผือก หมายถึง ช่างลักษณะดีอยู่ในกลุ่มช่างตระกูลอันนี้พงศ์เป็นส่วนใหญ่ มีนามตามศัพท์ว่า สาร เสวต แบ่งเป็น ๓ ระดับคือ ช่างเผือกเอก ช่างเผือกโท ช่างเผือกตรี

^{๑๕๖} เรื่องเดียวกัน, ๑๔.

^{๑๕๗} ช่างสีประหลาด หมายถึง ช่างที่มีสีกายไม่ดำ

^{๑๕๘} ช่างเนียม หมายถึง ช่างที่มีสีกายดำ เล็บดำ ตามตำราคชลักษณ์จัดลำดับไว้ ๓ กลุ่ม คือ ช่างเนียมเอก ช่างเนียมโท และ ช่างเนียมตรี ช่างเนียมเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “ช่างสีดอ”

รายงานเรื่องช้างและถวายช้างเผือกซึ่งเป็นช้างที่สยามต้องการมากที่สุดและสยามมักจะแจ้งไปยังหัวเมืองประเทศราชให้ทราบถึงระดับตระกูลของช้าง โดยช้างเผือกอยู่ในตระกูลที่สูงที่สุดเปรียบดังช้างคู่พระบารมี เมื่อใดที่สยามได้รับรายงานเรื่องช้างเผือกจะติดตามสอบถามอยู่เสมอ แม้ไม่ใช่ช้างเผือกเป็นช้างตระกูลต่ำกว่าแต่เป็นช้างมงคลหรือช้างหายาก สยามก็ยังอยากให้นำไปทูลเกล้าฯ ถวาย เช่นกรณีของพระยาอุปราชมืองเชียงใหม่รายงานเรื่องช้างสี่ประหลาดมายังราชสำนัก แต่มีความล่าช้าในการจัดส่งช้าง สยามจึงทวงถามเรื่องการส่งช้างสี่ประหลาด

เมื่อใดพญาอุปราชว่าจะคุมช้างสี่ประหลาดลงไปทูลเกล้าฯ ถวายพร้อมกันกับข้าหลวง จึงทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ ว่าช้างเผือก ช้างสี่ประหลาด เป็นช้างมงคลต้องพระราชประสงค์ เป็นช้างผูกโรงไว้สำหรับพระนคร [...] พญาอุปราชได้ช้างสี่ประหลาดลงไปทูลเกล้าฯ ถวายก็เป็นความชอบอยู่ แต่ทว่า**ช้างสี่ประหลาด** สกุลยังต่ำกว่า**ช้างเผือก** ถ้าหา**ช้างเผือก**ทูลเกล้าฯ ถวายได้จึงมีความชอบมากแลเมืองเชียงใหม่ก็เคยได้**ช้างเผือก**ทูลเกล้าฯ ถวายแต่ก่อนช้างหนึ่งแล้ว ให้พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร ญาติพี่น้องบุตรหลานแสนท้าวพญาลาวหา**ช้างเผือก**ทูลเกล้าฯ ให้จงได้จะเป็นความชอบยิ่งขึ้นไปกว่าได้**ช้างสี่ประหลาด** (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๑๓)

การพบช้างเผือกไม่ได้พบได้โดยง่าย ถึงกระนั้นก็ตามการถวายช้างเผือกยังเป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับหัวเมืองประเทศราชที่ต้องเสาะแสวงหาช้างเผือก โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ครองตำแหน่งสำคัญ ๆ เช่น เจ้าเมืองและพญาอุปราช หากเสาะหาช้างเผือกไม่ได้ก็สามารถทูลเกล้าฯ ถวายช้างมงคลตระกูลอื่น ๆ รองลงมาได้ การที่ไม่นำช้างมาถวายเสียเลยอาจเป็นการผิดทำเนียมปฏิบัติดังที่มีพระราชดำรัสถึงพญาอุปราชมืองเชียงใหม่เกี่ยวกับการจัดหาช้างเผือก ความว่า

มีพระราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า เมื่อบิดาพญาอุปราชก็ได้พญา**ช้างเผือก**ลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย บัดนี้มาถึงพญาอุปราชให้พญาอุปราชจัดหา**ช้างเผือก**ลงมาทูลเกล้าฯ ถวายให้เหมือนกับบิดา ถ้าไม่ได้**ช้างเผือก**ก็ให้จัดหา**ช้างกระ****ช้างเนียม** **ช้างเล็บครบ** ลงมาทูลเกล้าฯ ถวายจงได้ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๗)

การเตรียมเสาะหาช้างเผือกมาทูลเกล้าฯถวายพระมหากษัตริย์สยามนั้น บางครั้งเป็นการยากที่จะหาพบได้ ช้างที่พบคือช้างตระกูลรอง ๆ ลงมาแต่ก็เป็นช้างสำคัญ เมื่อพบช้างที่มีลักษณะสำคัญ

ต้องตามตำรา เช่น ช้างเนียม ล้านนามักจะรายงานไปยังราชสำนักสยาม แต่บางครั้งการส่งล่าช้าสยาม ก็จะต้องตามสอบถามถึง โดยเจ้าหน้าที่จากกรมช้าง หรือกรมคชบาล ดังที่เจ้าเมืองเชียงใหม่ได้แจ้งการ พบช้างต้องตามลักษณะช้างเนียมแต่มีลักษณะบางประการที่ไม่แน่ใจว่าจะเป็นช้างเนียมหรือไม่ จึงส่ง ใบบอกรายงานและปั้นรูปช้างส่งไปถึงสยาม จากนั้นก็ไม่ได้ติดต่อกลับไป ทางกรมช้างไม่อาจจะ รายงานพระเจ้าอยู่หัวได้เพราะยังไม่ได้ขึ้นมาตรวจสอบและเพื่อให้ได้ช้างตรงตามตำราคชลักษณ์ ข้าหลวงกรมช้างจึงขึ้นมายังเชียงใหม่เพื่อตรวจสอบลักษณะและรูปพรรณของช้างด้วย ตามถ้อยคำใน ใบบอกดังนี้

หนังสือเจ้าพญาจักรีมาถึงพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช พญาราชวงศ์ พญาราช บุตร บุตรหลานแสนท้าวมีชื่อ ด้วยพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช แต่งให้นายภิมสารพา บุตรหลานลงไปเฝ้าทูลละอองฯ แจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ครั้นนี้ นายคำทานได้ช้างหลาย ลูกบ้านไ้วัวหนึ่งสูง ๔ คอกเศษ งามสันพันไพรปาก ๓ นิ้ว ช้างหนึ่งเห็นแปลกประหลาด อยู่ จึงให้นายคำทาน**ปั้นรูปพรรณช้างให้กรมช้างพิเคราะห์ดู** เห็นว่าจะเป็น**ช้างเนียม** ครั้นถามนายภิมสารบุตรหลานที่ลงไป ณ กรุงเทพฯ ก็ว่าหาผู้ใดเห็นไม่ ครั้นจะนำขึ้น กราบบังคมทูลพระกรุณาเล่าจะเป็นช้างเนียมต้องตามลักษณะ ถ้าจะไม่ต้องลักษณะคช ช้างเนียมก็ยังไม่แน่ ถ้าเป็นช้างเนียมจริง ก็ต้องพระราชประสงค์โปรดให้สืบหาอยู่ **จึง** **แต่งให้นายจำนองคชเลิศ ขุนทิพรักษา ขุนกลาง หัศดี นายจำนองนาเขน นายจาดที่** **เลี้ยง กรมช้างถือตราขึ้นมาพิเคราะห์รูปพรรณช้าง ณ เมืองเชียงใหม่ (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)**

นอกจากช้างเนียมแล้วช้างมงคลเช่น ช้างสีประหลาด พบว่ามีการรายงานเข้ามายังราชสำนัก แต่ทางล้านนาจะขอให้ข้าหลวงกรมช้างพิจารณาลักษณะก่อนส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ดังมีเอกสารคัด บอกพระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่จะถวายช้างสีประหลาด และได้ขอให้ข้าหลวงที่ขึ้นไปด้วยงาน ราชการพิจารณาลักษณะและรูปพรรณช้าง ในเบื้องต้นได้ปั้นช้างส่งมาให้ราชสำนักพิจารณาก่อน เพราะหากรายงานผิดพลาดจะมีโทษ จากนั้นหากกรมช้างพิจารณาลักษณะเรียบร้อยและพบว่าเป็น ช้างมีลักษณะมงคล ตรงตามพระราชประสงค์ จึงจะจัดส่งช้างลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย

ข้าพระพุทธเจ้าพญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่ ขอกราบเรียนปรนนิบัติร มาลัยฯ ๗พันฯ ลูกขุน ณ ศาลา ให้ทราบ ด้วยเดชพระบารมีสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ปกเกล้าฯ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงได้ช้างพลายลูกบ้านช้างหนึ่ง สูง ๓ คอก ๖ นิ้ว สี

ประหลาดตาชาวเป็นมาก เล็บเท้าชาวเป็นสีโตนด ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ฝึกสอนเลี้ยงไว้
ครั้งจะบอกลงมาก็กลัวจะกลับกลายไป จะหาเป็นข้างสี่ประหลาดไม่จะมีความผิด
 จึงได้งดไว้ดูไปก่อน ครั้น ณ วัน แรม ๔ ค่ำ เดือน ๓ ทานพญารักษมนเทียร หลวงพิ
 ทักสุเทพ หลวงพิมารไพโรชล นายเปรมมหาเด็กล้ำข้าหลวง เชิญตราพระราชสีห์คุมโกศ
 ขึ้นไปพระราชทานใส่ศัพพญาเชียงใหม่ ข้าพเจ้าทั้งปวงได้เอาข้างให้ท่านข้าหลวงดูว่า
 เป็นข้างสี่ประหลาด ต้องด้วยอย่างเป็นข้างต้องพระราชประสงค์ ข้าพเจ้าทั้งปวงก็
 พร้อมกันกราบถวายบังคมลงมาต่อใต้ฝ่าละอองยินดีด้วยเดชพระบารมีปกเกล้าเป็น
 ที่สุด ข้าพเจ้าทั้งปวงกับท่านข้าหลวงพร้อมกัน **ป็นรูปข้างสี่ประหลาด**มอบให้หมื่น
 ภัคดีภูธร ขุนหมื่นกรมวังคุมลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย (พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๔๐)

หลังจากทรงมีพระราชดำริทอดพระเนตรข้างสี่ประหลาด เสนาบดีจึงได้มีสารตราให้นำข้างสี่
 ประหลาดมาถวายโดยส่งไปยังหัวเมืองสำคัญ ๆ ทุกเมืองที่ข้างสี่ประหลาดเชือกนี้จะเดินทางผ่าน
 เพื่อให้เจ้าเมืองอำนวยความสะดวกตลอดเส้นทาง ได้แก่ เมืองน่าน เมืองพิษยี่ เมืองพิษณุโลก เมือง
 นครสวรรค์ โดยกำชับว่าอย่าให้ข้างอิติโรย อ่อนล้า ดังความว่า

โปรดเกล้าให้พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร ท้าวพญา
 ลาวส่งข้างงาโอบลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย [...] จนเข้าฤดูฝนฤดูน้ำ จะเดินข้างลงไป
 ยากจึงโปรดเกล้าฯ ให้มีตราขึ้นมาก่อน ให้พญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์
 พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวพญาลาว จัดแจงส่งข้างลงมา ณ **เมืองพิษยี่** ให้
 พญาพิษยี่รับส่งตัวลงมา**เมืองพิษณุโลก** ถ้าข้างจะเดินข้างลงไป**เมืองนครสวรรค์**ได้
 ให้พญาพิษณุโลก กรมการ ส่งข้างลงไปเมืองนครสวรรค์ ถ้าทางบกแต่เมือง
 พิษณุโลกจะลงไปเมืองนครสวรรค์ เป็นน้ำเป็นโคลน จะเดินข้างลงไปมิได้ ก็ให้พญา
 พิษณุโลกทำแพรับข้างลงแพล่องไป ณ กรุงเทพฯ (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๒๑)

นอกจากข้างเผือก ข้างเนียม ข้างสี่ประหลาดแล้ว ข้างที่มีลักษณะพิเศษ เช่น ข้างงาโอบข้าง
 แก้ม ข้างเล็บครบ หรือ ข้างมีเล็บมาก ก็รวมอยู่ในข้างลักษณะพิเศษ และข้างลักษณะพิเศษนี้ราช
 สำนักสยามไม่เคยปฏิเสธมีแต่อยากมีไว้ครอบครองและอยากเห็น เช่น กรณีเจ้าเมืองน่านรายงานเรื่อง
 การพบข้างงาประหลาดโอบเข้ามาข้างแก้มมายังราชสำนักสยาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
 เจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยอย่างมาก ทรงส่งภาพถ่ายให้กรมช่างตรวจสอบว่าเป็นข้างมงคลหรือไม่ กรม
 ช่างกราบบังคมทูลพระองค์ว่า “ข้างโอบเข้าไปข้างแก้มใน แบบแผนตระกูลข้างดังนี้ ไม่เป็นข้างโทษ
 ไม่เป็นข้างมงคล เป็นแต่ข้างประหลาด” พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริว่า

ข้างงาโอบเข้าไปข้างแก้มตั้งนี้ยังหาเคยมีไม่ ต้องพระราชประสงค์จะทรงทอดพระเนตร โปรดเกล้าฯ ให้ พระยาน่าน พระยาหอหน้า พระยาราชวงศ์ พระยาราชบุตร ท้าวพระยาลาว ส่งข้างงาโอบลงไป ทูลเกล้าฯ ถวาย

หนังสือเจ้าพญาจักรีมาถึงพญาน่าน พญาหอหน้า พญาราชวงศ์ บุตรหลานแสน ท้าวพญาลาวเมืองน่าน ด้วยบอกลงไปว่าข้างปลายพญาน่านมีข้างหนึ่งงา**ประหลาด**จึง **ถ่ายรูปข้าง** แต่งให้พญาวังซ้าย พระวิไชยราชา คุณเอา**รูปข้าง**ลงไปทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ได้นำเอาหนังสือบอกแลรูปข้างขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณา ทรงทราบใต้ฝ่าละอองฯ แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้กรมข้างประชุมพร้อมกันพิเคราะห์ดูรูปข้าง กราบบังคมทูลพระกรุณาว่า ข้างงาโอบข้างแก้มไม่เป็นข้างโทษ ไม่เป็นข้างมงคลแต่เป็นข้างประหลาด จึง ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า ข้างงาโอบเข้าข้างแก้มนี้ยังหาเคยมีไม่ ต้องพระราชประสงค์ทอดพระเนตร (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๒๑)

การรายงานเรื่องข้างถือว่าเป็นงานสำคัญอย่างหนึ่งของหัวเมืองประเทศราช ไม่ว่าจะพบข้างที่ต้องลักษณะดี หรือเข้าข่ายลักษณะดีก็ต้องแจ้งมายังราชสำนักทราบ การแจ้งลักษณะเบื้องต้นนั้น พบว่ามีทั้งการปั้นรูปข้าง การวาดรูปข้าง นำขนข้างส่งมาให้กรมข้างพิจารณาว่าเป็นข้างมงคลหรือไม่เนื่องจากการพิจารณาลักษณะและรูปพรรณของข้างต้องมีความรู้ด้านคชลักษณ์ ผู้พบข้างตลอดจนเจ้าเมือง อุปราช กรมการเมืองอาจจะไม่สันทัดแม้กระทั่งข้าหลวงที่เดินทางไปล่านาเพื่อปฏิบัติงาน บางคนอาจจะมีประสบการณ์และมีความรู้ด้านคชลักษณ์อยู่บ้างแต่ก็ไม่เทียบเท่ากับข้าหลวงจากกรมคชบาลโดยตรง เช่น พ.ศ. ๒๓๘๘ ข้าหลวงที่ไม่ได้สังกัดกรมคชบาล ได้แก่ พระยารักสมนเทียร หลวงพิทักษ์สุเทพ หลวงพิมารไพโรช ข้าหลวงคุมโกศและของขึ้นไปพระราชทานใส่ศพพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ พญารัตนเมืองแก้ว พญาราชบุตร บุตรหลานแสน ท้าวพญาลาวเมืองเชียงใหม่รายงานข้าหลวงเรื่องข้างปลาย หรือ ข้างตัวผู้ ที่มีสี่ประหลาด ข้าหลวงจึงได้ตรวจพิจารณาลักษณะข้างแล้วรายงานกลับมายังสยาม

ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงพร้อมกันได้พิเคราะห์พิจารณาเอาใหม่ว่าสอบสวนวัตถุ **ข้างปลายสี่ประหลาด**สูงได้สามศอกหกนิ้ว งามยาวพันพรายปากแปดนิ้ว ใหญ่รอบสามนิ้ว สีนั้นเหมือนพล ว่าแก่ตาขาวหัวเหมือนสีน้ำผึ้งจาง เล็บนั้นขาวเหลืองเป็นสีโตนด อันตะโคตรแดงหามีกระดำด่างไม่ ข้าพระพุทธเจ้าพร้อมกันได้เฝ้าลงอาบน้ำชำระดูอยู่หลายเวลาสีนั้นคงอยู่ดี เห็นว่ารูปพรรณงามดี สีนั้นต้องอย่างข้างพระราช

ประสงค์ ข้าพระพุทธเจ้าข้าหลวงกรมการพร้อมกัน**ปั้นรูป**ข้างพลายสีประหลาด กับ
ขนหน้า หลัง ขนทอง ขนหาง ให้หมื่นภักดีภูธร ขุนหมื่นกรมวังคุมตัวอย่างรูปพรรณ
ข้างกับขนลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย (พ.ศ. ๒๓๘๙ / ๒๖)

นอกจากข้างงาประหลาด ข้างพลายสีประหลาดแล้ว ข้างพลายหรือข้างตัวผู้แต่มีลักษณะ
ใหญ่พิเศษก็พบว่ามีกรายงานมายังราชสำนัก ทั้งนี้ข้างที่ร่างกำยำอาจนำไปฝึกเพื่อการศึกษาได้ หรือ
เพื่อใช้ประโยชน์เช่น การบรรทุกของในการเดินทาง เป็นต้น

อนึ่งข้าพเจ้าจัดหาได้**ข้างพลายสูง ๕ ศอก ๑ คืบ** ข้างหนึ่งเห็นงานั้น
ประหลาดกว่าข้างทั้งปวง ข้าพเจ้าจึง**ปั้นรูปพรรณ**ข้างลงมา ถ้าได้ราชการแล้ว
ข้าพเจ้าจะส่งลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๕๒)

โดยปกติข้างจะมีนิ้วเท้าสั้นมีเล็บไหลออกมาโดยมาก ๑๘ เล็บ คือ เท้าหน้าข้างละ ๕ เท้าหลัง
ข้างละ ๔ ดังนั้นกรายงานเรื่องข้าง ๒๒ เล็บ เป็นข้างที่มีลักษณะพิเศษ และหายาก ปี ๒๓๘๘ สยาม
ให้พระยากำแพงเพชรแต่งคนไปสืบเรื่องข้าง ๒๒ เล็บที่เชียงใหม่ ตามข้อมูลที่เชียงใหม่ได้แจ้งมา
สยามสนใจในข้างประหลาดต่าง ๆ และอยากครอบครองไว้ในพระนคร จึงได้แต่งตั้งกรมการขึ้นไปสืบ
หาข้าง

ทรงพระกรุณาดำรัสว่า**ข้างยี่สิบสองเล็บ**เป็นข้างประหลาดไม่มีที่ไหนหาได้
โดยยาก [...] สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวจะใคร่ทรงทอดพระเนตรข้าง ๒๒ เล็บและจะ
ได้อาไว้สำหรับพระนครให้มีข้างประหลาดต่างๆ นั้นให้พระยากำแพงเพชร กรมการจัด
หลวง ขุน หมื่น กรมการขึ้นไปสืบดูข้าง ๒๒ เล็บ ณ เมืองเชียงใหม่ ให้พระ
ยากำแพงเพชร กรมการมีหนังสือขึ้นไปถึงพญาอุปราช นายภิมสารให้รู้ความตามท้อง
ตราด้วย ถ้าข้าง ๒๒ เล็บฝึกหัดเชื่องราบแล้วพอจะเดินข้างลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย ใน
เดือนหก ปีมะเส็ง สัปดาห์ศก (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๔๔)

กรายงานเรื่องข้างมายังราชสำนักจะเห็นว่า วิธีป้องกันความผิดพลาดเรื่องกรายงาน
ลักษณะข้างคือการ**ปั้นรูปข้าง** การวาดรูป การถ่ายรูป และการส่งขนข้างมาให้พิจารณาก่อน นับเป็น
วิธีการอย่างโบราณที่ชาญฉลาด และล้านนาฯยังได้เรียนรู้วิธีแก้ไขเมื่อเกิดข้อบกพร่องขึ้นจากวิธีการ
เหล่านั้น กล่าวคือ การ**ปั้นรูปข้าง**เพื่อส่งมายังราชสำนักสยามสีของวัสดุที่ใช้ปั้นอาจผิดเพี้ยนไป และ
ทำให้เข้าใจผิดได้ และความเข้าใจผิดจะทำให้ได้รับโทษได้ซึ่งเป็นโทษที่ไม่ได้มาจากเจตนา ดังนั้นจะ

เห็นว่าวิธีที่ดีที่สุดคือทางสยามจะต้องส่งข้าหลวงกรมช่างขึ้นมาตรวจสอบ จึงพบว่ามีการขอให้ข้าหลวงมาตรวจสอบลักษณะช่างอยู่ในใบบอกหลายฉบับ และภาระหน้าที่นี้ทางสยามก็ไม่ปฏิเสธมีแต่ยินดีที่จะให้ข้าหลวงกรมช่างขึ้นมาปฏิบัติหน้าที่

ช่างตัวใหญ่ที่ไปเปลี่ยนมาแต่เมืองไร่นั้นเป็นช่างสองตาก็ดำ ขนก็ดำ หาเป็นช่างสีประหลาดไม่ เมื่อจะปั้นรูปถ่ายอย่างประสาณสีช่างลงมาทูลเกล้าถวายฯ ก็กลัวสีช่างจะไม่ปรกติ จะผันแปรกลับไปเป็นสีอื่น กลัวจะมีความผิด ขอรับพระราชทานงดไว้ก่อน อนึ่งหลวงวิเสฏเมืองตากซึ่งขึ้นไปสืบราชการ หลวงวิเสฏเห็นช่างราษฎรบรรทุกสิ่งของเข้าป่าไปมา หลวงวิเสฏเป็นคนรู้จักช่างดีชั่ว หลวงวิเสฏบอกว่าช่างตัวนี้เป็นช่างสีประหลาด ช่างสำคัญเห็นจะต้องพระราชประสงค์ ข้าพระพุทธเจ้าทั้งปวงก็ได้เลี้ยงดูรักษาไว้ ไม่รู้ที่จะบอกลงมาว่าอย่างนั้นอย่างนี้ไม่ สุดแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงกรมช่างขึ้นไปดู ถ้าต้องอย่างพระราชประสงค์แล้ว ข้าพเจ้าทั้งปวงจะคุมลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย ถ้าไม่ต้องพระราชประสงค์ ข้าพเจ้าจะขอรับพระราชทานไว้ใช้สอย (พ.ศ. ๒๓๙๐ / ๒๙)

การรายงานเรื่องช่างมงคลจะเห็นว่าต้องรอบคอบมากทั้งสองฝ่าย ทางล้านนาเองก็ระมัดระวังเรื่องการรายงานพลาดเพราะเกรงกลัวโทษ เมื่อคล้องช้างป่ามาได้การจะส่งช่างไปทูลเกล้าฯ ถวายต้องฝึกช่างสักกระยะหนึ่งให้รู้จักคำสั่งต่าง ๆ จึงจะส่งลงมาทูลเกล้าฯ ถวายได้ เพราะการเดินทางจากล้านนามายังสยามหากช่างไม่ได้รับการฝึกอาจเกิดข้อผิดพลาดระหว่างเดินทาง ทางสยามก็เช่นกันเมื่อส่งข้าหลวงกรมช่างขึ้นมาเชียงใหม่ สยามจะแจ้งหัวเมืองรายทางให้รับทราบและบางครั้งขอความร่วมมือให้แต่งตั้งคณะเดินทางขึ้นไปพร้อมกับข้าหลวงกรมช่างเพื่ออำนวยความสะดวกต่าง ๆ เป็นต้น

หนังสือเจ้าพญาจักรี พญากำแพงเพชร พระพลเมืองกำแพงเพชร พญาอินทศิรีย์ หลวงปลัด หลวงยกบัตรเมืองตาก [...] ถ้านายจ่านองคชเลิศ ขุนทิพราชา ขุนกลางหัตถ์ นายจ่านองเชน นายจาดพิ์เลี้ยง ข้าหลวง นายไพร่ขึ้นมาถึงเมืองกำแพงเพชร เมืองตาก ให้พญากำแพงเพชร กรมการ ให้พระพล พญาอินทศิรีย์ หลวงปลัด พระเชียงเงิน พระเชียงทอง กรมการจัดขุนหมื่นขึ้นไปด้วยให้ถึงเมืองเชียงใหม่ ให้ข้าหลวง ขุนหมื่นกรมการเมืองกำแพงเพชร เมืองตาก พิเคราะห์ดูช่างซึ่งนายคำทานทูลเกล้าฯ ถวาย ถ้าต้องลักษณะเป็นช่างนิยมแล้ว ก็ให้ว่ากล่าวกับพญาเชียงใหม่ให้จัดแจงให้นายคำทานคุมช่างลงไปถวายข้าหลวงให้ถึงเมืองกำแพงเพชร (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

การรายงานเรื่องข้างจากล้านนา กล่าวได้ว่าสยามให้ความสนใจทุก ๆ ขั้นตอนเห็นได้ว่ามีคำสั่งให้เจ้าหน้าที่และผู้มีส่วนเกี่ยวข้องปฏิบัติงาน ตลอดจนคำแนะนำสำหรับเตรียมการต่าง ๆ ในการขึ้นไปตรวจสอบข้างจนถึงการเดินทางส่งข้างมายังราชสำนัก

ถ้าเห็นว่าข้างพลายงาสั้นต้องลักษณะอยู่แล้วก็ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวพญาลาวจัดแจงให้นายคำทานกับนายจำนองคชเลิศ ขุนทิพรักษา ขุนกลางหัดดิน นายจำนองนาเขน นายจาดพี่เลี้ยง ข้าหลวง คุมข้างเดินบกลงไปให้ถึง**เมืองกำแพงเพชร** ข้าหลวงพญากำแพงเพชร กรมการ บอกลักษณะข้างลงไป ณ กรุงเทพฯ แล้วจะได้กราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองฯ ถ้าพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร พญาราชวงศ์ พญาราชบุตร บุตรหลานแสนท้าวมีชื่อ จัดแจงให้นายคำทาน บุตรหลานกับนายจำนองคชเลิศ ขุนทิพรักษา ขุนกลางหัดดิน นายจำนองนาเขน นายจาดพี่เลี้ยง **ข้าหลวงคุมข้างออกจากเมืองเชียงใหม่วันใด ให้พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช นายภิมสาร บุตรหลานแสนท้าวบอกหนังสือลงไปด้วย** (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

การเดินทางเพื่อทูลเกล้าฯ ถวายข้างโดยมากจะใช้ทางบกเรียกว่า “เดินข้าง” หากเป็นการเดินข้างจากหัวเมืองล้านนาตะวันตก ได้แก่ เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง เชียงรายและพะเยา จะใช้เส้นทางผ่านเมืองตาก เมืองกำแพงเพชร พบว่ามีสารตราสั่งการจากราชสำนักสยามมาถึงหัวเมืองสำคัญ เช่น ตาก กำแพงเพชร เพื่อคอยสนับสนุนตลอดจนอำนวยความสะดวกให้ข้างเดินทางจนกระทั่งมาถึงสยาม

การผู้ที่จะขึ้นไปชันสูตรข้าง ถ้าต้องลักษณะเป็นข้างเนียมแล้ว ข้างเนียมเป็นข้างสำคัญ หาได้โดยยาก ยังหาเคยมี ณ กรุงเทพฯ ไม่ จะเดินข้างลงมานั้นให้ช่วยกันพิทักษ์รักษาประคับประคองข้าง เดินผ่อนพักลงมาตามระยะน้ำระยะยา อย่าให้ข้างอิดโรยชุปผอมเป็นเหตุการณ แต่สิ่งใดสิ่งหนึ่งได้ แล้วให้**พระยากำแพงเพชร** กรมการ คอยฟังข่าวคราวดู ถ้าได้ข่าวว่า ข้าหลวง กรมการ เดินข้างมาจาก**เมืองเชียงใหม่**แล้ว ก็ให้แต่งขุนหมื่นกรมการขึ้นไปช่วยรับป้องกันข้างลงมาให้ถึง**เมืองกำแพงเพชร** แล้วทำโรงพักข้าง จัดแจงทำแพ เตรียมไว้ให้ขึ้นรูปพรรณข้าง บอกหนังสือส่งรูปข้างให้ข้าหลวงกรมการ เร่งรีบลงไปแจ้งราชการโดยเร็ว จะได้นำเอารูปข้างทูลเกล้าฯ ถวายให้ทรงทราบใต้ฝ่าละอองฯ (พ.ศ. ๒๓๘๕ / ๑๓)

หัวเมืองล้านนาตะวันออก ได้แก่ แพร่ และน่าน จะใช้เส้นทางพิษณุโลก นครสวรรค์ ราชสำนักสยามจะมีสารตราถึงหัวเมืองเหล่านี้เพื่อจัดเตรียมเจ้าหน้าที่แจ้งบอกกรมการเมืองรายทางเรื่องเมืองน่านส่งช้างพลายลงมาทางพิษณุโลก ได้แต่งเจ้าหน้าที่สนับสนุนตลอดจนอำนวยความสะดวกให้ช้างเดินทางจนกระทั่งมาถึงสยาม บางครั้งก็รับช่วงเพื่อส่งต่อช้าง บางครั้งสยามก็แต่งให้ข้าหลวงกรมช้างขึ้นไปปรับเอง

หนังสือพญามหาอำมาตย์ ถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองรายทาง ด้วยทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่าพญาน่านจัดได้ช้างพังเล็บครบช้างหนึ่ง ลงมาทูลเกล้าฯ ถวายมาถึงเมืองพิษณุโลกแล้วกำหนดช้างพังเล็บครบจะเดินจากเมืองพิษณุโลกมา ณ **เมืองนครสวรรค์** วัน แรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๕ (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๔๔)

เมื่อสยามได้รับช้างแล้วก็มีหนังสือตอบกลับมายังหัวเมืองที่ได้ทูลเกล้าฯ ถวายช้างมงคลและหัวเมืองรายทางที่ให้การสนับสนุนและอำนวยความสะดวกให้รับทราบจึงจะถือว่าการรายงานและถวายช้างมงคลสำเร็จจุลวง ดังความในใบบอกพญาลำปาง กล่าวถึงการรับทราบเรื่องช้างพลาย งานสิ้น ๑๙ เล็บ ที่เมืองเชียงใหม่ทูลเกล้าฯ ถวายพระเจ้าอยู่หัวสำเร็จจุลวง

อนึ่งบอกมาด้วยรายช้างเล็บครบ ช้างพลาย งานสิ้น ๑๙ เล็บ เมืองเชียงใหม่ ส่งลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย โปรดเกล้าฯ ขึ้นมาเป็นหลายประการ ข้าพเจ้าทั้งปวงได้ทราบเกล้าฯ ตามสำเนาท้องตราพระราชสีห์โปรดเกล้าฯ ขึ้นไปทั้ง ๒ ฉบับแล้ว (พ.ศ. ๒๓๘๘ / ๒๙)

ความเชื่อเกี่ยวกับช้างเป็นสัตว์มงคลประจำชาติและเป็นพาหนะที่ใช้ยามศึกสงคราม ช้างเป็นสัตว์มงคลประดับพระบารมีของพระมหากษัตริย์ไทยมาทุกยุคทุกสมัย ทำให้มีการรายงานช้างที่มีลักษณะมงคลมายังราชสำนักตั้งปรากฏหลักฐานจากหนังสือราชการสารตราและใบบอกที่ใช้ติดต่อสื่อสารกัน เมื่อหัวเมืองพบช้างลักษณะมงคลต้องรีบแจ้งเข้ามายังราชสำนัก เพื่อเตรียมส่งช้างลงมาทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์สยาม แต่ในขั้นตอนต่าง ๆ จะเห็นว่ามีความรอบคอบมากทั้งสองฝ่าย ทางด้านล้านนาก็มีการวางแผนก่อนส่งช้างลงมา ได้แก่ การจำลองลักษณะและรูปรุปรนช้างมาให้ราชสำนักพิจารณา ก่อน เมื่อมีความแน่ใจว่าเป็นช้างมงคลที่ลักษณะต้องตามตำราคชลักษณ์จริง จึงจะจัดส่งช้างลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย และการปฏิบัติเช่นนี้จะทำให้ไม่มีความผิดฐานกราบทูลความเท็จต่อพระมหากษัตริย์สยาม การเกรงกลัวโทษทำให้ล้านนาต้องระมัดระวังอย่างยิ่ง และความเชื่อมั่นว่าเป็นช้างมงคลที่ตรงตามลักษณะตำราคชลักษณ์ระบุไว้มากที่สุด คือ การขอความอนุเคราะห์ให้ข้าหลวงกรมคชบาลขึ้นไปสำรวจตรวจสอบลักษณะของช้างเอง จะป้องกันการรายงานที่ผิดพลาดได้ดี

ที่สุด และข้าหลวงกรมช่างฝ่ายที่มีหน้าที่สำรวจนี้จะต้องเดินทางมาปฏิบัติงานซึ่งไม่พบหลักฐานจากทางราชการว่าสยามปฏิเสธการเดินทางมาพิจารณาตรวจสอบลักษณะช่าง หลักฐานที่พลและได้อธิบายไปข้างต้นมีแต่การพยายามติดตามสอบถามถึงช่างลักษณะมงคล ช่างลักษณะพิเศษตามที่ได้รับรายงานไปก่อนหน้านั้น

นอกจากนี้เมื่อข้าหลวงกรมช่างพิจารณาลักษณะช่างแล้วได้ข้อสรุปว่าเป็นช่างมงคล ต้องตามพระประสงค์ ราชสำนักสยามจะมีสารตราส่งถึงหัวเมืองรายทางให้รับทราบเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ช่างตลอดเส้นทางจนถึงราชสำนัก มีการแนะนำฤดูกาลเดินทาง เช่น ฤดูร้อนจะเหมาะสมที่สุด ช่างจะไม่ป่วยไข้ง่าย ไม่โดนฝน เดินทางง่ายและไม่ใช้ฤดูน้ำหลาก เป็นต้น มีหมอยา สำหรับรักษาโรคช่าง การให้ความสำคัญต่อการรับช่างมาไว้ในพระนครเช่นนี้ เพราะช่างมีประโยชน์ต่อสยามหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นเครื่องประดับพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์สยามแล้ว ช่างยังใช้ในยามสงคราม ให้ลากจูงคนสิ่งของ ใช้แสดงมหรสพต่าง ๆ รับแขกบ้านแขกเมืองได้ เป็นต้น

ประเด็นที่น่าพิจารณาประเด็นหนึ่งคือ การที่หัวเมืองต่าง ๆ พบช่างเผือก ช่างเนียม ช่างสีประหลาด หรือ ช่างที่มีลักษณะพิเศษแล้วไม่จำเป็นต้องแจ้งไปยังราชสำนักสยามก็ได้ ปิดเป็นความลับไว้ภายในบ้านเมืองของตน เพราะราชสำนักไม่อาจทราบได้หากไม่มีรายงานเข้าไป แต่ที่มีการแจ้งรายงานไปยังราชสำนักเหตุผลที่น่าพิจารณาเป็นสำคัญคือ ความยำเกรงต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามและข้อบังคับบางประการ เช่น ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้ครองตำแหน่งสำคัญ เช่น เจ้าเมือง อุปราช จะต้องเสาะหาช่างเผือก ช่างมงคล เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายพระมหากษัตริย์สยาม ทำให้ต้องเสาะแสวงหาช่างเผือกหรือช่างมงคล แล้วรายงานราชสำนัก อีกทั้งต้องการความดีความชอบจึงแสดงความสวามิภักดิ์ด้วยการรายงานเรื่องช่างมงคลและนำช่างไปทูลเกล้าฯ ถวาย ดังนั้นในฐานะหัวเมืองประเทศราชหากต้องการให้บ้านเมืองของตนสงบสุข การมีความสัมพันธ์อันดีต่อสยามด้วยการปฏิบัติตามคำสั่งของทางราชสำนักจึงเป็นทางเลือกที่หัวเมืองพึงปฏิบัติ

โปรดเกล้าฯ ตรัสถามว่าคนเมืองเชียงราย เมืองเงา เมืองพะเยา ซึ่งยังตกค้างอยู่นั้น พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช เมืองเชียงใหม่ ได้จัดแจงส่งไปครบจำนวนแล้วถ้ายัง การซึ่งจะไปตีเมืองเชียงตุง พญาเชียงใหม่ พญาอุปราชเมืองเชียงใหม่ พญาลคอร พญาลำพูน พี่น้องบุตรหลานทั้ง ๓ เมือง ปรีक्षाพร้อมกันคิดไว้จะให้ผู้ใดแน นายทัพ จะเอาทเกล้าฯ ทหารรีพลไปมากน้อยเท่าใด (พ.ศ. ๒๓๘๗ / ๔๓)

การศึกษาสารตราและใบบอกทำให้เห็นประเด็นทางสังคมและวัฒนธรรมที่ล้านนามีปฏิสัมพันธ์กับราชสำนักสยามโดยดำเนินการตามธรรมเนียมปฏิบัติ อาทิ การถวายช่างมงคลแต่

พระมหากษัตริย์สยามเพื่อแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดี และให้ความร่วมมือเมื่อมีคำสั่งจากราชสำนักที่เกี่ยวข้องด้วยการศาสนา คือให้ดำเนินการส่งพระไตรปิฎกไปยังราชสำนักและอำนวยความสะดวกแก่ผู้เดินทางเข้ามายังพระราชอาณาจักรเพื่อสืบทอดศาสนา

๔.๒ การให้สิ่งสนับสนุน

๔.๒.๑ การพระราชทานเชลยศึก

การให้สิ่งสนับสนุนโดยการพระราชทานเชลยศึกนั้น สยามมักจะมอบเชลยศึกที่ลี้ล้นนากวาดต้อนมาได้ให้ไปอยู่ในหัวเมืองที่ขาดแคลนกำลังไพร่พลจะได้ช่วยเสริมความเข้มแข็งของบ้านเมืองและอาณาจักร

๔.๒.๒ การพระราชทานสิ่งของตอบแทน

๑ สิ่งของที่พระราชทาน

การที่ลี้ล้นนาเป็นเมืองประเทศราชของสยามนอกจากการควบคุมลี้ล้นนาด้านต่าง ๆ แล้ว พระมหากษัตริย์สยามแต่ละรัชกาลทรงพระราชทานสิ่งของเพื่อเป็นการตอบแทนอยู่เสมอ อาทิ สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระราชทานสิ่งของให้พระเจ้ากาวิละนำขึ้นไปแจกจ่ายและนำไปใช้ยังลี้ล้นนา รายการสิ่งของพระราชทานมีดังนี้

๑. ปืนนกกุ่มกระสุน ๒ นิ้ว ๒ กระบอก
๒. ปืนเล็กกระสุน ๓ นิ้ว ๒ กระบอก
๓. กระสุนปืนใหญ่ ๒,๕๐๐ ลูก
๔. ดี่บุกหนัก ๕ หาบ
๕. พระสุพรรณฉันทันหนัก ๓ หาบ
๖. ชามพล ๒,๐๐๐ ใบ
๗. บาตรเหล็ก ๔ ใบ
๘. กระทะเหล็ก ๗ ใบ
๙. ทองคำเปลว ๕,๐๐๐ แผ่น
๑๐. กระจกหนัก ๑๐ หาบ
๑๑. ชาด ๕ ห่อ
๑๒. หรดาล หนัก ๑ ชั่ง

- ๑๓. รงหนัก ๕ ชั่ง
 - ๑๔. เขียวขาบ ๕ ห่อ
 - ๑๕. เขียวขี้ทองหนัก ๑ ชั่ง
 - ๑๖. ฝู่น ๑๐ ห่อ
 - ๑๗. กระบ้งหนัก ๕ ชั่ง
 - ๑๘. หมึก ๒๐๐
 - ๑๙. แทะงาวหนัก ๕ ชั่ง
- (พ.ศ. ๒๓๔๒ / ๑)

สิ่งของที่พระมหากษัตริย์สยามพระราชทานมีหลายประเภท เช่น อาวุธ ภาชนะ รูปทรงต่าง ๆ รวมถึงวัสดุสำหรับบันทึก เช่น กระดาษ รง หมึก เป็นต้น สำหรับโอกาสที่ได้รับพระราชทานสิ่งของโดยมากจะเป็นการพระราชทานสิ่งของตอบแทนเมื่อมีขบวนเจ้าเมืองและกรรมการเมืองล้านนาเดินทางมาเข้าเฝ้าฯ และเมื่อมีการจัดพิธีศพเจ้าเมืองและกรรมการเมืองล้านนา จะมีการพระราชทานสิ่งของเพื่อใช้จัดการพิธีศพ เช่น ผ้าขาว กระดาษ เป็นต้น นอกจากนี้เมื่อเจ้านายล้านนาเจ็บป่วยแล้วมีใบบอกรายงานมายังราชสำนัก ราชสำนักสยามจะส่งยารักษาโรคไปให้ และหากอาการไม่ทุเลาลงจะส่งหมอขึ้นไปรักษาอาการเจ็บป่วยนั้น

๒ สิ่งของที่ขอรับพระราชทาน

สิ่งของที่ล้านนาขอพระราชทานมีทั้งสิ่งของที่จำเป็นต่อการดำรงชีพ เช่น ข้าวสาร อาหาร ยารักษาโรค และสิ่งของที่นำมาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา สร้างและซ่อมแซมวัดวาอารามต่าง ๆ รวมถึงสิ่งของที่จำเป็นสำหรับการเขียน เช่น กระดาษ หมึก เป็นต้น โดยโอกาสที่ขอรับพระราชทานคือเมื่อมีการเดินทางเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์สยาม และเมื่อมีความจำเป็นต้องใช้สิ่งของที่ทำไม่ได้ในท้องถิ่นจะนำส่งใบบอกเพื่อขอรับพระราชทาน ทั้งนี้การพิจารณาอนุญาตขึ้นอยู่กับราชสำนักสยามที่เล็งเห็นถึงความจำเป็น บางครั้งพระมหากษัตริย์สยามก็ไม่ทรงพระราชทานให้ทั้งหมด เช่น การขอรับพระราชทานอาวุธปริมาณมากเกินไป เป็นต้น

การศึกษาสารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔ ทำให้เห็นประเด็นการควบคุมล้านนาให้ปฏิบัติตามคำสั่งการของราชสำนักสยามทั้งด้านการเมืองการปกครอง ด้านเศรษฐกิจ ด้านสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งการควบคุมโดยรัฐสยามต่อรัฐล้านนาก็กล่าวได้ว่าเป็นวิถีปฏิบัติของรัฐที่มีอำนาจเหนือกว่า รัฐสยามให้อำนาจเจ้าเมืองเป็นผู้บริหารจัดการภายในหัวเมืองแต่ดำเนินการควบคุมการบริหารจัดการของเจ้าเมืองเพื่อให้สอดคล้องกับนโยบายบริหารราชการของสยาม

บทที่ ๕

สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ

การศึกษาสารตราและใบบอกระหว่างสยามกับล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ผลการศึกษาพบว่า สารตราเป็นหนังสือราชการที่ราชสำนักสยามใช้ถ่ายทอดคำสั่งการไปยังหัวเมืองล้านนา ส่วนใบบอกเป็นหนังสือราชการที่หัวเมืองล้านนาใช้รายงานผลการปฏิบัติตามคำสั่งการภายใต้การควบคุมจากราชสำนักสยาม หนังสือราชการประเภทสารตราและใบบอกที่ใช้ติดต่อระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔ มีรูปแบบการบันทึกและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหา ดังนี้

๑) รูปแบบการบันทึกและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของสารตรา

หนังสือราชการประเภทสารตราเป็นหนังสือที่ประทับด้วย “ตราใหญ่” ซึ่งเป็นตราประจำตำแหน่งของอัครมหาเสนาบดีใช้ประทับตราในการออกหนังสือโดยกระแสรบมราชโองการหรือพระราชดำรัสของพระเจ้าแผ่นดินโดยอัครมหาเสนาบดีที่ดูแลเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือคืออัครมหาเสนาบดีสมุหนายก การออกหนังสือราชการประเภทสารตราจากราชสำนักสยามส่งไปยังหัวเมืองประเทศราชล้านนามีขั้นตอนตามระเบียบของการออกหนังสือราชการโดยกรมมหาดไทยซึ่งมีหน้าที่บังคับบัญชาเมืองประเทศราชฝ่ายเหนือทั้งปวง ลักษณะของสารตราฉบับจริงที่ส่งไปยังเมืองประเทศราชล้านนา ปัจจุบันไม่พบต้นฉบับเนื่องจากถูกส่งออกจากราชสำนักสยามไปยังปลายทางเข้าสู่กระบวนการรับหนังสือของล้านนาแล้ว กาลเวลาผ่านไปต้นฉบับอาจสูญหายหรือถูกทำลายจากภัยพิบัติต่าง ๆ ข้อมูลของสารตราที่ยังคงอยู่ที่ราชสำนักสยามคือฉบับร่างหรือเรียกว่า “ร่างสารตรา” เขียนไว้ในวัสดุรองรับการเขียนคือ “หนังสือสมุดไทย” ซึ่งบันทึกด้วยอักษรไทย มีลักษณะการเขียน ๓ ลายมือ ได้แก่ ลายมือหวัด ลายมือหวัดแกมบรรจง และลายมือบรรจง เส้นอักษรที่ปรากฏในร่างสารตราพบมากที่สุดคือเส้นดินสอขาว ส่วนเส้นทรดลมักใช้เขียนบนปกหนังสือสมุดไทยทั้งปกหน้าและปกหลัง สารตรามีรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาแบ่งเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย

๒) รูปแบบการบันทึกและรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาของใบบอก

หนังสือราชการประเภทใบบอกเรียกอีกชื่อว่า “หนังสือขต” บันทึกลงใน “กระดาดขต” จากการศึกษาพบว่าใบบอกอักษรไทยบันทึกด้วย “ลายมือบรรจง” คือ ลายมือที่มีลักษณะการเขียนที่เป็นระเบียบ สันฐานของตัวอักษรมีขนาดเท่ากันทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดข้อผิดพลาดในการรายงานข้อราชการจากหัวเมืองล้านนามายังราชสำนักสยาม เส้นอักษรที่ปรากฏในใบบอกมี ๑ ประเภท คือ เส้นดินสอ นอกจากนี้พบว่ามีการประทับตราบนใบบอกโดยผู้มีส่วนเกี่ยวข้องตำแหน่งต่าง ๆ ซึ่งร่วมกันรับรู้และเป็นพยานยืนยันในข้อราชการที่ส่งมารายงานราชสำนัก ตราประทับบนใบบอกพบว่ามี ๓ ประเภทได้แก่ ประจําตำแหน่ง ตราประจําต่อ และตราประจําฝืน มีรูปแบบการนำเสนอเนื้อหาแบ่งเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ ส่วนนำ ส่วนเนื้อหา และส่วนลงท้าย

สารตราและใบบอกมีกระบวนการรับและส่งหนังสือตามระบบของเอกสารทางราชการภายในสยามและล้านนา เมื่อศึกษาวิเคราะห์เนื้อหาแล้วพบว่ามีความสัมพันธ์กับองค์ความรู้ประวัติศาสตร์ล้านนาโดยสะท้อนแง่มุมของการควบคุมล้านนาให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์แห่งรัฐสยามสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ ครอบคลุมทั้ง ๓ ด้าน ได้แก่ ด้านการเมือง ด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมและวัฒนธรรม รายละเอียดมีดังนี้

๑) ด้านการเมือง การปกครองซึ่งเป็นลักษณะของการปกครองรัฐสยามเหนือรัฐล้านนา

การปกครองเหนือรัฐล้านนาในช่วงรัชกาลที่ ๑-๔ สยามพยายามควบคุมล้านนาโดยให้ข้าราชการราชสำนักเป็นตัวแทนในการจัดการงานราชการต่าง ๆ ซึ่งไม่ใช่ราชการภายในราชสำนักล้านนา เพราะอำนาจของเจ้าเมือง พระญาติวงศ์ กรมการเมืองยังมีอำนาจบริหารอยู่ เพียงแต่ว่าราชสำนักสยามแสดงตนเป็นผู้ควบคุมเจ้าเมืองอีกทอดหนึ่งให้ปฏิบัติตามนโยบายของราชสำนักสยาม โดยมีการตั้งตัวแทนเข้าไปควบคุม อาทิ ขุนนางตำแหน่งยกกระบัตร คอยติดตามข่าว สืบข่าว ข้อราชการที่เป็นคำสั่งให้ล้านนาปฏิบัติตาม หากขัดขึ้นก็มีการภาคทัณฑ์และมีบทลงโทษ

การแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองล้านนาจะต้องได้รับอนุมัติจากพระมหากษัตริย์สยาม โดยมีการแต่งตั้งสถาบรรดาศักดิ์เมื่อทำความดีความชอบ มีการถอดยศและตำแหน่ง การลงโทษโดยการคุมขังเมื่อทำความผิดโดยการแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่ปรากฏในสารตราและใบบอกมีครบทุกเมือง ได้แก่ เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองลำปาง เชียงราย เมืองพะเยา เมืองแพร่ เมืองน่าน แต่จากหลักฐานที่พบไม่ได้ครบทุกตำแหน่ง โดยสยามมีอำนาจในการพิจารณาแต่งตั้งและมีอำนาจในการถอดถอนออกจากตำแหน่ง ตลอดจนลงโทษเมื่อกระทำความผิด และมีบทบาทเป็นผู้ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทระหว่างเจ้านายล้านนา ทำให้เจ้าเมืองล้านนาจึงยำเกรงต่อพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามในฐานะเมืองประเทศราชและยินยอมปฏิบัติตามบทบาทหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย เมื่อได้รับการ

แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งแล้วจะได้รับพระราชทานเครื่องประกอบยศและจะต้องส่งคืนเครื่องประกอบยศเมื่อเจ้าของตำแหน่งนั้นถึงแก่กรรมซึ่งเป็นภาระกิจสำคัญภาระกิจหนึ่งที่ต้องปฏิบัติ

ราชสำนักสยามมีการควบคุมล้าเนาโดยกำหนดหน้าที่ให้รัฐล้าเนาปฏิบัติตาม ได้แก่ การส่งบรรณาการทุก ๓ ปี เครื่องบรรณาการที่ล้าเนาส่งให้สยามคือต้นไม้เงิน ต้นไม้ทอง และจัดเตรียมรายการสิ่งของอื่น ๆ ถวายพระมหากษัตริย์สยามด้วย อาทิ ผ้าขาวเพลา เป็นต้น นอกจากนี้ล้าเนายังมีหน้าที่ส่งส่วยให้ราชสำนัก โดยพบว่าการส่งส่วยตามธรรมเนียมปฏิบัติ คือ ส่วยที่ส่งไปพร้อมกับการมาเข้าเฝ้าเพื่อปฏิบัติภาระกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง อาทิ การเดินทางเพื่อส่งคืนเครื่องประกอบยศ การเดินทางเพื่อปรึกษาหารือข้อราชการ เป็นต้น และการส่งส่วยประจำปี นอกจากนี้ยังควบคุมล้าเนาให้สืบและรายงานข้อราชการต่าง ๆ ไปยังราชสำนักด้วย โดยมีการติดต่อข้อราชการไปมาทั้งสองทาง กล่าวคือ จากสยามถึงล้าเนาและจากล้าเนาถึงสยาม เรื่องราวที่สยามแจ้งให้ล้าเนารับทราบจะสัมพันธ์กับแนวนโยบายที่ทางราชสำนักสยามมุ่งหวังให้ล้าเนาปฏิบัติตามในฐานะเมืองประเทศราช การแจ้งข้อมูลถึงกันจึงเป็นการสื่อสารเพื่อให้เกิดการรับรู้และปฏิบัติราชการได้อย่างมีประสิทธิภาพ และเรื่องราวที่ล้าเนารายงานไปยังสยามล้วนมาจากข้อราชการที่ได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติหน้าที่ เมื่อมีชาวต่างชาติเดินทางไปยังดินแดนล้าเนา จะมีคำสั่งให้อำนวยความสะดวกเรื่องการเดินทาง อำนวยความสะดวกเรื่องการอุปโภคบริโภค รวมไปถึงการจัดการข้อพิพาทต่าง ๆ ที่สยามเข้าไปมีบทบาทในการไกล่เกลี่ยให้เกิดความยุติธรรมแก่ทุกฝ่าย นอกจากนี้รัฐล้าเนาต้องสนับสนุนการขยายพระราชอำนาจและพระราชอาณาจักร โดยให้มีการเตรียมความพร้อมเพื่อสร้างพระราชอาณาจักรให้เข้มแข็งกระทำได้โดยการจัดสรรกำลังไพร่พลและจัดเตรียมเสบียงอาหารให้กับกองทัพ ปฏิบัติตามคำสั่งการให้เกลี้ยกล่อมและแทรกแซงทางการเมืองในเมืองเชียงรุ่ง สิบสองพันนา รวมไปถึงการทำศึกกับเมืองเชียงตุง ครั้งที่ ๑ และ ครั้งที่ ๒ ซึ่งหากไม่ให้ความร่วมมือเข้าร่วมทัพจะถูกทำโทษตามอาญาศีกของบ้านเมือง

๒) ด้านเศรษฐกิจ การศึกษาสารตราและใบบอกในประเด็นการควบคุมล้าเนาทางด้านเศรษฐกิจสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๔ พบว่า ราชสำนักสยามค้ำนึ่งถึงสนธิสัญญาทางการค้า มีการควบคุมไม่ให้จำหน่ายสินค้าบางประเภท อาทิ ฝิ่น และควบคุมไม่ให้จำหน่ายช้าง ม้า โค กระบือ ซึ่งเป็นพาหนะที่จำเป็นในการศึกสงคราม ข้อมูลจากสารตราและใบบอกอธิบายในช่วงที่ราชสำนักสยามเข้าไปมีบทบาทในการจัดการควบคุม จัดการข้อพิพาทต่าง ๆ เมื่อราชสำนักเผชิญกับการเข้ามาของลัทธิล่าอาณานิคม ณ ช่วงเวลาดังกล่าวล้าเนาอยู่ในฐานะตลาดการค้าสำคัญ ราชสำนักสยามให้หัวเมืองล้าเนาระมัดระวังเรื่องการติดต่อกับพ่อค้าต่างชาติแม้ว่าจะสามารถค้าขายกันโดยเสรี แต่ต้อง

ดำเนินการตามสนธิสัญญาทางการค้าด้วย และต้องรายงานให้ราชสำนักทราบ นอกจากนี้ยังพบว่าพืชเศรษฐกิจที่สำคัญของเจ้านายล้านนาคือ ไม้สัก กิจกรรมการค้าไม้สักส่งผลดีต่อเศรษฐกิจแต่ก็เกิดปัญหาข้อพิพาทขึ้น ได้แก่ การผิดสัญญาซื้อขาย การตัดไม้รุกล้ำเขตแดนและการตัดไม้ของหลวง การขโมยไม้สักซึ่งราชสำนักสยามต้องเป็นผู้ไกล่เกลี่ยกรณีพิพาทเหล่านี้เพื่อไม่ให้กระทบต่อความสัมพันธ์ของประเทศ

๓). ด้านสังคมและวัฒนธรรม พบว่าล้านนามีปฏิสัมพันธ์กับราชสำนักสยามโดยดำเนินการตามธรรมเนียมปฏิบัติ อาทิ การถวายช่างมวงคลแต่พระมหากษัตริย์สยามเพื่อแสดงให้สยามเห็นถึงความจงรักภักดี และให้ความร่วมมือเมื่อมีคำสั่งจากราชสำนักที่เกี่ยวข้องด้วยการศาสนา คือให้ดำเนินการส่งพระไตรปิฎกไปยังราชสำนักและอำนวยความสะดวกแก่ผู้เดินทางเข้ามายังพระราชอาณาจักรเพื่อสืบทอดศาสนา

นอกจากนี้พบว่าสยามไม่เพียงแต่พยายามควบคุมหัวเมืองล้านนาเท่านั้นยังให้สิ่งสนับสนุนอื่น ๆ ด้วย อาทิ การพระราชทานเชลยศึก การพระราชทานสิ่งของเพื่อตอบแทน เป็นต้น กล่าวโดยสรุปได้ว่าการแผ่ขยายอำนาจของราชสำนักสยามในการควบคุมหัวเมืองล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ พบว่าราชสำนักสยามพยายามควบคุมล้านนาทั้งด้านการเมือง โดยให้ปฏิบัติตามแนวนโยบายที่สั่งการ ด้านเศรษฐกิจ สยามวางนโยบายบางประการซึ่งสัมพันธ์กับสนธิสัญญาทางการค้า อาทิการงดเว้น เช่น ห้ามไม่ให้ค้าขายฝิ่น นอกจากนี้สยามยังมีบทบาทในการเป็นผู้ไกล่เกลี่ยกรณีข้อพิพาทต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นระหว่างหัวเมืองล้านนาและคนในบังคับอังกฤษ ด้านสังคมและวัฒนธรรมสะท้อนให้เห็นว่าหัวเมืองล้านนาในฐานะหัวเมืองประเทศราชยินยอมปฏิบัติตามธรรมเนียมคือ การถวายช่างมวงคลให้ราชสำนัก และยังทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาโดยการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามซึ่งได้รับการสนับสนุนจากราชสำนักสยามเป็นอย่างดี นอกจากนี้ราชสำนักสยามยังได้สิ่งสนับสนุนหัวเมืองล้านนาในการสั่งสมกำลังไพร่พลด้วยการมอบเชลยศึกให้ และยังมีมอบสิ่งของที่จำเป็นต่อการดำรงชีพให้หัวเมืองล้านนาด้วย การแผ่ขยายอำนาจของสยามจะค่อย ๆ ทวีความเข้มข้นมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่สยามเปลี่ยนแปลงการปกครองหัวเมืองเป็นแบบเทศาภิบาล จนกระทั่งชาวล้านนาเกิดสำนึกร่วมของความเป็นชาวไทยในสมัยรัชกาลที่ ๗

ข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์สารตราและใบบอกระหว่างสยามและล้านนาสมัยรัชกาลที่ ๑-๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๑) ทำให้เห็นความสำคัญของหนังสือราชการซึ่งเป็นหลักฐานชั้นต้น(Primary Sources) ในการศึกษาประวัติศาสตร์ของรัฐสยามซึ่งสัมพันธ์กับรัฐอื่น ๆ หลากหลายแง่มุม การศึกษาวิจัยในครั้งนี้ใช้ข้อมูลจากสารตราและใบบอกระหว่างสยามและล้านนาซึ่งข้อมูลของสารตราและใบบอกที่ราชสำนักสยามใช้ติดต่อกับรัฐอื่น ๆ ยังมีอีกจำนวนมาก และครอบคลุมทุกภูมิภาค ตัวบทเหล่านี้หากทำการศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมด้วยกรอบแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ จะเป็นการขยายพรมแดนแห่งความรู้เกี่ยวกับการศึกษาประวัติศาสตร์นิพนธ์ของรัฐสยาม รัฐล้านนาและรัฐอื่น ๆ ที่ปรากฏข้อมูลในเอกสารสมบูรณมากยิ่งขึ้น

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมศิลปากร. **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๘.

_____. “ประกาศเตือนสติในคำว่าปิดตรา” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๘.

_____. “ประกาศว่าด้วยดวงตราต่าง ๆ ที่ใช้ประทับตราภูมิ.” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๘.

_____. “อธิบายความว่าด้วยประกาศรัชกาลที่ ๔.” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๑ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๘.

_____. “ประกาศว่าด้วยคำเรียกใบบอกแลห์องตรา.” ใน **ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ เล่ม ๒ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๘.

_____. **เอกสารเฮนรี เบอร์นีย์ เล่ม ๓**. กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์, ๒๕๕๑.

กรรณิการ์ นิโบล. “ระบบศึกษาด้านไทยและยุโรป : การศึกษาเปรียบเทียบโครงสร้างทางสังคมและลักษณะพัฒนาการ.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย**, ๒๕๒๕.

กรรณิการ์ วิมลเกษม. **ตำราเรียนอักษรไทยโบราณ**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. นนทบุรี: เซนปรินติ้ง, ๒๕๕๘.

กระทรวงการต่างประเทศ. **รายงานการวิจัย โครงการรวบรวมข้อมูลวิวัฒนาการหนังสือราชการของกระทรวงการต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๑๘- ๒๕๕๕**. กรุงเทพฯ: กองบรรณสารและห้องสมุด สำนักงานปลัดกระทรวงการต่างประเทศ, ๒๕๕๖.

กราบาวสกี, โพลเกอร์. “ล้านนา สิบสองพันนา และรัฐฉาน ในสายตาของชาวตะวันตก : จดหมายเหตุของ W.C. McLeod และ Dr. Richardson เกี่ยวกับการเดินทางเมื่อปี ค.ศ. ๑๘๓๖/๓๗.”

โลกประวัติศาสตร์ ๕, ๓ (กรกฎาคม - กันยายน ๒๕๔๒): ๒๕-๒๖.

ก่องแก้ว วีระประจักษ์. “หนังสือประทับตรา.” ใน **ความย้อนของอดีต: พิพิธนิพนธ์เขตชูเกียรติ**

พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: ม.
ป.ท., ๒๕๓๗.

กุลลดา เกษบุญชู มีดี. **ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ วิวัฒนาการรัฐไทย.** นนทบุรี: ฟ้าเดียวกัน,
๒๕๕๑.

จักกฤทธิ อุทโซ. “พระธรรมนูนว่าด้วยการใช้ตรา.” ใน **ศุภวัฒน์ – ศุภวาร จุลพิจารณา,** ๙๕-๑๑๘.

วีรวลัย งามสันติกุล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: เฟื่องฟ้า, ๒๕๔๗.

ชวลีย์ ณ ถลาง. **ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.**

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๑.

ชวีสรา ศิริ. “การค้าของอาณาจักรล้านนา ตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๒.”

วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๐.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. **พม่า : ประวัติศาสตร์และการเมือง.** พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการ

ตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒.

ชาติชาย พถมานานนท์. “ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกาในสมัย

รัตนโกสินทร์ตอนต้น (รัชกาลที่ ๑-๓ : พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔).” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ,
๒๕๑๗.

ไชยันต์ รัชชกุล. **อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์.** กรุงเทพฯ: อ่าน, ๒๕๖๐.

ณัชชา เลหาศิรินาถ. **สืบสิ่งพันนา : รัฐจารีต.** กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๔๑.

ณัฐภัทร จันทวิช. **ช้างราชพาหนะ.** กรุงเทพฯ: โครงการสืบสานมรดกวัฒนธรรมไทย, ๒๕๕๒.

ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์. **ประวัติศาสตร์ล้านนา ฉบับสังเขป.** นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร,

๒๕๕๘.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. **เทศาภิบาล.** กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๕.

เดือนใจ ไชยศิลป์. “ล้านนาในการรับรู้ของชนชั้นปกครองสยาม พ.ศ. ๒๔๓๗-๒๔๗๖.” วิทยานิพนธ์

ปริญญาโทมหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๖.

ทิพย์พาพร อินคัม. “สงครามเชียงตุงในประวัติศาสตร์ไทย พ.ศ. ๒๓๙๒-๒๔๘๘.” วิทยานิพนธ์ปริญญา

มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

ธงชัย วินิจจะกุล. **กำเนิดสยามจากแผนที่ : ประวัติศาสตร์ภูมิกายาของชาติ**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ภาพพิมพ์, ๒๕๕๖.

_____. **โฉมหน้าราชาชาตินิยม**. นนทบุรี: ฟ้ายั่ว, ๒๕๕๙.

ธนโชติ เกียรติธนาภทร. “การศึกษาวิเคราะห์คำให้การสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาจารึกศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๘.

นคร พันธุ์ณรงค์. “การเจรจาข้อตกลงระหว่างสยามกับรัฐบาลอังกฤษเกี่ยวกับหัวเมืองชายแดนล้านนาไทยและพม่าสมัยรัชกาลที่ ๕ ระยะ พ.ศ. ๒๔๒๘-๒๔๘๓.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๖.

นริศรานุกัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา และดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่ม ๑๕**. กรุงเทพฯ: ศึกษาภัณฑ์พาณิชย์, ๒๕๐๕.

เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว. **เปิดแผนที่ล้านนา**. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๙.

ประชาภิจักรจักร (เข้ม บุนนาค). **พงศาวดารโยนก**. นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๗.

ปริศนา ศิรินาม. **ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและประเทศราชในหัวเมืองล้านนาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น**. พิษณุโลก: รัตนสุวรรณการพิมพ์, ๒๕๕๔.

พร้อมพงศ์ ณ เชียงใหม่. “การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวเฉียงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนสมัยเป็นมณฑลเทศาภิบาล(พ.ศ. ๒๔๒๗ - ๒๔๓๖).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๘.

ไพศาล จั้วทอง. **นครเชียงใหม่**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. เชียงใหม่: ศูนย์บริหารงานวิจัยมหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๖๐.

มรกต อารียะ. “การค้าไม้สักในดินแดนล้านนาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๕๓).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๓๕.

ราชบัณฑิตยสถาน. **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑**. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๐.

_____. **พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔**. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์

พับลิเคชั่นส์, ๒๕๕๖.

ลา ลูแบร์, ซีมง เดอ. **ลา ลูแบร์ เป็นจดหมายเหตุพงศาวดารสยาม ครั้งกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเจ้า(ราชทูตฝรั่งเศสที่เข้ามาจำทูลพระราชสาส์น ครั้งนั้นแต่งไว้แปลเปนไทย) เล่ม ๓.** ม.ป.ท., ม.ป.ป.

วาทัญญา เล่ห์กัน. “บันทึกกรายวันและจดหมายของโกษาปาน : เนื้อหาและกลวิธีทางภาษา.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๕๙.
 วยอจ, เดวิด เค. **ประวัติศาสตร์ไทยฉบับสังเขป.** กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๖๔.

วิบูลย์ ทานูชิต. “การปฏิรูปการศึกษาในมณฑลพายัพ(พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๗๖).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๘.

วุฒิชัย มูลศิลป์. “สงครามคราวตีเชียงตุง (พ.ศ. ๒๓๙๒-๒๓๙๗).” ใน **ศึกเชียงตุง การแผ่แสนยานุภาพของสยามประเทศยุคเปลี่ยนผ่านเมืองอุตมทิศ สงครามจารีตครั้งสุดท้ายของสยามประเทศ,** กรุงเทพฯ : บริษัทประชาชน, ๒๕๕๒.

วรเจตน์ ภาคีรัตน์. “คำนำเสนอ.” ใน **อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์,** กรุงเทพฯ : อาน, ๒๕๖๐.

วรชาติ มีชูบท. **เจ้านายฝ่ายเหนือและตำนานรักมะเมียะ.** กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์บุ๊คส์, ๒๕๕๖.

วรภรณ์ เรืองศรี. **กาดก่อเมือง: ชาติพันธุ์และคาราวานการค้าล้านนา.** กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๖๔.

วัลลภา เครือเทียนทอง. “การปฏิรูปการปกครองล้านนาไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙.

วิไล สุทธิศิริกุล. “เชียงใหม่ ก่อน “เทศาภิบาล” พ.ศ. ๒๓๘๙-๒๔๔๒: การศึกษาโครงสร้างอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจ.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช. **ความคิดทางการเมืองไทย.** กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๔๒๓.

สร้อยสวัสดิ์ ประยูรเสถียร. “การปฏิรูปการปกครองมณฑลพายัพ(พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๗๖).” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๒๓.

สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล. **กษัตริย์ล้านนาเชียงใหม่.** เชียงใหม่: ศูนย์ล้านนาศึกษา คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๖๐.

_____. **ประวัติศาสตร์ล้านนา ฉบับสมบูรณ์.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๒. กรุงเทพฯ: อมรินทร์ พริ้นติ้ง

แอนด์พัลลิซซิ่ง, ๒๕๖๑.

สหภัต อินทรีย์. “ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเชียงตุงกับล้านนา พ.ศ. ๒๑๐๑-๒๓๑๗.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชีย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๕.

สาวินี ขอนแก่น และศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง. “จดหมายเหตุพระเจ้ากรุงธนบุรี เรื่องร่างตราถึงหัวเมือง จ.ศ. ๑๑๓๖ : หลักฐานที่ถูกลืม.” ใน **การประชุมสัมมนาวิชาการระดับชาติ ศิลปะและวัฒนธรรม: พลวัตในสังคมไทยร่วมสมัย**, ๑๓๒-๑๔๐. อัจฉรี จันทร์มูล, บรรณาธิการ. ม.ป.ท, ๒๕๖๑.

สิริอภิชา นิธิภัทรธนาธรณ์. “ความสัมพันธ์ไทย-ลาว : อุปสรรคและโอกาสในการสถาปนาความสัมพันธ์เมืองคู่แฝด (น่านกับหลวงพระบาง).” วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการเมือง คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๕๙.

สำนักหอสมุดแห่งชาติ. **คู่มือสำรวจ จัดทำ รวบรวมทรัพยากรสารสนเทศ เอกสารโบราณประเภท คัมภีร์ใบลานและหนังสือสมุดไทย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์คณะรัฐมนตรีและราชกิจจานุเบกษา, ๒๕๕๒.

_____. **จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เล่ม ๑**. ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพาณิชย์: กรุงเทพฯ, ๒๕๓๐.

สุภาภรณ์ จรัสพัฒน์. “ภาษีฝิ่นกับนโยบายด้านการคลังของรัฐบาลไทย พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๖๘.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓.

สุดา เพียรธัญกรณ์. “อำนาจหน้าที่และบทบาทของสมุหนายกในสมัยรัตนโกสินทร์.” วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.

หอพระสมุดวชิรญาณ. **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๓**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย ณ สะพานยศเส, ๒๔๕๗.

อคิน รพีพัฒน์. **สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖**. แปลจาก The Organization of Thai Society in The Early Bangkok Period ๑๗๘๒-๑๘๗๓. แปลโดย ปรายทอง สิริสุข และพรณี ฉัตรพลรักษ์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๒.

อดิศร หมวกพิมาย. “กรมท่ากับระบบเศรษฐกิจไทย: วิเคราะห์โครงสร้างและการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่สมัยธนบุรีถึงการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. ๒๓๑๐ - ๒๓๙๘.” วิทยานิพนธ์ปริญญา

มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๑.
อนุমানราชชน, พระยา. **เรื่องพระราชลัญจกรและตราประจำตำแหน่ง**. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์,
๒๔๙๓. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานใน
งาน พระศพสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ณ พระเมรุทอง
สนามหลวง)

_____. **พระราชลัญจกรและตราประจำตัวประจำตำแหน่ง**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร,
๒๔๙๓.

อภิชา ชูติพงศ์พิสิฐ. “เทวสิทธิ์-เทวราชา: แนวความคิดเกี่ยวกับกษัตริย์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์.”

วารสารสถาบันวิชาการป้องกันประเทศ ๔, ๑ (ตุลาคม ๒๕๕๕-มกราคม ๒๕๕๖)

อรพรรณ สิม์ศิริมานะ, “**การวิเคราะห์ลักษณะและเนื้อหาของพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว: เอกสารชุดกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ ๕ หมวดเบ็ดเตล็ด**.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. “การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามต้นฉบับใบลานภาคเหนือ.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต แผนกประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐.

_____. **เล่าเรื่องเมืองเชียงตุง เมืองพะยาก และเมืองเลน**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๕๒.

อรุณี อัดตนาถวงษ์. “การศึกษาวิเคราะห์หนังสือประทับตราสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.” วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการจดหมายเหตุและเอกสาร คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๙.

อุษณีย์ ชงไชย. “ความสัมพันธ์ระหว่างอยุธยาและล้านนา พ.ศ. ๑๘๓๙-๒๑๐๑.” วิทยานิพนธ์ปริญญา
มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

ฮันส์ เพนส์. และแอนดรูว์ ฟอว์บส์. **ประวัติศาสตร์ล้านนาฉบับย่อ**. แปลโดย ศิริรัฐ ทองใหญ่ ณ อยุธยา.
เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์ม, ๒๕๔๗.

ภาษาต่างประเทศ

Charvut Kasetisi. **The Rise of Ayudhya: A History of Siam in the Fourteenth and Fifteenth Centuries**. Kuala Lumpur: Oxford University Press, 1976.

- D.J.M Tate. **The Making of South East Asia Vol. I : Burma.** Kuala Lumpur : Oxford University Press, 1971.
- Farrington, Anthony (Edited). **Dr. Richardson's missions to Siam 1829-1839.** Bangkok: White Lotus Press, 1957.
- Forbes, Andrew and Henley, David. **The Haw: trader of the Golden Triangle.** Bangkok: Teak House Press, 1997.
- Grabowsky, Volker, and Turton, Andrew. **The Gold and Silver Road of Trade and Friendship.** Chiangmai: Silkworm Books, 2003.
- Luciana Duranti. **Diplomatic: New Uses for an Old Science.** London: The Scarecrow Press, Inc, 1998.
- Nigel J. Brailey. " **The Origin of The Siamese Forward Movement in Western Laos, 1850-1892**" Ph.D.Thesis, History, University of London, 1969.
- Penth, Hans. **A Brief History Of Lan Na.** Chiang Mai: Chiang Mai City Arts & Cultural Center and Chiang Mai Municipality, 2004.
- Sarasin Viraphol. **Tribute and Profit : Sino - Siamese Trade, 1652-1853.** Cambridge: Havard U. Press, 1977.
- Hallett S. Hallet. **A Thousand Miles on an Elephant in the Shan States.** London: William Blackwood and Son, 1890.
- Walter F. Vella. **Siam Under Rama III.** New York: J.J. Augustine Incorporated, 1957.
- Wyatt, David K. **Thailand: A Short History.** Bangkok: Thai Watana Panich Co., Ltd. Press, 1984

รายการสารตราและใบบอกสมัยรัชกาลที่ ๑-๔

รัชกาลที่ ๑

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑	๒๓๒๙ (๑๑๔๘)	๓	สารตรา (สท.)	เรื่องพระราชทาน บำเหน็จความชอบแก่ พระยาวิเสสสงคราม	(๓) หนังสือเจ้าพญาจักรี ถึงพญาเชียงใหม่ให้จัด คนส่งหนังสือ พระไตรปิฎกลงไป ณ กรุงเทพฯ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๒	๑๑๖๔ (๒๓๔๕)	๑	สารตรา (สท.)	ร่างพระบรมราช โองการเรื่องตั้ง เจ้าพระยาเชียงใหม่	(๒) ร่างตราถึงเมือง เชียงใหม่เรื่องตั้งพระยา เชียงใหม่เป็นเจ้าบรม ราชาธิบดีครองเมือง เชียงใหม่ การนำ เครื่องส่ง พระสุพรรณบัตรขึ้นไป พระราชทานเจ้า เชียงใหม่และรายการ พระราชทาน เงินตรา เสื้อผ้าแกท้าว พระยาลาวเมือง เชียงใหม่ กล่าวถึง กองทัพเชียงใหม่ที่จะยก ไปตีเมืองสาด เมือง ปุ เมืองปัน และเมือง เชียงตุง ร.๑ ทรงกำชับ ว่าอย่าได้ไว้วางใจพม่าที่ จะยกทัพมา	สารตรา สยาม- เชียงใหม่

รัชกาลที่ ๒

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑	๑๑๘๑	๑๒	สารตรา (สท.)	หนังสือและคำให้การ เรื่องพระเจ้าอังวะ ป่วยและสวรรคต	(๒)หนังสือ เจ้าพระยาจักรีมีถึง พระยาเชียงใหม่ พระยานครลำปาง และพระยาลำพูน เรื่องบอกราชการ เมืองพม่า พระเจ้าอังวะ สิ้นพระชนม์แล้วให้ ส่งคนไปสืบข่าวและ ตระเวนกวาดขันเขต แดนด้านพม่าให้มาก ขึ้นอย่าได้ประมาท	-สารตราสยาม- เชียงใหม่, ลำปาง,ลำพูน
๒	๑๑๘๔	๕	ใบบอก (กพ.)	เรื่องเมืองน่านส่งผ้า ขาว และราชการทัพ เมืองหลวงพระบาง เมืองเชียงรุ่ง	(๑)พระยาศรีสุริย ราชเมืองพิชัยเรื่อง เมืองน่านส่งผ้า ขาวเพลามายังสยาม และสืบข่าวราชการ ทัพเมืองหลวงพระ บางตีเมืองเชียงรุ่ง	-ใบบอก น่าน-สยาม

รัชกาลที่ ๓

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑	๒๓๖๗ (๑๑๘๖)	๑	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญา จักรี	(๑)ถึงพระยาอำมาตย์ พระวิจิตรณรงค์ เจ้า เมืองกรมการ เรื่อง พระยาชุมพรรายงาน มาว่าจับพม่ามอญ ทวายได้ มอญ พม่าให้ การว่าเป็นอริกันให้ส่ง ค่าให้การ มอญ พม่า ให้เจ้านครลำปาง ทราบและให้รายงาน เรื่องเมืองพม่ากลับราช สำนัก	สารตรา สยาม- ลำปาง, เชียงใหม่ ,ลำพูน
๒	๒๓๖๗ (๑๑๘๖)	๑/ก	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญา จักรี	(๑)ถึงพระยามหา อำมาตย์ พระวิจิ ตรณรงค์ เจ้าเมือง กรมการ เรื่องพระยา ชุมพร รายงานมาว่า จับพม่ามอญทวายได้ มอญ พม่า ให้การว่า เป็นอริกัน และส่ง ค่าให้การพม่ามอญให้ เจ้านครลำปางทราบ และให้รายงานเรื่อง เมืองพม่ากลับราช สำนัก	สารตรา สยาม- ลำปาง, เชียงใหม่ ,ลำพูน

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๓	๒๓๗๐ (๑๑๘๘)	๑๖	ใบบอก (สท.)	หนังสือบอกสืบ ราชการศึก	(๒)เรื่องพระยาสมบัติ บาลบอกข้าวจ้าว อนุ เวียงจันทร์ ให้ม้าเร็ว มาล่องลงคนหัวเมือง ลาวฝ่ายเหนือ พญา เชียงใหม่บอกการสืบ ราชการชายแดนพม่า ได้แต่งกองไป ลาดตระเวนทุกตำบล และเตรียมทัพไป สมทบกองทัพพระ เมืองแก้วและพระวัง ซ้าย ใบบอกพญาแพร์ รายงานเรื่องขอยู่ รักษาบ้านเมืองให้พญา หอหน้า พระเมือง ราชา นายคำฤา นาย ชมพู่ นายชิตียะ ยก ทัพไปแทน และบอก เรื่องพญาเชียงใหม่ส่ง ใบบอกมาถึงพญาแพร์ และพญาน่านส่งลาว พุงดำมาเมืองแพร์ สืบ ได้ความว่าเป็นชาว เชียงใหม่ แต่ไปค้าขาย เมืองลาวแต่ไม่มี หนังสืออนุญาต พญา แพร์ไม่ไว้ใจจึงให้คน คุมไปส่งเมืองลคอร และพญาน่านส่งตัว นายน้อยยดมาเมือง	ใบบอก แพร์-สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					แพร่ สืบได้ความว่าเจ้า อนุเวียงจันทน์ใช้ให้มา เมืองละคร ไม่มี หนังสืออนุญาต พญา แพร่ไม่ไว้ใจจึงคุมตัวไป เมืองลคอร ส่วน พญาน่านบอกการ เตรียมกองทัพพระ เมืองแก้ว ให้ทัน บรรจบกองทัพเมือง พิชัย	
๔	๒๓๗๔ (๑๑๙๓)	๒๔	สารตรา (สท.)	สารตราเจ้าพญาจักรี ถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ จ.ศ.๑๑๙๓ (พ.ศ. ๒๓๗๔)	(๑)ถึงหัวเมืองฝ่าย เหนือหนึ่งในนั้นมีเมือง ลำปางเรื่องเกี่ยวกับการ เกณฑ์ไม้สัก ปฏิสังขรณ์วัดและ ซ่อมแซมพระนคร	สารตรา ลำปาง- สยาม
๕	๒๓๘๑ (๑๒๐๐)	๑	ใบบอก (สท.)	ใบบอกเจ้าพญา เชียงใหม่ส่งตัวตองชู ๗ คน กับคำให้การ และ สิ่งของลงมากรุงเทพฯ	(๑)พญาอุปราชเมือง เชียงใหม่คุมเอาตัวอ้าย ตองชู ๗ คนลงมาส่ง ท่านเจ้ากรมมหาดไทย ฝ่ายเหนือพร้อม คำให้การและสิ่งของ ลงมากรุงเทพฯ ตองชู ๗ คนให้การว่าได้พา ครอบครัวหนีมาจาก เมืองอย่างกึ่งไปทำการ ค้าขายที่เมืองเชียงใหม่ เพราะอังกฤษรบกับ พม่า ได้ไปขอหนังสือ จากขุนนางผู้ใหญ่ที่	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					เมืองเมาะตำเลิงได้แล้ว จึงพาครอบครัวมา ค้าขายที่เมืองเชียงใหม่ เมื่อถึงเชียงใหม่ได้เอา แอบ ๖ ใบกับยา เครื่องเทศกับหนังสือ เบิกदानไปให้ขุนนางที่ สนามเมืองเชียงใหม่ แต่ถูกจับกุมตัวส่งลง มากรุงเทพฯ	
๖	๒๓๘๑ (๑๒๐๐)	๑๙	สารตรา (สท.)	สารตราเจ้าพญาจักรีถึง เมืองเชียงใหม่เรื่อง ห้ามขายช้าง โค กระบือ ให้พ่อค้า อังกฤษ	(๑)สยามให้เมือง เชียงใหม่ เมืองลคอร เมืองลำพูน สิบ ราชการเมืองอังวะว่า พม่าจะสู้รบกับอังกฤษ หรือจะขยาดฝีมือ อังกฤษ ให้ไปสืบข้อ ราชการมาให้แน่ชัด แล้วให้แจ้งกับพญาสุ เรนราชเสนา นายพล ภัยมหาดเล็ก ข้าหลวง จะได้แจ้งไปยังราช สำนักสยาม (๒)เจ้าพญาจักรีถึง เมืองเชียงใหม่พระยา ลคอร พญาลำพูน เรื่องไม่อนุญาตให้ ค้าขายช้าง โค กระบือ ให้พ่อค้าอังกฤษ เพราะช้าง โค กระบือ จำเป็นสำหรับ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน
						สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					บ้านเมืองยามศึก สงครามโดยใช้บันทุก เสปียงอาหาร แต่ อังกฤษมิไม่ตรีกับ สยามจึงผ่อนปรนขาย ให้ ๒-๓ เชือก หาก อังกฤษขอซื้ออีกให้อ่าง ถ้อยคำของเสนาบดี ตามที่ได้แจ้งไว้	
๗	๒๓๘๒ (๑๒๐๑)	๑๘	สารตรา (สท.)	สารตราเจ้าพญาจักรี ตอบเมืองเชียงใหม่ เมืองละคร เมืองลำพูน ด้วยส่งต้นหนังสือ อังกฤษ อักษรพม่า ๒ ฉบับ	(๑)เจ้าพญาจักรี ตอบ เมืองเชียงใหม่ เมือง ละคร เมืองลำพูน ด้วย ส่งต้นหนังสืออังกฤษ อักษรพม่า ๒ ฉบับ ให้ เมืองตากถือมา	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๘	๒๓๘๔ (๑๒๐๓)	๘๔	ใบบอก (กพ.)	ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ว่าด้วยข่าวทางเมือง พม่า	(๑)เมืองเชียงใหม่แจ้ง เรื่องข่าวทาง เมืองพม่าโดยได้ไปสืบ ราชการที่เมืองหม่อน เมียง ก่อนหน้านั้นเจ้า เมืองหม่อนเหมี้ยงมี หนังสือบอกข้อ ราชการมาถึงเจ้าเมือง เชียงใหม่มีใจความว่า เจ้าเมือง อังวะยก ไพร่พลนับแสนคน พัก ที่เมืองย่างกุ้ง และ อาจจะมาตีเมืองหม่อน เหมี้ยงซึ่งเป็นเมืองขึ้น ของอังกฤษ	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๐	๒๓๘๕ (๑๒๐๔)	๑๔	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญา จักรี ถึงพญาเชียงใหม่ เรื่องบอกข่าวเมืองอัง วะรบกับอังกฤษ	(๑)เจ้าพญาจักรีถึง เมืองเชียงใหม่ เมืองละ คอน เมืองลำพูน บอก เรื่องสืบข่าวเมืองเมาะ ตำเลิม และเรื่องเมือง อังวะรบอังกฤษ และ เรื่องของเจ้าเมืองเมาะ ตำเลิมกล่าวว่าพวก มอญและพม่าได้เข้ามา ขอตัดไม้ขอนสักทาง แม่น้ำสองยาง แม่น้ำ ยวม เจ้าพนักงานฝ่าย สยามเรียกเงินค่าตัดได้ แล้วหวงห้ามไม่ให้ตัด ไม้ เกิดเป็นกรณีพิพาท กัน	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน
๑๑	๒๓๘๕ (๑๒๐๔)	๑๕	ใบบอก (สท.)	สำเนาใบบอกเมือง เชียงใหม่เรื่องตอบรับ สารตรา มอญ พม่า เข้ามาตัดไม้ขอนสัก	(๑)ใบบอกเมือง เชียงใหม่เรื่องตอบรับ สารตราว่าด้วยมอญ พม่าเข้ามาตัดไม้ขอน สักและการมอบเงินค่า ตัดไม้ให้ พระยาทนุ จักร์ส่งมาราชสำนัก สยาม (๒)สำเนาใบบอกพระ ยานครลำปางแจ้งเรื่อง ฝนแล้งทำนาไม่ได้ผลดี เท่าที่ควร	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๓	๒๓๘๕ (๑๒๐๔)	๘๔	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพญาแพร์ เรื่อง ส่งไม้ขอนสักและผ้า ขาวส่วยให้แสนเสมอ ใจและบุตรคุมลงมาส่ง	(๑)สารตราเจ้าพญา จักรีถึงพญาแพร์ตอบ รับไม้ขอนสักและผ้า ขาว (๒)พญาแพร์บอกเรื่อง ส่งไม้ขอนสักและผ้า ขาวส่วยให้แสนเสมอ ใจและบุตรคุมลงมา	สารตรา สยาม-แพร์ ใบบอก แพร์-สยาม
๑๔	๒๓๘๕ (๑๒๐๔)	๘๕	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพระเถิน พระ ไชยราชา เรื่องให้นาย ขนานคำพินกับท้าว จิตรมโน คุมไม้ขอนสัก ลงมาส่ง	(๑)พระเถินและพระ ไชยราชาเมืองเถิน เรื่อง ให้นายขนานคำพินกับ ท้าวจิตรมโนคุมไม้ขอน สักลงมาส่งและบอก เรื่องทำนาไม่ได้ข้าว	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๑๕	๒๓๘๖ (๑๒๐๕)	๒๗	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพญาเชียงใหม่ เรื่อง ส่งพม่า ๑๖ คน ลงมา กรุงเทพฯ ฯ	(๑)ใบบอกพญา เชียงใหม่เรื่องส่งตัว พม่า ๑๖ คน ซึ่งอ้าง ตัวว่าเป็นลูกหลานพระ เจ้าอั้งวะ ลงมา กรุงเทพฯ (๒)สารตราถึงเมือง เชียงใหม่ตอบรับพม่า ๑๖ คนซึ่งเมือง เชียงใหม่บอกส่งลงมา	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๑๖	๒๓๘๖ (๑๒๐๕)	๒๘	ใบบอก (สท.)	ใบบอกเมืองน่าน เรื่อง แต่งให้พระยาราช บุตร พระยาเมืองเลน ขึ้นไปจัดแจงตั้ง ระเนียดไว้	(๑)ใบบอกเมืองน่าน เรื่องแต่งให้พระยาราช บุตร พระยาเมืองเลน ขึ้นไปจัดแจงตั้ง ระเนียดไว้ที่เมืองเชียง ของ รายงานราชการ เมืองลา เมืองพง เมือง	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>น่าน เชียงรุ่ง และแต่งให้คนไปฟังราชการทางเมืองหลวงพระบาง แจ้งเรื่องปฏิสังขรณ์พระวิหารและก่อพระเจดีย์ แจ้งเรื่องเครื่องไทยทานซึ่งพระราชทานในงานศพพระยาสุริยวงษ์ และรายชื่อสิ่งของที่ทูลเกล้าฯ ถวาย และพระยาอุปราชก็ขอรับพระราชทานสิ่งของ</p> <p>(๓)สารตราเจ้าพญาจักรีถึงเมืองน่านเรื่องตอบรับส่วยไม้ขนสัก งาช้าง สีสั่ง ผ้าขาว เพลลา เป็นต้น</p>	<p>สารตรา สยาม-น่าน</p>
๑๗	๒๓๘๖ (๑๒๐๕)	๔๗	สารตรา (สท.)	<p>สารตราพญาจักรี ตอบเรื่องเมืองหนองคาย เรื่องส่วยน้ำรัก อบเชย ฟองปลาหมึก เนื้อปลาหมึก</p>	<p>(๓)สารตราตอบเมืองน่าน ด้วยพระยาราชบุตร พระยาเมืองเลน พญาภูคา พระอินทราชา ลงมาเฝ้าทูลเกล้าฯ ถวายสิ่งของและเมืองน่านแต่งให้พระยาราชบุตร พระยาเมืองเลน ขึ้นไปจัดแจงตั้งระเนียดไว้ที่เมืองเชียงของ, รายงานราชการเมืองลา เมืองพง เมืองน่าน เชียงรุ่ง และแต่ง</p>	<p>สารตรา สยาม-น่าน</p>

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					ให้คนไปฟังราชการ ทางเมืองหลวงพระ บาง, เมืองน่านแจ้ง เรื่องปฏิสังขรณ์วัด, พระยาละครจะขอตั้ง เมืองพะเยา โดยนำคน ที่ไปอยู่เมืองเชียงราย และคนที่อยู่เมืองละคร มาอยู่เมืองพะเยา พญาอุปราชเมือง เชียงใหม่จะขอตั้งเมือง เชียงรายโดยโยกย้าย คนจากเมืองเชียงใหม่ ขึ้นไป, เมืองน่านส่ง ส่วยไม้สักและส่งฝิ่นที่ ยึดได้จากชาวจีนลงไป สยาม สยามห้ามซื้อ ขายฝิ่น ร.๓ พระราชทานสิ่งของให้ เมืองน่าน	
๑๘	๒๓๘๖ (๑๒๐๕)	๕๙	ใบบอก (สท.)	แปลใบบอกพระเถิน เรื่องฝิ่นไม่ตกราษฎร ทำนาไม่ได้	(๑)ใบบอกพระเถิน เรื่องฝิ่นไม่ตก ราษฎร ทำนาไม่ได้ และได้แต่ง ให้นายธรรมลังกานำ ผ้าขาว แก่นสน ยาง สน จำนวนเกณฑ์ลงมา ทูลเกล้าฯ ถวาย และ ขอผลัดส่งไม้ขอนสัก เพราะฝิ่นแล้ง แพล่อง มาไม่ได้	ใบบอก ลำปาง- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					แล้วจะก่อกำแพงเมือง พะเยา	
๒๐	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๒๐	ใบบอก (สท.)	ใบบอกเมืองเถิน เรื่อง ได้เห็นพวกอังกฤษ ๒๐ คนเข้ามาเมืองเถิน	(๑)สำเนาใบบอกเมือง เถินถึงพระยา กำแพงเพชรบอกเรื่อง ให้เห็นพวกอังกฤษเข้า มาที่เมืองเถินไม่ทราบ ว่าจะดีร้ายประการใด (๒)สำเนาใบบอกเมือง ลำปางถึงพระยา กำแพงเพชรบอกเรื่อง อังกฤษจะมาค้าขาย และเที่ยวดูบ้านเมือง	ใบบอก ลำปาง- สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม
๒๑	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๒๑	สารตรา (สท.)	ร่างสารตรา เรื่องถวาย ช้างประหลาด งา โอบ เข้ามาข้างแก้ม	(๑)เจ้าพญาจักรี ถึง พญานาน ให้จัดส่งช้าง งาโอบซึ่งพญานาน ถวายนั่นลงมา ณ กรุงเทพฯ	สารตรา สยาม-น่าน
๒๒	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๒๒	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญา จักรีถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องตอบรับโต๊ะไม้ น้ำ รัก เครื่องยศ	(๑)เจ้าพญาจักรีถึง เมืองเชียงใหม่ ตอบรับ โต๊ะไม้ น้ำรัก เครื่องยศ นายคำเครื่องหลานเจ้า อุปราชผู้ถึงแก่กรรม ฝ่าบาตร เเชิงบาตร ซึ่ง พระราชทานขึ้นไปลง รักทาชาด และเรื่อง ขอรับพระราชทาน เครื่องยาขึ้นไปไว้ สำหรับบ้านเมือง	สารตรา สยาม- เชียงใหม่

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>ถูกระด้วยการรับแขกเมือง เมืองปักกิ่งแต่งทูตนำบรรณาการไปเมืองอังวะและมีพวกอังกฤษเข้ามาสำรวจบ้านเมืองและนำสินค้ามาขาย มีการสอบถามว่าสยามมีท่าที่อย่างไรต่ออังกฤษ หัวเมืองจะปฏิบัติตาม</p>	
๒๕	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๔๓	สารตรา (สท.)	<p>สารตราถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องการจัดตั้งเมืองเชียงแสน และให้คอยระวังกองทัพพม่า</p>	<p>(๑)เจ้าพญาจักรีถึงเจ้าเมืองเชียงใหม่ เรื่องจัดการตั้งเมืองเชียงแสน และคอยระวังกองทัพพม่า ซึ่งจะยกมาตีเมืองเชียงใหม่ กับตระเตรียมไพร่พลสำหรับไปตีเมืองเชียงตุง</p> <p>(๒)สารตราถึงเมืองเชียงใหม่เรื่องพระราชทานยารักษาโรค พญาเชียงใหม่ได้รับพระราชทานยาทำให้อาการของโรคทุเลาขึ้น</p> <p>(๓)สารตราถึงพญาลำพูนตอบรับไม้ขอนสัก ๑๐๐ ต้น ซึ่งพญาลำพูนส่งลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย</p>	<p>สารตรา สยาม- เชียงใหม่</p> <p>สารตรา สยาม- เชียงใหม่</p> <p>สารตรา สยาม- ลำพูน</p>

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๒๖	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๔๔	สารตรา (สท.)	สารตราเจ้าพญาจักรี ถึง พระราชโยธาเรื่อง ให้งดทำถนนหนทาง	(๒)สารตราตอบเมือง น่าน ด้วยพระยาวัง ซ้ายแสนท้าวลงมาเผ้า กับคุมเอาส่วยไม้ขอน สัก ผ้าขาวเพลา สีผึ้ง ลงมาถวาย และลูกค้า จากเมืองลา เมืองพง มาค้าขาย ณ เมืองท่า ของแจ้ข่าวเรื่องเมือง เชียงรุ่ง ราชสำนัก สยามแจ้งให้พญานาน งดการทำสงครามกับ หัวเมืองชายแดนของ จีน เช่น สิบสองปันนา งดทำสงครามกับเมือง ลา เมืองพง และให้ เกลี้ยกล่อมครัวเมือง เชียงแขงให้มา สวามิภักดิ์กับสยาม	สารตรา สยาม-น่าน

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๒๗	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๕๐	สารตรา (สท.)	ร่างพระยามหา อำมาตย์ เรื่องพวก เมืองลา เมืองพง เข้า มาสวามิภักดิ์ต่อเมือง น่าน	(๑)พระยามหา อำมาตย์ถึงพระยาพิชัย เรื่องใบบอกของพญา น่านรายงานข่าว เกี่ยวกับเมืองลา เมือง พง ที่มาสวามิภักดิ์ต่อ เมืองน่าน ขอให้จัด พระอินทราชาขึ้นไป จัดเครื่องบรรณาการ ลงมาถวายและส่งหมื่น แมจรชลมาคขึ้นไปยัง เมืองพิชัยเพื่อติดตาม เรื่อง	สารตรา สยาม-น่าน
๒๘	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๕๒	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพญาน่านเรื่อง พม่าคุมไพร่พลมา นำเอาหน่อคำไปอยู่ เมืองอังวะ	(๑)ใบบอกพญาน่าน รายงานเรื่องคำมองโช แมงมะยา ชาวพม่าคุม ไพร่พลมานำเอาหน่อ คำเมืองเชียงรุ่งไปอยู่ เมือง อังวะ แลเจ้าอัง วะตั้งให้หน่อคำขึ้นมา เป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่ง ทำให้หม่หวังเจ้าเมือง เชียงรุ่งปัจจุบันไม่ พอใจ เมืองน่านได้ยก ทัพขึ้นไปช่วยมหาวังที่ เมืองเชียงรุ่งและได้ แจ้งข่าวให้สยามทราบ ด้วยเมืองลา เมืองพง และเมืองสิบสองปันนา ได้มาสวามิภักดิ์ต่อ สยาม ได้ส่ง	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>บรรณาการต้นไม้เงิน ต้นไม้ทองมาถวาย สมเด็จพระพุทธี เจ้าอยู่หัว แต่เมื่อนาน ยังไม่ไวใจเมืองลา เมืองพง เพราะเป็น ทางเสบียงอาหารให้ พม่า จึงเตรียมกอง กำลังไว้รอคำสั่งจาก ทางสยามให้ทำ ประการใดต่อไป ได้ส่ง ส่วยมาพร้อมใบบอก ในคราวนี้ และปั้นรูป ช้างพลายสี่ประหลาด ส่งมาพร้อมด้วย</p>	
๒๙	๒๓๘๗ (๑๒๐๖)	๕๗	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพญาเชียงใหม่ เรื่องตั้งเมืองเชียงราย เมืองพระยา เมืองงั่ว	<p>(๑)พญาเชียงใหม่ตั้ง เมืองเชียงราย เมือง พะยา เมืองงั่ว และให้ พระยาอุปราชจัดหา ช้างเผือก ๑ ช้างมา ทูลเกล้าฯ ถวาย กับ พญาเชียงใหม่ให้ พระยาพิมพิสารคุมไพร่ ขึ้นมาตั้งทำเมือง เชียงราย มีการส่งเครื่อง ประกอบยศของขุนนาง ที่เสียชีวิตคืนให้สยาม เมื่อเดินทางกลับสยาม ได้มอบเครื่องอุปโภค บริโภคและอาวุธให้นำ กลับมาด้วย</p>	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๓๐	๒๓๘๘ (๑๒๐๗)	๒๗	ใบบอก (สท.)	ใบบอกเรื่องเมืองอังวะ เกิดกบฏรบพุ่งกันกับ พวกกะเหรี่ยงยางแดง	(๑)ใบบอกเมือง เชียงใหม่แจ้งข่าวยัง ราชสำนักสยาม เกี่ยวกับการสืบข่าว เมืองอังวะเกิดกบฏรบ พุ่งกันกับพวก กะเหรี่ยงยางแดงและ การสืบข่าวเรื่อง กองทัพพม่า	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๓๑	๒๓๘๘ (๑๒๐๗)	๒๙	ใบบอก (สท.)	ใบบอกเรื่องได้จัดตั้ง กองด่านสืบข่าว ราชการที่พม่ารบกับ พวกยางแดง	(๑)ใบบอกเมืองลำปาง รายงานเรื่องการจัดตั้ง กองด่านสืบข่าว ราชการ เรื่องพม่ารบ กับพวกยางแดงและ การที่สยามให้ ระมัดระวังกองทัพ พม่ายกมาตีเชียงใหม่ (๒)ใบบอกเมืองลำพูน รายงานเรื่องกองทัพ พม่า	ใบบอก ลำปาง- สยาม ใบบอก ลำพูน- สยาม
๓๒	๒๓๘๘ (๑๒๐๗)	๔๔	สารตรา (สท.)	สารตราเรื่องให้แต่ง กรมการขึ้นไปสืบข่าว ๒๒ เล็บ ณ เมือง เชียงใหม่	(๑)สารตราถึงพระยา กำแพงเพชรเรื่อง ใ บอกเมืองเชียงใหม่ เกี่ยวกับให้แต่ง กรมการขึ้นไปสืบข่าว ๒๒ เล็บ ณ เมือง เชียงใหม่ และตอบ เมืองนครสวรรค์ ว่า ด้วยข้างเล็บครบ (๒)สารตราถึงเจ้าเมือง กรมการเมืองรายทาง	สารตรา สยาม- เชียงใหม่ สารตรา สยาม-น่าน

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					ว่าด้วยเรื่องพญาน่าน ได้จัดช้างพังเล็บครบ เดินทางจากเมือง พิษณุโลกมายัง นครสวรรค์ และได้ มอบให้เจ้าหน้าที่กรม ช้างถือตราขึ้นมารับ ช้างไปยังสยาม	
๓๓	๒๓๘๘ (๑๒๐๗)	๔๕	สารตรา (สท.)	สารตราเรื่องให้ไป พุดจากันเรื่องเขตแดน ที่ติดต่อกันกับเขตแดน อังกฤษ	(๓)ถึงเมืองเชียงใหม่ สืบเนื่องจากกบัติน แหนรียมาเรียนดูรัน (Henry Marion Durand) แจ้งมายัง สยามว่าเชียงใหม่รุกที่ เขตแดนพม่ากบัตินา จึงอยากทราบเขตแดน ที่แน่ชัดจากขุนนาง สยามและนัดประชุม หารือในเดือนยี่น วาวเรน่า สยามได้ แนะนำเมืองเชียงใหม่ ให้เจรจากับอังกฤษ ด้วยความรอบคอบ ถ้อยคำเจรจาดตาม สำเนาที่แนบมาพร้อม นี้	สารตรา สยาม- เชียงใหม่

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๓๔	๒๓๘๘ (๑๒๐๓)	๔๙	สารตรา (สท.)	สารตราเรื่องชำระเลิกเมืองพิชัยและเมืองขึ้นซึ่งหลบหนีไปอยู่เมืองแพร์	(๑)สารตราถึงเมืองแพร์ ให้ชำระเลิกเมืองพิชัย และเมืองขึ้นกับเมืองพิชัยซึ่งหลบหนีไปอยู่เมืองแพร์และให้นับจำนวนเลิกให้ตรงกับรายการทางว่าเท่านั้น	สารตรา สยาม-แพร์
๓๕	๒๓๘๘ (๑๒๐๓)	๒๔๖	สารตรา (สท.)	สารตราเจ้าพญาจักรีฯ เรื่องให้เกลี้ยกล่อมครัวเมืองน่านที่หลบหนีไปให้กลับเข้ามาอยู่ตามเดิม	(๑)สารตราถึงเมืองน่าน ให้เกลี้ยกล่อมครัวซึ่งหนีไปอยู่แดนพม่าและแดนฮ่อ ให้กลับเข้ามาอยู่ที่เดิมและระมัดระวังเรื่องข้อพิพาทกับพ่อค้าฮ่อเนื่องจากจะกระทบความสัมพันธ์กับเมืองจีน	สารตรา สยาม-น่าน
๓๖	๒๓๘๙ (๑๒๐๘)	๒๖	ใบบอก (กพ.)	ใบบอกเมืองนครเชียงใหม่ เรื่องพระยาอุปราชถวายช้างพลายศรีปลาด	(๑)พระยารักสมนเทียร ข้าหลวงเมืองนครเชียงใหม่ หลวงพิทักษ์สุเทพ หลวงพิมารไพโรชล รายงานเรื่องช้างพลายสีประหลาด	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๓๗	๒๓๘๙ (๑๒๐๘)	๒๙	ใบบอก (สท.)	ใบบอกเรื่องสืบราชการทางเมืองต่วน เชียงแสน เชียงราย เชียงใหม่ เชียงตุง	(๑)ใบบอกพญาเชียงใหม่รายงานข่าวราชการทางเมืองต่วนเมืองเชียงแสน เชียงราย (๒)ใบบอกเมืองลำปาง รายงานว่าเวลานี้	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม ใบบอก ลำปาง-

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>ราชการบ้านเมืองยัง เจียบเป็นปรกตอยู่ (๓)ใบบอกเมืองลำพูน รายงานว่าได้แต่งให้ พระยาไชยเสนายกขึ้น ไปตั้งฟังราชการอยู่ ณ เมืองเชียงราย (๔)ใบบอกเมืองแพร่ว่า ข่าวราชการทางเมือง เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูนยังเป็นปกติ (๕)ใบบอกเมืองน่านว่า การที่จะคิดกำจัดพวก เชียงตุงนั้นเมือง เชียงใหม่ให้แต่งทำ วสัทธิมงคลไป เกลี้ยกล่อมมหาชน แลส่งตัวทำวสัทธิมงคล มาแจ้งข้อราชการด้วย แล้ว</p>	<p>สยาม ใบบอก ลำพูน- สยาม ใบบอก แพร่-สยาม ใบบอก น่าน-สยาม</p>
๓๘	๒๓๘๙ (๑๒๐๘)	๔๐	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมืองเชียงใหม่ เรื่องนายพรหมป่วยจึง ให้นายสุริยะกับพระยา เกียรติพานานพรหม มา	(๑)พระยาอุปราชเมือง เชียงใหม่ เรื่องได้แต่ง ให้นายพรหมเกลี้ย กล่อมมหาชนเมือง เชียงตุง นายพรหม กลับมาถึงเมือง เชียงใหม่แล้วป่วย จึง ได้แต่งตั้งให้นายหนาน สุริยะกับพระยาเกียรติ พานานพรหมกับ พวกลงมาแจ้งราชการ	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					(๒) คัดบอกพระยา อุปราชเมืองเชียงใหม่ ว่าใครจะถวายช้างสี ประหลาด (๓) คัดบอกพระยา อุปราชเมืองเชียงใหม่ เรื่องส่งต้นหนังสือ เมืองเชียงตุง ๒ ฉบับ ให้หมื่นภักดีสุนทร กรมวังถือมา หมื่น วิเศษล่ำมแปลได้ความ ว่าเมืองเชียงตุงขอเป็น ไมตรีกับเมืองเชียงใหม่	ไบบอก เชียงใหม่- สยาม ไบบอก เชียงใหม่- สยาม
๓๙	๒๓๘๙ (๑๒๐๘)	๔๑	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมืองแพร์ เรื่องตอบรับไม้ขนสัก และผ้าขาวซึ่ง ทูลเกล้าฯ ถวาย	(๑) เจ้าพญาจักรีฯ ถึง เมืองแพร์เรื่องตอบรับ ไม้ขนสักและผ้าขาว ซึ่งทูลเกล้าฯ ถวาย และตอบข้อราชการที่ ได้ปฏิบัติมาแล้วนั้น ชอบแล้วกับได้ส่ง รองเท้าและร่มไป พระราชทานตามที่ขอ (๒) คัดสำเนาจดหมาย พระยาอุปราชเมือง เชียงใหม่ ถึงพญาแพร์ เรื่องข้อราชการทัพ เชียงตุง	สารตรา สยาม-แพร์

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๐	๒๓๙๐ (๑๒๐๙)	๑๓	สารตรา (สท.)	สารตราฯ ตอบได้รับ ข่าวว่าพม่ายกทัพมาตี เมืองเชียงใหม่ เชียงราย	(๑)ถึงพระยาอุปราช และกรรมการเมือง เชียงใหม่ เรื่อง กาวิน บุญตัน ซึ่งหนีมาจาก เชียงตุงว่า พม่ายกทัพ มาตีเชียงใหม่เชียงราย ญวนจะยกมาตี กรุงเทพฯ และว่าเมือง อังวะเกิดวิบัติ และ สงคราม (๒)ใบบอกจากพระยา อุปราชและกรรมการ เมืองเชียงใหม่ แจ้ง เรื่องถวายพระราช กุศล ให้สืบหนังสือรัต นพิมพ์วงศ์ ดำนาน พระแก้วมรกต	สารตรา สยาม- เชียงใหม่ ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๔๑					(๓)ถึงพระยาอุปราช พระยารัตนเมืองแก้ว ตอบได้รับบอกพระยา อุปราชทุกเกล้าฯ ถวายช้างพลายสี ประหลาดและเรื่องส่ง ต้นหนังสือจดหมาย เมืองเชียงตุง เมือง เชียงใหม่	สารตรา สยาม- เชียงใหม่

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๒	๒๓๙๐ (๑๒๐๙)	๑๗	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง เชียงใหม่ นครลำพูน นครลำปาง เรื่องตั้ง พระยาอุปราช	(๑)ถึงพระราชวงศ์ เมืองเชียงใหม่ พระยา อุปราชเมืองนครลำพูน , ลำปาง เรื่องตั้งพระ ยาอุปราชเป็นพระยา วิเชียรปราการ เจ้า เมืองเชียงใหม่และ ถวายตาลปัตรให้ พระสงฆ์ (๒)ถึงนายพิมพ์สาร เมืองเชียงใหม่ พระยา อุปราช เมืองลำปาง เมืองลำพูน เรื่อง ตั้ง นายไชยลังการเป็นเจ้า เมืองลำพูน รายงาน จำนวนคนที่มาเข้าเฝ้า	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำพูน ,ลำปาง สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำพูน ,ลำปาง
๔๓	๒๓๙๐ (๑๒๐๙)	๒๙	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพญาเชียงใหม่ เรื่องกระปือและช้างสี ประหลาดและเรื่องเจ้า อังวะตั้งอุปราช	(๑)บอกข่าวกระปือ และช้างสีประหลาด ขอให้ข้าหลวงกรมช้าง ขึ้นไปตรวจ แจ้งเรื่อง หม่อมอุปราชาเมือง เชียงรุ่งแต่งงานกับ บุตรสาวเมืองเชียงตุง บอกเรื่องเจ้าอังวะตั้ง อุปราชเป็นเจ้าเมือง เชียงรุ่ง เมืองเชียงรุ่ง วิวาท กับเมืองพงและ เมืองอังวะรบกับพวก ยางแดงทางเมืองไลคา เมืองหมอกใหม่ เมือง นาย	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๔	๒๓๙๐ (๑๒๐๙)	๓๐	สารตรา (สท.)	ตราใหญ่ถึงเมืองนคร เชียงใหม่เรื่องพระยา นครลำปางกับ พระ ยาฤทธิญาณุยศ ประพตติการชั่วร้าย	(๑)ถึงพระยาอุปราชา เมืองเชียงใหม่ เมือง ลำปาง พระราชวงศ์ เมืองลำพูน เรื่อง พระ ยานครลำปาง กับพระ ยาฤทธิญาณุยศ ประพตติการชั่วร้าย เสพสุรามามาย ให้ พระยาอุปราชาว่ากล่าว สั่งสอน ถ้าไม่เชื่อฟังให้ ส่งมากรุงเทพฯ	สารตรา เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน
๔๕	๒๓๙๐ (๑๒๐๙)	๓๔	สารตรา (สท.)	ใบบอกเมืองแพร่ เรื่อง พญาแพร่ถึงแก่กรรม	(๑)เรื่องทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้หมอ หลวงขึ้นไปรักษาพญา แพร่แต่ไม่ทันการณ พญาแพร่ถึงแก่ อสัญกรรม	สารตรา สยาม-แพร่
๔๖	๒๓๙๐ (๑๒๐๙)	๓๙	ใบบอก (สท.)	ใบบอกเมืองแพร่ เรื่อง บอกอาการป่วยของ พญาแพร่ลงมา กรุงเทพฯ	(๑)บอกอาการป่วย พญาแพร่ลงมา กรุงเทพฯ (๓)ร่างสารตราเจ้า พญาจักรี ถึงพระ ราชวงศ์เมืองแพร่ และ โปรดเกล้าฯ ให้หมอ ขึ้นไปรักษาพยาบาล	ใบบอก แพร่-สยาม สารตรา สยาม-แพร่

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๗	๒๓๙๑ (๑๒๑๐)	๒๐	สารตรา (สท.)	ร่างสารตรา	(๑)สารตราถึงกรมการ เมืองแพร์เรื่องตั้งพระ ยาราชวงศ์เป็นพญา แพร์ (๒)สารตราถึงเมือง แพร์เรื่องตั้งพระเมือง แก้วเป็นพระยาหอ หน้า (๓)สารตราถึงเมือง แพร์เรื่องตั้งนายน้อยสุ รียวงษ์เป็นพระยา ราชวงศ์ นายหนานขัด เป็นที่ราชบุตร และขุน นางตำแหน่งอื่น ๆ	สารตรา สยาม-แพร์ สารตรา สยาม-แพร์ สารตรา สยาม-แพร์

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๘	๒๓๙๑ (๑๒๑๐)	๒๒	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง เชียงใหม่เรื่องถอดพระ ยานครลำปางออกจาก ตำแหน่ง	(๑)ถึงเมืองลำปางเรื่อง ถอดพระยานครลำปาง และตั้งพระยาอุปราชา เป็นที่พระยานคร ลำปาง (๒)ร่างสารตรา ถึง เมืองลำปาง ตั้ง พระยาราชวงศ์เป็น พระยาราชบุตร เป็น พระยารัตนเมืองแก้ว เป็นพลุราชวงศ์ พญา ราชบุตรเป็นพญารัต นเมืองแก้ว (๓)ถึงเมืองเชียงใหม่ถึง เมืองเชียงใหม่ เรื่อง ถอดพระยานครลำปาง และตั้งพระยาอุปราชา เป็นที่พระยานคร ลำปาง	สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๔๙	๒๓๙๑ (๑๒๑๐)	๔๖	ใบบอก (สท.)	คัดบอกพญาน่าน	(๑)พญาน่าน เมือง น่าน ถึงพระยาพิชัย พญาเชียงของ ได้แต่ง ให้ขุนนางขึ้นไปสืบ ราชการเมืองลา เมือง พง เมืองสิบสองปันนา เมืองเชียงรุ่ง ได้ความ ว่ามารดาและน้องมหา วัง ซึ่งตกอยู่เมืองอังวะ นั้น ได้กลับมาถึงเมือง เชียงรุ่งแล้ว	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๕๐	๒๓๙๑ (๑๒๑๐)	๔๗	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึงพญา เชียงใหม่เรื่องตอบรับ บอกเรื่องให้ข้าราชการ ไปสืบข้อราชการเมือง เชียงรุ่ง	(๑)ถึงพญาเชียงใหม่ ตอบรับบอก เรื่องให้ ข้าราชการไปสืบข้อ ราชการเมืองเชียงรุ่ง และเมืองอังวะ (๒)ร่างสารตรา ถึง พญาเชียงใหม่ ตอบใ บอกในการกลับของ พญาเชียงใหม่ กับพระ ลำพูนปรึกษากันด้วย เรื่องจัดหาผู้ที่จะเป็น พระยาอุปราช สอบถามเรื่องช้าง มงคลที่นำมาทูลเกล้า ถวาย	สารตรา สยาม- เชียงใหม่ สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๕๑	๒๓๙๑ (๑๒๑๐)	๑๕๖	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพระยา จักรีถึงพระยาน่านว่า ด้วยเมืองเชียงรุ่งและ สิบสองปันนา	(๑)ถึงพญาน่าน ว่า ด้วยข้อราชการทาง เมืองเชียงรุ่ง และสอบ สองปันนา ให้พระยา พิชัยและพญาน่านกับ เมืองหลวงพระบางคิด ราชการเรื่องมหาไชย และพวกสิบสองปันนา	สารตรา สยาม-น่าน
๕๒	๒๓๙๑ (๑๒๑๐)	๑๘๘	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราสมุหนายก โกษาธิบดีถึงพระยา ตากเรื่องเตือนว่าถ้ามี ราชการติดต่อกับเมือง เกาะดําเลิมให้ไปถึง เฉพาะเจ้าเมือง	(๒)สารตราเจ้าพญา จักรี ถึงพญาน่าน พระ ยาหอหน้า ตอบทราบ เรื่องที่ได้แต่งให้ท้าว เพี้ยออกไปสืบราชการ ทางเมืองเชียงรุ่ง	สารตรา สยาม-น่าน

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๕๓	๒๓๙๒ (๑๒๑๑)	๒๐	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญา จักรีฯ ถึงเมือง พิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองพิจิตรเรื่องตั้งนาย เอี่ยมเป็นที่ขุนประมุข สมบัตินายอาการ ยาสูบ	(๒)ร่างหนังสือเจ้าคุณ สัสดี ถึงพระยานคร ลำปาง เรื่องให้ปล่อย แพไม้แสนชีลงมา กรุงเทพฯ (๓)ร่างหนังสือพระศรี เสนา ถึงพญาแพร์ เรื่องให้ปล่อยแพไม้ แสนชีขวามากรุงเทพฯ	สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม-แพร์
๕๔	๒๓๙๒ (๑๒๑๑)	๒๒	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพญาเชียงใหม่ เรื่องเจ้าเมืองเชียงใหม่ ให้แต่งชาวันนะเงี้ยวไป สืบราชการทางเมือง เงี้ยว	(๑)พญาเชียงใหม่ เจ้า เมืองเชียงใหม่ ให้แต่ง สาวันนะ สาंकุณณะ น้อยสิน พวกเงี้ยวไป สืบราชการทางเมือง เงี้ยวได้ความว่า เงี้ยว เมืองโลคาห้ามไม่ให้ ลูกค้าไปมาค้าขายทาง เมืองเมาะตำเลิม เมือง ยางแดง และมีกองทัพ เมืองปอน เมืองนอง บอน ยกมาเมืองโลคา มีชาวเจ้าอังวะจับเอา ตัวเจ้าเมืองแสนหวีไป ฆ่าเสีย เมืองแสนหวี เป็นกบฏต่อเมืองอังวะ ส่วนสาंकุณณะแจ้งว่า ไปสืบข่าวถึงเมืองกันตู่ เมืองหมอกใหม่ ได้ข่าว ว่าบุตรหลานเจ้าเมือง แสนหวีชื่อแสนหน่อ ฟ้าเป็นกบฏรบพุ่งกัน	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>แตกหนีไปเมืองโลคา ส่วนเมืองแสนหวีขอให้ กองทัพเมืองคางทก พันมาช่วยรักษาเมือง แสนหวี</p> <p>(๒)พญาเชียงใหม่บอก ลงมาว่าเจ็ยเมืองกันตู่ หนีมา ๑๓ ครั้ว ชาวเมืองเจ็ยวอดอยาก จึงพากันหนีมา</p> <p>(๓)พญาอุปราชา พญารัตตวนาเขต ถือ หนังสือบอกพญา เชียงใหม่ คุมเอาตัว อ้ายสามหมีมาแต่เมือง เชียงตุงสอบถามได้ ความว่าอุปราชาให้มา รับนางสุนันดา</p> <p>(๔)พญาเชียงใหม่บอก ให้พญาสิทธิวิสุทมงคล ถือนหนังสือลงมาว่า นายน้อยมหาวงค์แต่ง ให้ท้าวไซ หน่อคำไป สืบข่าวเมืองของเพราะ เห็นว่าราชบุตรเมือง เชียงรุ่งกับครั้ว ๑๒ พันนาประมาณ ๕๐๐๐ เศษไปอยู่เมือง ยอง และพญาของให้ ราชาบุญเรืองมาเจรจา กับท้าวไซว่าพญาของ</p>	<p>ไบบอก เชียงใหม่- สยาม</p> <p>ไบบอก เชียงใหม่- สยาม</p> <p>ไบบอก เชียงใหม่- สยาม</p>

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>นัดกับมหาไชไว้แต่ก่อนขอให้กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกไปตีเชียงตุง แต่เมื่อน่านยกทัพมาก่อนจึงไม่ได้มา พญาเชียงใหม่สืบได้ความว่ายอดเจดีย์วัดจอมทองหัก ฐานพระเจดีย์แยก พระพุทธรูปองค์ใหญ่พระเนตรตก พระพุทธรูปองค์เล็กตกจากแท่น กากับรุ่งดีกันพลัดตกลงที่เรือนมหาขนานตาย เมืองเชียงตุงต้องเกิดวิบัติต่างๆ พญาเชียงใหม่และบุตรหลานขอพระราชทานกองทัพไปตีเชียงตุง</p>	
๕๕	๒๓๙๒ (๑๒๑๑)	๒๓	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญาจักรีถึงพญาเชียงใหม่ เรื่องคนคร้ามหาไชยเมืองพงพากันหนีกลับไป	(๑)เจ้าพญาจักรี ถึงพญาเชียงใหม่ว่าด้วยแต่เดิมพญาเชียงใหม่เคยแจ้งมาว่าให้พญาสิทธิวิสุทธีมิงคลคุมเอาแผนที่เมืองเชียงตุงลงไปแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ มีการเกณฑ์คนไปรักษาเมืองเชียงราย และนายน้อยมหาวงศ์จะไปตีเมืองเชียงตุง กองทัพ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>เมืองน่านนำตัวมหาไชยไปเชียงใหม่ของ ราชบุตรเมืองเชียงรุ่งกับคร้ว ๑๒ พันนา ห้าพันเศษไปอยู่เมืองยอง พญาเชียงใหม่สืบได้ความว่าเมืองเชียงตุงเกิดวิบัติต่างๆ พญาเชียงใหม่จึงขอพระราชทานยกกองทัพไปตีเมืองเชียงตุง เป็นต้น</p> <p>(๒)เจ้าพญาจักรี เรื่องพญาลำปาง(น้อยอิน) ถึงต้องโทษถูกคุมตัวและถึงแก่กรรมที่กรุงเทพฯ เจ้าพนักงานจัดแจงศพไว้ที่วัดบางลำพู พญาลำปางแจ้งว่าเมื่อถึงแก่กรรมแล้วจะขอลากลับขึ้นมาบ้านเมือง</p> <p>(๓)พญาเชียงใหม่บอกข้าราชการที่พทางเมืองเชียงตุง โดยแจ้งไปที่เมืองตากและให้รายงานไปยังราชสำนักกรุงเทพฯ โดยด่วน</p>	<p>สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง, ลำพูน</p> <p>สารตรา สยาม- เชียงใหม่</p>

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					(๔)หนังสือออกญาราช สุภาวดีฯ มายังพญา เชียงใหม่ ด้วยมีข้อ ราชการทางเมืองเชียง ตุงให้พญาสิทธิวิสุทต กลงไปแจ้งข้อ ราชการ พญาวิสุทต กลงไปถึงกรุงเทพฯ แรม ๑๔ ค่ำเดือน๙ ได้ นำหนังสือบอกขึ้น กราบบังคมทูลพระ กรุณาโปรดเกล้าให้มี ตราตอบพญาเชียงใหม่ ได้พระราชทานชาด อย่างตีหนึ่งจำนวน ๑๐๐ ท่อ เลื่อยใหญ่ ๓ ปีน ฝากขึ้นมาให้พญา เชียงใหม่	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๕๖	๒๓๙๒ (๑๒๑๑)	๒๕	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญา จักรีฯ ถึงพระยานคร เชียงใหม่ เรื่องยางแดง ชมเหงรบกวน บ้านเมืองและพันทาง ผู้คนตายเป็นอันมาก เจ้าเมืองอังวะให้เกณฑ์ กองทัพยกมาตีเมือง ยางแดง	(๑)เจ้าพญาจักรี ถึง พระยานครเชียงใหม่, ลำปาง,ลำพูน เรื่อง เมืองยางแดงชมเหง รบกวนบ้านเมือง แล พันทางผู้คนตายเป็น อันมาก เจ้าเมืองอังวะ ให้เกณฑ์กองทัพ ยก มาตีเมืองยางแดง	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน
๕๗	๒๓๙๒ (๑๒๑๑)	๓๐	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราเจ้าพญา จักรีถึงพระยาศรีสห เทพ	(๑)เจ้าพญาจักรี ถึง พระยาศรีสหเทพ ให้ พาครอบครัวมหาไชย และสิบสองปันนาให้	สารตรา สยาม-น่าน

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					มาตั้งอยู่ ณ เมืองน่าน กับให้พญาน่านจ่าย เสบียงอาหารให้ ครอบครัวมหาชัย และ สิบสองปันนา (๒)ร่างตรา เจ้าพระยาบดินเดชา ถึงพระยาศรีสเทพ ว่าครอบครัวมหาไชย ระสำระสายนั้นให้ไต สวนว่าผู้ใดให้มหาชัย พาครอบครัวไปไว้ที่ เมืองภูคา ถ้าได้ตัวให้ คุมลงไปกรุงเทพฯ	สารตรา สยาม-น่าน
๕๘	๒๓๙๒ (๑๒๑๑)	๓๑	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพญาน่าน	(๑)พญาน่าน พวกฮ่อ กับถือปรึกษากันว่า ถ้า บ้านเมืองราบคาบแล้ว จะคุมเอาดอกไม้เงิน ทอง มาเป็นเครื่อง บรรณาการ และได้จัด ช้าง ม้า โค กระบือ ต่างออกไปรับ ครอบครัวมหาไชย	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๕๙	๒๓๙๒ (๑๒๑๑)	๓๔	ใบบอก (สท.)	ใบบอกพระรัตนเมือง แก้ว	(๑)พระรัตนเมืองแก้ว บอกข่าวราชการต่างๆ ถึงพระยาศรีสหะเทพฯ เมืองน่านเรื่องราชการ ทัพเมืองเชียงตุง (๓)พญาเชียงใหม่ พญาอุปราช แจ้งเรื่อง พญาเชียงตุงป่วยเป็น วิณโรค พญาราชบุตร และพญารัตนเมือง แก้วเมืองเชียงรายป่วย เป็นไข้	ใบบอก น่าน-สยาม ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๖๐	๒๓๙๓ (๑๒๑๒)	๕	ใบบอก (สท.)	สำเนาใบบอกพญา เชียงใหม่ เรื่องเมืองอัง วะยกทัพมาตั้งอยู่ที่ เมืองปุ เมืองสาต	(๑)พญาเชียงใหม่ เรื่อง เมืองอังวะยกทัพมา ตั้งอยู่ที่เมืองปุ เมือง สาต และเมืองต่วน ว่า จะยกมาตีเมือง เชียงใหม่ และว่าเมือง อังวะจะแต่งทูตมา พูดจาเรื่องเขตแดน เมืองเชียงแสน (๒)สำเนา ใบบอก พญาเชียงใหม่ ขอให้ พระยาราชสุภาวดี ทำ หนังสือเรื่องจามเทวี วงศ์ ซึ่งส่งมากับใ บบอกทางราชการขึ้น ทูลเกล้าฯ ถวาย	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๖๑	๒๓๙๓ (๑๒๑๒)	๖	ใบบอก (สท.)	คัดบอกพญาเชียงใหม่ ชี้แจงรายการที่นายทัพ นายกอง ยกไปตีเมือง เชียงตุง	(๑)ใบบอกพญา เชียงใหม่ ชี้แจง รายการที่นายทัพ นายกอง ยกไปตีเมือง เชียงตุง เรื่องเมืองอัง วะรบกับเมืองนาย เมืองแสนหวิ และ บัญชี จำนวนอาวุธ ซึ่ง พระราชทานไว้สำหรับ เมืองเชียงใหม่ นคร ลำปาง	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๖๒	๒๓๙๓ (๑๒๑๒)	๒๖	ใบบอก (สท.)	คัดบอกถึงมหาดไทย เรื่องพระยารัตนเมือง แก้วลงมาเฝ้าแจ้งข้อ ราชการ	(๑)ใบบอกพญาน่าน ถึงมหาดไทย เรื่องพระ ยารัตนเมืองแก้ว พระยาหอหน้าลงมา เฝ้าแจ้งข้อราชการและ เรื่องพญาน่านถวาย ช้างพลายงาชั้น ๑ ช้าง กับังงาช้าง ๒ กิ่ง กับขอ พระชัยราชาเป็นพระ ยาหอหน้าเมืองเทิง ขอ นายน้อยมูลเป็นพระ ยาเชียงแขงและ รายงานจำนวน ประชากร	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๖๓	๒๓๙๓ (๑๒๑๒)	๓๖	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเรื่องให้นายน้อยดู่และหนานอริยวงษ์นำมหาไชยเจ้าเมืองพงลงมาเฝ้า	(๑)ใบบอกพญาน่านเรื่องให้นายน้อยดู่และหนานอริยวงษ์นำมหาชัยเจ้าเมืองพงและท้าวขุนเมืองสืบสองปันนากับเครื่องราชบรรณาการ ลงมาเฝ้าทูลละออง	ใบบอก น่าน-สยาม
๖๔	๒๓๙๓ (๑๒๑๒)	๓๙	สารตรา (สท.)	สารตราถึงพญาน่านตอบรับบอกเรื่องนายน้อยดู่ เฝ้าแจ้งข้อราชการ	(๑)เจ้าพญาจักรีฯ ถึงพญาน่าน ตอบเรื่องได้รับใบบอกเรื่องนายน้อยดู่ กับพระยารัตนะเมืองแก้วพามหาชัย เจ้าเมืองพงกับท้าวขุนเมืองสืบสองปันนา เฝ้าแจ้งข้อราชการ	สารตรา สยาม-น่าน
๖๕	๒๓๙๓ (๑๒๑๒)	๔๐	สารตรา (สท.)	คัดบอกเรื่องบอกส่งคำให้การท้าวพระยาเมืองพงและส่งนางบุตรคำภรรยามหาไชยลงมาให้แม่ทัพ	(๑)พระยารัตนะเมืองแก้ว เมืองน่าน บอกส่งคำให้การท้าวพระยาเมืองพง เมืองแวนและส่งนางบุตรคำภรรยามหาชัย ลงมาให้แม่ทัพ	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	พ.ศ. (จ.ศ.)	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๖๖	๒๓๙๓ (๑๒๑๒)	๔๑	สารตรา (สท.)	สารตราถึงพญาน่าน ตอบเรื่องนายน้อยด้อย นำมหาไชยเจ้าเมืองพง ลงมาเฝ้า	(๑)สารตราพญาจักรี ถึงพญาน่านตอบรับใบบอก ให้พญาน่านพาตัวมหาไชยกับท้าวขุน นายครีวพวกลือลงไปพร้อมพญาศรีสหเทพ พร้อมของทูลเกล้าฯ ถวายนั้นได้นำขึ้น ทูลเกล้าฯ ถวายแล้วสำหรับ อุปราชา มหา ไช ท้าวขุนนายครีว พวก สิบสองปีนนาจะ ทรงพระราชดำริ ประการใดจะมีตรา โปรดขึ้นมาครั้งหลัง	สารตรา สยาม-น่าน

รัชกาลที่ ๔

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑	๒๓๙๔ (๑๒๑๓)	๓	ใบบอก (สท.)	เรื่องใบบอก เมืองพิชัย	(๑)เมืองพิชัยส่งเรื่องเมือง น่านรายงานราชการทาง เมืองหลวงพระบาง เชียงรุ่ง และสิบสองปันนา กับว่า ด้วยข่าวราชการทางเมือง พม่า	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๒	๒๓๙๔ (๑๒๑๓)	๗	ใบบอก (สท.)	ใบบอก	(๑)สารตรา ร.๔ โปรดเกล้าให้เรียกชื่อตำแหน่ง “พระยารัตนเมืองแก้ว” เป็น “พระยาบุรีรัตน” ถ้ามีหนังสือราชการส่งไปราชสำนักสยามให้ลงชื่อว่าพระยาบุรีรัตนทุกครั้ง โปรดเกล้าให้ประกาศเรียกพระยารัตนเมืองแก้วให้เรียกว่า พระยาบุรีรัตนจงทุกเมือง (๒)ใบบอกเมืองลำพูน พระยานครลำพูนถวายน้ำรักเสื่อ หมอนขวานและหมี ๑ ตัว (๓)ร่างสารตรา ถึงพญาลำพูน พระยาอุปราชา พระยาบุรีรัตน เมืองนครลำพูน ตอรับหมี และให้ผู้นำส่งหมีรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา รวมถึงกราบถวายบังคมพระบรมศพในพระบรมโกศ ร.๔ ตรัสถามถึงสารทุกข์พญาลำพูน พญาบุรีรัตน พญาราชบุตร	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำพูน, ลำปาง ,น่าน ใบบอก ลำพูน- สยาม สารตรา สยาม- ลำพูน
๓	๒๓๙๔ (๑๒๑๓)	๘	ใบบอก (สท.)	เรื่องร่าง สารตรา	(๑)ถึงพระยาราชวงศ์ พระยาราชบุตร เมืองน่าน เติมพญาน่านบอกลงไปว่าได้ให้คนไปสืบราชการที่เมืองลาธาบุตรไปถึงเมืองอังวะ ทราบว่าท้าว พญา นาย	สารตรา สยาม-น่าน

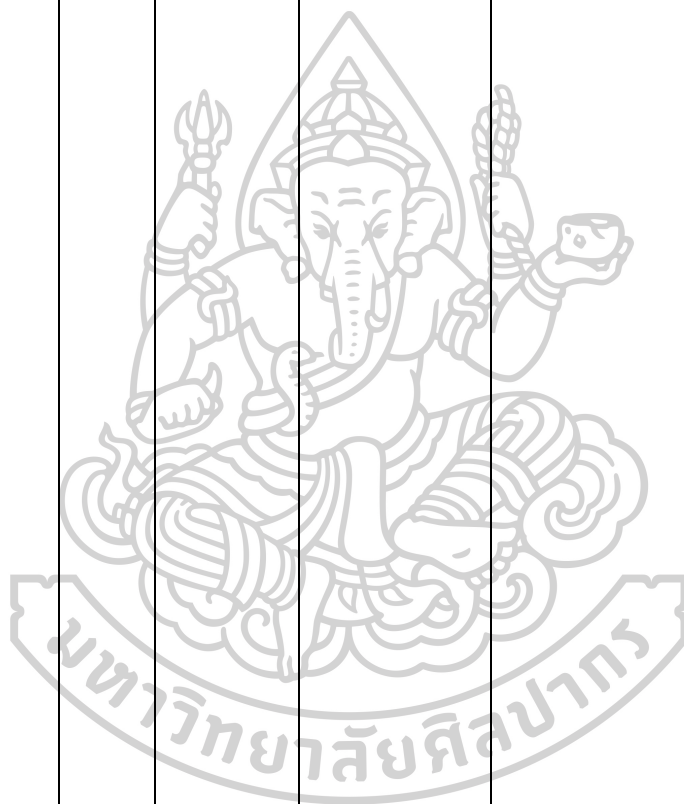
ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>ครีว และบุตรภรรยาหมา ไชยแยกย้ายอยู่ตาม บ้านเมืองและได้ไปสืบ ราชการทางเมืองสิบสอง ปันนา มหาไชยจะขอ ติดตามครอบครัวคืนมา พระเจ้าอยู่หัวในพระบรม โกศ(ร.๓) มีตราขึ้นมาถึง เมืองน่าน หลวงพระบาง เชียงใหม่ ให้ไปสืบราชการ ที่เชียงตุง เชียงรุ่ง แต่ทั้ง สามเมืองยังไม่ได้รายงาน ข้อราชการกลับไป ช่วงนี้ สยามผลัดแผ่นดินใหม่ ราช สำนักสยามจึงแจ้งเรื่องการ สวรรคตของ ร. ๓ และ พระราชพิธีบรมราชาภิเษก ของ ร. ๔ และการว่า ราชการเกี่ยวกับเมืองน่าน หลวงพระบาง สิบสองปัน นา เรื่องมหาไชยอุปราช เมืองเชียงรุ่งที่มาพึ่งพระ บรมโพธิสมภาร ร.๔ (๒)ร่างตราถึงพระยา ราชวงศ์ พระยาราชนบุตร เมืองน่าน พญานครสวรรค์ บอกลงไปว่าพญาน่านแต่ง ให้นายน้อยคำพง หอหน้า เมืองเชียงของลงไปสยาม แต่เกิดป่วยไข้อยู่ที่ นครสวรรค์ ได้ให้หมอ</p>	<p>สารตรา สยาม-น่าน</p>

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>รักษาแล้วแต่อาการไม่ดีขึ้น ทำยที่สุดถึงแก่กรรม ครั้น พญารัตนเมืองแก้วลงไปถึง สยาม พระเมืองราชา พญาทนิยวุฒิก่ป่วยไข้ยังไม่ ฟื้นได้รักษาก็ถึงแก่กรรม อีก จึงได้จัดการเรื่องพิธีศพ แต่ศพนายน้อยคำพง หอ หน้าเมืองเชียงของยังไม่ได้ เผา ร.๔ จึงพระราชทานผ้า ไตรเครื่องเขียน สิ่งของ มา พร้อมด้วยพญานครสวรรค์ กรมการจัดการเรื่องเผาศพ พญารัตนเมืองแก้วขอ พระราชทานศพกลับเมือง น่าน (๓)ถึงพระยาราชนวงศ์ พระ ยาราชนบุตร เมื่อน่าน ขณะที่มาหาไชยเดินทางไป สยาม พวกหัวขุนเมืองพง กล่าวหาว่าพระพิชัยราชา พระเมืองราชากับพวกกริบ เอาทรัพย์สินของมหาไชย ไว้ให้เร่งเอาทรัพย์ของคืน มาให้มหาไชย หากไม่คืน จะส่งคนมาจัดการและจะ ทูลเกล้าให้ทรงทราบ มี รายการสิ่งของมหาไชย ด้วย</p>	<p>สารตรา สยาม-น่าน</p>

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔	๒๓๙๔ (๑๒๑๓)	๔๓	สารตรา (สท.)	ตั้งบ้านชีควาย เป็นเมืองหล่ม สัก ร้างตอไบ บอกพระยา นครลำปาง	(๒)สารตราถึงเมืองลำปาง ด้วยบอกลงไปว่าฝนแล้ง ราษฎรอดอยากต้องเข้าป่า หาหมันกลอยทานต่างข้าว ระส่ำระสายไปหลายที่ ทรง สงสารราษฎร แต่เรื่อง ราชการให้พญาลำปางสืบ สารเอาตัวเล็กกลับมาอยู่ ตามภูมิลำเนาเดิม เมือง ลำปางมีที่นาหลายแขวง หลายตำบลให้อุตสาหะทำ นาปรัง ปลุกข้าวโพดบนเขา และเรื่องเมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ยกทัพไปตี เมืองเชียงตุง	สารตรา สยาม-น่าน
๕	๒๓๙๔ (๑๒๑๓)	๑๔๑	ใบบอก (สท.)	พญาแพร์คุม เอาไม้สักและ ผ้าขาวมา ทูลเกล้าฯ ถวายใน พระบรมศพ ร. ๓	(๑)ใบบอกพญาแพร์พระยา ทอหน้าและพระยาราชวงศ์ กราบเรียนพญา ลูกขุน เรื่องคุมไม้ขอนสักและผ้า ขาวมาทูลเกล้าฯ ถวายใน การพระบรมศพ ร. ๓	ใบบอก แพร์-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๖	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๕	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง แพร่	(๑)เมืองแพร่ บอกลงมาว่า ได้ถวายผ้าสบงในการพระ ศพ ร.๓ และสยามมีท้อง ตราแจ้งข่าวอังกฤษยก กองทัพเรือมาตีเมืองมัตตะ มะ เมืองอย่างกึ่งได้แล้วโดย ส่งกำปั่นออกไปสืบข่าวที่ เมืองสิงห์โบรา เมืองเกาะ หมาก ส่งกองลาดตระเวน ไปเมืองมะริด ทวาย เมาะ ตำเลิม อังกฤษบีบบังคับ จ่ายเงินทุนเสบียงและ ค่าจ้างทหารและกำปั่นรบ กำปั่นไฟ ๒๕ ลำ หากไม่ ยอมจะยกกองทัพไปให้ถึง อังวะ สยามเห็นว่าอังกฤษ รบกับอังวะครั้งนี้จะยึดเอื้อ หัวเมืองขึ้นจะระส่ำระสาย สยามกล่าวถึงสงครามเชียง ตุงครั้งก่อนว่าพ่ายแพ้ เพราะแตกสามัคคี ครั้งนี้ จะให้กองทัพสยามไปร่วม รบด้วย เมืองแพร่รับทราบ ตามท้องตราและจะ ตระเตรียมกองทัพ เสบียง อาหารไว้สำหรับการทำศึก พร้อมกับหัวเมืองล้านนา ทั้งปวง เมืองแพร่แจ้งเรื่อง เชียงใหม่ส่งข่าวคำฤๅท้าว อินท ไปสืบราชการที่เมือง พง แวะพักที่เมืองมางก่อน	ใบบอก แพร่-, สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>และรายงานเรื่องอังกฤษ รบพม่า รายงานเรื่องดิน ฟ้าอากาศ การทำมาหากิน ของราษฎร</p>	

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๗	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๑๗	ใบบอก (สท.)	คัดบอกพระยา สีหราชฤทธิไกร	(๑)บอกลงมาราชสำนักสยาม ว่าเจ้าพระยายมราชไปจาก เมืองตากเมื่อวันแรม ๖ ค่ำ เดือน ๑ ถึงเมืองเชียงใหม่ ขึ้น ๑๑ ค่ำเดือน ๒ ได้ ปรึกษาพญาเชียงใหม่ พญาอุปราช พญาบุรีรัตน พญาราชบุตร เรื่องยกทัพ ไปตีเชียงตุง พญาเชียงใหม่ แจ้งว่าได้เกณฑ์ไพร่พลไว้ ๑๐,๕๐๐ คน พร้อม ศาสตราวุธแต่ฝนแล้งราษฎร ทำนาไม่ได้ผล ข้าวเก่าก็มี น้อย หากจะยกทัพเกรงว่า จะขัดสนเรื่องอาหาร เจ้าพระยายมราชไม่ ไว้วางใจเรื่องนี้จึงให้นาย ทัพนายกองออกสืบถาม ราษฎรก็ได้ความตรงกัน และแจ้งราชการทางเมือง หลวงพระบาง ส่วนกรม หลวงวงศาธิราชสนิทยก ทัพไปถึงท่าอิฐวันแรม ๑๒ ค่ำ เดือน ๒ ไปถึงเมือง แพร่วันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๒ หากจะยกทัพจากเมือง แพร่ขึ้นไปจะมีกำหนดวัน ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ และยัง ทัพที่เชียงใหม่ของ	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๘	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๑๘	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึง เมืองยโสธร	<p>(๒) สารตราถึงเมืองลำปาง กล่าวว่าตำแหน่งพญา ราชวงศ์ พญาราชบุตรว่าง อยู่ให้พญาลคอรตรีกตรอง ตรวจสอบจะยกเอาบุตร คนใดเป็นที่ราชวงศ์ พญา บุรีรัตน์ได้ก็ให้ว่าที่บังคับ บัญชาไปพลางๆ ถึง เทศกาลก็ให้พญาลคอรพา ตัวไปเข้าเฝ้า รับ พระราชทานแต่งตั้งยศและ ศักดินา ณ กรุงเทพฯ และ เมืองลำปางขอรับ พระราชทานสิ่งของไปใช้ กับบ้านเมือง</p> <p>(๓) สารตราถึงพระยาพิชัย พญาราชบุตร ญาติพี่น้อง เมืองน่าน ด้วยบอกลงไป ว่าหลวงสี่สตีไปสืบราชการ เมืองลำปาง ถือนั่งสื่อ เสนาบดีเมืองหลวงพระ บางลงมาถึงพระยาพิชัย เรื่องราชการเมืองหลวง พระบาง เมืองเชียงขวาง เมืองเชียงรุ่งและราชบุตร เมืองเชียงรุ่ง มีหนังสือและ ฝากสิ่งของมาถึงมารดา พี่สาวและน้องสาวและขอ อุปราชามาบรรดาที่น้องไป อยู่บ้านเมืองตามเดิม เมือง พิชัยได้แต่งคนไปสืบ</p>	<p>สารตรา สยาม- ลำปาง</p> <p>สารตรา สยาม-น่าน</p>

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๐	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๒๑	ใบบอก (สท.)	เรื่องคัตบอก เมืองพิชัย	(๑)เมืองพิชัย ส่งใบบอก เมืองแพร์ เมืองน่าน ว่า ด้วยราชการทางเมืองพงว่า พญาหลวงทำ พญาคำลี ไพร่ลื้อ ๑๑ คน ลงมา ต้อนรับทำขวัญมหาไชย ณ เมืองน่าน และแจ้งข่าว เมืองเชียงรุ่งถูกตีแตก มารดา อุปราชาพา ครอบครัวมาพึ่งเมืองหลวง พระบาง มหาไชย ท้าวขุน มาพึ่งเมืองน่าน ราชบุตร ลงไปเฝ้าเจ้าวงวราฯ ตั้งราช บุตรเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่ง และคิดจะจัดเครื่อง บรรณาการมาขอมารดา อุปราชา มหาไชยกลับไป เมืองน่านแจ้งเรื่อง จัดเตรียมข้าวสารที่เมือง หลวงภูคาและกำหนดยก ทัพจากเมืองน่าน เมือง แพร์แจ้งเรื่องแต่งคนไปสืบ ราชการทางเมืองเชียงราย ได้ความว่าเจ้าอังวะเกณฑ์ พม่ารักษาเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง เชียงแขง และบอก กำหนดการยกทัพไปช่วย เมืองเชียงใหม่	ใบบอก แพร์-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๑	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๒๒	ใบบอก (สท.)	แปลใบบอก เมืองน่าน	(๑)ใบบอกเมืองน่านว่าด้วย ราชการทางเมืองลา เมือง พง บุตรภรรยา มหาไชย เมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนา ทำวพญาได้มารับขวัญมหา ไชยที่เมืองน่านตาม ประเพณี รายงานเรื่อง หนังสือจากเชียงรุ่งมาถึง มหาไชย (๒)คัดบอกเมืองแพร่ว่า ด้วยพม่าเกณฑ์คนมารักษา เมืองเชียงตุง เมืองเชียงรุ่ง เมืองเชียงแขง แล้วถอนคน ที่รักษาเมืองเชียงตุง กลับไปเพราะพม่ากับ อังกฤษเกิดรบกัน	ใบบอก น่าน-สยาม ใบบอก น่าน-สยาม
๑๒	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๒๓	สารตรา (สท.)	เรื่องร่าง สารตราถึงเจ้า ราชบุตร	(๓)สารตราเจ้าพญาจักรีถึง พระยาหอหน้า พระยา ราชวงศ์ เมืองน่าน โปรด เกล้าฯ เลื่อนเจ้าพระยา ราชบุตร เลื่อนเป็นที่เจ้าบุรี รัตน์ ตั้งพระยาศรีสองเมือง เป็นที่เจ้าพระยาราชาบุตร และแต่งตั้งพญาน่านเป็น “เจ้านันทวรฤทธิเดชา” พร้อมกับพระราชทาน เครื่องยศ (๔) สารตราถึงพระยาหอ หน้า พระยาราชาวงศ์เมือง น่านโปรดเกล้าฯ ตั้งนาย หนานวิฑูร เป็นที่พระหอ	สารตรา สยาม-น่าน สารตรา สยาม-น่าน

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					นำ พระเมืองไฉเป็นที่หลวง ราชวงศ์เมืองเชียงของ (๕) สารตราถึงพระยาหอ หน้า พระยาราชวงศ์ และ แสนท้าวพระยาลาวเมือง น่าน โปรดเกล้าฯ ตั้งให้ พระยาพิชัยราชา เป็นที่ พระยาพิชัยสงคราม พระ เมืองแก้ว เป็นที่พระยาวัง ซ้าย นายสุทธีสาร เป็น พระยาสุริยะ นายอัทวงศ์ เป็นที่พระยาพิชัยราชา นายหนานอ๊ะเป็นที่พระ เมืองไชย	สารตรา สยาม-น่าน
๑๓	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๓๓	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง พระยาราชสีห์ ราชฤทธิไกร	(๑)สารตราเจ้าพญาจักรีถึง พระยาสิห์ราชฤทธิไกร ให้ กราบทูลพระเจ้าน้องยา เธอ กรมหลวงวงศาฯ เรื่อง พญาเชียงใหม่ส่งใบบอก รายงานไปยังราชสำนัก เรื่องแต่งตั้งท้าวคำถา ท้าว อินท พญาสิทธิมงคลไปสืบ ทางเมืองเมาะดำเลิม เข้า ทางเมืองมาง พญามา งห้ามไว้เพราะราชบุตร เมืองเชียงรุ่งกู้เงินชาวอังวะ เป็นค่าสินบนให้พม่า แต่งตั้งตนเป็นพญาเชียงรุ่ง ราชบุตรรบพวกฮ่อแล้ว ท้าวพญาเชิญเข้าเมืองเชียง รุ่ง จะนำบรรณาการมา	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>กรุงเทพฯ เพื่อขอนำ ครอบครัว มารดา มหาไชย กลับเชียงรุ่ง ร.๔ ไม้ไว้ใจ ราชบุตรเชียงรุ่งเท่าใดนัก ถ้าคุณบรรณาการมาถึง เมื่อใดให้กรมหลวงวงศา จัดแจงว่ากล่าวกับฮ่อให้ลง ไปเข้าเฝ้า ณ กรุงเทพฯ (๒)ถึงพระยาสิทธิ์ราชฤทธิ ไกร ให้กราบทูลพระเจ้า นียงยาเฮอ กรมหลวงวงศา ฯ ทรงดักเตือนด้วย ราชการทางเชียงตุง และ เหตุการณ์ทางเมือง เชียงใหม่ฝนแล้งราษฎรทำ นาได้ผลผลิตน้อย ร.๔ ทรง ต่อว่าพญาอุปราชเมือง เชียงใหม่ไม่เขียนใบบอก รายงานเกี่ยวกับการยกทัพ ตีเชียงตุงส่งมาแต่เรื่อง เสปียงไม่เพียงพอและต่าง คนมารายงานราชการก็สืบ ความไม่รู้เรื่อง เมือง เชียงใหม่มีใจตัดคู่ทาง กองทัพสยามยกไปตีเชียง ตุงหรือไม่ จึงอ้างเรื่อง เสปียงไม่เพียงพอ</p> <p>(๓)ถึงเจ้าพระยามรราช เรืองเจ้าเมืองกรมหัวเมือง ต่าง ๆ มีบอกลงมา กรุงเทพฯ ให้เจ้าพระยา</p>	<p>สารตรา สยาม- พระยาสิทธิ์ ราชฤทธิ ไกร</p> <p>สารตรา สยาม- เจ้าพระยา ยมราช</p>

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					<p>ยามราช หรือแม่ทัพฉีก อ่านแล้วบันทึกให้บอกลง มาพร้อมด้วยความเห็นของ แม่ทัพนายกอง (๔)ถึงเมืองเชียงใหม่ ตอบ รับบอกว่าด้วยเรื่องราษฎร ได้รับความอดอยาก เพราะ ฝนแล้ง และให้พระยา อุปราชพร้อมด้วยบุตร หลานพญาเชียงใหม่ พระ ยานครลำปาง พญาลำพูน พญาแพร์ เร่งไปเฝ้าคิด ราชการกับพระเจ้าน้องยา เธอกรมหลวงวงษาราช สนิท</p>	<p>สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง, ลำพูน,แพร์</p>
๑๔	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๓๕	ใบบอก (สท.)	เรื่องสำเนาแปล ใบบอก	<p>(๑)ใบบอกเมืองเชียงใหม่ ว่าด้วยเรื่องไม่ไว้ใจแก่ ราชการได้แต่งให้เงี้ยว ปลอมเป็นยางแดงเข้าไป สืบราชการเมืองเงี้ยว พญา ยมราชยกทัพขึ้นไปถึง เชียงใหม่เป็นฤดูเกี่ยวข้าว จึงหยุดทัพที่เชียงใหม่ ๑ เดือน ๗ วัน เมืองเชียงใหม่ สนับสนุนเสบียงเลี้ยง กองทัพ ๗,๑๖๔ ถึง ราชการทัพเมืองเชียงตุง สืบได้ความว่ามหาขนานส่ง หนังสือถึงโปพมาขอให้งด เรื่องการยกทัพไปช่วยเชียง ตุงเพราะไม่มีเสบียงอาหาร</p>	<p>ใบบอก เชียงใหม่- สยาม</p>

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๖	๒๓๙๕ (๑๒๑๔)	๑๕๓	สารตรา (สท.)	พระยาลคอร ลำปางจัดผ้า ขาวมอบให้พระ ยาราชวงศ์ พระ ยาบุรীরัตน์มา ถวายในการ พระบรมศพ และถึงแก่กรรม	(๑) เจ้าพญาจักรีฯ ถึงพระ ยานครลำปาง พระยาราช บุตร เมืองนครลำปาง ด้วย บอกลงไปเรื่องสืบราชการที่ เมืองเชียงแสนและการ เกษตรกรรมของราษฎร สยามแจ้งเรื่องตอบรับ เครื่องราชบรรณาการที่ พระยาราชวงศ์ พระยาบุรี รัตน์ นำลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย กับแจ้งเรื่องพญา ราชวงศ์และพญาบุรีรัตน์ ป่วยถึงแก่กรรมให้ พญาลคอรติดตามเลกมา อยู่ประจำบ้านเมืองและ ดูแลราษฎรทำไร่นานา	สารตรา สยาม- ลำปาง
๑๗	๒๓๙๖ (๑๒๑๕)	๓	สารตรา (สท.)	คัดบอกข้อ ราชการทัพ เมืองเชียงตุง	(๓)ว่าด้วยข้อราชการทัพ เมืองเชียงตุง ทรงมีรับสั่งให้ ทัพกรมหลวงวงศาฯ กลับ ลงไปเฝ้าทูลละอองฯ เพราะเป็นฤดูฝน ไพร่พลใน กองทัพป่วยเจ็บมาก นาง ปิ่นแก้วมารดาอุปราชามี หนังสือมาว่าฮ่อที่คุม บรรณาการลงมาเกิดปะทะ กับลาวเมืองหลวงพระบาง (๔)ตอบหนังสือพญาน่านมี ไปถึงมหาไชย ๒ ฉบับ	ไบบอก เชียงใหม่- สยาม ไบบอก สารตรา สยาม-น่าน

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๘	๒๓๙๖ (๑๒๑๕)	๑๒	ใบบอก (สท.)	คัดบอกพระยารามกำแหง	(๑)พระยารามกำแหง บอกส่งมหาไชย ถึงอุปราชาและพญาน่าน ๒ ฉบับว่าด้วยข้อราชการทัพทางเมืองเชียงตุง เชียงรุ่ง	ใบบอก น่าน-สยาม
๑๙	๒๓๙๖ (๑๒๑๕)	๑๙	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึงหัวเมืองต่าง ๆ เกณฑ์เข้ากระบวนทัพ	(๑)ถึงหัวเมืองต่าง ๆ มีเมืองชัยนาท นครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก ตาก กำแพงเพชร เกิน เรื่องเกณฑ์เลขเข้ากองทัพกรมหลวงวงศาฯ และทัพเจ้าพระยามรราชยกขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง	สารตรา สยาม- ลำปาง
๒๐	๒๓๙๖ (๑๒๑๕)	๓๓	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงพระยาศรีหราช ธิไกร	(๓)ถึงพญาลำปาง พญาลำพูน เรื่องให้เชิญกรมหลวงวงศาฯ เสด็จกลับกรุงเทพฯ และเจ้าพระยามรราชยกทัพลงมาตั้งอยู่ที่บ้านท่าอิฐ แขวงเมืองอุตรดิตถ์ ให้พระยาสิทธิ์ไกรตั้งอยู่ที่เชียงใหม่ บำรุงกำลังไว้รบกับเชียงตุงในฤดูแล้ง (๔)ถึงพญาเชียงใหม่ ว่าถ้าทัพกรุงยกบุกขึ้นมา เมื่อใดให้จับบุตรหลานญาติพี่น้องทั้งสามเมือง รีบไปบรรจบกองทัพที่ยกไปตีเชียงตุง ให้สำเร็จในคราวเดียวกัน	สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม- เชียงใหม่

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					(๙)เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพญาเชียงใหม่เป็นเจ้าพญาเชียงใหม่ พร้อมทั้งพระสุพรรณบัตรจารึกพระนาม	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๒๑	๒๓๙๖ (๑๒๑๕)	๓๕	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอก	(๑)พญาเชียงใหม่ถึงเจ้าพระยามราช ว่าด้วยเรื่องถอยทัพมาตั้งอยู่ที่บ้านทำอิฐแล้ว และกำลังจัดคนไปสืบราชการอยู่ยังไม่กลับมา เมื่อได้รับความจากผู้สืบกลับมาให้การ เมื่อใดแล้วจะแจ้งให้ทราบภายหลัง	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๒๒	๒๓๙๖ (๑๒๑๕)	๑๓๕	สารตรา (สท.)	สำเนาหนังสือ ท้องตราและ สารตราถึง เจ้าพระยาม ราชเรื่อง ราชการทัพ เชียงตุง	(๑)หนังสือพระยาศรี หราชฤทธิไกร ฯ บอ มายังพระยามหาอำมาตย์ฯ เรื่องเชิญท้องตราพระ ราชสีห์และสำเนาดราไปถึง เจ้าพระยามราชและเมือง เชียงใหม่, ลำปาง, ลำพูน เรื่องสืบราชการศึกเมือง เชียงตุงเชียงรุ่ง (๒)หนังสือเจ้าพระยาม ราชา มีถึงพระยามหา อำมาตย์ฯ เรื่องขอให้นำ กราบบังคมทูลข่าวการสืบ ราชการศึกการปฏิบัติ ราชการทัพทางเมืองเชียง ตุง เชียงรุ่ง และเหตุการณ์ สำคัญที่พระเจ้านองยาเธอ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					กรมหลวงวงษาฯ ลงมาเฝ้า ไม่ได้ และได้นำส่งเมือง เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ทราบด้วย (๓)สำเนาแปลหนังสือพญา น่านถึงราชบุตรเรื่องคุมฮ่อ และทำวพระยาหัวเมือง จากเมืองพงไปไว้เมืองน่าน	ไบบอก น่าน-สยาม
๒๓	๒๓๙๖ (๑๒๑๕)	๒๐๓	สารตรา (สท.)	ร่างตราเรื่อง ราชฎรร กล่าวโทษ ข้าหลวงเดิน สวนจากแขวง	(๒)หนังสือเจ้าพระยานิกรบ ดินทราฯ ถึงพญาแพร์ พระ ยาหอหน้า เมืองแพร์เรื่อง ให้จัดหาช้างซึกลาก เสากระโดงที่ป่าแขวงเมือง แพร์และให้แสนชีขวาและ พวกคุมช้างขึ้นมาซึกลาก	สารตรา สยาม-แพร์
๒๔	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๑	ไบบอก (สท.)	สำเนาแปลไบ บอกเมืองน่าน	(๑)เมืองน่าน มีียงเมืองพิชัย ว่าพญาเชียงของส่งหนังสือ เขียนในปล้องไม้ไผ่ มีความ ว่า เจ้าเมืองเชียงรุ่ง จะแต่ง ทำวขุนนำบรรณาการลงมา ขอมารดากับ อุปราชา ครอบครัวที่มาอยู่ในเมือง น่าน	ไบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๒๕	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๑๕	ใบบอก (สท.)	คัดบอกพระยา อุตรดิตถ์	(๒) พระพิชัยชาญฤทธิ์ พระ ยาอุตรดิตถ์ บอกส่งใบบอก ราชบุตรเชียงรุ่ง มหาชัย เมืองแพร่ ส่งนายหนาน เชียงซี บิดานายเชียงทิดคำ บุตร คนเมืองด่านซ้าย พวก เมืองเชียงตุงจับได้แล้วหนี มา และราชบุตรมหาไชย แต่งให้นายไพร่ ๒๙ คนคุม เครื่องราชบรรณาการมาถึง เมืองน่าน พระยาพิชัยแต่ง ให้กรมการขึ้นไปรับเครื่อง ราชบรรณาการที่เมืองน่าน	ใบบอก แพร่, น่าน สยาม
๒๖	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๒๓	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง อุตรดิตถ์	(๒) เมืองอุตรดิตถ์รายงานใ บบอกเมืองน่านว่าด้วยข้อ ราชการทางเมืองเชียงรุ่ง และเมืองเชียงของและ เตรียมซ่อมพระวิหารวัด มหาธาตุ	ใบบอก น่าน-สยาม
๒๗	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๕๕	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงเมือง เชียงใหม่	(๑) ถึงเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เรื่องกรม หลวงวงศาแม่ทัพหลวง เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ แล้ว เข้าเฝ้าทูลละอองฯ เรื่อง ราชการทัพ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง , ลำพูน
๒๘	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๕๖	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง เมืองน่าน	(๑) ถึงเมืองน่าน แจ้งเรื่อง พระยาสุเรนทร์ราชเสนา กลับถึงกรุงเทพฯ เข้าเฝ้า ทูลละอองกราบถวายบังคม ทูลขอราชการทัพเชียงตุง	สารตรา สยาม-น่าน

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					ข่าวราชการทางเมืองเชียงตุงนั้นได้ข่าวจากอ้ายแสนไชยว่า พวกเมืองเชียงตุงยังคิดจะรบเมืองเชียงใหม่อยู่แต่เวลานี้ เป็นแต่คิดจัดการรักษาบ้านเมืองให้มั่นไว้	
๓๑	๒๓๘๗ (๑๒๑๖)	๖๐	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมืองเชียงใหม่ เรื่องมิตเปนโพลขึ้นไปตัดไม้	(๑)สารตราเจ้าพญาจักรีถึงเมืองเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน เรื่องนายห้างบอร์เนียวกุ่มปนี มีหนังสือมาขึ้นยังเจ้าพญารวิวงศ์มหาโกษาธิบดีวงษ์มหาโกษาธิบดีผู้ว่าการต่างประเทศจะขอแต่งตั้งให้มิตเปนโพลอังกฤษขึ้นไปตัดไม้สักที่เมืองลำปาง ลำพูน ลงมาจำหน่าย ณ กรุงเทพฯ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน
๓๒	๒๓๘๗ (๑๒๑๖)	๖๑	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงพระยาน่าน	(๑)แจ้งข้อราชการพยาน่าน เรื่องหนังสือพิมพ์อังกฤษลงข่าวว่ากองทัพอังกฤษจะเกณฑ์ทัพเชียงตุงลงมาตีเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน	สารตรา สยาม-น่าน
๓๓	๒๓๘๗ (๑๒๑๖)	๖๒	สารตรา (สท.)	สำเนาแปลใบบอกพระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่	(๑)พระยาอุปราช เมืองเชียงใหม่ เรื่องเมืองอังวะเตรียมกำลังแลยกมาตีเชียงใหม่ทางขุนยวมทางหนึ่ง ทางเชียงรายทางหนึ่ง เพื่อช่วยเชียงตุง	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๓๔	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๙๗	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง นครลำปาง นายน้อยโพธิ นายน้อยคำมิน ให้คุมช้างสี่ ประหลาด	(๑)ถึงเมืองนครลำปาง นาย น้อยโพธิ นายน้อยคำมิน ให้คุมช้างสี่ประหลาด และ เสาะงมาทูลเกล้าถวาย ได้รับแล้ว (๒)หนังสือพญาลำปาง บอกส่งช้างเผือกและไม้ขอ สักเสาะงลงมากรุงเทพฯ ทูลเกล้าฯ ถวาย	สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม- ลำปาง
๓๕	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๙๗ก	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง นครลำปางเรื่อง ถวายช้างเผือก ๒ ช้าง ไม้ขอน สัก	(๑)ถึงเมืองนครลำปาง เรื่องถวายช้างเผือก ๒ เชือก และไม้ขอนสัก เสา งได้นำมากราบทูลแล้ว	สารตรา สยาม- ลำปาง
๓๖	๒๓๙๗ (๑๒๑๖)	๑๓๗	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปล หนังสือขบขอก เมืองน่าน เรื่อง การเผาศพพระ ยาหอหน้า	(๑)พระยามงคยศพญา น่าน บุตรหลานแสนท้าว พระยาลาวเมืองน่าน บอก ปรนนิบัติมายัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลเรื่องได้รับผ้า ไตรและสิ่งของ พระราชทานในงานศพพระ ยาหอหน้า (๒)รายงานเรื่องการ พระราชทานกุศลเผาศพ พระยาหอหน้าและส่ง เครื่องยศพระยาหอหน้าคืน กลับราชสำนัก	ใบบอก น่าน-สยาม ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					แต่งบรรณาการลงมาขอ มารดาและครอบครัวซึ่งอยู่ เมืองน่าน หลวงพระบาง	
๔๑	๒๓๙๘ (๑๒๑๗)	๑๘	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบ บอกเมืองน่าน	(๑) เมืองน่านถึงผู้สำเร็จ ราชการเมืองพิษณุสงไสใบ บอกไปยังสยามรายงาน เรื่องเจ้านายกรมการเมือง เชียงของส่งคนที่หนีมาจาก เชียงตุง ลงมาถึงเมืองน่าน ๗ คน เป็นคนเมืองน่าน ๕ คน เมืองแพร่ ๒ คน (๒)พระยานครลำปาง ถึง พระยายมราช เรื่องพญา เชียงรายได้เกณฑ์คน ออกไปราชตระเวนดู เหตุการณ์ทางเมืองเชียง ของ เชียงแสน และรายงาน คำให้การเกี่ยวกับเมืองเชียง ตุง	ใบบอก น่าน,สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม
๔๒	๒๓๙๘ (๑๒๑๗)	๑๙	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบ บอก	(๑)พระยาอุปราชมือง เชียงใหม่ถึงพระยาราช โยธา เรื่องราชการทางเมือง อังวะและเมืองยางแดงยัง เจียบเป็นปรกติและเรื่องขอ นายหน่อเมืองบุตรฟ้าคำ ยอดเจ้าเมืองสาดคนเก่าซึ่ง หนีมาพึ่งพระบารมีไว้เป็น คนสืบราชการ	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๓	๒๓๙๘ (๑๒๑๗)	๒๐	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอกพระยามงคลยส	(๑)พระยามงคลยส พญาน่าน พระยาราชนบุตร แลแสนท้าวพระยาเมืองน่าน บอกข้อราชการทัพทางเมืองเชียงตุง แลสิบสองปันนา เชียงรุ่งกับเรื่องเจ้าพิสวงค์ พระยาหลวงพรหมปัญญา เมืองเชียงรุ่งคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวาย	ใบบอก น่าน-สยาม
๔๔	๒๓๙๘ (๑๒๑๗)	๒๒	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึงเมืองน่าน	(๑)ถึงเมืองน่านตอบอนุญาตให้จัดการทำกำแพงเมืองเก่าตามที่ขอ แลขอจัดการทะนุบำรุงเมืองเทิงกับขอนายหนานมหาพรหมเป็นพระยาหอหน้าเมืองน่าน นายสุริยเป็นพระยาราชวงศ์ พระยาศรีสองเมืองว่าที่พระยาบุรีรัตน์เมืองน่าน ราชวงศ์ว่าที่พระเผด็จัดสกร เจ้าเมืองเทิง พญาเชียงของคนเก่าว่าที่พระยาคงคา เชื้อนเพชร เจ้าเมืองเชียงของ (๒)ตอบเมืองน่านเรื่องโปรดเกล้าฯ พระราชทานนามสัญญาบัตร ตั้งนายหนานมหาพรหมเป็นพระยาหน้า นายหนานสุริยะเป็นพระยาราชวงศ์ตามขอ (๓)ตอบพญาน่าน พระยาราชน	สารตรา สยาม-น่าน สารตรา สยาม-น่าน สารตรา

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					บุตร แสนท้าวพระยาเมือง น่านโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง ราชวงศ์เมืองเลน เป็นที่หอ หน้าเมืองเลนตามขอ	สยาม-น่าน
๔๕	๒๓๘๘ (๑๒๑๗)	๒๗	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง เมืองน่าน	(๑)แจ้งข้อราชการกลับ เมืองน่าน เรื่องมารดา กับ อุปราชาคครอบครัวเมือง เชียงรุ่งนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้กลับคืนไปยังบ้านเมือง ให้เจ้าเมืองน่านจัดท้าวพระ ยากำกับขึ้นไปส่งถึงเมือง น่านและรับของบรรณาการ จากสิบสองปันนา นำขึ้น ทูลเกล้าฯ ถวาย พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าเจ้าอยู่หัวเรียบร้อยแล้ว	สารตรา สยาม-น่าน
๔๖	๒๓๘๘ (๑๒๑๗)	๒๗ก	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง เมืองน่าน	(๑)ถึงเมืองน่าน เรื่อง มารดา กับอุปราชาค ครอบครัวเมืองเชียงรุ่งนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้กลับคืน ไปยังบ้านเมืองให้เจ้าเมือง น่านจัดท้าวพระยากำกับ ขึ้นไปส่งถึงเมืองน่าน	สารตรา สยาม-น่าน
๔๗	๒๓๘๘ (๑๒๑๗)	๒๘	ใบบอก (สท.)	คัตบอกเมือง เชียงใหม่	(๑)เมืองเชียงใหม่ ว่าด้วย หน่อเมืองบุตรฟ้าคำยอด เจ้าเมืองสาดเข้ามาเมือง เชียงใหม่ขอเป็นข้า สวามิภักดิ์	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๔๘	๒๓๘๘ (๑๒๑๗)	๒๙	ใบบอก (สท.)	คัตบอกรเมือง ยะโสธร	(๗)เมืองเชียงของบอกรมายัง เมืองเชียงรายเรื่องคนหนี มาจากเชียงตุงให้การว่าเจ้า อังวะมีหนังสือมาถึงมหา ขนานจัดเตรียมกองทัพ ๓ แสนแลคน ๒ แสน ยกมาตี เชียงใหม่ (๘) เมืองลำปางแจ้งเรื่อง การทำไร่นาไม่ได้ผลดี และ แจ้งเรื่องกองทัพยกกลับ มาแล้วเตรียมปรึกษาพญา เชียงใหม่ พญาลำพูน เกณฑ์คน ๙๕๐ คนไป รักษาเมืองเชียงราย และ แจ้งข่าวราชการเมืองเชียง ตุง	ใบบอก เชียงราย- สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม
๔๙	๒๓๘๘ (๑๒๑๗)	๓๒	สารตรา (สท.)	คัตบอกรพระ ยามหาอำมาตย์	(๑)ใบบอกส่งต้นหนังสือ พญาน่านว่าพญาเชียงของ ส่งคนซึ่งหนีมาจากเชียงตุง มาเมื่อน่าน ๗ คน และ พระยาพิชัยว่าเจ้าหลวง พระบางส่งเครื่องราช บรรณาการกราบทูลถวาย (๕)พระยายมราชเรื่องพญา ลำปางบอกลงมาว่าพญา เชียงรายได้แตงนายน้อยอยู่ ประไปลาดตระเวนทาง เมืองเชียงแสน	ใบบอก น่าน-สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๕๒	๒๓๙๘ (๑๒๑๓)	๘๑	สารตรา (สท.)	ตราใหญ่ถึง พญาละคร ลำปาง ทรง สรรเสริญว่า พุดจาตัดสินคดี	(๑)ถึงพระยานครลำปาง ทรงสรรเสริญ ว่าพุดจา ตัดสินคดีความได้เที่ยง ธรรมและให้เจ้าพระยามุข มนตรีขึ้นมาฟังราชการ เมืองเชียงตุงกับดูแลปลง ศพพระเจ้าเชียงใหม่ (๒)ถึงเจ้าคำแผน เมือง เชียงใหม่ ได้มอบยามาให้ และเงินเฟื้องสิบตำลึงฝาก เจ้าพระยามุขมนตรีคุมมา ให้ใช้สอยในการทำบุญปลง ศพพระเจ้าเชียงใหม่	สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๕๓	๒๓๙๘ (๑๒๑๓)	๑๔๑	สารตรา (สท.)	ใบบอกเมือง นครลำปาง เรื่องสืบราชการ เมืองเชียงราย	(๑)เจ้าพระยานครลำปาง พระอุปราชและพระยาชัย สงครามบอกมายัง เจ้าพระยานิกรบดินทร์ สมุ หนายก เรื่องการสืบข่าว ราชการศึกทางการเมือง เชียงรายกับเรื่องการปลง ศพพระยาประเทศอุดรทิศ	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๕๔	๒๓๙๘ (๑๒๑๓)	๑๖๙	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงเมือง เชียงใหม่และ ตากเรื่องสืบจับ ผู้ร้ายปล้น	(๑)ถึงพระยาอุปราชเมือง เชียงใหม่ พญาตากปลัด เมืองตาก เรื่องให้สืบจับ ผู้ร้ายปล้นที่เมืองทวายเขต แดนอังกฤษ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๕๕	๒๓๙๙ (๑๒๑๘)	๗	สารตรา (สท.)	สำเนาแปลใบบอก พระยารัตน์อณาเขตร์	(๑) พระยารัตน์อณาเขต เมืองเชียงราย นายหนาน สุริยะ นายหนานธรรม ปัญญา นายน้อยมโนรถ นายน้อยแผ่นฟ้า บุตร	ใบบอก เชียงราย- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					หลานแสนท้าวพระยาเมือง เชียงใหม่ และเมือง เชียงราย บอกเรื่องพระยา อุปราชป่วยถึงแก่กรรมและ เรื่องพม่าตั้งตัวเป็นเจ้านาย	
๕๖	๒๓๙๙ (๑๒๑๘)	๑๓	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง พระยารัตน์ อนาเขตร์	(๑)เรื่องนายน้อยมหาพรหม ประพัตติตัวไม่ดีให้เอาตัวไว้ ที่สยามและเรื่องตั้งนาย หนานสุริยวงษ์เป็นเจ้าราช บุตร	สารตรา สยาม- เชียงราย ,เชียงใหม่
๕๗	๒๓๙๙ (๑๒๑๘)	๒๓	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอก เมืองน่าน	(๑)เมืองรายงานเรื่อง ครอบครัวลี้ที่เมืองน่าน อยากกลับบ้านเมืองจึงแต่ง ให้บุตรหลานจัดแจงครอบครัว พบว่า ครอบครัวพวกราช เมืองพง ๑,๐๖๒ คน สม่คร กลับคืนบ้านเมือง แต่ครว ลี้ ๑,๐๔๒ คนสมัคอยู่ ณ เมืองน่าน	ใบบอก น่าน-สยาม
๕๘	๒๓๙๙ (๑๒๑๘)	๒๕	ใบบอก (สท.)	คัตบอกระยา พิชัย	(๑)พระยาพิชัยส่งใบบอกให้ พญาน่าน เรื่องได้แต่งตั้งให้ นายอัครวงษ์ พานางปุค้ำ ภรรยาหาไชยแล ครอบครัวพวกลี้ที่สมัค กลับคืนไปอยู่บ้านเมือง ตามเดิมไปส่ง ณ เมืองพง (๒)พระยานครลำปางบอก เรื่องข้าราชการ แลคุมไม้ ขอนสักลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย	ใบบอก น่าน-สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๕๙	๒๓๙๙ (๑๒๑๘)	๒๖	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอกเมืองน่าน	(๑)เมืองน่านรายงานข้อราชการทางเมือง สิบสองปันนาตามที่พญาเชียงของมีใบบอกแจ้งมาเรื่องอุปราชากั้อาญาน้อยเมืองรำพระยาเชียงทองรบกัน	ใบบอก น่าน-สยาม
๖๐	๒๓๙๙ (๑๒๑๘)	๒๗	ใบบอก (สท.)	คัดบอกพระยาพิชัย	(๑)พระยาพิชัยบอกส่งใบบอกพระยาหอหน้า พระยาราชวงศ์ เมืองน่าน เรื่องข้อราชการทางเมืองสิบสองปันนา เมืองพง (๒)เมืองน่านรายงานเรื่องคำให้การว่ามหาไชยยกไปถึงเมืองเชียงรุ่งแต่เจอเจ้าอุปราชไปตั้งอยู่เมืองฮำและครัวเมืองพงไปพักอยู่เมืองหลวงภูคา (๓)เมืองลำปางรายงานเรื่องส่งหนังสือถึงเจ้าเมืองพะเยาให้คนไปสืบทางเมืองเชียงแสน	ใบบอก น่าน-สยาม ใบบอก น่าน-สยาม ใบบอก ลำปาง-สยาม
๖๑	๒๓๙๙ (๑๒๑๘)	๖๙	สารตรา (สท.)	ตราใหญ่ถึงนครลำปางให้จัดหาไม้ขอนสักพันต้น	(๑)ถึงนครลำปาง ให้จัดหาไม้ขอนสักพันต้น และส่งกระบี่บังทองเครื่องยศพระราชทานเจ้าอุปราชใหม่ (๒)ถึงนครลำปางให้แสวงหาช้างเผือก ช้างเนียม ช้างสีประหลาด ช้างเล็บครบ ช้างรูปงามลงไปทูลเกล้าฯ ถวาย	สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม- ลำปาง

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๖๒	๒๔๐๐ (๑๒๑๙)	๑	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง พระยานคร ลำปาง	(๑)ถึงพระยานครลำปาง บุตรหลานแสนท้าวพระยา ลาว เมืองนครลำปางว่า ด้วยเจ้าเมืองอังวะมีหนังสือ แต่งให้เมลจ่อจันนรินกับ พวก ๕ คน คุมสิ่งของเข้า มาถวายพระสังฆราชแลสืบ พระศาสนากรุงเทพฯ	สารตรา สยาม- ลำปาง
๖๓	๒๔๐๐ (๑๒๑๙)	๒	ใบบอก (สท.)	จดหมายเมือง ตาก	(๑)เมืองตากบอกส่งต้น หนังสือคัดบอกเมือง เชียงใหม่มาถึงเมืองตาก ว่าด้วยราชการทาง การเมืองญวน เมืองยาง แดง	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๖๔	๒๔๐๐ (๑๒๑๙)	๔	ใบบอก (สท.)	สำเนาคัดบอก พระยานคร น่าน	(๑)พระยานครลำปาง บอก มาว่าเจ้าละพ้อเมืองยาง แดง ยกกองทัพมารบเมือง ญวน เมืองลำปางส่งกำลัง ไปช่วยเมืองเชียงใหม่รบ (๒)แจ้งเรื่องเจ้าราชวงศ์ ป่วย รักษาไม่หาย ทำยที่สุดถึงแก่กรรมได้นำ ศพใส่หีบไว้จึงได้แจ้งราช สำนักทราบ	ใบบอก ลำปาง- สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม
๖๕	๒๔๐๐ (๑๒๑๙)	๑๕๘	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง ลำพูน เมือง แพร่ เรื่องส่งไม้ ขอนสักและ ต้นไม้ทอง	(๑) เจ้าไชยลังกาพิศาล เมืองลำพูนบอกเรื่องส่งไม้ ขอนสักมาถวาย (๒) พญาแพร่เมืองแพร่ บอกเรื่องแต่งให้พระเมือง ราชาคุมเอาต้นไม้ทอง ผ้า ขาวมาทูลเกล้าฯ ถวาย	ใบบอก ลำพูน- สยาม ใบบอก แพร่-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๖๖	๒๔๐๑ (๑๒๒๐)	๔๔	สารตรา (สท.)	สารตรา	(๑) ถึงเจ้าเมืองกรมการ อุปราช ราชวงศ์ราชบุตร หัวเมืองฝ้ายเหนือ ลาวพุง คำ ลาวพุงขาว ด้วย บาทหลวงอ้อซ้อ แลติกเว นา กับพวกขออนุญาตขึ้น ไปเที่ยวหัวเมืองฝ้ายเหนือ ให้เจ้าเมืองกรมการอุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร ต้อนรับ ตามสมควรแก่แขกที่มา จากเมืองที่เป็นไมตรี	สารตรา สยาม-แพร์ ,น่าน, ลำปาง ,เชียงใหม่
๖๗	๒๔๐๑ (๑๒๒๐)	๔๕	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเจ้า เมืองกรมการ ฝ้ายเหนือ เรื่อง บาทหลวงอ้อ ซ้อแลติเวนา	(๑)ถึงเจ้าเมืองกรมการ อุปราช ราชวงศ์ราชบุตร หัวเมืองฝ้ายเหนือ ลาวพุง คำ ลาวพุงขาว ด้วย บาทหลวงอ้อซ้อแลติก เว นา กับพวกขออนุญาตขึ้น ไปเที่ยวหัวเมืองฝ้ายเหนือ ให้เจ้าเมืองกรมการอุปราช ราชวงศ์ ราชบุตร ต้อนรับ ตามสมควรแก่แขกที่มาจาก เมืองที่เป็นไมตรี	สารตรา สยาม-แพร์ ,น่าน, ลำปาง ,เชียงใหม่
๖๘	๒๔๐๒ (๑๒๒๑)	๑๙๖	สารตรา (สท.)	ร่างทราน้อย เจ้าพระยานิกร ฯ	(๑)ถึงเจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครเมืองน่านตอบเรื่อง ไม้โปรดแห้งดัดไม้สักส่ง หลวงตามีชื่อของดไว้ ๓ ปี	สารตรา สยาม-น่าน
๖๙	๒๔๐๒ (๑๒๒๑)	๒๑๐	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง แพร์ พิษณุโลก และเมือง กำแพงเพชร	(๑)ถึงเจ้าเมืองกรมการ เมืองแพร์ เมืองพิษณุโลก และเมืองกำแพงเพชร เรื่อง ตอบรับไม้ขอนสักและเรื่อง พระยาราชาวงศ์ขอ	สารตรา สยาม-แพร์

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					พระราชทานยกโทษพระยา หอหน้า (๓)ถึงพญาแพร์ พญาหอ หน้า ญาติพี่น้องให้ตักเดือน ราษฎรทำนาแต่ต้นฤดูฝน	สารตรา สยาม-แพร์
๗๐	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๗	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง เจ้าอุปราชเมือง นครลำปาง	(๑)ถึงเจ้าอุปราช เจ้าราช บุตรเมืองนครลำปาง โปรด เกล้าฯ ตั้งนายวงศ์เป็นที่เจ้า ราชวงศ์ นายน้อยโพธิเป็น เจ้าบุรีรัตน์ นายน้อยไชย วงศ์เป็นที่พระยาสุริยะ นาย น้อยอินทยศเป็นพระยาไชย สงครามแล้ว (๒)ถึงเจ้านครลำปาง โปรด เกล้าฯ ตั้งนายน้อยธรรม ลังกาเป็นพระยาหอหน้า เมืองงาว นายน้อยอินชมพู เป็นพระยาหอหน้าเมือง พะเยา ตามขอมานั้นแล้ว	สารตรา สยาม- ลำปาง
๗๑	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๑๑	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอก เจ้านคร ลำพูน	(๑)เจ้านครลำพูน บอกมา ว่าเจ้าราชวงศ์ป่วยถึงแก่ กรรม	ใบบอก ลำพูน- สยาม
๗๒	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๓๑	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง หลวงพระบาง	(๒)ใบบอกเมืองน่าน ว่า ด้วยข้อราชการทางเมืองภู คา พวกเมืองภูคาแจ้งว่า พวกลื้อจัดกำลังจะตีเมือง เงิน เมืองวาย แขวงเมือง หลวงพระบาง	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๗๓	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๓๕	ใบบอก (กพ)	ใบบอกเมือง พิชัย เรื่อง ราชการทาง เมืองหลวงพระ บาง	(๑)เมืองหลวงพระบางส่ง ใบบอกถึงเมืองพิชัยแจ้งว่า นายยงบุตรมหาไชยคบคิด กันเผาบ้านเรือน พวกลื้อไล่ ฟั่นกองทัพเมืองหลวงพระ บางซึ่งขึ้นไปอยู่รักษา ครอบครัวแตกกระจาย ซึ่ง รายงานใบบอกให้เมืองน่าน ทราบแล้วหลายประการ พร้อมกันนี้ได้ส่งใบบอก เมืองน่านแนบมาด้วย	ใบบอก น่าน-สยาม
๗๔	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๕๐	ใบบอก (กพ.)	ใบบอกเมือง พิชัยเรื่องข้อ ราชการทาง เมืองน่านแล ลาวลื้อสิบสอง ปันนา	(๑)ใบบอกเมืองน่านแจ้ง ผ่านเมืองพิชัยว่าเจ้า อนันตวรฤทธิเดชแต่งตั้งให้ แสนท้าวขึ้นไปฟังข่าวข้อ ราชการทางเมืองหลวงภูคา	ใบบอก น่าน-สยาม
๗๕	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๑๔๑	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง สวรรคโลก สุโขทัย และ เถินบุรี	(๒)เรื่องตอบรับไม้สักส่วยที่ ส่งมายังราชสำนักสยาม	สารตรา สยาม- ลำปาง
๗๖	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๒๐๕	สารตรา (สท.)	บัญชีสิ่งของหัว เมืองนำมา ทูลเกล้าฯ ถวายและร่าง ตราตอบ	(๒)สารตราตอบพญาแพร์ เรื่องรับไม้ส่วยขนสักและ ผ้าขาวที่นำมาทูลเกล้าฯ ถวายพระบวรราชวัง	สารตรา สยาม-แพร์
๗๗	๒๔๐๓ (๑๒๒๒)	๒๕๙	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปล หนังสือขตบอ กเมืองเถิน เรื่อง เจ้าหน้าที่คบ	(๑)แสนหลวงพินิจฯ พระ ศักดิ์ดาเรื่องฤทธิคบคิดเมือง ตาก ตัดไม้ในเขตเมืองเถิน และตัดไม้สักของหลวง	ใบบอก ลำปาง- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
				คิดกันตัดไม้ หลวง	นำไปขาย ราชสำนักสยาม ต้องจัดการใกล้เคียง (๒)พระสถลบุรินทร์ เจ้า เมืองเถินแต่งให้ราชวงศ์ ราชบุตรและพวกคุมไม้ ขอนสักและไม้ ๒ ตัว ลงมา น้อมเกล้าฯ ถวาย	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๗๘	๒๔๐๔ (๑๒๒๓)	๒๒	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอกเมืองนครลำปาง	(๑)เมืองนครลำปาง บอกรื่องพระยาประเทศอุดรทิศเจ้าเมืองพะเยา ป่วยถึงแก่กรรมและขอให้ให้นายน้อยผู้เป็นที่พระยาราชวงษาว่าราชการบ้านเมืองพะเยาต่อไป	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๗๙	๒๔๐๔ (๑๒๒๓)	๓๗	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอกเมืองแพร่	(๑)เมืองแพร่รายงานราชการทางเมืองเชียงรุ่ง สิบสองปันนา เจ้าแสนหวีฟ้าจัตกกองทัพจะลงมาชิงเอาครอบครัวร่วมหาไชย	ใบบอก แพร่-สยาม
๘๐	๒๔๐๔ (๑๒๒๓)	๔๐	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอกเมืองหลวงพระบาง	(๓)คัตบอกรื่องน่าน ถึงเมืองพิชัยว่าพระยามังคละได้ไปถึงเมืองเชียงรุ่ง เจ้าเมืองเชียงรุ่งพุดจาขอเป็นไมตรีต่อกัน พระยาหลวงมังคละจะขอเอาตัวนายยงเจ้าเมืองเชียงรุ่งให้ไปพุดกับเจ้าเมืองหล้า	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๘๑	๒๔๐๔ (๑๒๒๓)	๑๘๒	สารตรา (สท.)	ตราน้อยถึงเจ้า กาวิโลรส สุ ริยวงษ์ เจ้านคร เชียงใหม่	(๑)ถึงเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ เจ้านครเชียงใหม่ เรื่องให้ จำहारยูกิจขึ้นไปตรวจม้า ที่จะนำลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๘๒	๒๔๐๔ (๑๒๒๓)	๑๘๘	สารตรา (สท.)	ตราน้อยถึงพระ เจ้ากาวิโลรส เมืองเชียงใหม่ ให้ความสะดวก แก่ฝรั่งที่ขึ้นไป	(๑)ถึงเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ ผู้ครองเมืองเชียงใหม่เรื่อง ให้ความสะดวกแก่ฝรั่งที่ขึ้น ไปดูบ้านเมืองและทำแผนที่	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๘๓	๒๔๐๔ (๑๒๒๓)	๓๑๗	ใบบอก (สท.)	บอกส่งต้นไม้ ทองเงิน และ เครื่องราช บรรณาการ เมืองแพร่	(๑)พญาแพร่บอกส่งดอกไม้ ทองดอกไม้เงิน และเครื่อง ราชบรรณาการลงมาเพื่อ ทูลเกล้าฯ ถวาย	ใบบอก แพร่-สยาม
๘๔	๒๔๐๔ (๑๒๒๓)	๓๒๘	สารตรา (สท.)	ร่างตราตอบรับ ไม้ขอนสักสวย เมืองสวรรคโลก	(๒)สารตราเจ้าพญาจักรีฯ ถึงเมืองเถินบุรี บอกเรื่องส่ง ไม้สักสวยให้แสนท้าวมีชื่อ คุมไปส่งเจ้าพนักงานรับไว้ แล้วและ ร.๔ ตรัสว่าชอบ ด้วยราชการแล้ว	สารตรา สยาม- ลำปาง
๘๕	๒๔๐๕ (๑๒๒๔)	๔๗	ใบบอก (สท.)	คัดบอกหนังสือ นายยงมีมาถึง เมืองน่าน	(๑)ใบบอกเมืองน่านแจ้ง เรื่องหนังสือนายยง บุตร มหาไชยมีมาถึงเมืองน่าน ว่าด้วยเหตุพวกลื้อเมืองไท กำเร็บเป็นขบถจึงรายงาน สยาม	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๘๖	๒๔๐๕ (๑๒๒๔)	๗๑	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง พิชัย	(๒)เมืองน่านรายงานเรื่อง เจ้าอุปราชเมืองน่านยก กองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่ท่า ปากแบง มีหนังสือลงมาถึง เจ้านันทวรฤทธิเดช	ใบบอก น่าน-สยาม
๘๗	๒๔๐๕ (๑๒๒๔)	๒๑๒	ใบบอก (กพ.)	ใบบอกเมือง พิชัยเรื่องการ เห็นสุริยุปราคา	(๑)เมืองพิชัยรายงานเรื่อง ปรากฏการณ์สุริยุปราคาว่า ได้แจ้งผ่านหนังสือขตเมือง แพร่และศุภอักษรเมืองน่าน แล้ว	ใบบอก แพร่-สยาม
๘๘	๒๔๐๕ (๑๒๒๔)	๑๙๙	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง เถิน ตาก สวรรคโลก	(๑)เจ้าเมืองกรมการ เมือง เถิน เมืองตาก เมืองสวรรค โลก เมืองสุโขทัยและเมือง กำแพงเพชร บอกเรื่อง สุริยุปราคา เข้ามายัง กระทรวงมหาดไทย	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๘๙	๒๔๐๕ (๑๒๒๔)	๒๓๖	ใบบอก (กพ.)	ใบบอกเมือง พิชัย เรื่องข้อ ราชการเมือง น่าน	(๑)พระศรีพิชัยสงคราม กรมการบอกข้อราชการ เมืองน่าน เรื่องเจ้านันท อรฤทธิส่งศุภอักษรเข้ามา กรุงเทพฯ โดยไม่แจ้ง	ใบบอก น่าน-สยาม
๙๐	๒๔๐๕ (๑๒๒๔)	๓๐๔	สารตรา (สท.)	ร่างทราน้อย เจ้าพระยานิกร ฯ ถึงเมืองพนม สารคามฯลฯ	(๒)ถึงเจ้าเมืองแพร่และเจ้า เมืองลำปาง เรื่องส่งเงินมา ให้จัดซื้อไม้ขนสักส่ง กรุงเทพฯ	สารตรา สยาม-แพร่

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๙๑	(๒๔๐๖) ๑๒๒๕	๑๑๑	สารตรา (สท.)	ร่างทราน้อยถึง เมืองราชทาง มองโชนองกับ พวกขอขึ้นไป เชียงใหม่	(๑)ถึงเมืองราชทาง มอง โชนองกับพวก ขอขึ้นไป เชียงใหม่ให้อำนวยความ สะดวก (๒)ถึงพระยาตาก หมอแม็ก ดิลเวรียกับพวก ขอขึ้นไป เชียงใหม่ ขอหนังสือ เดินทาง	สารตรา สยาม- เชียงใหม่ สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๙๒	(๒๔๐๖) ๑๒๒๕	๑๖๓	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปล หนังสือขตเมือง เถิน เรื่องปัน เขตแดน	(๑)พระไชยราชาฯ พร้อม ด้วยราชวงษา บอกรมายัง ฯพณฯ ลูกขุน ณ ศาลา เรื่องขอเลื่อนเวลา ตรวจสอบเขตแดนตำบลวัง ห้วยแม่พริกระหว่างเมือง เถินกับเมืองตาก เพราะ พระสลดนบุรินทรป่วย ทั้ง เป็นเวลาในฤดูฝน	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๙๓	(๒๔๐๖) ๑๒๒๕	๑๙๐	สารตรา (สท.)	ร่างตราเรื่องให้ หัวเมืองราช ทางให้ความ สะดวกกับตัน เบอร์	(๑)ถึงเจ้าเมืองหัวเมืองราช ทางเรื่องให้อำนวยความ สะดวกการเดินทางแก่ กับตันเบอร์ ชาวอังกฤษ ซึ่ง จะขึ้นว่าความที่เชียงใหม่	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๙๔	(๒๔๐๖) ๑๒๒๕	๒๐๑	(สารตรา) สท	ร่างทราน้อยเจ้า คณะฝ่ายเหนือ (พระยามหา อำมาตย์)	(๒)ถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือ ๙ เมือง เรื่องให้เร่งบอก รายงาน น้ำฝนต้นข้าวลงไป	สารตรา สยาม- เชียงใหม่, ลำพูน, ลำปาง, แพร่, น่าน

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๙๕	(๒๔๐๖) ๑๒๒๕	๒๓๘	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลคัด บอกเมืองแพร์ เรื่องส่งไม้ขอน สัก	(๑)พญาแพร์ พระยาราช วงษาฯ บอกส่งไม้ขอนสัก และผ้าขาวนำมาน้อมเกล้า ฯ ถวาย	ใบบอก แพร์-สยาม
๙๖	(๒๔๐๗) ๑๒๒๖	๒	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง น่าน	(๑)เมืองน่านรายงานว่ พญาน่านได้คุมทัพเมือง หลวงพระบางยกขึ้นไป พร้อมกับเจ้าฟ้าเมืองน่าน	ใบบอก น่าน-สยาม
๙๗	(๒๔๐๗) ๑๒๒๖	๒๑	สารตรา (สท.)	ร่างสารตราถึง พระราชวงศา	(๑)ถึงเมืองเถินเรื่องแต่งตั้ง พระไชยราชาเป็นที่พระ สกลบุรินทร์ธร เจ้าเมือง เถินบุรี	สารตรา สยาม- ลำปาง
๙๘	(๒๔๐๗) ๑๒๒๖	๒๖	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปล จดหมายเมือง น่าน	(๑)เมืองน่านรายงานเรื่อง พระสวางทบุรียเมืองฝางได้ เชิญศุภอักษรขึ้นมาถึงเมือง น่าน ฝ่ายเจ้าอนันตวรฤทธิ เดชกำลังจัดแจงสิ่งของมา ทูลเกล้าฯ ถวายและ รายงานเรื่องเมืองเชียงรุ่ง	ใบบอก น่าน-สยาม
๙๙	(๒๔๐๗) ๑๒๒๖	๓๓	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบบอกเมืองนครลำพูน	(๑)เมืองนครลำพูน ว่าด้วย เจ้าราชวงศ์ถึงแก่กรรม เนื่องจากถูกยิง	ใบบอก ลำพูน- สยาม
๑๐๐	(๒๔๐๗) ๑๒๒๖	๖๐	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง นครเชียงใหม่ เรื่องมิศเปน โพลขึ้นไปตัดไม้	(๑)ถึงเมืองนครเชียงใหม่ เมืองนครลำปาง เมืองนคร ลำพูน เมืองตาก เรื่องห้าง บอร์เนียว แต่งให้มิสเปน โพลอังกฤษขึ้นไปตัดฟัน และซื้อไม้ขอนสัก ให้ ช่วยเหลืออำนวยความสะดวกด้วย	สารตรา สยาม- เชียงใหม่

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๐๑	(๒๔๐๗) ๑๒๒๖	๗๐	สารตรา (สท.)	หนังสือถึงเจ้า นครเชียงใหม่ เรื่องสัญญาตัด ไม้ขอนสัก	(๑)ถึงเจ้านครเชียงใหม่ ด้วยมีพระบรมราชโองการ ฯ ดำรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า มีศเคนพิเลนจากห้าง บอร์เนียวกุมปนิมีหนังสือถึง ราชสำนักเรื่องมีศเคนโพล์ ขึ้นไปซื้อไม้ขอนสักเมือง เหนือ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๑๐๒	(๒๔๐๗) ๑๒๒๖	๒๗๕	ใบบอก (กพ.)	ใบบอกเมือง สวรรคโลกเรื่อง ส่งหนังสือบอก เมืองพะเยา	(๑)พระกำแหงสงคราม กรมการส่งใบบอกต้น หนังสือขอราชการเมือง พะเยา มายังราชสำนัก สยาม	ใบบอก พะเยา- สยาม
๑๐๓	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๕	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปล จดหมายเจ้า เมืองเถิน	(๑)เจ้าเมืองเถิน ว่าด้วยคุม แพ้ไม้ขอนสักลงมา ทูลเกล้าฯ ถวายและขอ พระราชทานแต่งตั้ง ราชวงศ์ในตำแหน่งพระไชย ราชาและพระบุรีรัตน์ (๒)เจ้าเมืองเถินรายงาน เรื่องขุนวิจารณ์จรรถือ หนังสือประทับตราพระ ราชสีห์มาติดต่อเรื่องซื้อไม้ ขอนสัก ว่ากล่าวคำหมิ่น ประมาทต่อผู้ว่าราชการ และกรมการ	ใบบอก ลำปาง- สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม
๑๐๔	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๑๒	สารตรา (สท.)	คัดบอกพญา แพร์	(๑)ใบบอกของพญาแพร์ รายงานเรื่องฟ้าโกลานรบ กันกับเจ้าเมืองนายฟ้าโกล ลานแตกทัพหนีไปเมืองนคร เชียงใหม่	ใบบอก แพร์-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๐๕	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๑๓	ใบบอก (สท.)	คัตบอกเมือง ตาก	(๒) พระปลัดผู้ว่าราชการ เมืองตากส่งใบบอกเจ้า อุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้า ราชบุตร เมืองเชียงใหม่ มายังราชสำนักสยาม โดยส่งต้นหนังสือหรือใ บบอกฉบับจริงมาด้วย เนื้อหาเกี่ยวกับการรายงาน มายังราชสำนักของเจ้า อุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้า ราชบุตร รายงานเรื่องพม่า และพฤติกรรมของเจ้า เชียงใหม่	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม
๑๐๖	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๓๐	ใบบอก (สท.)	คัตบอกพระ สถลบุรินทร์	(๑) พระสถลบุรินทร์เมืองเถิน ว่าด้วยส่งไม้ขนสีกจำนวน เกณฑ์กับขอพระราชทาน ตั้ง ราชวงศ์เป็นที่พระไชยราชา พระบุรีรัตน์เป็นที่ราชวงศ์ และคำให้การพระบุรีรัตน์ เมืองเถิน ว่าด้วยพวกเงี้ยว กับยางแดงเกิดรบกันบุตร ฟ้าโกลานเมืองหมอกใหม่ พาครอบครัวหนีมาอยู่ใน เมืองเชียงใหม่	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๑๐๗	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๕๕	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงเมือง สุพรรณ	(๓) สารตราถึงเชียงใหม่ ว่า ด้วยเรื่องกัปตันเบนและ หม่อมสวयर มิกรณ์ พิพาทเรื่องไม้ขนสีกกับ พระเจ้าเชียงใหม่	สารตรา สยาม- เชียงใหม่

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๐๘	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๖๐	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงพญา แพร์	(๑) สารตราถึงพญาแพร์ ว่า ด้วยน้อยเตชะเป็นเจ็ยวใน บังคับอังกฤษยื่นเรื่องไปยัง ราชสำนักว่าขอรับทรัพย์ สิ่งของของนายน้อยวาระผู้ถึง แก่กรรมซึ่งฝากพญาแพร์ เก็บรักษาไว้ (๒) สารตราถึงถึงพญาแพร์ เรื่องมิดเตอร์นอกกงสุล อังกฤษส่งหนังสือของหม่อม อินตะชาวพม่าซึ่งเป็นคนใน บังคับอังกฤษ มีข้อพิพาทกับชาวเมืองแพร์ ราชสำนักจึงให้ไกล่เกลี่ย	สารตรา สยาม-แพร์ สารตรา สยาม-แพร์
๑๐๙	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๘๑	สารตรา (สท.)	หนังสือเจ้า ญาณรังศรี เจ้า นครลำปาง ทูลว่าด้วยขุน วิจารณ์จันทรขึ้น ไปซื้อไม้ขอนสัก	(๑) สารตราถึงเจ้าภูวนรังศรี เจ้านครลำปาง พระยา สวรรณโลก พระยาสุโขทัย พระเถินทูลเรียนว่าด้วยขุน วิจารณ์จันทร เจ้าภาชีขึ้นไป ซื้อไม้ขอนสัก ณ เมืองนคร ลำปาง เมืองเถิน เมืองสวรรค โลก เมืองสุโขทัย	สารตรา สยาม- ลำปาง
๑๑๐	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๙๔	สารตรา (สท.)	หนังสือกงสุล อังกฤษแจ้งว่า งำมองสำอาง กับพวกขอ หนังสือเดินทาง	(๓) สารตราถึงหัวเมืองราย ทางเรื่องตองซูหรือชาวพม่า ซึ่งเป็นคนในบังคับอังกฤษ ขอหนังสือเดินทางขึ้นไป ค้าขายเมืองแพร์ เมืองน่าน	สารตรา สยาม-แพร์ ,น่าน
๑๑๑	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๒๐	ใบบอก (กฝ.)	ใบบอกเมือง น่าน เรื่องหา แก้วลงมาทูล เกล้าฯ ถวาย	(๑) เจ้าเมืองน่านบอกส่งต้น หนังสือกราบเรียน พณฯ สมุหนายก เรื่องจะหาแก้ว ลงมาทูลเกล้าฯ ถวาย	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๑๒	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๒๑	ใบบอก (กฝ.)	ใบบอกเมือง น่าน เรื่องเลิก เมืองน้ำปาดหนี ไปอยู่เมืองน่าน	(๑)เจ้าอนันตวรฤทธิเดช เจ้านครเมืองน่าน ส่งใบบอก กราบรายงานเรื่องเลิกเมือง น้ำปาดหนีไปอยู่เมืองน่าน	ใบบอก น่าน-สยาม
๑๑๓	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๓๒	สารตรา (สท.)	ร่างตราน้อย และจดหมาย เรื่องให้ชำระ ความมอญยักโค	(๑)หนังสือเจ้าพระยาภูธรา ภัยฯ ว่าที่สมุหนายกถึงพระ เจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์เรื่อง ให้ชำระความมอญยักโคกับ ส่งส่วยคนในบังคับอังกฤษ	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๑๑๔	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๓๘	สารตรา (สท.)	ร่างตราและ จดหมาย	(๑)หนังสือเจ้าพระยาภูธรา ภัยฯ ถึงเจ้าเมืองนครลำปาง เรื่องให้ชำระความหลวงกำ แหงพลลานกับเจ้าไชย สงครามเกิดกรณีพิพาทเรื่อง เงินขายไม้ขอนสัก	สารตรา สยาม- ลำปาง
๑๑๕	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๓๙	สารตรา (สท.)	ร่างตราน้อยถึง เมืองนคร ลำปางและ เมืองแพร่ความ เกี่ยวกับหนี้สิน	(๑)หนังสือเจ้าพระยาภูธรา ภัยฯ ถึงเจ้าวรญาณรังสี เจ้าเมืองนครลำปาง เรื่อง ให้ชำระความรายเงินหนี้สิน ไม้ขอนสักระหว่างพระ สุนทรบริรักษ์กับพระยาไชย สงคราม (๒)สารตราเจ้าพญาจักรีฯ ถึงพญาแพร่และกรมการ เมืองแพร่ เรื่องให้ส่งตัวสืบ ปาระติโจทก์กับสุตันดา ลูกหนี้ ซึ่งเป็นแขกในบังคับ ของอังกฤษลงไปชำระคดีที่ กรุงเทพฯ	สารตรา สยาม- ลำปาง สารตรา สยาม-แพร่

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๑๖	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๔๓	สารตรา (สท.)	ร่างตราน้อย เจ้าพระยาภู ธราภัย	(๓)ถึงพญาแพร์ และพระยา ทอหน้าเมืองแพร์ เรื่องให้ ส่งตัวขุนรักษาราชกับ ข้างพลายบุญมาให้พระศรี พนมมาต	สารตรา สยาม-แพร์
๑๑๗	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๕๐	ใบบอก (สท.)	แปลต้นหนังสือ พญาทอหน้า	(๑)พระยาทอหน้าพระยา ราชบุตร เมืองแพร์ บอ มายังข้าหลวงมหาดไทย เมืองพิชัย เรื่องพญาแพร์ และพระยาราชวงศ์ทำการ ข่มเหงราษฎรให้ได้รับความ เดือดร้อน	ใบบอก แพร์-สยาม
๑๑๘	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๕๒	สารตรา (สท.)	ร่างตราน้อย เจ้าพระยาภู ธราภัย	(๑)ถึงพระสถลบุริทร เจ้า เมืองและคณะกรรมการเมือง เถิน เรื่องให้ชำระความราย ผู้ร้ายขโมยช้างของนาย เทียบผู้เป็นข้าอยู่ในกรม หมื่นอดุลยลักษณสมบัติให้ เสร็จสิ้น	สารตรา สยาม-เถิน
๑๑๙	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๗๒	ใบบอก (สท.)	หนังสือและคั บอก	(๑)เจ้านครเชียงใหม่ มี หนังสือกราบถวายบังคม กรมหลวงวงษาธิราชสนิท และถึง ฯพณฯ สมุหนายก เรื่องตัดสินความมองใหญ่ กับมองส่วยยานความไม้ ขอนสัก (๒)เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ และเจ้าราชบุตร กล่าวโทษ เจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ว่าทำ การกดขี่ราษฎร และทำไม ตรีกับพวกพม่า	ใบบอก เชียงใหม่- สยาม ใบบอก เชียงใหม่- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๒๓	(๒๔๐๘) ๑๒๒๗	๒๙๘	สารตรา (สท.)	ร่างทราน้อย เรื่องเลิกส่วย หนีไปอยู่เมือง น่าน	(๑) หนังสือเจ้าพระยาภูธรา ภัยฯ ถึงเจ้าอนันตวรฤทธิ เดช ฯลฯ เมืองน่านเรื่อง เลิกส่วยเมืองน้ำปาดหนีไป อยู่เมืองน่าน (๒) หลวงชรวินไชย กรมการ เมืองพิชัยยื่นเรื่องราว เรื่อง เลิกส่วยไม้ขอนสักและส่วย ทองแดงหลบหนีไปอยู่แขวง เมืองน่าน	ใบบอก น่าน-สยาม
๑๒๔	(๒๔๐๙) ๑๒๒๘	๔๖	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปลใบ บอกเมืองเถิน	(๑) พระสถลบุรินทร์เจ้า เมืองเถินแต่งให้แสนใจ อาสา แสนอินตะ แสน เชื่อนแก้วกับไพร่มีชื่อถือ หนังสือไปสืบราชการเมือง เชียงใหม่	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๑๒๕	(๒๔๐๙) ๑๒๒๘	๕๖	สารตรา (สท.)	ร่างสารตรา ถึง เจ้าอุปราชเมือง เชียงใหม่	(๑) ถึงเจ้าอุปราช เจ้าราช ภาคีเนยแสนท้าวพระยา ลาว เมืองนครเชียงใหม่ โปรดเกล้าฯ ตั้งพระยา ราชวงศ์ เป็นที่พระยา อุปราชนายคำคาคเป็น ที่พระยาราชวงศ์เมือง เชียงใหม่ตามทีขอแล้ว	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๑๒๖	(๒๔๐๙) ๑๒๒๘	๑๐๕	สารตรา (สท.)	สารตราถึงเมือง เถินให้เกณฑ์ตัด ไม้ขอนสักส่งลง ไปกรุงเทพฯ	(๑) ถึงเมืองเถินให้เกณฑ์ตัด ไม้ขอนสัก ส่งลงไป กรุงเทพฯ	สารตรา ลำปาง- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๒๗	(๒๔๐๙) ๑๒๒๘	๑๖๒	สารตรา (สท.)	หนังสือเรื่องให้ พระยาอ่างทอง เก็บภาษี น้ำอ้อย	(๒)พญาพิชัยชำระความ ผู้ร้ายปล้นแพไม้สักของเจ้า บุรียรัตน์เมืองน่าน	สารตรา สยาม-น่าน
๑๒๘	(๒๔๐๙) ๑๒๒๘	๒๒๘	สารตรา (สท.)	สารตรา	(๑)เจ้าพญาจักรีมีสารตรา ถึงพญาแพร์ พระยา ราชวงศ์ พระยาราษฎร์ เมืองแพร์ ตอรับต้นไม้ ทองต้นไม้เงิน เครื่องราช บรรณาการ ซึ่งแสนท้าวคุม ลงมา (๒)เจ้าพญาจักรีฯ มีถึงพญา แพร์ ฯลฯ ตอบเรื่องไม้ พระราชทานหีบศิลาหน้า เพลิงแก่ศพระยาหอหน้า ผู้ทำอตนินาตตนเอง	สารตรา สยาม-แพร์ สารตรา สยาม-แพร์
๑๒๙	(๒๔๐๙) ๑๒๒๘	๒๓๐	สารตรา (สท.)	ร่างตราเจ้าคุณ ฝ่ายเหนือ เรื่อง ให้อำนวยความ สะดวกการ เดินทางกงสุล	(๖)หนังสือพระยามหา อำมาตย์ถึงเจ้าเมืองและ กรมการหัวเมืองรายทาง รวม ๑๒ ฉบับ เรื่องให้ อำนวยความสะดวก และ ความปลอดภัยแก่คนใน บังคับกงสุล ซึ่งจะขึ้นไปซื้อ ขายไม้สักและสิ่งของตาม หัวเมืองต่าง ๆ	สารตรา สยาม-แพร์ ,น่าน ,ลำปาง

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๓๐	(๒๔๐๙) ๑๒๒๘	๒๔๒	ใบบอก (สท.)	สำเนาแปล หนังสือขด เมืองลำพูนส่ง เครื่องราช บรรณาการ	(๑)เจ้าไชยลังกาพิสาร โสภาฯ เจ้าเมืองลำพูน มี หนังสือบอกเข้ามากรบ บังคมทูลถวายต้นไม้ทอง ต้นไม้เงิน และมีรายงาน จำนวนคนเมืองลำพูนคุม ต้นไม้ทอง ต้นไม้เงินเข้ามา ทูลเกล้าถวาย	ใบบอก ลำพูน- สยาม
๑๓๑	๒๔๑๐ (๑๒๒๙)	๑๐๕	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงเมือง อุทัยธานี	๒)ว่าด้วยพระวิชิตรักษา ปลัดเมืองตากรายงานว่า ขนานดี บ่าวพระไชย สงคราม เมืองตากไป ค้าขายเมืองลำพูนได้อำแดง สวรเป็นภรรยาต้องไม้สักมา ขายที่เมืองตาก มีกรณี พิพาทเรื่องไม้สักกับเจ้าไช ลังกา	สารตรา สยาม- ลำพูน
๑๓๒	๒๔๑๐ (๑๒๒๙)	๑๐๘	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงเมือง นครเชียงใหม่	๑)ถึงเมืองนครเชียงใหม่ ว่า ด้วยขอตั้งเจ้านายมีชื่อนั้น ไม้โปรดเกล้าฯ เพราะมอง สระพะฟ่องพระเจ้ากาลวิโร รสุว่จับตัวมองสระกับ พวก ๕ คนจำคุก	สารตรา สยาม- เชียงใหม่
๑๓๓	๒๔๑๐ (๑๒๒๙)	๑๓๘	ใบบอก (สท.)	สำเนาหนังสือ บอกและ หนังสือเมือง หลวงพระบาง, เถิน	๒)พระสถลบุรินทร์แสนท้าว พระยาลาว เมืองเถินบุรีมี หนังสือขออักษรลาวกราบ เรียน ฯพณฯ สมุหนายก เรื่องชำระความผู้ร้ายขโมย ช้างมอญนั้นดี	ใบบอก ลำปาง- สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๓๔	๒๔๑๐ (๑๒๒๙)	๑๔๓	สารตรา (สท.)	ศุภอักษรและ ร่างตราถึงนคร ลำปาง เมือง เถิน	๒)พระสถลบุรินทร์ แสน ท้าวพระยาลาวเมืองเถิน บอกปรนนิบัติมายังออกพัน นายเวร เรื่องส่งดินประสีว ลงมาทูนเกล้าฯ ถวาย ๓)เจ้าพระยาภูธรราชัยฯ รับ พระบรมราชโองการใส่ เกล้าฯ สั่งให้จัดพริกไทย และน้ำตาลทรายไปให้เจ้า เมืองละครลำปาง และ เมืองเถิน ๕)สารตราเจ้าพญาจักรีฯ ถึงพระสถลบุรินทร์ แสน ท้าวพระยาลาวเมืองเถิน ตอบรับดินประสีว และให้ วัดส่งส่วยไม้ขอนสักตาม ฤดูกาล	ใบบอก ลำปาง- สยาม ใบบอก ลำปาง- สยาม สารตรา สยาม- ลำปาง
๑๓๕	๒๔๑๐ (๑๒๒๙)	๒๐๑	ใบบอก (สท.)	คัดบอกเมือง แพร์เรื่องมอง อินตะกล่าวหา ว่าไม่ชำระ ความ	(๑)พญาแพร์บอกเรื่องมอง อินตะกล่าวหาว่าไม่ชำระ ความให้ กับบอกเรื่องฝน ตกหนักน้ำท่วมบ้านเรือน ราษฎร	ใบบอก แพร์-สยาม
๑๓๖	๒๔๑๐ (๑๒๒๙)	๒๒๐	ใบบอก (สท.)	คัดใบบอกเจ้า อนันตวรฤทธิ เดช เจ้านคร เมืองน่าน	(๑)เจ้านันตวรฤทธิเดช เจ้านครเมืองน่าน แจ้งเรื่อง นายร้อยสรรธมมาชาวเมือง หลวงพระบางก่อคดีขโมย ช้างมาขายที่เมืองน่าน สืบ ได้ความว่าพระยาฟุ้งเป็น ผู้ร้ายขโมยช้าง	ใบบอก น่าน-สยาม

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๓๗	๒๔๑๐ (๑๒๒๙)	๒๒๙	สารตรา (สท.)	ร่างทราน้อย เจ้าพระยาภู ธราภัยถึงเมือง เถิน ลำปาง	๑)ถึงพระสกลบุรินทร์ เมือง เถินให้ชำระความผู้ร้าย ขโมยช้างและฆ่ามอญนั้นตี คนในบังคับอังกฤษ ๒)ถึงเจ้าวรญาณรังสี เมือง นครลำปาง ให้ส่งตัวอาย น้อยกำ ผู้ร้ายขโมยช้างให้ เมืองเถิน	สารตรา สยาม-น่าน สารตรา สยาม- ลำปาง
๑๓๘	๒๔๑๑ (๑๒๓๐)	๑๓	สารตรา (สท.)	หนังสือ เจ้าพระยาภู ธราภัยถึง ผู้รักษากรุงเก่า ขอให้จับตัว ผู้ร้าย	๒)เจ้าพระยาภูธราภัยถึง กรมการเมืองแพร่เรื่องให้ ชำระผู้ร้ายขโมยตัดต้นไม้ ของมอญคณะ แล้วส่งไปให้ แจ้งด้วย ๓)เจ้าพระยาภูธราภัยถึง กรมการเมืองน่าน เรื่อง ท้าวกำปานยืมเงินมอญคณะ ไปให้ชำระแล้วส่งสำนวนลง ไปกรุงเทพฯ ๔)เจ้าพญาจักรีถึงกรมการเมือง แพร่เรื่องทราบเรื่องน้ำ ท่วมและผ้าขาวได้นำขึ้น กราบทูลฝ่าละอองธุลีพระ บาทแล้ว	สารตรา สยาม-แพร่ สารตรา สยาม-น่าน สารตรา สยาม-แพร่
๑๓๙	๒๔๑๑ (๑๒๓๐)	๑๒๔	สารตรา (สท.)	ร่างทราน้อยถึง เมืองเชียงใหม่ กรุงเก่า และ กำแพงเพชร เรื่องความ	๑)หนังสือเจ้าพระยาภูธรา ภัยฯ เรื่องให้เจ้าเมือง เชียงใหม่ชำระตัดสิน ราย ความคนมีชื่อกู้เงิน มองโพ มองโน มองเย และมององ คนในบังคับกงสุลอังกฤษ ๔)หนังสือพระยามหา อำมาตย์ฯ ถึงเจ้าเมือง	สารตรา สยาม- เชียงใหม่ สารตรา สยาม-

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
					กรรมการหัวเมืองฝ่ายเหนือ เรื่องให้อำนวยความสะดวก แก่นายร้อยปอจำและตองชู มีชื่อรวม ๒๑ ในบังคับ กงสุลอังกฤษ ซึ่งจะเดินทาง ขึ้นไปซื้อนอและงา ทางหัว เมืองฝ่ายเหนือ	เชียงใหม่, ลำพูน, ลำปาง, แพร่, น่าน ,พะเยา
๑๔๐	๒๔๑๑ (๑๒๓๐)	๑๔๙	ใบบอก (สท.)	คดีใบบอกพระ สถลบุรินทร์ เมืองเถิน เรื่อง ส่งไม้ขนสั๊ก	(๑)พระสถลบุรินทร์ เจ้า เมืองเถินรายงานการส่งไม้ ขนสั๊ก รายงานน้ำฝน และ แจ้งเรื่องหลวงไชยสงคราม ป่วยถึงแก่กรรมขอตั้งนาย หนานวงษ์เป็นหลวงไชย สงคราม กับแต่งตั้งราชบุตร ลงมาเฝ้าในการพระบรม ศพพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าฯ	ใบบอก ลำปาง- สยาม
๑๔๑	๒๔๑๑ (๑๒๓๐)	๒๓๑	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงเมือง กำแพงเพชร และเมืองแพร่ เรื่องให้ส่ง คู่ความและ เรื่องราวไป ชำระ	(๒)หนังสือพระยาภูธราภัย ฯ ถึงพระยา พระยา ราชวงศ์ พระยาราชาบุตร แสนท้าวพระยาลาวเมือง แพร่ เรื่องให้ส่งเรื่องราว รายน้อยเตชะคนในบังคับ กงสุลอังกฤษกล่าวหาว่า พญาแพร่ เก็บเอาเงินของ น้อยวาระลงไปชำระความ ที่กรุงเทพฯ	สารตรา สยาม-แพร่

ลำดับ	จ.ศ.	เลขที่	ประเภท (ชนิด)	ชื่อเรื่อง	ใจความ	หมายเหตุ
๑๔๒	๒๔๑๑ (๑๒๓๐)	๒๔๐	สารตรา (สท.)	ร่างตราถึงหัว เมืองต่างๆ เรื่องภาษีนุ่น และความผู้ร้าย	๑)หนังสือเจ้าพระยาภูธรา ภัยฯ มาถึงพญาแพร์ พระยา ราชวงศ์ และพระยาราชา บุตร เมืองแพร์ ว่าด้วยเรื่อง ความอินตะกู่เงินกะเหรียง เมืองตาก	สารตรา สยาม-แพร์
๑๔๓	ไม่มี จ.ศ.	๑๓๗	สารตรา (สท)	ถือน้ำพระพัฒน์ สัจจา เมือง เชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน ถือน้ำ	(๑)เรื่องเมืองเชียงใหม่ เมืองลำปาง เมืองลำพูน ถือน้ำ พัฒนาสัจจา ในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระจอม เกล้าฯ	สยาม- เชียงใหม่, ลำปาง ,ลำพูน

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	นางสาวสาวิณี ขอนแก่น
วัน เดือน ปี เกิด	๑๕ สิงหาคม ๒๕๒๗
สถานที่เกิด	จังหวัดแพร่
วุฒิการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวรรณคดีไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
ที่อยู่ปัจจุบัน	ปัจจุบัน รับราชการตำแหน่งนักภาษาโบราณ ระดับชำนาญการ สังกัด กลุ่มหนังสือตัวเขียนและจารึก สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ๖/๑๕ พฤษาวิไลเลขซีเนอริรี ๓๖ ถ.โกสุมรวมใจ ซ.โกสุมรวมใจ ๔๓ เขตดอนเมือง กรุงเทพฯ ๑๐๒๑๐
ผลงานตีพิมพ์	สาวิณี ขอนแก่นและศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง. (๒๕๖๔). “สารตรา: หนังสือ แห่งอำนาจของราชอาณาจักรสยาม.” วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร ๙, ๓ (พฤษภาคม ๒๕๖๔), ๑๒๙๕ - ๑๓๐๗. สาวิณี ขอนแก่น. (๒๕๖๑). “จารึกพ่อขุนรามคำแหง : การจำลองอักษรจาก หลักศิลา.” ศิลปากร, ปีที่ ๖๑, ฉบับที่ ๓ (พ.ค./มิ.ย. ๒๕๖๑), ๓๖ - ๔๙. สาวิณี ขอนแก่น และศิริสาร เหมือนโพธิ์ทอง. “จดหมายเหตุพระเจ้ากรุง ธนบุรี เรื่องร่างตราถึงหัวเมือง จ.ศ. ๑๑๓๖ : หลักฐานที่ถูกลืม.” ในการ ประชุมสัมมนาวิชาการระดับชาติ ศิลปะและวัฒนธรรม: พลวัตในสังคมไทย ร่วมสมัย, ๑๓๒-๑๔๐. อัจฉรี จันทมูล, บรรณาธิการ. ม.ป.ท, ๒๕๖๑. สาวิณี ขอนแก่น. (๒๕๕๖). “ลิลิตจันทกินนร: การปรับเปลี่ยนจากอรรถกถา ชาดกเป็นวรรณคดีร้อยกรอง.” วารสารมนุษยศาสตร์, ปีที่ ๒๐, ฉบับที่ ๑ (ม.ค./มิ.ย. ๒๕๕๖), ๒๓ - ๕๐.